

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXII

Sa. 295

Aralık 2018

ANKARA - 2018

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

MANER, ÇİĞDEM - KURUÇAYIRLI, EMRE: İvriz Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastır) Mağarası'nda Araştırmalar	785
KURT, MEHMET: MS 4. Yüzyılda Isauria Eyaleti'nin Siyasal ve İdari Yapısı	803
POLAT, SÜLEYMAN: Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkil ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek	829
ÖZKUL, ALİ EFDAL: Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ekmekçi Esnâfi (Habbâz) ve Faaliyetleri.....	863
AYGÜN, NECMETTİN: Nüfus Defterleri'ne Göre Boynuinceli Aşireti (1830-1845).....	899
ÇOLAK, SONGÜL - AYDAR METİN: İngiliz-Yunan İlişkileri Bağlamında 19. Yüzyılda Gunboat Diplomasi -Don Pacifico Örneğinde-.....	957
ÖZBOZDAĞLI, ÖZER: Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912	979
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Fratricide in Ottoman Law	1013
ÖZŞAVLI, HALİL: Ermeni Araştırmalarında İhmal Edilen Kaynaklar: Ermenice Hatıratlar, Süreli Yayınlar ve Diğer Eserler	1047
ADA, TURHAN: Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet Politikası (1920-1922)	1077
YAMAÇ, MÜZEHHER: Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940)	1153

Kitap Tanıtma:

GÜNAYDIN, GAZİ GİRAY: A l i Y a y c ı o ğ l u, <i>The Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions</i>	1175
YAŞAR, FİLİZ: Y a s e m i n D e m i r c a n, <i>Osmanlı İdaresinde Limni Adası</i>	1183
BEDİR, AYŞE: S a i m S a v a ş, <i>Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması</i>	1191
Özetler	1195
İngilizce Özetler	1203
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1211
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1214

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGIL
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Nüket ADIYEKE (Emekli Öğretim Üyesi)
Doç. Dr. Mehmet AK (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi, Tuba BELENLİ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuray BOZBORA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Melek SARI GÜVEN (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Timuçin KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Emekli Öğretim Üyesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fahri MADEN (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman POLAT (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Recai TEKOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Doğan YÖRÜK (Selçuk Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2018 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık • Baskı: Neyir Matbaacılık 0312 395 53 00

BELLE TEN

Cilt: LXXXII

ARALIK 2018

Sayı: 295

İVRİZ AMBARDERESİ KIZLAR OĞLANLAR SARAYI (MANASTIRI)
MAĞARASI'NDA ARAŞTIRMALAR

ÇİĞDEM MANER* - EMRE KURUÇAYIRLI**

Giriş

Ambarderesi olarak adlandırılan vadi, Konya ilinin Halkapınar ilçesinin İvriz Mahallesi'nin yaklaşık 500 m güneyinde başlayarak Bolkar Dağları'nın içlerine doğru yükselen, iki tarafı sarp, kuru bir dere yatağı görünümündedir (harita 1). İvriz'de bulunan Geç Hitit Dönemine ait kral Warpalawas'ın anıtsal kaya kabartması (resim 1), heykel başı, stel parçası, yazıt parçaları ve bir diğer küçük kabartma, bu alanın MÖ 8. yüzyıla tarihlenen önemli bir su kültü merkezi olduğunu göstermektedir.¹ Vadinin girişinden vadi yukarı yaklaşık 30 dakika yüründüğünde, İvriz kaya kabartmasının kuş uçuşu 2,5 km güneyinde bulunan bir noktada, İvriz kaya kabartmasının küçük ve kitabesiz bir benzeri vadinin doğu yamacında bulunmaktadır (resim 2-3). Karşısındaki yamaçta ise Orta Bizans dönemine tarihlenen ve yerel halk tarafından Kızlar Oğlanlar Sarayı olarak bilinen Sannabadæ

* Dr. Öğr. Üyesi, Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cmaner@ku.edu.tr

** Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, emrekurucayirli@gmail.com

¹ Horst Ehrinhaus, *Das Ende, das ein Anfang war*, Nünnerich-Asmus Verlag, Mainz am Rhein 2014, ss. 48-61.

manastırının kalıntıları bulunmaktadır (resim 4). Konya Ereğli Yüzey Araştırma Projesi'nin (buradan itibaren, KEYAR) 2016 arazi çalışmasında, manastıra ait kilise yapısının hemen yanında bulunan mağara araştırılmış ve planı ve açık kesiti çizilmiştir (resim 5).² Daha önce araştırılmamış olan bu mağaranın, özellikle Hitit'lerin yeraltı dünyası ile bağlantılı kültürleri ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu makalede, mağarada yapılan yüzey araştırması, arkeolojik buluntular ve toplanan verilerin Hitit ve Geç Hitit Dönemi arınma ve temizleme ritüelleri bağlamında önemi ve anlamı tartışılacaktır.

1. Halkapınar'da Yüzey Araştırması

2013 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile başlayan KEYAR yüzey araştırma projesi Konya ilinin Ereğli, Karapınar, Emirgazi ve Halkapınar ilçelerinin Tunç ve Demir Çağları yerleşimlerinin sistematik bir şekilde araştırılması amacıyla başlatılmıştır.³

Proje kapsamında 2014, 2015 ve 2016 arazi sezonlarında Halkapınar ilçesinin sistematik yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir.⁴ 483 kilometrekarelik bir alana sahip olan Halkapınar ilçesinin kuzeyinde Ereğli, doğusunda Niğde'nin Ulukışla, batısında Karaman'ın Ayrancı ve güneyinde Mersin'in Çamlıyayla ilçelerinin sınırı bulunur. İlçenin güneyinde Bolkar Dağları yer alır. Bu dağlardan doğan Delimahmutlu Çayı derin vadisini terkedip İvriz'de İvriz Çayı ile birleşir. İvriz Barajı'nın 1984 yılında tamamlanmasına kadar bu iki çay Akgöl'e kavuş-

² Çiğdem Maner, "Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey", *Anatolia Antiqua*, 25, (2017a), ss. 95-114; Çiğdem Maner, "From the Konya Plain to the Bolkar Mountains: The 2015-16 Campaigns of the KEYAR Survey Project", ed. Sharon R. Steadman, Gregory McMahon, *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries, Volume II* (2017d), ss. 347-373.

³ Çiğdem Maner, "Preliminary Report on the First Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2013", *Anatolia Antiqua*, XXII (2014), ss. 343-360; Çiğdem Maner, "Preliminary Report on the Second Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2014", *Anatolia Antiqua*, XXIII (2015a), ss. 343-360; Çiğdem Maner, "Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)", *AST*, 32/1 (2015b), ss. 27-46; Çiğdem Maner, "Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015", *Anatolia Antiqua*, XXIV (2016a), ss. 225-252; Çiğdem Maner, "Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey", *Anatolia Antiqua* XXV (2017a), ss. 95-114; Çiğdem Maner, "Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)", *AST* 34/1 (2017b), ss. 1-26; Çiğdem Maner, "Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)", *AST* 34/2 (2017c), ss. 211-226; Maner, From the Konya Plain to the Bolkar Mountains.

⁴ Maner, Preliminary Report on the Second Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2014; Maner, Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR); Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015; Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey.

maktayken, bu tarihten itibaren suları barajda toplanmaktadır. Günümüz modern yerleşimleri büyük oranda Delimahmutlu Çayı'nın kenarına ve Bolkar Dağları'nın eteklerine konumlanmıştır.

KEYAR yüzey araştırması sırasında Halkapınar ilçesinde farklı arkeolojik yerleşim tipleri belirlenmiştir; bunlar höyük, yamaç yerleşimi ve surla çevrili karakol ya da küçük kale tipi nitelikteki yerleşimlerdir.⁵ Höyükler, dağ eteklerinde ve vadilerdeki verimli topraklarda tespit edilmiştir (Bolluca, Avdallı ve Osmanköseli). Bu yerleşimlerde incelenen çanak çömleklerden, Bolluca Höyük'ün Kalkolitik, Erken-Orta-Geç Tunç ve Demir Çağlarında, tarımsal faaliyetler sebebiyle oldukça tahrip olan Avdallı Höyük'ün Erken Tunç Çağında⁶ ve Osmanköseli Höyük'ün Kalkolitik, Erken Tunç, Orta ve Geç Demir Çağlarında yerleşim gördüğü tespit edilmiştir.⁷

Bolkar Dağları'nın Halkapınar ilçe sınırı içerisinde kalan bölümünde yürütülen araştırmalarda, belirli mesafelerde kurulmuş surla çevrili karakol niteliğinde küçük kaleler de tespit edilmiştir. Bunlar batıdan doğuya İvriz Kalesi, Dibek Kalesi, Avdallı Kalesi, Kapaklı Yerleşimi Kalesi, Mindos Kalesi ve Karakaya'dır.⁸ Eylül 2015'te yapılan yüzey araştırması esnasında arazinin uzun kuru ot ve çalılarla kaplı olması sebebiyle, bahsi geçen bu yerleşimlerde yalnızca çok az sayıda seramik bulunabilmiştir. Dibek Kalesi'nde bulunan seramikler Orta ve Geç Tunç ile Demir Çağlarına, Avdallı Kalesin'dekiler olasılıkla Roma Dönemine, Kapaklı Yerleşimi Kalesi'nde ele geçenler ise olasılıkla Geç Tunç Çağı ve Demir Çağına tarihlenmektedir.⁹ Sözlü tarih çalışmaları sonucu elde edilen bilgilerden, tüm bu kalelerin Bolkar Dağları'nı aşarak, Çamlıyayla üzerinden Tarsus'a ve Adana'ya bağlanan yol güzergahının üzerinde kurulduğu ortaya çıkmıştır.¹⁰ Bu önemli bilgi, Kilikya Kapısı'nın (Gülek Boğazı) İç Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan tek güzere-

⁵ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015; Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey.

⁶ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015, s. 232, 234.

⁷ Maner, Preliminary Report on the Second Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2014, s. 232.

⁸ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015, ss. 343-360; Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey; Maner, From the Konya Plain to the Bolkar Mountains, ss. 349-353.

⁹ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey, ss. 343-360.

¹⁰ Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey, ss. 95-114; Maner, From the Konya Plain to the Bolkar Mountains, ss. 349-353.

gah olmadığını göstermektedir. Bolkar Dağları'nı geçen bu yollar, yerel halk tarafından hala meyve ve sebze ticareti için kullanılmakta; mallar geleneksel olarak eşeklere yüklenip dağların yürüyerek aşılması ile taşınmaktadır. Yakın zamana kadar bölgenin tüccarlarının bazılarının Gülek Boğazı'nı değil, bu yolları tercih ettikleri yine sözlü görüşmeler esnasında yerel halktan edinilen bilgilerdendir. Bu bilgiler ışığında, arkeolojik bilgilerimizin sınırlı olduğunu kabul etmekle beraber, bu yolların prehistorik dönemlerden itibaren kullanılmadığını ileri sürmek için bir sebep şimdilik gözükmemektedir. Diğer bir tip olan yamaç yerleşimlerinin bir örneği ise İvriz'de tespit edilmiştir ve detaylı incelemesi takip eden bölümde sunulmuştur.

2. İvriz'de Yüzey Araştırması

2015 ve 2016 yıllarında Halkapınar'daki arazi çalışmalarımız kapsamında İvriz'de sistematik yüzey araştırması yürütülmüştür.¹¹ İvriz, Halkapınar'ın Bolkar Dağları'nın eteğinde kurulmuş küçük bir mahallesidir ve özellikle Geç Hitit Dönemi'ne ait anıtsal kral Warpalawas kabartması (MÖ 8. yüzyıl) ile tanınmaktadır (resim 1). İvriz'in bulunduğu alanın karstik yapısından dolayı, Nisan-Ağustos ayları arasında kayaların arasından su fişkırmaktadır. Suyun miktarı ve gücü ise Toros Dağları'na yağın kar miktarına bağlıdır. İvriz, ismini büyük olasılıkla su kaynağı anlamına gelen Yunanca Βρούση kelimesinden almıştır. Hititler'in, su kaynaklarının, mağaraların ve göletlerin yer altı dünyası ile bağlantılı olduklarına dair inançları düşünüldüğünde, bu kaya kabartması için İvriz'i seçmelerinin ana nedenlerinden birinin stratejik konumu dışında su kaynakları ve mağaraların varlığı olduğu düşünülmelidir.¹² Hitit inancına göre yeraltı dünyası hemen yaşadığımız toprağın altında bulunur. Yeraltı dünyasına girişler ise mağara ve su kaynaklarıdır.¹³ Hitit çivi yazılı metinlerinde, Nerik'in hava tanrısının mağara ve su kaynakları vasıtasıyla yeraltı dünyasına indiğinden ve tekrar oradan çıktığından bahsedilmektedir.¹⁴

Sümerbank tarafından kurulan ve 1934'de temeli atılan Ereğli Bez Fabrika-

¹¹ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey, ss. 343-360; Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey; Maner, From the Konya Plain to the Bolkar Mountains, ss. 353-359.

¹² Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill, Leiden 1994, ss. 127-128.

¹³ Volkert Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien", *Orientalia* (1976), ss. 197-212. Haas, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁴ Albrecht Götze, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Series, New Haven 1938; Haas, *a.g.e.*, s. 127.

sı 1937 senesinde üretime geçmiştir. Fabrika gerekli enerjiyi bünyesindeki termik santralden ve İvriz Hidro Elektrik Santralinden (HES) temin etmekteydi. İvriz'de yeryüzüne çıkan kaynak suyu, havuzlarda toplanarak, İvriz kabartmasının hemen yanındaki kayayı delmek suretiyle, su kanalları ile günümüzde İvriz Barajı kıyısında kalan İvriz Hidro Elektrik Santraline yönlendirilmiştir. 1934 öncesi fotoğraflarda, İvriz kabartmasının önünden su çıktığı görülebilmektedir. Su izi kabartmanın altında bulunan yazıtta da belirgindir.¹⁵ Dolayısıyla bugün İvriz'de görünen peyzaj, eski çağlardaki görünümü yansıtmamaktadır. Modern gereksinimler çerçevesinde oluşturulmuş bu yapay peyzajı iyi tarif etmek, hem KEYAR genelinde hem de İvriz özelinde Tunç ve Demir Çağı yerleşimlerinin yerlerini ve muhtemel lokalizasyon seçimlerini anlamak için son derece önemlidir.

İvriz'de ana kabartmanın dışında, özellikle Geç Hitit Dönemine tarihlenen başka eserler ve kabartmalar da bulunmuştur. Farklı dönemlerde yapılan kanalizasyon ve inşaat çalışmalarında, bir stelin yarısı, bir heykel başının yarısı ve Luvice yazılı üç blok taş ortaya çıkmıştır.¹⁶ Tüm bu eserlerin kral Warpalawas dönemine, yani MÖ 8. yüzyıla tarihlendiği düşünülmektedir.¹⁷ İvriz kabartmasının 100 m güneydoğusunda yer alan bir kayalığın üzerinde bulunan küçük kabartma, yanındaki dikdörtgen bir oyuk ve altındaki iki basamak ile birlikte 1972'de Lionel Bier tarafından yayınlanmıştır.¹⁸ Bulunan bu küçük kabartmada bir adak sahnesi betimlenmiş; bir görevlinin kurban edilecek hayvanı boynuzundan tuttuğu, onun önünde ise kaftan giymiş bir kişinin, sol alt köşesi görünmektedir.¹⁹ Bier kabartmanın ikonografik özelliklerden dolayı Geç Hitit Dönemine (MÖ 1200-850 aralığına) tarihlendiğini, bir adak ve libasyon sahnesinin betimlendiğini ve bu buluntu yerinin adakların yapıldığı asıl yer olduğunu düşünmektedir.²⁰

Adak sahnesinin sağ tarafından basamaklarla üst tarafta bulunan 60x35x20

¹⁵ John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part I*, De Gruyter, Berlin, New York 2000, s. 516.

¹⁶ Belkis Dinçol, "New Archaeological and Epigraphical Finds from İvriz", *Tel Aviv*, 21 (1994), ss. 117-128; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part I*, ss. 516-518,

John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part 3 Plates*, Berlin, New York 2000, lev. 292-95.

¹⁷ Dinçol, *a.g.e.*, s. 117-128; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part I*, s. 516-8; Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part 3 Plates*, lev. 292-95.

¹⁸ Lionel Bier, "A Second Relief at İvriz", *Journal of Near Eastern Studies* 35-2 (1976), ss. 115-126.

¹⁹ Bier, *a.g.e.* s. 117 res. 2, s. 119. res. 4.

²⁰ Bier, *a.g.e.* ss. 123-125

cm boyutlarındaki, köşeleri yuvarlatılmış bir çukura çıkılmaktadır.²¹ Bugün sadece iki tam ve bir yarım basamak görünmektedir. Bier ve Ehringhaus dikdörtgen kavisin adak çukuru olduğunu düşünmektedir.²² Ancak stel yuvası olma ihtimali de vardır, zira benzer Geç Hitit Dönemine ait benzer stel yuvaları, Niğde Keşlik Vadisi'nde Aykut Çınaroğlu tarafından keşfedilmiştir.²³ Kabartmanın bulunduğu kayanın alt kısmında suyun bir zamanlar buradan aktığına veya burada bir kaynağın olduğuna dair izler vardır. Hititler için su kaynaklarının kutsal olduğu düşünüldüğünde, kabartmayı, basamakları ve stel yuvasını büyük olasılıkla su ile bağlantılı olan bu kayanın üzerine yapmış oldukları savunulabilir. Bu alanın yakınında tonozlu küçük bir yapı bulunmaktadır. Temelleri büyük bloklarla kriklopik tarzda yapılmış duvarların yukarı bölümleri aralarında beton sıva bulunan orta boylu taşlarla inşa edilmiştir. Arkeolojik veriler yetersiz olsa dahi, temelin yapılış stili Geç Tunç ve Demir Çağı yapı temellerini andırmaktadır.²⁴

İvriz'de 2015 ve 2016 arazi sezonlarında yapılan yüzey araştırmalarında, Evaltı Mevkii olarak bilinen alanda Orta ve Geç Tunç Çağı, Demir Çağı, Roma ve Bizans seramikleri tespit edilmiştir. Kabartmanın 300 m batısında bulunan ve Kaleönü olarak bilinen yamaçta ise Kalkolitik, Erken Tunç ve Demir Çağı seramikleri bulunmuştur.²⁵ Kaleönü Yerleşimi bölgedeki yamaç yerleşimleri için önemli bir örnektir.

İvriz köy merkezinin 500 m güneydoğusundaki Gölbağ Mevkii olarak bilinen alanda kriklopik tarzda yapılmış taş duvarların oluşturduğu bir yapının temeli bulunmaktadır; ancak çanak çömlek bulunamadığı için hangi döneme ait olduğu belirlenememiştir. Dibek Kalesi ise, İvriz'in 3,3 km güneydoğusunda bulunur. Yerleşimde, Orta Tunç çağından Roma dönemine kadar geniş bir zaman aralığına tarihlenen seramikler tespit edilmiştir. İvriz kabartmasının 800 m güneybatısında bulunan İvriz Kalesi'nde de Demir Çağı ve Bizans Dönemine ait az sayıda seramik bulunmuştur. Ancak hem surun büyük kısmının hem de sur içindeki yapıların

²¹ Bier, *a.g.e.* s.125.

²² Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 60; Bier, *a.g.e.*, s. 125.

²³ Aykut Çınaroğlu, "New Iron Age Discoveries Around Niğde", *Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını*, No. 2 (1989) s. 1-8.

²⁴ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2016, s. 247.

²⁵ Maner, Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015, s. 232.

duvarlarının harç ile yapılmış olduğu göz önünde bulundurularak, yerleşimin geç bir döneme ait olduğu düşünülmektedir.²⁶

3. Ambarderesi Vadisinde Yüzey Araştırması

Ambarderesi vadisindeki yüzey araştırması, vadinin kurumuş bir dere yatağı olması, yoğun çakıllı ve yer yer kayalık bir zemine sahip olması sebebiyle güçlükle yürütülmüştür (resim 3). Alanda, herhangi bir yapı izine ve çanak çömleğe rastlanmamıştır. Vadi içinde, İvriz'in yaklaşık 2.5 km güneyinde bulunan bir noktada, İvriz kabartmasının daha küçük bir benzeri kayaya işlenmiştir (resim 2). Bu küçük kabartmanın İvriz'deki anıtsal benzerinden boyutu dışındaki en büyük farkı kitabesinin olmamasıdır.²⁷

17 Kasım 2015'te İvriz Çevre Düzenlemesi Projesi mimarlarından Sinan Omacan ile yaptığımız bir gezinti sırasında dere taşlarının arasında tesadüfen üzerinde Luvice yazı içeren 17 x 13 cm büyüklüğünde bir stel parçası bulunmuştur (resim 6).²⁸ Yazı taş parçasına kazınarak işlenmiştir, kabartma şeklinde değildir. Söz konusu yazıtın “*wa/i - tu - zi*” şeklinde üç heceden oluştuğu J. David Hawkins'in parça üzerindeki incelemeleri sonucunda anlaşılmıştır.²⁹ Bu parça Ambarderesi vadisinde bulunan ilk yazılı stel parçası olması açısından son derece büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca bu buluntu yine vadide bulunan Geç Hitit Dönemi kabartmasının önünde veya yakın çevresinde Luvice yazılı başka stel parçalarının bulunması gerektiğine işaret etmektedir.

Kabartmanın karşısındaki yamaçta halk arasında Kızlar Oğlanlar Sarayı olarak bilinen Orta Bizans dönemi manastırının kalıntıları bulunmaktadır (resim 4). Asıl adı Sannabadae olan manastır 4. yüzyılda Lakonia bölgesindeki Erken Hıristiyan münzevilik merkezlerinden biridir.³⁰ Ana kilise yapısının apsisinin 50

²⁶ Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey, s. 105.; Karauğuz ve Kunt, surların Demir Çağında, surun içindeki yapıların ise Osmanlı Döneminde kullanıldığını düşünmektedir. Güngör Karauğuz, Halil İbrahim Kunt, “İvriz Kaya Anıtları ve Çevresi Üzerine bir Araştırma”, *Arkeoloji ve Sanat*, 122 (2006), s. 41.

²⁷ Koç Üniversitesi Tohum Fonu (SF 00013) ile yürütülen 3D tarama araştırmasında kabartma kitabe olmadığı kesin olarak tespit edilmiştir.

²⁸ Maner, Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey, ss. 102-104. Ereğli Müzesi Et. No. 1752.

²⁹ J. D. Hawkins ile kişisel görüşme.

³⁰ Eugène Dallegio d'Alessio, “La vallée d'Ambar-Deressi dans le Taurus Cilicien”, *Revue des études Byzantines*, Tome 24, (1966), ss. 284-291; Sercan Yandım Aydın, “Late Antique Anatolia and its Ascetics”, ed. Çiğdem Maner, *Crossroads, Konya Plain from Prehistory to the Byzantine Period – Kavşaklar Prehistorik Çağ'dan*

m kuzeyinde bir mağaranın girişi bulunmaktadır (resim 4 ve 5). Bu mağarada bulunan ve Erken - Orta Demir Çağına tarihlenen bir fincan, bugün Ereğli Müzesi'nde sergilenmektedir (resim 7). Bu fincanın benzer tipoloji ve yüzey bezemesine sahip örnekleri Porsuk Zeyve Höyük'ün IV. Tabaka'sından³¹, farklı yüzey bezemeli paralelleri ise Kaman Kalehöyük'ün III ve II c Tabaka'larından bilinmektedir.³² Kızlar Oğlanlar Sarayı mağarasının Geç Hitit Dönemine ait bir kabartmanın karşısında bulunması ve Erken - Orta Demir Çağına ait fincan buluntusu sebebiyle, mağarada daha detaylı çalışmalar yapılmasına karar verilmiştir.

a. Ambarderesi Vadisi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarası Araştırmaları

Hititler'in dini inançları kapsamında su kaynaklarını, akarsularını, dağ ve mağaraları kutsallaştırdıkları bilinmektedir.³³ Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) mağarasının da (Geç) Hitit döneminde benzer bir işlevin olup olmadığı etrafında şekillenen araştırma sorusu kapsamında mağarada ana koldaki dikey inişin yakınlıklarına kadar ilerlenmiştir.

Hitit Krallık Dönemi panteonunun, inançlarının ve ritüellerinin Geç Hitit Döneminde de devam ettiği kabartmalardaki betimlemelerden ve yazıtlardaki atıflardan anlaşılmaktadır. Özellikle libasyon ritüelleri, Malatya Aslantepe Geç Hitit kabartmaları örneğinde de görüldüğü gibi, devam etmiştir³⁴ Dolayısıyla mağaralara da Geç Hitit Döneminde kutsallık atfedilmeye devam etmiş olma olasılığı yüksektir. Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarası'nın da bu dönemde benzer bir işlevinin olup olmadığı etrafında şekillenen araştırma sorusu kapsamında 2015 arazi sezonunda mağarada detaylı incelemeler yapılmasına karar verilmiştir. Bu araştırma sezonunda teknik donanım eksikliği ve vakit kısıtlaması sebebiyle ancak ana koldaki dikey inişin başına kadar ilerlenebilmiştir. Bu noktada, mağaranın daha derinlerinden gelen ve yüksek debili bir akarsuyu andıran gürültülü bir su

Bizans Dönemine Konya Ovası (baskıda).

³¹ Sylvestre Dupré, *La Céramique de L'âge du Bronze et De L'âge du Fer*, Paris, 1983, lev. 51 No. 47.

³² Kimiyoshi Matsumura, *Die eisenzeitliche Keramik in Zentralanatolien aufgrund der Grundlage der Ausgrabungen von Kaman-Kalehöyük*, Freie Universität Berlin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Berlin 2005, lev. 46 KL 89-P 366 ve lev. 145 KL – P69.

³³ Haas, *Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien*, ss. 197-212; Haas a.g.e, ss. 127-128.

³⁴ Winfried Orthmann, *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst*, Bonn 1971, lev. 39, Malatya A/3, A/4, lev. 40, 41.

sesi duyulmuş, bu da mağaranın büyük bir yeraltı nehrine bağlantısı olabileceğini düşündürmüştür. Mağaranın daha detaylı incelenmesi ise Haziran 2016'da KE-YAR ekibinden arkeologlar ve amatör speleologlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Mağaranın toplam uzunluğu 57 m, en derin noktası ise girişe göre – 12 m olarak tespit edilmiştir (resim 8 ve 9). Bazı noktalarda tavan ve duvarlardan sızarak galeriye dahil olan suyun dışında mağara tamamen kurudur. Mağara damlataş oluşumları bakımından özellikle zengin olmasa da perde, dikit ve sütun oluşumlarına sahiptir. Gözlenen tek arkeolojik buluntu mağaranın en dip noktasında bulunmuş iki çömlek parçasıdır. Bunlardan biri amorf, ikincisi ise Orta Demir Çağına tarihlenen bir çanağın kenarındır (resim 10). Bu tip çanaklar bölgede Erken Demir ve Orta Demir Çağı yerleşimlerinde görülmektedir. Porsuk Zeyve Höyüğü IV.³⁵, ve III. Tabakaları ³⁶ ile Kaman Kalehöyüğü II d Tabakasında benzer örneklerle rastlanılmıştır.³⁷

Mağaranın en dip noktasında görülen kürek ve pet şişeler ile mağaranın girişinde ve ana kolun orta bölümünde rastlanan ve kaçak kazıların kalıntısı olması gereken iki geniş çukur, mağaradaki defineci etkinliğinin yoğunluğunu göstermektedir. Mağaranın girişine yakın, sol duvarda tavan yüksekliği ancak 0.5 m olduğu için çömelerek geçilebilen alçak bir giriş bulunmaktadır (resim 9). Genel olarak 2.5 m genişlikte ve ortalama 33 % eğimle alçalarak yaklaşık 7 m devam eden bir yan kolun girişi olan bu alçak nokta geçildikten hemen sonra, tavan yükselerek 3.5 m yukarıda son bulan kapalı bir baca oluşturur. Bu kolda arkeolojik veya jeolojik anlamda dikkate değer bir gözlem yapılmamıştır. Ana kol ise, girişten sonra yaklaşık 40. metrede başlayan dikey inişe kadar kolaylıkla ilerlenebilen yatay bir galeri yapısı gösterir. Mağaranın bu bölümü yaklaşık 4-4.5 m genişliğinde, ancak birbirlerine bağlantı noktalarında daralan bir dizi koridordan oluşmuştur. Zemini hafif bir meyil ile önce yükselen sonra alçalan galerinin tavan yüksekliği 1.5-4 m arasında değişmektedir. Bu yatay galeri yaklaşık 40 m devam ettikten sonra geniş ve yüksek bir dikey galeriye bağlanır. Bu noktada tavan oldukça yükselerek geniş bir bacaya, zemin de iniş için teknik malzeme gerektiren bir uçuruma dönüşür.

Yatay galeride ancak ara sıra görülen yarasalar, dikey galeride ise tavanı ve tavana doğru yükselen duvarların büyük bölümünü kaplayan oldukça kalabalık

³⁵ Dupré *a.g.e.*, lev. 48 No. 23.

³⁶ Dupré *a.g.e.*, lev. 77 No. 121.

³⁷ Matsumura, *a.g.e.* s. 53 KL 94-M168.

bir koloni oluşturmuştur. Tavanın yüksekliği ve sürekli uçuşan yarasalar görüşü kısıtladığı için tavanda aşağıdan görünmeyen girintiler ve bacalar olması da mümkündür. Mağaranın dip noktasına teknik malzeme ve tek ip tekniği (TİT) kullanılarak, 12 metrelik bir inişle ulaşılmıştır. Bunun için gerekli ip döşenirken doğal bağlantılar (perlon) ve sürtünme yastığı kullanılmış, dübel çakmaya gerek duyulmamıştır. İnişin görece az eğimli olan ilk bölümü, bacanın yukarı bölümlerini iskan eden kalabalık yarasa kolonisinden kaynaklanan 20-30 cm kalınlığında guano (yarasa gübresi) tabakası ile kaplanmıştır. Bu inişle ulaşılan dip nokta 7.5 x 4.5 m boyutlarında yarım elips biçimli, düz zeminli bir alandır ve mağaranın girişinden 12 m derindedir. Zemin siyah renkli mağara çamuru, guano ve çakıl karışımından oluşan bir tabaka ile kaplıdır. Mağarada görülen yegane arkeolojik buluntular olan iki çömlek parçası da bu bulamacın içinde bulunmuştur. Bununla beraber, ortalıkta görülen kürek ve pet şişeler, belki de bir zamanlar daha fazla buluntu olup kaçak kazıcılar tarafından yağmalanmış olabileceği ihtimaline işaret etmektedir. Çamur tabakasının duvarlarla bittiği noktalar kazılarak başka galerilere geçiş olup olmadığı araştırılabilir; ancak, dikkate değer bir hava akışının hissedilmemesi mağaranın bu noktadan sonra devam etme olasılığını oldukça zayıflatmaktadır.

b. Libasyon Çukuru

Mağara girişinin hemen sağ tarafında bulunan bir kayanın üzerine 29 cm çapında ve 24 cm derinliğinde bir çukur oyulmuştur (resim 11).³⁸ Bu çukur bir libasyon çukuru olmalıdır çünkü benzer libasyon çukurları Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Fıraktın, Sirkeli, Yazılıkaya, Boğazköy Aslanlı Kapı³⁹, Beyköy⁴⁰ ve Batı Anadolu'da Marmara Gölü çevresinde⁴¹ keşfedilmiştir. Bu çukurlar dini ayinlerle, özellikle temizlenme ve arınma ritüelleriyle bağlantılıdır. Hitit metinlerinde ayinlerde tanrılar için bira, su, bal gibi sıvıların bu çukurların içine dökülerek tanrılara

³⁸ İvriz kaya kabartmasının üzerinde ya da önünde libasyon çukuru bulunmamaktadır.

³⁹ Fıraktın, Sirkeli, Yazılıkaya, Boğazköy Aslanlı Kapı için bkzn. David Ussishkin, "Hollows, "Cup-Marks", and Hittite Stone Monuments", *Anatolian Studies*, Vol. 25 (1975), ss. 85-103; Kay Kohlmeyer, *Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit*", *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 15 (1983), s. 106.

⁴⁰ Hatice Gonnet, "The Cemetery and Rock-Cut Tombs at Beyköy Phrygia", ed. Altan Çilingiroğlu, David H. French, *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (1994), s. 75-90.

⁴¹ Christina Luke - Christopher H. Roosevelt, "Cup-Marks and Citadels: Evidence for Libation in 2nd-Millennium B.C.E. Western Anatolia", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 378 (2017), s.1-23.

sunulduğu belirtilmiştir.⁴² Hitit sanatında ve ikonografisinde de, örneğin Fıraktin kaya kabartmasında, libasyon sahneleri betimlenmiştir.⁴³ Hatice Gonnet Beyköy'deki (Afyon) araştırmalarında Yumrutepe ve Sarıalan'da Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı mezar alanlarında da libasyon çukurlarının olduğunu tespit etmiştir.⁴⁴

Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarası ve girişindeki libasyon çukuru Hitit yeraltı kültü ile bağlantılı olmalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi mağaralar, akarsular ve su birikintileri, Hititler tarafından kutsal sayılmış; ve yeraltı dünyasına giriş çıkış noktaları olarak yorumlanmıştır.⁴⁵ Bu yüzey araştırmalarından elde edilen veriler bütüncül olarak düşünüldüğünde, Tuwanuwa kralı Warpalawas'ın akarsu, dağ, kaya, su kaynağı ve mağaranın olduğu bu konumu kabartma için özellikle seçmiş olduğu söylenebilir.

Mağara, akarsu ve su kaynağı etrafında kurulu bu kutsallığa dair kültürel belleğin Bizans Dönemine kadar devam ederek, vadide kurulan manastırın kabartmanın tam karşısına konuşlanmasına sebep olmuş olması mümkündür. Nitekim, manastırın içinde bulunan kilisenin apsisi kayaya oturtulmuştur ve bu kayaya işlenmiş ve freskle süslenmiş bir nişin içindeki doğal bir deliğin etrafında gözlemlenen su izleri bu delikten bir zamanlar su çıktığını ve muhtemelen ayazma olarak kullanıldığını düşündürmektedir (resim 12). Buna rağmen, bu varsayımın ispatlanması için alanda daha kapsamlı incelemeler yapılması şarttır.

4. Tartışma

Hitit kaya kabartmalarının birçok işlevi olduğu bilinmektedir. Bunların başında stratejik konumları ve tasvir ettikleri kral ve tanrı figürleri ile akarsu ve su kaynaklarının kenarında konuşlanmaları, dolayısıyla su kültü ile ilintili olmaları gelmektedir.⁴⁶ Hawkins, Hititler'in başkenti Boğazköy'de (Çorum) bulunan ve Tarhuntaşsa kralı Kurunta ve Hitit kralı IV. Tuthaliya arasında yapılan antlaşmayı konu alan bronz tablette bahsi geçen ^dKASKAL.KUR'un İvriz'de olduğunu düşünmektedir.⁴⁷ ^dKASKAL.KUR ise Edmund I. Gordon tarafından karstik yeraltı

⁴² Kohlmeyer, *a.g.e.*, s. 106.

⁴³ Ekrem Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, Hirmer Verlag, München 1961, lev. 100, 101.

⁴⁴ Gonnet, *The Cemetery and Rock-Cut Tombs at Beyköy Phrygia*, s. 76.

⁴⁵ Haas *a.g.e.*, ss. 127-128

⁴⁶ Kohlmeyer, *a.g.e.*, s. 106.; Richard David Barnett, "The Phrygian Rock Facades and the Hittite Monuments", *BirOr* 10 (1953), s. 81.

⁴⁷ John David Hawkins, "Hittite Monuments and Their Sanctity", ed. Anacleto D'Agostino, Valentina

su yolu olarak yorumlanmıştır.⁴⁸ Bu tablette, Tarhuntašša ülkesinin güney sınırı Şarlaimmi Dağı ve orada bulunan ^dKASKAL.KUR olarak belirtilir.⁴⁹ Şarlaimmi Dağı için farklı lokalizasyon önerileri bulunmakla beraber, araştırmacıların çoğunluğu bu dağı Bolkar Dağları ile eşleştirmektedir.⁵⁰ İvriz'in Bolkar Dağları eteklerindeki konumu ve barındırdığı karstik su kaynakları, bronz tablette bahsi geçen ^dKASKAL.KUR'un İvriz'de olma ihtimalini güçlendirmektedir.

İvriz ve Ambarderesi kabartmaları Bolkar Dağları'nın eteklerinde, stratejik noktalarda bulunmaktadır. Bu konumlarıyla kabartmalar, hem kralın gücünü sembolize etmeleri hem de siyasi sınırı belirlemeleri açısından stratejik rol oynamış olmalıdırlar. Buna karşın sözlü tarih çalışmaları ile Bolkar Dağları'nı geçen güzergahın Dibek Kalesi'nden üzerinden geçtiği ancak Ambarderesi civarından dağları geçen bir güzergahın olmadığı öğrenilmiş olsa bile Tunç ve Demir çağlarındaki bağlantı yollarına dair bir kanıt henüz bulunmamıştır.

İvriz'de kabartmaların dışında bulunan yazıtlar, heykel başı, stel parçası ve stel yuvası ile Ambarderesi'nde bulunan kabartma ve yazıt parçası İvriz'den Ambarderesi'ne kadar uzanan geniş bir alanda kral Warpalawas tarafından bir su kültü merkezi oluşturulduğunu kanısını uyandırmaktadır. İvriz'de bulunan büyük heykel başı parçası⁵¹, Geç Hitit döneminden örnekleri Malatya Arslantepe⁵², Karatepe⁵³, Sam'al⁵⁴ (Zincirli), Ain Arab⁵⁵ ve Gerçin'de⁵⁶ bulunan heykellere benzer büyük bir heykele aittir. Bu heykellerin genelde bir kaide üzerinde durdukları göz

Orsi, Giulia Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians* (2015), ss. 7-8.

⁴⁸ Edmund Irwin Gordon, "The Meaning of the Ideogram ^dKASKAL.KUR = "Underground Water-Course" and its Significance for Bronze Age Historical Geography", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 21 (1967), ss. 70-88 ; Otten, Heinrich, "KASKAL.KUR", ed. Edzard Dietz O., *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 5-6 (1980), s. 70-80.

⁴⁹ Heinrich Otten, "Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV", *Studien zu den Boğazköy - Texten Beiheft 1* (1988), Wiesbaden. ss. 12-13; Gary Beckmann, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atlanta 1996, ss.103-118.

⁵⁰ Emmanuel Laroche, "Études de toponymie asianique", *Revue hittite et asianique*, 19/69 (1961), s. 85; Hatice Gonnet, *Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes Hittites*, *Revue hittite et asianique*, 83 (1968), ss. 95-171.

⁵¹ Dinçol *a.g.e.*

⁵² Akurgal, *a.g.e.*, ss. 106 - 107.

⁵³ Halet Çambel, Aşlı Özyar, *Karatepe Aslantaş: Azatiwataya, die Bildwerke Band 1*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2003.

⁵⁴ Akurgal, *a.g.e.*, s.126, 127.

⁵⁵ Orthmann, *a.g.e.*, lev. 4 b.

⁵⁶ Orthmann, *a.g.e.*, lev. 7 Gerçin 1.

önüne alındığında, büyük olasılıkla İvriz'deki heykelin de bir kaide üzerinde durduğu düşünülmelidir. Heykel başı ve stel parçası kanalizasyon çalışmaları sırasında 7 m derinlikte çakılların içinde bulunmuştur.⁵⁷ İvriz köylüleriyle yapılan sözlü tarih çalışmasında, Bolkar Dağları'ndan gelen sellerin her yüzyılda iki kere köyün bir parçasını alıp götürdüğü anlatılmıştır. Demir Çağında da böyle sellerin olup olmadığı kesin bilinmese de, MÖ 8. yüzyıldan beri gerçekleşmiş olmaları muhtemel seller, bahsi geçen eserlerin neden 7 m derinlikte ve çakıl katmanı içinde bulduklarını açıklayabilir. Bazı köylüler, dedelerinden, Ereğli Müzesi'nde bulunan heykel başı, stel ve yazıtların eskiden su kaynaklarının yanında durduğunu duyduklarını ve bunların 20. yüzyılın başında büyük bir selden sonra kaybolduklarını bildirmişlerdir. Bu sözlü anlatımlardan yola çıkarak, İvriz ve civarında yaşanan sel baskınlıklarının sıklığı ve geçen süre hesaba katıldığında, bölgede bulunması muhtemel anıt veya yapıların günümüzün taban seviyesinden çok daha derinlerde aranması gerektiği düşünülmektedir. Bu çıkarımın doğrulanabilmesi ancak civarda yapılacak arkeolojik kazılar ile mümkündür.

Hitit tasvirlerinde akarsu ve su kaynağı tanrıçaları çok süslü ve su taşıyan kızlar olarak, ellerinde bir fincan veya sürahi ile betimlenirler. Ayrıca su kaynakları da dişi olarak tanımlanır.⁵⁸ Hurri ve Hitit kültürlerinin Teşşup ritüelinde hava tanrısı Teşşup nehir ve kaynakların yaratıcısı olarak gösterilir. Ritüelde dere ve kaynaklardan alınan su, fincana doldurulur ve ilahlaştırılır.⁵⁹

Arnuwanda I'in askeri valie direktifleri, rahiplere özellikle su kaynaklarının bakımı ve kutsanması hakkında emirler vermektedir.⁶⁰ § 35' "Fakat [bakımı] yapılmamış bir [(ken)t]teki [herhan]gi [bir] eski kült steli (söz konusu ise), onlar şimdi (onun) [(bak)]ımını yapınlar. Onlar onu ayağa kaldırmalıdır. [(Ve)] onlar eski günlerden beri onun için (düzenlenmiş olan) herhangi ayın (var ise) onlar (onu) onun için icra etsinler. Ve kentün arkasında herhangi su kaynağı var ise, [herha]ngi su kaynağı için bir sunu kurbanı var ise, onlar onu düzenli bir şekilde icra etsinler

⁵⁷ Dinçol *a.g.e.*

⁵⁸ Haas *a.g.e.*, s. 464.

⁵⁹ Haas *a.g.e.*, s. 326-8, 465. Ambardere Vadisindeki Mağarada Erken-Orta Demir çağına tarihlenen bir fincan ve çanak parçası bulunmuştur ve özellikle fincan (resim 7) temizleme ve arınma ritüelü ile ilgili olabilir.

⁶⁰ CTH 261. Arnuwanda I'in askeri valie direktifleri. Jared Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World, Atlanta 2013, ss. 216-237; Esmâ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim*, Bilgin Yayınları, Ankara 2017, ss. 223-234.

ve düzenli olarak onu ziyaret etmek için [yu]karı çıksınlar. Ve onlar herhangi bir kurban takviminin söz konusu olmadığı su kaynaklarını bile düzenli olarak ziyaret etmek için yukarı gelsinler. Onlar onu hiçbir zaman ihmal etmesinler.”

§ 36’ “Dağlar ve akarsular için kurbanlar söz konusu ise, onlar onlara düzenli olarak sunsunlar.”⁶¹

İvriz’de Bier’in yayınladığı kabartmada da bu sahne betimleniyor olabilir. Günümüzde de hala Halkapınar Belediye başkanı tarafından suyun kaynağından ilk fişkırdığı bahar mevisiminde, kurban kesilir ve kurbanın kanı, su can alması diye, özellikle suya, kaynağa aktılır. Hitit döneminden gelen bu gelenek, günümüzde de hala devam etmektedir.

Sonuç

İvriz konumu itibari ile en geç Geç Tunç Çağı’ndan itibaren hem siyasi hem de dini işlevi olan bir bölgedir. Anıtsal Geç Hitit kaya kabartmasının burada yapılmış olmasının sebebi hem bölgenin stratejik konumu hem de karstik su kaynaklarının varlığıdır. Bu bağlamda, Hawkins de IV. Tuthaliya ve Kurunta arasında yapılan ve bronz tablet üzerine yazılan antlaşmada bahsi geçen “KASKAL.KUR’un İvriz’de olabileceğini savunmaktadır. KEYAR tarafından İvriz’de yapılan yüzey araştırması bahar ve yaz aylarında kaynaklardan çıkan sudan dolayı yerleşimlerin, Erken Tunç Çağı’ndan itibaren İvriz’in etrafındaki yamaçlara ve yüksek yerlere kurulduğunu tespit etmiştir; ki İvriz’deki Kaleönü Yerleşimi bunun için iyi bir örnektir. Ambarderesin’de bulunan Luvice yazılı stel parçası sadece İvriz kabartması çevresinde değil, bu vadideki kabartmanın bitişiğinde veya yakın çevresinde de Luvice yazılı stellerin durduğuna işaret etmektedir. Ambarderesi vadisi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarası’nda yapılan yüzey araştırmasından umulan arkeolojik buluntuların şimdilik tespit edilememesi, yüksek ihtimalle kaçak kazıların bir sonucudur. Buna rağmen, elde edilen iki seramik parçasından birisi ile mağarada daha önce bulunarak Ereğli Müzesi’nde korunan bir fincanın Demir Çağına ait olması ve önünde libasyon çukurunun bulunması mağaranın bu dönemde kullanıldığını göstermektedir. Hitit ve Geç Hitit kültüründe mağaralara verilen dini anlam ve önem düşünüldüğünde, bu mağaranın Geç Hitit Döneminde karşı yamaçtaki kaya kabartması ile de ilintili olması muhtemel dini aktivitelere, arınma ve temizlenme ritüellerine veya libasyon ayınlarına ev sahipliği yapmış

⁶¹ Reyhan *a.g.e.*, ss. 219-230.

olma olasılığı yüksektir. Olasılıkla bu kültürel bellek bölgenin Bizans döneminde de kutsal bir alan olarak işlev görmesiyle devam etmiştir.

Teşekkür

Mağaranın araştırılmasına yardım eden Gülgün Gürcan ve Muhip Çarkı'ya teşekkür ederiz. Mağara araştırması için gerekli teknik malzemeyi sağlayan Boğaziçi Üniversitesi Mağara Araştırma Kulübü (BÜMAK), malzemenin bize ulaşmasını sağlayan Yaman Özakin ve mağaranın plan ve açık kesitinin çizimi konusunda yardımcı olan İlker Gürbüz'e, Ereğli Müzesi'nde bulunan fincanı bu yayında kullanmamıza izin veren Ereğli Müze Müdürü Mahmut Altuncan'a, ve arkeolojik çizimler için Muhip Çarkı'ya teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

- Akurgal, Ekrem, *Die Kunst der Hethiter*, Hirmer Verlag, München 1961.
- Barnett, Richard David, "The Phrygian Rock Facades and the Hittite Monuments", *BirOr* 10 (1953), ss. 78-83.
- Beckmann, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atlanta 1996.
- Bier, Lionel, "A Second Relief at Ivriz", *Journal of Near Eastern Studies* 35-2 (1976), ss. 115-126.
- Çambel, Halet – Özyar, Aslı, *Karatepe Aslantaş: Azatiwataya, die Bildwerke Band 1*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2003.
- Çınaroğlu, Aykut, "New Iron Age Discoveries Around Niğde", *Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını*, No 2 (1989) ss. 1-8.
- Dallegio d'Alessio, Eugène, "La vallée d'Ambar-Deressi dans le Taurus Cilicien", *Revue des études Byzantines*, Tome 24, (1966), ss. 284-291.
- Dinçol, Belkıs, "New Archaeological and Epigraphical Finds from Ivriz", *Tel Aviv*, 21 (1994), ss. 117-128.
- Dupré, Sylevstre, *La Céramique de L'âge du Bronze et De L'âge du Fer*, Paris, 1983
- Ehrinhaus, Horst, *Das Ende, das ein Anfang war*, Nünnerich-Asmus Verlag, Mainz am Rhein 2014.
- Gonnet, Hatice, "Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes Hittites", *RHA*, 83 (1968), ss. 95-171.
- _____, "The Cemetery and Rock-Cut Tombs at Beyköy Phrygia", ed.

- Altan Çilingiroğlu, D. H. French, *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van*, 6-12 August 1990 (1994), ss. 75-90.
- Gordon, Edmund Irwin, "The Meaning of the Ideogram ^dKASKAL.KUR = "Underground Water-Course" and Its Significance for Bronze Age Historical Geography", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 21 (1967), ss.70-88.
- Götze, Albrecht, *The Hittite Ritual of Tunlawi*, American Oriental Series, New Haven 1938.
- Haas, Volkert "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien, *Orientalia* (1976), ss. 197-212.
- _____, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden 1994.
- Hawkins, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part 1*, De Gruyter, Berlin, New York 2000a.
- _____, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I, Inscriptions of the Iron Age: Part 3 Plates*, Berlin, New York 2000b.
- _____, "Hittite Monuments and Their Sanctity", ed. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians* (2015), ss. 1-9.
- Karağuz, Güngör – Kunt, Halil İbrahim, "İvriz Kaya Anıtları ve Çevresi Üzerine bir Araştırma", *Arkeoloji ve Sanat*, 122 (2006), ss. 23-50.
- Kohlmeyer, Kay, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 15 (1983), ss. 7-112.
- Laroche, Emmanuel, "Etudes de toponymie asianique", *RHA*, 19/69 (1961), ss.57-93.
- Luke, Christina - Roosevelt, Christopher H., "Cup-Marks and Citadels: Evidence for Libation in 2nd-Millennium B.C.E. Western Anatolia", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 378 (2017), ss. 1-23.
- Maner, Çığdem, "Preliminary Report on the First Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2013", *Anatolia Antiqua*, XXII (2014), ss. 343-360.
- _____, "Preliminary Report on the Second Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2014", *Anatolia Antiqua*, XXIII (2015a), ss. 343-360.
- _____, "Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 32/1 (2015b), ss. 27-46.

- _____, “Preliminary Report on the Third Season of the Konya-Ereğli (KEYAR) Survey 2015”, *Anatolia Antiqua*, XXIV (2016a), 225-252.
- _____, “Su Kaynağını Düzenli Olarak Ziyaret Et!” İvriz Su Kült Merkezi ve Çevresinde Yeni Araştırmalar”, *Aktüel Arkeoloji* (2016b), ss. 8-10.
- _____, “Preliminary Report on the Fourth Season of the Konya-Ereğli Survey”, *Anatolia Antiqua*, 25 (2017a), ss. 95-114.
- _____, “Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)”, *AST 34/1* (2017b), ss. 1-26.
- _____, “Konya ili Ereğli, Halkapınar, Karapınar ve Emirgazi 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları (KEYAR)”, *AST 34/2* (2017c), ss. 211-226.
- _____, “From the Konya Plain to the Bolkar Mountains: The 2015-16 Campaigns of the KEYAR Survey Project”, ed. Sharon R. Steadman, Gregory McMahon, *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries, Volume II* (2017d) ss. 341-367.
- Matsumura, Kimiyoshi, *Die eisenzeitliche Keramik in Zentralanatolien aufgrund der Grundlage der Ausgrabungen von Kaman-Kalehöyük*, Freie Universität Berlin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Berlin 2005.
- Miller, Jared, L., *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World, Atlanta 2013.
- Orthmann, Winfried, *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst*, Bonn 1971.
- Otten, Heinrich, “KASKAL.KUR”, ed. Edzard Dietz O., *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 5-6 (1980), ss. 463-464.
- _____, “Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV”, *Studien zu den Boğazköy - Texten Beiheft 1* (1988), Wiesbaden.
- Reyhan, Esmâ, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim*, Bilgin Yayınları, Ankara 2017.
- Ussishkin, David, “Hollows, “Cup-Marks”, and Hittite Stone Monuments”, *Anatolian Studies*, Vol. 25 (1975), ss. 85-103.
- Yandım Aydın, Sercan, “Late Antique Anatolia and its Ascetics”, ed. Çiğdem Maner, *Crossroads, Konya Plain from Prehistory to the Byzantine Period – Kavşaklar Prehistorik Çağ’dan Bizans Dönemine Konya Ovası* (baskıda).

EKLER

Harita 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

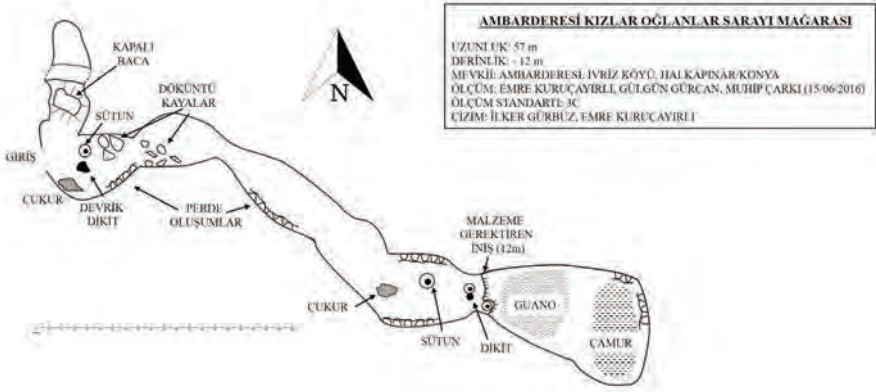
Resim 5

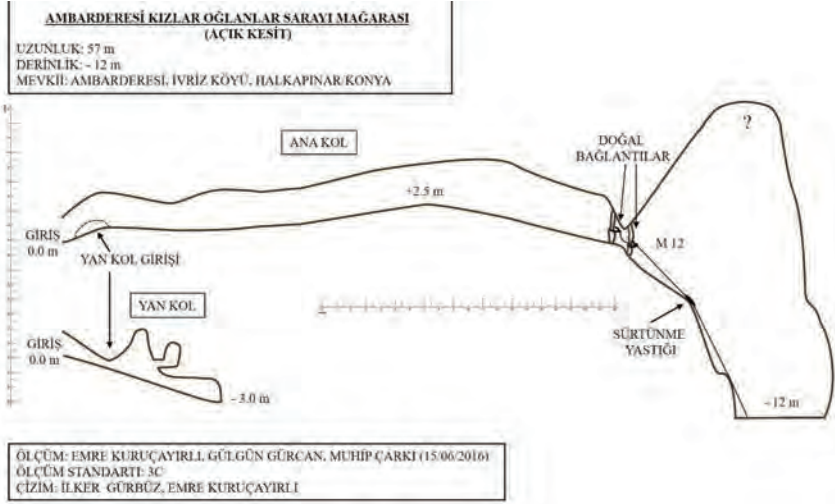
Resim 6

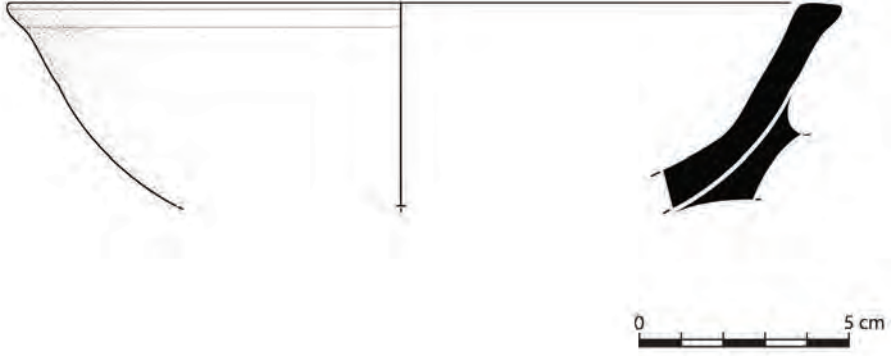
Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

MS 4. YÜZYILDA ISAURIA EYALETİ'NİN SİYASAL VE İDARİ YAPISI

MEHMET KURT*

Giriş

Antik Isauria, Anadolu'nun güneyinde doğudan Kilikia Trakheia/Kilikia Aspera (Dağlık Kilikia), batıdan Pamphylia ve kuzeyden de Lykaonia ile sınırlanmış oldukça dağlık bir bölgedir (Harita)¹. Bölgenin özellikle Toros dağlarının batı kesimlerinde yer alan bölümü son derece engebeli olup, akarsular tarafından parçalanmış çok sayıda vadi ve kanyondan oluşmaktadır. Bu durumunun istisnalarını ise kıyı kesimi ve Kalykadnos (Göksu) Vadisi oluşturmaktadır. Hierokles²'in Isauria Eyaleti'nin *metropolis* Seleukeia olmak üzere 23 kentini sıraladığı listeden ve Constantinus Porphyrogenitus³'un saymış olduğu Isauria *dekapolis*inden de açıkça

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/TÜRKİYE, mehmetkurt6970@hotmail.com

¹ W. Ruge, "Isauria", *RE* IX/2, 1916, s. 2056. Isauria ve Isaurialılar hakkında detaylı bilgi ve literatür için bkz. J. Matthews, *The Romans Empire of Ammianus with a new introduction*, Michigan Classical Press, London 1989, ss. 355-367; B. D. Shaw, "Bandit Highlands and Lowland: The Mountains of Isauria-Cilicia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXIII/3, 1990, ss. 237-270; N. Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XLII/4, 1999, ss. 413-465; S. Dmitriev, "Observations on the Historical Geography of Roman Lycaonia", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 41, 2000, ss. 350-357. Haritanın hazırlanmasında J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus with a new Introduction*, s. 356, Map 8'den faydalanılmıştır.

² Hierok. 708.1-710.9'da kıyı ve iç Isauria'da yer alan 23 kent şu şekilde sıralanmaktadır: Seleucia *metropolis*, Celesdere, Anemurium, Titiopolis, Lamus, Antiochia, Juliosebaste, Cestri, Selinus, Iotape, Diocaesarea, Olbe, Claudiopolis, Hieropolis, Dalisandus, Germanicopolis, Irenopolis, Philadelphia, Moloe, Darasus, Zeede, Neapolis, Lauzados. Söz konusu listede geçen bu kentler ve lokalizasyonları için bkz. M. Alkan – M. Kurt, *Aşağı Akın Isauria Bölgesi'nde Bir Kale Yerleşimi*, Akron 15 (Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 15), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017, ss. 49-51.

³ Cons. Porph. *De Thematis* ss. 35-36. Germanikupolis, Titiupolis, Dometiupolis, Zenupolis, Neapolis, Klaudiupolis, Eirenupolis, Diokaisareia, Lauzados ve Dalisandos'tan oluşan bu "on kent", 10. yüzyılda Bizans eyalet sistemi düzenlemesine göre 13. Seleukeia Thema'sı içerisinde. Isauria *dekapolis*i için bkz. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society, Supplementary Papers IV), London 1890, s. 366; F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, Tabula Imperii Byzantini 5, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 215), Wien 1990, ss. 235-236; Lenski, a.g.m., s. 415; K. Feld, *Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische Reich*, Walter de Gruyter, Berlin - New-York 2005, ss. 27-30.

anlaşıldığı üzere günümüzde olduğu gibi antik dönemde de en yoğun iskân burarlarda görülmüştür. Bölge tarımsal faaliyetlere elverişli sahaları çok az olduğu için ekonomik açıdan sınırlı imkânlara sahip olmuştur. Bu nedenle daha ilk dönemlerden itibaren bölge halkının zaman zaman haydutluğa yöneldikleri ve geçimlerini bu yoldan sağladıkları görülmektedir. Bu nedenle Isauria önemli bir haydutluk merkezi haline gelmiş ve Antik kaynaklarda “*Isaurialı*” adı çoğu zaman haydut ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır⁴.

Isauria’da meydana gelen organize haydutluk faaliyetleri ve isyanların coğrafi, sosyal, dini ve ekonomik olmak üzere çok çeşitli nedenleri vardır. Bir başka neden olarak ise Isauria’nın henüz imparatorluk döneminden itibaren dağılıp haydut şefleri tarafından yönetilen çok sayıda yarı feodal prensliğe ayrılmış siyasi yapısı gösterilmektedir⁵. Öte yandan başlangıçta yerel bir haydutluk problemi karakteri taşıyan olayların isyanlara dönüşerek bir savaş niteliği kazanmasında, Sasani kralı I. Şapur’un MS 260 yılında Akdeniz kıyılarından gelip Isauria’dan geçerek Anadolu içlerine düzenlediği seferin meydana getirdiği kaos ortamı önemli bir etken olmalıdır. Naqşi Rستم’de bulunan ve Farsça’da Ka’ba-ye Zardoşt denilen anıtın kaidesi üzerinde I. Şapur’a ait olup Partça, Avesta ve Yunanca olarak üç dilde kayda geçirilmiş bir yazıt yer almaktadır⁶. Literatürde ŞKZ (Shapur Ka’ba-ye Zardoşt) olarak adlandırılan yazıtın 20. satırında Roma ordusuna asker ve destek sağlayan memleketler arasında Thrakia, Bithynia, Asia, Pamphylia, Lykaonia, Galatia, Lykia, Kilikia, Kappadokia, Phrygia ve Suriye ile birlikte Isauria da sayılmaktadır⁷. Yazıtın 28. satırında (ŞKZ 28) geçen Mōstinopolis şahrestān⁸ ise Yunanca versiyonda Δομετιούπολις (Dometiupolis)⁹ olarak geçmekte olup I.

⁴ N. Lenski, “Relations between Coast and Hinterland in Rough Cilicia”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux Table Ronde Internationale, Istanbul, 2-5 Novembre 1999, Varia Anatolica XIII*, 2001, s. 417.

⁵ Shaw, a.g.m., ss. 199-233, 237-270.

⁶ <http://parthiansources.com/texts/skz/>, Erişim Tarihi: 28.05.2018; A. Maricq, “Classica et Orientalia. 5. Res Gestae Divi Saporis (Pl. XXIII-XXIV)”, *Syria* 35/3-4, 1958, 310-314. Söz konusu yazıt hakkında literatür için ayrıca bkz. Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 242; M. H. Dodgeon – S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars AD 226-363, A Documentary History*, London – New-York 2002⁵, s. 49; Feld, a.g.e., s. 121.

⁷ <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-20/>, Erişim Tarihi: 28.05.2018, ŞKZ 20: az Trākiyā şahr, az Bituniyā şahr, az Asāyā şahr, az Pamfilāyā şahr, az Isawriyā şahr, az Likoniyā şahr, az Galatiniyā şahr, az Lukiā şahr, az Kilikiyā şahr, az Kappadokiyā şahr, az Frugiā şahr, az Suriyā şahr.

⁸ <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-28/>, Erişim Tarihi: 28.05.2018.

⁹ Antik dönemde Ermenek Havzası’nın önemli bir kenti olduğu anlaşılan Domitiopolis, Ermenek’in 18 km kuzeybatısındaki Katranlı Köyü’nün önceki ismi olan Dindebol ile olan isim benzerliğinden dolayı bu köydeki kalıntılar sahasına lokalize edilmektedir, bkz. J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*,

Şapur'un, Isauria Eyaleti'nde Romalıları geri püskürttükten sonra ele geçirdiği kentler arasında sıralanmaktadır¹⁰. Nitekim söz konusu seferden çok kısa bir süre sonra İmparator Probus (MS 276 – 282) döneminde Isaurialı Palfuerius Lydius isyan ederek Pamphylia ve Pisidia'ya saldırmış, ancak Kremna'nın kuşatılması sırasında öldürülmüştür¹¹.

Isauria'da MS 1. yüzyıl ile MS 6. yüzyıl arasında aralıklarla rastlanan karışıklıkların en yoğun şekilde görüldüğü dönem ise hiç şüphesiz MS 4. yüzyıldır. Romanizasyon kesin bir sonuç vermeyince Isauria, MS 4. yüzyılın başlarında dâhili bir askeri bölge haline getirilmiştir¹². Bu yüzyılın ikinci yarısında yerel ölçekli haydutluk faaliyetleri büyük isyan ve savaşlara dönüşmüş, sadece Isauria'da değil komşu eyaletlerde de huzursuzluklara neden olmuştur. Aşağıda ele alınacağı üzere 4. yüzyılda Isauria'da 353-354, 359, 367-368, 376-377 yıllarında olmak üzere dört büyük olay yaşanmıştır. Romalılar, ordularının hareket kabiliyetlerini sınırlayan ve haydutlar tarafından çok iyi tanınan bölgede kontrolü sağlamakta oldukça zorlanmışlardır. Özellikle Isauria'nın en dağlık bölümünü oluşturan ve Kalykadnos'un iki kolu (Ermenek Göksuyu ve Hadim Göksuyu) arasında kalan sahada bütün MS 4. yüzyıl boyunca kalıcı bir kontrol sağlayamamışlardır.

1. Isauria Eyaleti'nin Kuruluşu, MS 4. Yüzyıl Olaylarına Kadar Yönetimi ve Yöneticileri

Isauria Eyaleti adlandırması, ilk defa Karaman'ın batısında Hacıbaşa Dağı'nın kuzey eteğinde yer alan Losta'da (Akarköy) bulunan ve 1886'da yayını yapılan Latince bir yazıtta¹³ *provincia Isauria* olarak geçmesiyle kullanılmaya başlanmıştır. MS 238-244 yılları arasına tarihlenen ve Isauria Eyaleti'nin imparator Gordianus'a ithaf ettiği yazıt, Isauria'nın III. Gordianus tarafından Kilikia'dan ayrıldığını göstermektedir.

Papaers of the American School at Athens III, Boston 1888, s. 80; W. Ruge, "Domitiopolis", *RE* V/1-2, 1905, s. 1313; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 242.

¹⁰ Dometiopolis ile birlikte sayılan başka Isauria kentleri arasında Seleucia, Anemurion, Selinus ve Antiokheia'nın da adları geçmektedir; bkz. R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1983, s. 372 Appendix 4; A. Maricq, *a.g.m.*, ss. 312-313.

¹¹ Zos. 1.69; B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford 1967, s. 174; S. Mitchell, "The Siege of Cremna", *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (ed. D.H. French and C.S. Lightfoot), Oxford 1989, ss. 111-128; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 34; K. Feld, *a.g.e.*, ss. 128-137.

¹² H. Hellenkemper, "Legionen im Bandenkrieg – Isaurien im 4. Jahrhundert", *Studien zu den Militärgrenzen Roms III (Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983)*, Stuttgart 1986, ss. 625-634.

¹³ P. Paris – G. A. Radet, "Inscriptions de Pisidie, de Lycaonie et d'Isaurie", *Bulletin de correspondance hellénique* 10, 1886, s. 511 no. 26 (= Sterrett, *a.g.e.*, s. 23 no. 20; CIL III 6783).

Öte yandan İmparator Diocletianus'un eyaletlerin yeniden düzenlenmesine yönelik olarak yapmış olduğu reformlar¹⁴, Isauria tarihi için de büyük önem taşımaktadır. Söz konusu reformlar çerçevesinde Diocletianus, Probus'un yönetimi altında meydana gelen şiddetli iç karışıklıklar ve ayaklanmaların ardından Isaurialıların daha iyi kontrol edebilmek amacıyla III. Gordianus'tan beri mevcut olan Isauria'yı Dağlık Kilikia ile birleştirmiş, Seleukeia (Silifke) başkent olmak üzere Doğu *diocesi* içerisinde bağımsız Isauria Eyaleti'ni kurmuştur¹⁵. Yeni kurulan bu eyalet, batıda Korakesion'dan (Alanya) doğuda Lamos Irmağı'na (Limonlu Çayı) kadar uzanıyor ve kuzeyde Lykaonia ile sınırlanıyordu¹⁶. MS 4. yüzyılın başlarında Isauria Eyaleti'ni başkent Seleukeia'da oturan atlı sınıftan yöneticiler idare etmekteydiler. Antik edebi kaynaklardan ve epigrafik belgelerden söz konusu idarecilerin 353 yılı olaylarına kadar *praeses Isauriae* unvanıyla sivil bir yetki kullanmış oldukları anlaşılmaktadır¹⁷.

Isauria Eyaleti'nin MS 4. yüzyıl başlarında bilinen ilk yöneticisi Lucilius Crispus idi. Seleukeia kentinden ele geçen iki Latince yazıttan Lucilius Crispus'un 306-309 yılları arasında¹⁸ Isauria *praeses*'i (*praeses Isauriae*) olduğu bilinmektedir. Lucilius Crispus, *praeses Isauriae* olarak Seleukeia'da Caesar Flavius Valerius Constantinus¹⁹ (306-337)'a ve büyük olasılıkla Caesar Maximinus Daia'ya²⁰ (308-313) ithafta bulunmuştur. Bu iki Latince ithaf yazıtının tarihlenmesine göre Lucilius

¹⁴ Diocletianus'un eyalet reformlarındaki temel amacı, eyaletlerde meydana gelebilecek olaylara daha çabuk müdahale ederek kontrol altına alabilmektir. Bu bağlamda söz konusu reformlarla imparator ve senato eyaletleri ayrımı ortadan kaldırıldığı gibi, eyaletler sayı olarak artırılmış ancak küçültüldüğü için yönetimi daha kolaylaştırılmıştır. Diocletianus'un eyalet reformu konusunda detaylı bilgi için bkz. A.H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602, A Social Economic and Administrative Survey*, Blackwell, Oxford 1964, ss. 42-47; Feld, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁵ T. B. Mitford – St. Andrews, "Roman Rough Cilicia", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 7/2, 1980, s. 1250; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, ss. 34-35. Geç Roma döneminde Isauria'nın yönetimi için bkz. Jones, *a.g.e.*, ss. 20-25; Hellenkemper, *a.g.m.*, ss. 625-634.

¹⁶ J. Rougé, "L'Histoire Auguste et l'Isaurie au IVe Siècle", *Revue des études anciennes* LXVIII/3-4, 1966, s. 283; Mitford – Andrews, *a.g.m.*, ss. 1232-1234; A. Ünal – K. S. Girginer, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 251.

¹⁷ Feld, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁸ S. Şahin, "Inchriften aus Seleukeia am Kalykadnos (Silifke)", *Epigraphica Anatolica* 17, 1991, s. 151, 153.

¹⁹ AE 1978, s. 239 no. 814 (= G. Dagron – J. Marcillet-Jaubert, "Inscriptions De Cilicie et d'Isaurie", *Bulletin XLII/167*, 1978, ss. 414-415; G. Dagron – D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie, Avec Antonie Hermani, Jean Richard et Jean-Pierre Sodini*, Paris 1987, s. 20 no. 2; Şahin, *a.g.m.*, ss. 152-153, no. 2 Text c).

²⁰ AE 1978, s. 239 no. 815 (= Dagron – Marcillet-Jaubert, *a.g.m.*, ss. 413-414 no. 39; Dagron – Feissel, *a.g.e.*, s. 21 no. 3; Şahin, *a.g.m.*, s. 152 no. 2 Text b).

Crispus'un 306-309 yılları arasında Isauria'nın *praeses*'i olarak görev yaptığı kabul edilmektedir²¹. Ancyra'da ele geçen bir başka ithaf yazıtından²² anlaşıldığına göre Lucilius Crispus, Isauria'daki görevinden kısa bir süre sonra Pontus Eyaleti'ne *vicarius praefectus praetorio* olarak atanmıştır²³. Lucilius Crispus'un Isauria'daki görevinden önce ve Pontus'taki görevinden sonraki mesleki kariyeri hakkında ise ne yazık ki bilgi sahibi değiliz.

Lucilius Crispus'tan sonra *praeses Isauriae* görevine Flavius Severianus atanmıştır. Augustus Severus (306-307)'un oğlu olan Flavius Severianus²⁴ Seleukeia'da Maximinus Daia²⁵ ve Galerius Valerius Maximianus²⁶ için birer ithafta bulunmuştur. Latince kaleme alınmış bu iki ithaf yazıtının yapılan tarihlenmelerine göre Flavius Severianus'un 309-313 yılları arasında *praeses Isauriae* olduğu anlaşılmaktadır²⁷. Augustus Severus'un evlatlığı Flavius Severianus'un etnik kökeni hakkında bir şey söylemek zor olmakla birlikte Severus'un evlatlığı olması dolayısıyla Severianus adını aldığı anlaşılmaktadır²⁸.

Flavius Severianus'tan sonra 313-324 arası dönemde *praeses Isauriae* olarak Aurelius Fortunatus adı geçmektedir. Fortunatus'un *praeses Isauriae* olarak Augustus Flavius Constantinius'a Latince kaleme alınmış bir ithafı bilinmektedir²⁹. Seleukeia'da ele geçen bu ithaf, ilk önce İmparator Licinius'a (308-324) yapılmıştı. Tetrarkhia yönetiminin de sonu olan 324 yılında I. Constantinus, Licinius'a karşı yürüttüğü mücadeleyi kazandı. Büyük olasılıkla bu olay üzerine aynı yılda söz konusu ithaftan Licinius'un adı silinerek yerine I. Constantinus'un ismi kazanmıştır.

²¹ AE 1978, s. 239, no. 814-815; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 34; Şahin, a.g.m., ss. 150-153; Feld, *a.g.e.*, s. 88 ve 353 liste 2.

²² AE 1924, 25-26 no. 89 (= R. d'Orbeliani, "Inscriptions and Monuments from Galatia", *The Journal of Hellenic Studies* 44/1, 1924, ss. 36-37 no. 45).

²³ PLRE I, s. 233; AE 1978, 239 no. 814; Şahin, a.g.m., 153 dn. 46.

²⁴ PLRE I, s. 828; Feld, *a.g.e.*, s. 88.

²⁵ Şahin, a.g.m., s. 152, no. 2.

²⁶ G. E. Bean – T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.–hist. Kl. Denkschriften 102, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 3. Vienna 1970, ss. 196-197 no. 217; AE 1972, ss. 206-207 no. 652; J. R. Martindale, "Prosopography of the Later Roman Empire: addenda et corrigenda Volume I", *História* 29, 1980, s. 493; Şahin, a.g.m., s. 152, no. 2 text a.

²⁷ Şahin, a.g.m., s. 150-151; Feld, *a.g.e.*, s. 88 ve 353 liste 2.

²⁸ Literatür için bkz. Feld, *a.g.e.*, s. 88 dn. 198.

²⁹ AE 1978, ss. 239-240 no. 816 (= Dagron – Feissel, *a.g.e.*, s. 22 no. 4; Şahin, a.g.m., s. 153 text 2d; Feld, *a.g.e.*, ss. 88-89).

Bu ithaf yazıtı, Fortunatus'un 324 yılı dolaylarında Isauria yöneticiliği yaptığını göstermektedir. 324 yılı Fortunatus'un yöneticiliğinin son yılı olsa bile kendisinden bir önceki Isauria yöneticisi Severius'tan hemen sonra bu göreve getirilmiş olması pek olası görünmemektedir. Zira Isauria'daki diğer yönetim süreleri dikkate alındığında ortalama dört yıl gibi bir süre görev yaptıkları görülmektedir. Buna dayanarak Flavius Severianus ile Aurelius Fortunatus arasında henüz belgelenmemiş yöneticilerin olması gerektiği düşünülebilir³⁰.

2. Ana Hatlarıyla MS 4. Yüzyıl Isauria Olayları

Diocletianus'un yapmış olduğu düzenlemelerin sonucu olarak Isauria'da MS 4. yüzyılın ikinci yarısına kadar kayda değer herhangi bir olay yaşanmamış, bu tarihte yeniden karışıklıklar görülmeye başlamıştır. MS 4. yüzyıl Isauria isyanları için temel kaynak olan Ammianus Marcellinus, 353-354 yılı olaylarından ayrıntılı olarak söz etmektedir³¹. MS 353-354 yılı isyanının sebebi olarak bazı Isaurialıların haksız yere suçlanıp İkonium'daki anfityatroda vahşi hayvanlara atılması gösterilmektedir³². Ancak Isaurialıların ilk saldırılarını tahıl taşıyan deniz filolarına karşı tam tersi yönde Güney sahillerine ve Kıbrıs'a düzenlemiş olmaları ve geniş çiftliklere bağlı köyler olan *vicler* üzerine saldırımları gerçek nedenin ekonomik sorunlar ve kıtlık olduğunu düşündürmektedir³³. Güney sahilleri ve Kıbrıs

³⁰ Latince bir yazıt, Licinus Campanus adlı bir şahsın köle ve azatlılarının Fortunatus'a yaptıkları bir ithafı kaydetmektedir. Ancak bu Fortunatus ile Isauria *praeses*'i Aurelius Fortunatus'un aynı kişi olup olmadıkları kesin değildir. Söz konusu yazıt için bkz. Bean – Mitford, *a.g.e.*, ss. 154-155 no. 157; Feld, *a.g.e.*, s. 89 dn. 199.

³¹ Amm. Marc., XIV.2.1-20. 353-354 Isauria isyanları hakkında detaylı bilgi ve yorum için bkz. Rougé, *a.g.m.*, ss. 292-294; Matthews, *a.g.e.*, ss. 360-361; Shaw, *a.g.m.*, ss. 240-242; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, ss. 35-36; N. Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", ss. 441-442; Hopwood, *a.g.m.*, ss. 200-203; Feld, *a.g.e.*, ss. 139-144; B. Pottier, "Banditisme et révolte en Isaurie au IVe et Ve siècles vus par les Isauriens eux-mêmes. La Vie de Saint Conon", *Mediterraneo antico. Economie, società, culture*, 8 fasc. 2, 2005, ss. 444-447.

³² Amm. Marc. XIV. 2.1; Rougé, *a.g.m.*, ss. 292-295; K. Belke – M. Restle, *Galatien und Lykaonien*, *Tabula Imperii Byzantini* 4 (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 172), Wien 1984, s. 54; K. Hopwood, "Consent and Control: How the Peace was kept in Rough Cilicia", *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, D. H. French – C. S. Lightfoot (eds.), BAR, International Ser. 553 (i), Oxford 1989, s. 201. Nitekim bazı araştırmacılar, CTh. 9.35.7, 408'e dayanarak Isaurialı haydutların Büyük Perhiz ve Paskalya'da bile işkence görebileceklerinin kanunlarla özellikle belirtilmiş olmasını gerekçe göstererek Isaurialıların isyanı için öne sürülen bu sebebi bir bahaneden ibaret olarak düşünmektedirler. Bu konuda bkz. Matthews, *a.g.e.*, s. 363; K. Hopwood, "Bandits, between Grandees and the State: The Structure of Order in Roman Rough Cilicia", *Organised Crime in the Ancient World*, K. R. Hopwood (ed.), London 1999, s. 183; B. Isaac, "The Eastern Frontier", *Cambridge Ancient History XIII: The Late Empire, A.D. 337-425*, (eds. A. Cameron – P. Garnsey), Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 452.

³³ Amm. Marc. XIV 2. 2-3; Rougé, *a.g.m.*, s. 307; Pottier, *a.g.m.*, ss. 448-451.

arasındaki ulaşımı engelledikten sonra Pamphylia kentlerine saldıran haydutlar, Melas Çayı'nı geçmişler ancak Side'de *magna praesidia* adı verilen garnizonlarda konuşlandırılmış birliklere yenilmişlerdir³⁴. Daha sonra Laranda'ya kadar çekilen haydut çeteleri, üzerlerine gönderilen askerlerin üstesinden gelebilmek için Lykaonia sınırında yol keserek eyalet sakinlerini ve yolcuları soymuş ve huzursuzluklar çıkarmışlardır³⁵. Lykaonia sınırındaki küçük yerleşimlere ve kalelere yerleştirilen birlikler haydutlar, karşısında başarı elde edememişlerdir. Bu başarısızlıkta Romalı askerlerin deneyimsizlikleri ve Isaurialıların sayısal üstünlüğü yanında en önemli etken bölgenin topografik yapısı olmalıdır. Nitekim Ammianus Marcellinus, Isaurialıların dağların yalçın yamaçlarında ve karmaşık geçitlerinde yetişmiş olduklarını ve buralara sanki düz ovalarmış gibi hükmettiklerini kaydetmektedir³⁶. Bu coğrafya şartlarına alışkın olan ve araziye çok iyi taniyan haydutlar, Romalılar karşısında oldukça etkili olmuşlardır.

Haydutlar, daha sonra Dağlık Kilikia kıyılarına inerek erzak ihtiyaçlarını karşılamak için burada buğday deposu olarak kullanılan Palaia³⁷ limanına ve yük gemilerine saldırmışlardır. Muhtemelen düzenli birliklerle sıkı şekilde korunan Palaia'yı ele geçiremeyen haydut çeteleri, bölgenin *metropolisi* olan Seleukeia'ya saldırmışlardır. Ancak burada *comes* Castricius³⁸'un sorumluluğundaki üç *lejon* ile karşılaşmışlardır³⁹. Castricius, izlediği yanlış strateji ve taktik nedeniyle Isaurialıların yenmeyi başaramamıştır. Zira onun şehir surlarının arkasına çekilmesiyle Isaurialılar Kalykadnos'ta erzak taşıyan gemileri ele geçirmişler, durum erzak sıkıntısı nedeniyle açlık tehlikesi yaşayan *lejon*ların aleyhine dönmüştür. Ancak Castricius'un imdadına *comes* Nebriidius'un komutasındaki askeri birlikler yetişmiş ve bu sayede Isaurialıların yenmeyi başarabilmiştir⁴⁰.

MS 353-354 olaylarının üzerinden fazla bir zaman geçmeden muhtemelen

³⁴ Amm. Marc. XIV.2.8-10; Hellenkemper, a.g.m., s. 629; Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", s. 422.

³⁵ Amm. Marc. XIV.2.4; Mathews, a.g.e., s. 360.

³⁶ Amm. Marc. XIV.2.5; Rougé, a.g.m., s. 306-307; Hellenkemper, a.g.m., s. 627.

³⁷ Palaia'nın Tahta Limanı'na lokalizasyonu konusunda bkz. Bean – Mitford, a.g.e., s. 195; Hellenkemper, a.g.m., ss. 629-630 Abb. 7-9.

³⁸ Amm. Marc. XIV.2.14; O. Seeck, "Castricius 4", *RE* III/2, 1899, s. 1076; PLRE I, s. 186, "Castricius 1".

³⁹ Amm. Marc. XIV.2.14; Rougé, a.g.m., s. 292, 304; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 35.

⁴⁰ Amm. Marc. XIV.3.20; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 36; Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", ss. 200-203; Ünal – Girginer, a.g.e., s. 251; Matthews, a.g.e., ss. 360-361.

uygulanen ağır yaptırımlar nedeniyle Isaurialılar, MS 359'da yeniden isyan etmişlerdir. Nitekim Ammianus Marcellinus, haydutluk yapmaya devam eden Isaurialıların ikinci bir isyanından söz etmektedir⁴¹. Roma güçlerinin Isaurialılarla mücadelelerinde Anemurium'dan (Anamur) başlayarak Germanikopolis⁴²e (Ermenek), oradan da Antiokheia (Nunu Kalesi) ve Laranda'ya (Karaman) ulaşan güney-kuzey yolu stratejik açıdan oldukça önemli idi. Söz konusu yolun aynı zamanda isyancılara karşı verilen mücadelede bir savunma hattı oluşturduğu⁴³, MS 355 – 359 yılları arasında *comes et praeses* Aurelius Iustus⁴⁴'un bu yol üzerinde Ketis Bölgesi⁴⁵'nin bir dağ yerleşimi olan Eirenopolis'i⁴⁶ surla çevirmesinden anlaşılmaktadır⁴⁷.

⁴¹ Amm. Marc. XIX. 13.1-2. 359 yılı olayları için ayrıca bkz. Rougé, a.g.m., s. 294; Matthews, a.g.e., s. 361; Shaw, a.g.m., ss. 242-243; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 36; Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", s. 422; Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", s. 203; Feld, a.g.e., ss. 144-146; Pottier, a.g.m., s. 447.

⁴² MS 38 yılında Dağlık Kilikia'nın idaresi imparator Caligula tarafından Kommagene kralı IV. Antiochos'a verilmiştir. MS 72'de Vespasian tarafından azledilmesine kadar bölgenin yönetimini ve kontrolünü elinde tutan Antiochos, Caligula'ya şükranının bir göstergesi olarak imparatorun Germanicus ünvanından dolayı kente Germanikopolis adını vermiştir. Konuya ilişkin olarak bkz. Ramsay, a.g.e., s. 375; G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London 1900, lxi-lxii; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, New Jersey 1950, ss. 512, 1367-1368 dn. 49; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 258; Feld, a.g.e., s. 80.

⁴³ Anamur ile Eirenopolis arasındaki Kırkkuyu mevkiinde ele geçen iki mil taşından bu yolun imparator Hadrianus zamanında tamamlandığı ve Septimius Severus zamanında tamir edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. Bean – Mitford, a.g.e., ss. 189-190 no. 210-211; Mitford – Andrews, a.g.m., ss. 1248-1249; Hild – Hellenkemper, a.g.e., ss. 138-139; K. Hopwood, "The Links between the Coastal Cities of Western Rouhğ Cilicia and the interior during the Roman Period", *Anatolia Antiqua*, 1, Paris 1991, ss. 305-306; D. H. French, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor, Volume 3; Milestones, Fasc. 3.7 Cilicia, Isauria et Lycaonia (and Sout-west Galatia)*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph, Ankara 2014, ss. 50-52 no. 36a, 36b.

⁴⁴ Bean – Mitford, a.g.e., s. 206 no. 231; J. Arce, "Aurelius Iustus comes et praeses Isauriae (355-360 d. C)", *Hispania Antiqua* 3, 1973, ss. 127-133; AE 1974, s. 644; Martindale, a.g.m., s. 487.

⁴⁵ Ptolem. V. 7.3, 6; Tac. *Ann.* VI. 41; XII. 55; G. Dagron, *Vie et Miracles de Sainte Thècle. Texte Grec, Traduction et Commentaire* (Subsidia Hagiographia 62), Bruxelles 1978, ss. 276-277, 340-341. Ketis bölgesinin lokalizasyonu konusunda görüş ve tartışmalar için ayrıca bkz. Ramsay, a.g.e., ss. 363-367; W. Ruge, "Kietis", *RE XI/1*, 1921, ss. 380-381; Magie, a.g.e., ss. 1364-1365; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1971, ss. 195-196; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 31; K. Hopwood, "Who Were The Isaurians", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt 1 [1990]*, Ankara 1994, s. 380.

⁴⁶ Eirenopolis, Ermenek'in 16 km güneydoğusundaki Çatalbadem (Yukarı İrnebol) köyündeki kalıntılar sahasına lokalize edilmektedir, bkz. Ramsay, a.g.e., s. 365; W. Ruge, "Eirenopolis", *RE V/1-2*, 1905, s. 2135; Bean – Mitford, a.g.e., s. 205; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 245. Ayrıca Eirenopolis, "Barış kenti" anlamına gelmekte olup MS 52 yılında Ketis Bölgesi'nde çıkan isyanın kontrol altına alınabilmesi ve bölgede barışın sağlanması amacıyla kurulduğu düşünülmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tac. *Ann.* 12.55; Head, a.g.e., s. 603; Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, s. 211.

⁴⁷ Bean – Mitford, a.g.e., s. 206 no. 231; AE 1974, s. 644; Hellenkemper, a.g.m., s. 633; Hild – Hellenkemper, a.g.e., s. 36; Pottier, a.g.m., s. 458.

Bu ikinci Isauria isyanı da kısa bir zamanda bölgenin bütününe etkisi altına almış olmalıdır. Çünkü isyanın bastırılması için Isauria'ya *comes et praeses* olarak Bassidius Lauricius⁴⁸ görevlendirilmiştir. Antiokheia (Nunu) Kalesi'ndeki kayalığın güneyinde yer alan ve MS 359 yılına tarihlenen Latince yazıt⁴⁹tan, Lauricius'un Isauria'daki isyanı bastırıldığı ve uzun zamandan beri haydutların elinde olan kaleyi ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Bassidius Lauricius, bu kaleye bölgenin güvenliğinin sağlanabilmesi için bir garnizon yerleştirmiş ve adını da Antiokheia'ya dönüştürmüştür⁵⁰. Kalenin konumu ve buradaki Latince yazıttan söz konusu kalenin stratejik açıdan çok büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Roma ve Isaurialılar arasındaki mücadelede bütün Isauria'yı baştanbaşa kateden güney-kuzey yolu üzerindeki dar bir geçitte yer alan kalenin kontrolü her iki taraf açısından da son derece önemlidir. Burasını kontrol altında tutan taraf, bütün Isauria'yı kontrolü altında bulundurmaktadır⁵¹. O halde imparatorluk güçleri, bu stratejik yolu yeniden ele geçirerek dağlık bölgenin kontrolünü sağlamayı amaçlamış olmalıydılar. Bassidius Lauricius, şiddet kullanmak yerine tehditle düzeni sağlamayı başarmış ve bölgede yaklaşık on yıl kayda değer bir sorun yaşanmamıştır. Nitekim *Expositio Totius Mundi* adlı anonim eserde Isaurialıların tamamen kontrol altına alındığı belirtilmektedir⁵². Ancak kişiye bağlı bir başarının sonucu ortaya çıkan bu sessizlik durumunun uzun sürmediği ve bölgeye sürekli bir barış getirmediği, Bassidius Lauricius'un yöneticiliğinin üzerinden uzun bir zaman geçmeden 367-368 yılı olaylarının çıkmış olmasından anlaşılmaktadır.

Nitekim Ammianus Marcellinus, 367-368 yılında ortaya çıkmış üçüncü bir isyandan bahsetmektedir⁵³. İmparator Valens zamanında doğuda Sasaniler ve ba-

⁴⁸ Amm. Marc. XIX 13. 2; Socr. *h.e.* II 39; Sozom. *h.e.* IV 22, 2; Lib. *ep.* 585; O. Seeck, "Lauricius 1", *RE* XI/1, 1924, ss. 1023-1024; PLRE I, s. 497.

⁴⁹ T. D. Néroutsos, "La forteresse d'Antioche en Isaurie et le praeses Bassidius Lauricius", *Bulletin de correspondance hellénique* 2, 1878, ss.16-19 (= E. J. Davis, *A Journal Of Travel In Cilicia (Pedias and Trachea), Isauria, And Parts Of Lycaonia And Cappadocia*, London 1879. s. 367; CIL III 6733; ILS 740; Bean – Mitford, *a.g.e.*, ss. 205-206; S. Contù, *Die Inschriften Kaiser Julians*, Altertumswissenschaftliches Kolloquium 10, Stuttgart 2004, ss. 67-68 no. 15).

⁵⁰ T. D. Néroutsos, Bassidius Lauricius'un kente Armenia valisi Antiokhos'un ismini verdiği görüşündedir, bkz. Néroutsos, *a.g.m.*, s. 18. Bununla birlikte Bassidius Lauricius'un kente niçin Antiokheia ismini verdiği konusu kesin olarak aydınlatılabilmemiş de değildir. Oldukça korunaklı bir mevkide yer alan Antiokheia (Nunu Kalesi) için ayrıca bkz. Ramsay, *a.g.e.*, s. 381; Hellenkemper, *a.g.m.*, s. 634 dn. 32; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 193.

⁵¹ N. Lenski, "Relations between Coast and Hinterland in Rough Cilicia", s. 419; Hellenkemper, *a.g.m.*, ss. 630-631.

⁵² *Expos. tot. m.* 176 (c. XXXIX).

⁵³ Amm. Marc. 27.9.6-7. MS 367-368 yılı Isauria isyanları konusunda detaylı bilgi ve yorumlar için

tda Gotlarla yapılan savaşlar ile Prokopius isyanı yüzünden bölgedeki birliklerin sayısındaki azalmayı fırsata çevirmeyi düşünen Isaurialılar MS 367 yılında yeniden harekete geçmişlerdir⁵⁴. Daha önceki isyanlarda olduğu gibi Isaurialı haydut çeteleri, bu kez de Kilikia ve Pamphylia kentlerine saldırmışlar, şehirleri ve arazileri talan etmişler ve neredeyse hiçbir müdahale ile de karşılaşmamışlardır. Bu karışıklıklara son vermek üzere bölgeye Asia Eyaleti'nin *vicariusu* ve aynı zamanda Pamphylia'nın yönetiminden de sorumlu olan Musonius görevlendirilmiş, Sardes'ten *diogmitae* olarak adlandırılan hafif piyade askerlerinden oluşmuş bir kuvvetle harekete geçmiştir. Kendisine tuzak kurulmuş olan Musonius başta olmak üzere komutası altındaki askerlerden bazıları haydut çeteleri tarafından öldürülmüş ve askerlerin bir kısmı da esir alınmıştır⁵⁵. Ancak bölgeye sevk edilen Roma birlikleri karşısında zor anlar yaşayan haydutlar, daha güvenli gördükleri dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Zor durumda kalan haydut çeteleri, rehinelere vererek Roma güçlerinden barış isteginde bulunmuşlardır. Haydut çeteleriyle Romalılar arasında arabuluculuk rolünü Germanikopolis kenti üstlenmiştir⁵⁶. Germanikopolis'in arabulucu olması, o tarihlerde çok gelişmiş ve bölgenin saygın bir kenti⁵⁷ olmasının yanı sıra, haydut çetelerinin barındığı iç Isauria'daki dağlık alan ile Romalı güçlerin kontrolünde olan daha güneydeki bölge arasındaki konumundan ileri geliyor olmalıdır⁵⁸. Germanikopolis'in haydutlarla Romalılar arasında arabuluculuk yaptığı 368 yılı olayları sonucunda, barışın sağlanması için esirlerin değişimi de söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Eirenopolisli soylu bir aileye mensup Bassiane adında bir kadın, rehine olarak Seleukeia'daki Azize Thekla tapınağına gönderilmiştir⁵⁹.

bkz. Rougé, a.g.m., s. 295; Matthews, *a.g.e.*, s. 361; Shaw, a.g.m., ss. 243-244; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, 1990, 37; Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", s. 423; Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", ss. 203-205; Feld, *a.g.e.*, ss. 147-150; Pottier, a.g.m., ss. 447-448.

⁵⁴ Feld, *a.g.e.*, s. 147; G. Ergin, *Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 558 dn. 143.

⁵⁵ Amm. Marc. XXVII. 9.6-7; PLRE I, s. 613; Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", ss. 204-205; Matthews, *a.g.e.*, s. 361.

⁵⁶ Amm. Marc., 27.9.7; Rougé, a.g.m., s. 300; Matthews, *a.g.e.*, ss. 364-365; Shaw, a.g.m., ss. 243-244; Hopwood, "The Links between the Coastal Cities of Western Rouhğ Cilicia and the interior during the Roman Period" s. 308; Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", ss. 204-205; Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", ss. 423, 454-455; Pottier, a.g.m., ss. 447-448; Feld, *a.g.e.*, ss. 147-150.

⁵⁷ Hopwood, "Ammianus Marcellinus on Isauria", s. 205.

⁵⁸ Hellenkemper, a.g.m., s. 630.

⁵⁹ Dagron, *a.g.e.*, ss. 340-343; Hellenkemper, a.g.m., s. 629; Pottier, a.g.m., ss. 456-457.

Ammianus Marcellinus'un aktardığı ve yukarıda sözü edilen üç büyük isyandan sonuncusu olan 368 olaylarından sonra muhtemelen önceki isyanlardan bazı dersler çıkararak Roma, bölgede güvenlik tedbirlerini artırmış ve daha önce meydana gelen isyanların yaralarını sarmaya çalışmıştır⁶⁰. Bu çerçevede Seleukeia'daki Azize Thekla kutsal alanının yanı sıra Gökburç, Titiopolis (Kalmören), Korasion (Susanoğlu) yerleşimleri, imparatorlar Valentinianus, Valens ve Gratianus dönemlerinde Isaurialı yağmacılara karşı surla çevrilmiştir⁶¹.

Romalılar, bir taraftan bu olaylara karşı Isauria'da savunma sistemlerini güçlendirirken, diğer taraftan da imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1958 yılında S. Hall tarafından bulunan ve bugün kayıp olan yazıtın⁶², Isaura Nova (Zengibar Kalesi) yakınlarındaki Yazdamı'nda bulunan bir binanın, *comes Isauriae* Valerius Valentinianus⁶³'un emri ile tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Roma yönetiminin Isauria'da kontrolü sağlamak için sık sık idari düzenlemeler yaptığı, eyaletin yönetimini kolaylaştırmak ve sorunlara daha hızlı müdahale edebilmek için sınırlarının küçültüldüğü de anlaşılmaktadır. Bu çerçevede imparator Valens tarafından bağımsız Lykaonia Eyaleti oluşturulmuş ve Isauria Bölgesi'nin büyük bir bölümü yeni oluşturulan eyalete dâhil edilmiştir. 370'li yıllarda yapılan bu düzenleme ile başkent Isaura'nın kuzeyinden başlayarak Doğu Pisidia ve Güney Galatia'nın yeni oluşturulan Lykaonia Eyaleti'ne bağlanması sonucu Isauria Eyaleti küçülmüştür⁶⁴. Yeni Isauria Eyaleti, kuzeyde Isauropolis'ten Laranda'ya, doğuda Pisidia ve güneyde Galatia'dan yeni kurulmuş olan Lykaonia Eyaleti'ne kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaktaydı⁶⁵.

Ancak öyle anlaşılıyor ki bütün bu düzenlemeler Isaurialıların yeniden isyan etmelerine engel olamamış olmalı ki MS 375 yıllarında Isauria'da yeni bir ayaklanma meydana geldiği bilinmektedir⁶⁶. Bütün 4. yüzyıl isyanlarında olduğu gibi Isaurialılar, yine ilk olarak Pamphylia ve Lykia'ya saldırmışlardır. Daha sonra hiç-

⁶⁰ Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 37.

⁶¹ Hellenkemper, a.g.m., ss. 631-632; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 37.

⁶² A. S. Hall, "Valerius Valentinianus, Praeses of Isauria", *Anatolian Studies* 22, 1972, ss. 213-216; AE 1972, s. 659; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 37.

⁶³ PLRE I, s. 982. Tam olarak bilinmemekle birlikte Valerius Valentinianus'un MS 378 – 379 yıllarında görev yapmış olduğu tahmin edilmektedir, bkz. Hall, a.g.m., s. 215.

⁶⁴ Rougé, a.g.m., s. 283; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵ Rougé, a.g.m., s. 283; Feld, *a.g.e.*, s. 99.

⁶⁶ Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, ss. 37-38; N. Lenski, "Basil and the Isaurian Uprising of A.D. 375", *Phoenix* 53/3-4, 1999, ss. 308-329; Feld, *a.g.e.*, ss. 150-155.

bir engelle karşılaşmaksızın Kaisareia ve Konstantinopolis'e ulaşımı engelleyecek kadar kuzeye ilerlemişler⁶⁷, nihayet Antiokheia'da bulunan imparator Valens tarafından geri püskürtülmüşlerdir⁶⁸. İsyancılar, özellikle güney kıyılarında sürekli bir tehdit oluşturmayı sürdürmüş olmalıydılar. Zira MS 382-383 yılında Anemurium kentinin surunun burada konuşlanan *I. Armeniaca lejyonunun* komutanı *comes Isauriae Matronianus*⁶⁹'un emri ile onarıldığı bilinmektedir⁷⁰.

3. MS 4. Yüzyıl Olayları Çerçevesinde Isauria Eyaleti'nin İdari Yapısı ve Yöneticileri

Yukarıda da sözü edildiği üzere, MS 4. yüzyıl başlarında Isauria Eyaleti'nin Romalı yöneticileri olan Lucilius Crispus, Flavius Severianus ve Aurelius Fortunatus birer *praeses Isauriae* idiler. Isauria Eyaleti'nin *praeses* ünvanlı bu yöneticileri sadece sivil yetkilere sahip olarak bu görevleri yerine getirmekteydiler. Fortunatus'tan sonra 324-354 yılları arasındaki 30 yıllık zaman dilimindeki Isauria yöneticileri ise henüz belgelenmemiştir. MS 4. yüzyılın ikinci çeyreğindeki yöneticilerin *praeses* mi yoksa *comes* olarak mı görev aldıkları da doğal olarak bilinmemektedir. Ancak Isaurialı yöneticilerin kullanmış oldukları *praeses* ünvanı sadece sivil bir yetkiyi ifade ettiğinden ve 324-354 yılları arasında Isauria'da askeri anlamda müdahaleyi gerektirecek kayda değer bir olay bilinmediğinden, bu 30 yıllık süredeki yöneticilerin de *praeses* olarak hizmet ettikleri düşünülebilir.

Bununla birlikte Ammianus Marcellinus'tan 354 yılında Castricius'un *comes Isauriae* olduğu bilinmektedir⁷¹. Öyle anlaşılıyor ki MS 4. yüzyılın başlarında Isauria Eyaleti, Diocletianus'un reformlarına uygun olarak sadece sivil fonksiyonlara sahip olan bir *praeses* tarafından yönetilirken, aynı yüzyılın ortalarında Isaurialı kabileler ayaklanınca valilerin yetkilerinde bir takım değişikliklere gidildiği görülmektedir. MS 4. yüzyılın ikinci yarısındaki büyük Isauria olaylarından önce *praeses* ünvanı ile temsil edilen sivil ve normalde *dux* tarafından uygulanmakta olan askeri kuvvet birbirinden ayrılmıştı⁷². Bu durumda Seleukeia'da konuşlandırılmış *lejyon-*

⁶⁷ Basil, *ep.* 215.

⁶⁸ Zos. 4.20.1-2; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁹ PLRE I, s. 568.

⁷⁰ E. Alföldi-Rosenbaum, "Matronianus, Comes Isauriae: An Inscription from the Sea Wall of Anemurium", *Phoenix* 26/2, 1972, ss. 183-186; J. P. Jones, "The Inscription from the Sea-Wall at Anemurium", *Phoenix* 26/4, 1972, ss. 396-399; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, ss. 37-38.

⁷¹ Amm. Marc. XIV 2.14; Rougé, *a.g.m.*, s. 304 dn. 2; Feld, *a.g.e.*, s. 92.

⁷² Feld, *a.g.e.*, s. 89.

ların komutanı Castricius'un aynı zamanda eyaletin sivil yöneticisi olan bir *praeses* olması gerekir⁷³. Ancak MS 4. yüzyılın ikinci yarısında Isaurialıların saldırılarının ortaya çıkardığı tehlike ve bunlarla daha etkin bir mücadele yapabilmek adına Isauria'nın yöneticisi özel askeri yetkilerle donatılmış, *comes rei militaris* olmuştur⁷⁴. Bu şekilde askeri ve sivil yetki birleştirilerek aynı kişide toplanmış, Isauria'nın yöneticisine *comes et praeses* olarak birleştirilmiş askeri ve sivil yetki verilmiştir⁷⁵. Ancak iki yetkinin kesin birleştirilme tarihi maalesef bilinmemektedir. Bununla birlikte *comes* Castricius'un ardılı olan Aurelius Iustus'un *comes et praeses* ünvanına sahip olduğu ve bu görevini MS 355-359 yılları arasında yaptığı bilinmektedir⁷⁶. O halde sivil ve askeri yetkilerin birleştirilmesi, Seleukeia'nın kuşatılması ve işgal edilmesinden sonra MS 354 yıllarında olmuş olmalıdır⁷⁷.

Aurelius Iustus'un halefi *comes et praeses Isauriae v(ir) c(larissimus)* olan Bassidius Lauricius'tur. Lauricius, MS 357 yılında Roma için daima sorunlu bir bölge olan Armenia'da *dux Armeniae* olarak hizmet etmiştir⁷⁸. MS 358 yılında ise muhtemelen Kıbrıs'ta görev yapmıştır⁷⁹. Lauricius'un Isauria'ya atanmasında son görev yerinin yakınlığı yanında parlak askeri kariyeri de önemli rol oynamış olmalıdır. Isauria'da karışıklık olduğu için imparator mükemmel bir askeri kariyere sahip olan Bassidius Lauricius'u, askeri ve sivil yetkilerle donatarak Isauria'ya yollamıştır. Lauricius'un eski Armenia *duxu* görevi ve yeni eklenmiş *comes* ünvanı onun aynı anda Seleukeia'daki birliklere de komuta ettiğini göstermektedir⁸⁰. Bassidius Lauricius'un Armenia'da *dux* iken terfi ettirilerek Isauria birliklerinin komutanlığı ve yöneticisi mevkiine yükseltilmesi, Isauria'nın Romalı yöneticilerin mevkilerinin onlara verilen görevlerin önemine göre arttığını ve Isauria eyalet yöneticiliğinin onların

⁷³ Rougé, a.g.m., s. 304.

⁷⁴ Isaac, a.g.m., s. 452.

⁷⁵ Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 35; Feld, *a.g.e.*, s. 89.

⁷⁶ Bean – Mitford, *a.g.e.*, ss. 205-206 no. 231; Hellenkemper, *a.g.m.*, s. 633; B. Pottier, a.g.m., s. 458.

⁷⁷ Feld, *a.g.e.*, s. 92. Belirsizliğini koruyan bir diğer mesele de Isaurialı yöneticilerin kullanmış oldukları bu birleşik yetkinin ne zaman ayrıldığıdır. Isauria'da karışıklıkların devam ettiği sürece bu yetkilerin ayrılmış olamayacağı düşüncesinden hareketle Isaurialı yöneticilerin MS 380'li yıllara kadar birleşik yetkiyi kullanmayı sürdürdükleri düşünülebilir. Bu konuda bkz. Feld, *a.g.e.*, s. 94.

⁷⁸ O. Seock, "Bassidius Lauricius", ss. 1023-1024; Feld, *a.g.e.*, s. 92. Ayrıca Bassidius'un Armenia'da görevli olduğu zaman gönderilen bir mektubun ilgili bölümünün yorumundan buradaki ünvanının *praeses* olabileceği sonucunu çıkartanlar da vardır; bkz. Lib. *ep.* 585; PLRE I, 497; Conti, *a.g.e.*, s. 68.

⁷⁹ J.-B. Cayla, "Jean-Baptiste, "Bassidius Lauricius Gouverneur De Chypre? Une Nouvelle Hypothèse À Propos De La Restauration D'Un Monument Incendié Paphos (Pl. XXIII)", *Centre D'Études Chypriotes Cahier 27-1997, Mélanges Olivier Masson, Éditions De Boccard, Paris 1998*, ss. 71-76.

⁸⁰ Rougé, a.g.m., s. 308.

kariyerlerinde önemli bir basamak oluşturduğunu göstermektedir⁸¹. Ayrıca *comes et praeses* ünvanlı Bassidius Lauricius, MS 359 yılı Eylül ayı sonunda *comes* Leonas ile beraber Seleukeia konsiline katılmıştır⁸².

Lauricius'un halefi ve MS 363-365 arasında eyaletin yöneticisi olan Olympius Palladius *comes rei militares* görevinde bulunmamış olup, sadece *praeses* ünvanına sahiptir⁸³. Kilikia-Isauria kenti Korasium'dan (Susanoğlu) ele geçen yazıttan⁸⁴ Isauria yöneticisi Flavius Uranius'un (MS 366 – 367) burada imar faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine söz konusu yazıttan anlaşıldığına göre Falavius Uranius, MS 366-367 yıllarında Isauria'da büyük olasılıkla *praeses* olarak görev yapmıştır. Bu iki yöneticinin dönemleri, MS 4. yüzyıl Isauria'sının en sakin olduğu dönemlerdendir. Sivil bir yetki kullanımını gösteren *praeses* ünvanı, söz konusu yöneticiler döneminde eyalette herhangi bir karışıklığın yaşanmamış olduğunun en somut göstergesidir. Ancak Isauria, sakin dönemlerinde kariyer beklentisi içerisinde olan Romalı yöneticiler için cazibesini kaybetmektedir. Nitekim Olympius Palladius'u MS 370-371 yıllarında Roma için diğer stratejik bir öneme sahip olan *Praefectus Aegypti* (Mısır Eyaleti Valisi) görevini icra ederken görmekteyiz⁸⁵.

Isauria Eyaleti'nin 375-377 yılları arasında *comes et praeses Isauriae* olarak hizmette bulunmuş olan yöneticisi Flavius Saturninus⁸⁶'tur. MS 382 yılında çıkartılan kanunlarla Natalis ve Matronianus adındaki yöneticilere *dux et praeses Isauriae* ünvanları verilmiştir⁸⁷. Libanius'un yazmış olduğu bir mektuba dayanılarak yönetici Matronianus'un muhtemel halefinin Demonicus olduğu varsayılmaktadır⁸⁸. MS

⁸¹ Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 35; Feld, *a.g.e.*, s. 99. Isauria Eyaleti'nin *dux*leri MS 4. yüzyılın sonunda sık sık *comes* ünvanından sonra gelmektedir. Yani idari hiyerarşide *comes*ler *dux*lerin yani eyaletin birlik komutanlarının üstünde bir yere yerleştirilmektedir. MS 4. yüzyılın ikinci yarısında isyanların ve haydutluk faaliyetlerinin en şiddetli olduğu zamanlarda yöneticiler *comes* ünvanı kullanırken, aradaki daha sakin dönemlerde *dux* ünvanı kullandıkları görülmektedir. Bu konuda bkz. Rougé, a.g.m., s. 305; Feld, *a.g.e.*, ss. 353-356 Liste 2.

⁸² Epiph. *adv. Haer.* 73, 25, 3; Socr. *h.e.* 2.39-40; Sozom. *h.e.*, 4. 22. Kilise tarihleri ışığında 359 yılı Seleukeia konsili ve Bassidius Lauricius'un konsile katılması hakkında bkz. T. D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Cornell University Press, New York 1998, ss. 90-92; M. Özyıldırım, "Arminum ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri 359 İkiz Konsiller Yılı", *Olba* XV, 2007, ss. 103-143.

⁸³ PLRE I, s. 662; Rougé, a.g.m., s. 294; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 35.

⁸⁴ V. Langlois, *Voyage Dans La Cilicie et Dans Les Montagnes Du Taurus Exécuté pendant années 1852-1853*, Paris 1861, s. 194; CIG 4430; OGIS II 580; MAMA III, s. 102 no. 3.

⁸⁵ Lib. *ep.* 1133; Feld, *a.g.e.*, s. 94.

⁸⁶ Amm. Marc. XXXI 8.3-5.

⁸⁷ CTh IX 27, 3; Feld, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁸ Lib. *ep.* 1054; PLRE I, s. 249.

4. yüzyılın sonunda Isauria'da sürekli konuşlandırılmış manevra ordu birlikleri olmayıp, MS 382'de yönetici *comes* değil *dux* unvanı taşımaktadır. O halde bu tarihte normal olarak bir *duxun* otoritesi altında olan *limitane*iler yeterli geliyor ve bir *comes rei militarisin* bulunmasına ihtiyaç duyulmuyordu⁸⁹.

Antik edebi kaynaklarda Isauria ile ilgili olarak geçen yöneticilerden bir diğeri de Flavius Fravitta'dır⁹⁰. Flavius Fravitta, 395/6-400 yılları arasında *magister militum per Orientem* olarak hizmette bulunmuştur⁹¹. Bu tarihlerde Isaurialılar muhtemelen Hunlar ve Gotların da desteğiyle büyük bir saldırıya geçmişler, Kilikia'dan Fenike ve Filistin'e kadar bütün bölgeyi yağmaladıktan sonra Mezopotamya üzerinden Isauria'ya geri dönmüşlerdir⁹². Daha sonra ise Pamphylia ve Lykia'ya yürümüşler Kıbrıs'ı ele geçirerek Lykaonia, Pisidia, Kappadokia ve Pontus'a saldırmışlardır⁹³. Doğu'nun komutanı olarak bilinen Flavius Fravitta, Kilikia'dan Fenike ve Filistin'e kadar bütün bölgeyi haydutların yağmalamasından kurtarmakla görevlendirilmiştir. MS 400 yılında *Magister Militum Per Orientum* olan Flavius Fravitta sonunda Isaurialıları durdurabilmiştir⁹⁴. Flavius Fravitta'nın, *magister militum per Orientem* olarak atanmasından önceki askeri kariyeri bilinmemekle birlikte, *magister militum per Orientem* görevinden önce Isauria'da bir isyanı bastırdığı sonucu çıkarılmakta ve bu sırada *comes Isauriae* olarak görev yaptığı düşünülmektedir⁹⁵. MS 400 yılında Gainas'ın isyanını bastırmakla görevlendirilen⁹⁶ Flavius Fravitta, büyük olasılıkla bu başarısına karşılık 401 yılında *consul* seçilmiştir⁹⁷.

Bu tarihlerde görev yapmış bir diğeri Isauria yöneticisi de Flavius Leonti-

⁸⁹ Rougé, a.g.m., s. 308.

⁹⁰ Eunap. *fig.* 69, 2; Zos. V 20. 1.

⁹¹ PLRE I, s. 372; Feld, *a.g.e.*, s. 355 (Liste 2).

⁹² Rougé, a.g.m., s. 298; Hild-Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 38.

⁹³ Sozom. 383; Rougé, a.g.m., s. 298; Hild-Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 38.

⁹⁴ Zos. V 20.1; PLRE I, s. 372; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 38; Feld, *a.g.e.*, s. 96.

⁹⁵ D. Woods, "Arbazacius, Firavitta, and the Government of Isauria ca. A. D. 396-404", *Phoenix* 52, 1998, ss. 114-117. K. Feld ise Flavius Fravitta'nın *comes Isauriae* olduğu görüşünde değildir, bkz. Feld, *a.g.e.*, s. 96, 354 (Liste 2). Isauria Bölgesi'nde yer alan bir Masdat yazıtından Mezopotamya'daki lejyon komutanı Flavius'un kızdardeşi Ammiane için bir stel diktirdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtta adı ve görev yaptığı lejyon verilmeyen Flavius'un kim olabileceği konusundaki tartışmalar ve Flavius Fravitta olabileceği önerisinin getirilmesi konusunda bkz. M. Alkan – M. Kurt, *Isauria Bölgesinde Bir Epigrafi ve Eskiçağ Tarihi Araştırması*, Akron 11 (Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 11), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, *a.g.e.*, ss. 102-111.

⁹⁶ Cameron – Long, *a.g.e.*, ss. 116, 224-236.

⁹⁷ PLRE I, ss. 372-373.

os'tur⁹⁸. Diokaesareia'nın (Uzuncaburç) kuzey kapısında, Honorius ve Arcadius'un ortak yönetimi dönemine (MS 396-408) ait bir yazıt⁹⁹, MS 5. yüzyılın başında Flavius Leontius'un *comes primi ordinis et dux Isauriae* ünvanını kullandığını belgelemektedir. Bu da onun sivil ve askeri olmak üzere iki görevi birlikte icra ettiğini göstermektedir¹⁰⁰.

Isauria'nın en karışık dönemlerinde görev yapmış bu son yöneticilerin Flavius ismi taşımaları da dikkat çekici bir husustur. MS 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ancak imparatora yakın olan yöneticiler ile yüksek rütbeli askerlerin Flavius *gentiliciumunu* onursal bir isim olarak taşıyabildikleri bilinmektedir¹⁰¹. Isauria'da 4. yüzyıldaki Flavius Severianus, Flavius Uranius, Flavius Saturninus, Flavius Fravitta ve Flavius Leontius gibi yöneticilerin bu ismi taşımış olmaları, söz konusu kişilerin kariyerleri konusunda bir fikir verdiği gibi, bu nitelikte yöneticilerin Isauria'da görevlendirilmiş olması bölgenin yönetiminin Roma açısından önemine de işaret eder.

Bütün bunlar göstermektedir ki Geç Antik çağın sonunda Isauria Eyaleti, askeri önemi son derece artmış bir sınır eyaleti niteliği kazanmıştı. Romalılar, Isauria Eyaleti'nde sürekli konuşlandırılmış lejyonlar yanında haydutlardan gelebilecek tehditlere karşı Toros dağlarının stratejik noktalarında müstahkem mevkiiler (*limes*) oluşturarak bir iç savunma sistemi geliştirmişlerdi¹⁰². Isauria Eyaleti'nin tanımlanan bu durumunu en iyi ortaya koyan belge ise *Notitia Dignitatum*'dur. Batı Roma ve Doğu Roma'nın askeri ve idari makamlarını listeleyen resmi bir belge¹⁰³ niteliği taşıyan ve muhtemelen MS 395-413 yılları arasında yazılmış olan¹⁰⁴ *Notitia Dignitatum*, bazı eyaletlerin öne çıkan özelliklerini tanıtmaktadır. Söz konusu eserin Isauria ile ilgili görselinde ise bölgeyi tanıtan coğrafi ve mimari özelliklere yer ve-

⁹⁸ PLRE II, s. 674; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 38.

⁹⁹ MAMA III, 71 no. 73.

¹⁰⁰ PLRE II, ss. 395-402; Hild – Hellenkemper, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁰¹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. A. Móscy, "Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike", *Akten des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (Wien 1962), Wien 1964, ss. 257-263; J. G. Keenan 1973, "The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11, 1973, ss. 33-63; "An afterthought on the Flavius and Aurelius", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53, 1983, ss. 245-250.

¹⁰² Rougé, *a.g.m.*, s. 307; Matthews, *a.g.e.*, s. 357; Ünal – Girginer, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁰³ *Not. Dign.* (ed. O. Seeck).

¹⁰⁴ *Notitia Dignitatumun* tarihlenmesi konusunda bilgi ve literatür için bkz. W. D. Burgess, "Isauria and the Notitia Dignitatum", *Ancient World* 26, 1995, s. 80.

rilmiştir (Resim 1)¹⁰⁵. Isauria ile ilgili çizimin üst tarafında deniz, sağ üst tarafında Tarsus kenti, sol tarafında yer alan masanın üzerinde ise *Liber Mandatorum* (Yasa kitabı) bulunmaktadır. Görselin ortasında çizilmiş olan Toros dağlarının etekleri zirvelerine paralel uzanan bir çizgi tarafından kesilmiş ve bu çizginin üst tarafında beş adet mimari yapıya yer verilmiştir. Çizimin alt tarafında ise iki adet altugen şekilde sembolize edilmiş yapı bulunmaktadır. Görselde Toros dağlarında dolay sadece arka kısmı görünen ancak kedigillerden olduğu anlaşılan bir hayvan ile bir geyik de yer almaktadır.

Notitia Dignitatum'daki görsel planlı bir harita özelliği taşımayıp, burada bölgenin öne çıkan coğrafi özellikleri basit bir şekilde biçimlendirilmiş olmalıdır¹⁰⁶. Buradaki mavi renkli örtüye sahip masanın üzerindeki *Liber Mandatorum* şahsında askeri ve sivil yetkilerin birleştirilmiş olduğu¹⁰⁷ memuriyetin *comes per Isauriam* ünvanlı yöneticiye sağladığı yetki ve gücü temsil etmektedir¹⁰⁸.

Görselin altında yer alan ve isimlendirilmemiş iki mimari yapı kentleri değil de askeri yerleşimleri sembolize ediyor olmalıdır¹⁰⁹. Zira kentleri simgelemesi durumunda bunların da Tarsus'ta olduğu gibi isimleriyle verilmeleri beklenirdi. Bu iki askeri yerleşim ise çok büyük olasılıkla *II. Isaura* ve *III. Isaura lejyon*larının karargâhları olmalıdır¹¹⁰. Ammianus Marcellinus¹¹¹'tan bilindiği üzere MS 354 yılında Seleukeia'da konuşlandırılmış garnizona bağlı üç lejyon bulunmaktaydı. *Notitia Dignitatum*'da *II. ve III. Isaura lejyonları comes per Isauriam* altında listelenmekte, *I.*

¹⁰⁵ Görsel hakkında daha detaylı tanımlama için bkz. Burgess, a.g.m., ss. 80-87; Feld, a.g.e., ss. 90-91; Alkan – Kurt, *Aşağı Alan*, ss. 54-55.

¹⁰⁶ Burgess, a.g.m., s. 83.

¹⁰⁷ Bu durumun bir diğer istisnası da *comes limitis Aegypti* ünvanlı valiler tarafından yönetilen Mısır'da görülmektedir. Ancak askeri ve sivil yetkilerinin birleştirilmesi, Mısır ve Isauria'da farklı nedenlerden kaynaklanmakta idi. Mısır'da zenginlikleri nedeniyle ve büyük miktarda hububat ve diğer yiyecek maddelerini ucuzca üretme kabiliyeti nedeniyle, yönetim yetkilisinin mümkün olduğunca etkili ve verimli çalışabilmesi gerekli görülüyordu. Isauria ise Roma yönetimi için sorunlu bir bölge olup, tamamen öngörülemeyen ve çevredeki bir çok eyalette huzursuzluk kaynağı olan haydutluk faaliyetleri ve isyanlar böyle bir uygulamayı zorunlu kılmıştır. Sık sık olayların yaşandığı bölgede yöneticiye böyle bir yetkinin verilmesi ile olaylara daha çabuk ve etkin bir şekilde müdahale edebilmesi amaçlanmakta idi. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. W. D. Burgess, *The Isaurians in the Fifth Century A.D.*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History), at the University of Wisconsin-Madison 1985, ss. 35-37.

¹⁰⁸ Burgess, a.g.m., s. 85; Feld, a.g.e., s. 90.

¹⁰⁹ Bunların iki kıyı kenti ya da muhtemelen Germanikopolis ve Claudiopolis olmak üzere iki Isauria *dekapolis* kenti olabileceği yönünde öneri için bkz. Burgess, a.g.m., s. 87; Feld, a.g.e., s. 91.

¹¹⁰ Rougé, a.g.m., s. 310; Burgess, a.g.m., s. 87.

¹¹¹ Amm. Marc. XIV 2. 14; Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, s. 355.

Isaura sagittaria lejyonu *pseudocomitatensis* olarak *magister militum per Orientem* altında verilmektedir¹¹². Buradan anlaşıldığı üzere *Notitia Dignitatum*'un yazıldığı tarihte *II. Isaura* ve *III. Isaura* bu bölgede konuşlanıyordu. *I. Isaura* ise *pseudocomitatensis* (mobilize birlik) olarak Isauria dışında bir bölgede idi¹¹³. Buradan MS 353'te her üç lejyonun da Isauria'da bulunduğu ancak *I. Isaura sagittaria*'nın 353'ten sonraki bilinmeyen bir tarihte başka bir yere gönderildiği anlaşılmaktadır¹¹⁴.

Notitia Dignitatum'daki Isauria'ya görselinde yer alan beş mimari sembol ise bölgedeki kale ve gözetleme kulelerini göstermektedir¹¹⁵. Ne yazık ki bugüne kadar söz konusu kale yerleşimlerinin kesin lokalizeleri yapılabilmiş değildir. Ancak Geç Antik çağda Roma güçleri ve haydutlar arasında yaşanan olayların ağırlık noktasını Nunu Kalesi'nin de içerisinde bulunduğu Yukarı Göksu Vadisi oluşturmaktadır. Ayrıca bu çevrede Aşağı Akın köyünün doğusunda Hisartepa denilen mevkide sur kalıntılarının hala görülebildiği oldukça korunaklı bir kale kalıntısı bulunmaktadır¹¹⁶. Yukarıda söz edildiği üzere MS 368 yılında Germanikopolis'in Roma ve haydutlar arasında arabuluculuk yapmış olması, aynı zamanda iki taraf arasında bir sınır teşkil ettiği anlamını da taşır. Ayrıca kuzeyde Hacı Baba Dağlık alanındaki birisi lejyon komutanı olmak üzere çok sayıda asker yazıtı¹¹⁷ ile Latince isimler¹¹⁸ buralarda bir Roma kontrolünün ve belli ölçüde de olsa bir Romalılaştırmanın varlığına işaret etmektedir. Aynı şekilde Hadim Göksuyu'nun kaynağına yakın bir noktada yer alan Artanada¹¹⁹'da Isauria Bölgesi'nin en fazla asker yazıtı ele geçmiş yerleşimlerinden birisidir. Bütün bunlar, Roma'nın kontrolünde olmayan ve

¹¹² Not. Dig. Or. VII 56: *Prima Isaura sagittaria*; Or. XXIX 7 ve 8: *Legio secunda Isaura*, *Legio tertia Isaura*.

¹¹³ E. C. Nischer, "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications up to the Time of the *Notitia Dignitatum*", *Journal of Roman Studies* 13, 1923, s.7; D. Hoffmann, *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, Epigraphische Studien 7, I-II, Düsseldorf 1969-1970, s. 420; N. Lenski, "Basil and the Isaurian Uprising of A. D. 375", *Phoenix* 53/3-4, 1999, s. 311 dn. 21.

¹¹⁴ Isauria'dan ele geçmiş yeni bir epigrafik belgeden hareketle *I. Isaura* lejyonunun Mezopotamya'ya sevk edilmiş olabileceği hususundaki öneri için bkz. Alkan – Kurt, *Hacı Baba Dağı*, ss. 102-111.

¹¹⁵ Rougé, *a.g.e.*, ss. 310-311; A. Lewin, "Banditismo e Civilitas nella Cilicia Tracheia Antica e Tardoantica", *Quaderni Storici* 76, s. 179; Burgess, *a.g.m.*, s. 87; Matthews, *a.g.e.*, s. 356; Feld, *a.g.e.*, s. 91; M. Alkan – M. Kurt, *Aşağı Akın*, s. 56.

¹¹⁶ Aşağı Akın'daki kale yerleşiminin Geç Antik dönem kalelerinden Kherris/Papirios Kalesi'ne eşitlenmesi ve söz konusu kalenin *Notitia Dignitatum*'daki görselde yer alan Isauria kalelerinden birisi olabileceği önerileri için bkz. Alkan – Kurt, *Aşağı Akın*, ss. 42-48, 56-57.

¹¹⁷ Alkan – Kurt, *Hacı Baba Dağı*, s. 18 no. I. 7, 9; ss. 132-133 no. II. 10; ss. 102-111.

¹¹⁸ Alkan – Kurt, *Hacı Baba Dağı*, s. 144.

¹¹⁹ G. Laminger-Pascher, "Römische Soldaten in Isaurien", *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Artur Betz için Armağan*, E. Weber – G. Dobesch (ed.), Wien 1985, ss. 387-388.

haydutluk faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü sahaların Kalykadnos'un her iki kolu arasını kapsadığını ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Isauria, özellikle coğrafi ve sosyo-ekonomik şartları nedeniyle bütün Roma yönetimi boyunca sorunlu bir bölge karakterini taşımıştır. Ancak MS 4. yüzyıl, bölgede haydutluk faaliyetlerinin ve isyanların en yoğun görüldüğü dönemlerden birisi olmuştur. Söz konusu yüzyılın ilk yarısında Diocletianus'un yapmış olduğu reformların da etkisiyle nispeten sakin bir dönem yaşayan bölge, yüzyılın ikinci yarısında belirli aralıklarla büyük olaylara sahne olmuştur. Bütün bunların sonucu olarak Diocletianus tarafından kurulan Isauria Eyaleti askeri bir karakter kazanmıştır. Isauria ayaklanmalarına bir önlem olarak yönetim prensiplerinde bir takım değişikliklere gidildiği anlaşılmaktadır. MS 4. yüzyılda bölgede görülen haydutluk faaliyetleri ve isyanların şiddeti ile Roma'nın Isauria'da uyguladığı yönetim ve yöneticilere verilmiş olan yetkiler arasında bir ilişkinin olduğu da anlaşılmaktadır. Yöneticilerin 4. yüzyılın birinci yarısındaki sakin dönemde *praeses* ünvanı ile sivil yetkiler kullanırken, aynı yüzyılın ikinci yarısında olayların şiddeti ile bağlantılı olarak askeri yetkileri yüksek *comes* veya *comes et praeses* ünvanlarını kullandıkları görülmektedir.

Roma yönetimi, haydutluk faaliyetlerine karşı bir taraftan eyalete kalıcı *lejyon*lar yerleştirirken, diğer taraftan da Isauria'nın Roma'nın nüfuz edemediği ya da etmekte zorlandığı stratejik noktalarına kale veya gözetleme kuleleri yapmıştır. Isauria Eyaleti'nin tanımlanan bu durumunu en iyi ortaya koyan belge ise muhtemelen yüzyılın sonlarında yazılmış olan *Notitia Dignitatum*'dur. Bu belgede yer alan görseldeki iki mimari yapı büyük olasılıkla buradaki iki *lejyon* karargâhını tanımlamalıdır. Toros dağlarını ayıran çizginin üst tarafındaki beş adet mimari yapı ise bölgedeki kale ve kuleleri işaret etmelidir. Bunlardan ikisi çok büyük ihtimalle söz konusu yüzyılda Isauria isyanlarının yoğunlaştığı alanın kuzeydoğu sınırında bulunan Nunu (Antiokeia) ve Aşağı Akın kaleleri olmalıdır. Bu durumda *Notitia Dignitatum*'da sayıları beş olarak gösterilen ancak bölgenin küçük vadilerle parçalanmış topografik yapısı göz önüne alındığında daha fazla olması da muhtemel olan diğer kaleler de yakın çevrede aranmalıdır.

Ne yazık ki Isaurialı yöneticilerin çoğunun mesleki kariyerleri bir bütün olarak takip edilememektedir. Ancak Bassidius Lauricius ve Flavius Saturninus'un *comes et praeses Isauriae* görevine getirilmelerinde daha önceki askeri kariyerleri ve ba-

şarıları en önemli etken olmalıdır. Ayrıca MS 4. yüzyıl yöneticileri arasında geçen beş Flavius isimli görevli de muhtemelen bu yöneticilerin gelecek vadeden parlak kariyerleri nedeniyle Roma yönetimine yakın kişilerden seçildiğini göstermektedir. Söz konusu yöneticilerden mesleki kariyerleri tam olarak takip edilebilenlerin Isauria'daki görevlerinden sonra açıkça terfi ederek *consulluk* dâhil olmak üzere en üst makamlarda görev aldıkları anlaşılmaktadır. Bu açıdan Isauria Eyaleti Romalı yöneticilerin mesleki kariyerlerinde önemli bir basamak oluşturmuş olmalıdır.

KAYNAKLAR

Antik Edebi Kaynaklar

- Amm. Marc. *Ammianus Marcellinus*, vol. III, with an English Translation, J. C. Rolfe (ed.) London 1986⁵. (Loeb Classical Library).
- Basil. *ep.* Sait Basil. *The Letters*, with an English translation, R. J. Deferrari (ed.), London 1928 (Loeb Classical Library).
- Cons. Porph. Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus et de Administrando Imperio*, (ed. I. Bekkerus), Bonn 1840 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 14).
- Epiaph. *adv. Haer. Adversus Haereses (Panarion)*, K. Holl (ed.), Leipzig 1915-1985.
- Eunap. *frg. The Fragmentary Classicising Historians of the Late Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Text, Translation and historiographical Notes), Liverpool 1983.
- Expos. tot. m. *Expositio totius mundi et gentium*, J. Rougé (ed.), (SC 124), Paris 1966.
- Hierok. *Hieroclis synecdemus et notitiae Graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatrîi notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, G. Parthey (ed.), Berolini 1866.
- Lib. *ep.* *Die Briefe Des Libanius Zeitlich Geordnet von Otto Seeck*, Leipzig 1906.
- Not. Dign. *Notitia Dignitatum: Accedunt notitia urbis Constantinopolitane et Laterculi provinciarum*, O. Seeck (ed.), Berlin 1876.
- Ptolem. Claudius Ptolemaios, *Geographia*, K. F. A. Nobbe (ed.), Claudii Ptolemaei Geographia, Leipzig 1845.
- Socr. *h.e. Historia Ecclesiastica*, Günther Christian Hansen, GCSN.F. 1, Berlin 1995.
- Sozom. *h.e. The Ecclesiastical History of Sozomen*, History of The Church from A. D. 324 to A. D. 440, Translates By Edward Walford, London 1845.

Tac. *Ann.* Cornelius Tacitus, *Annales*, C. D. Fischer (ed.), *Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri*, Oxford 1906.

Zos. Zosimus (ΖΩΣΙΜΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΑ), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, I. Bekker (ed.), Bonn 1837.

Modern Kaynaklar ve Kısaltmalar

AE *L'année Épigraphique*, Paris.

Alfoldi-Rosenbaum, E., "Matronianus, Comes Isauriae: An Inscription from the Sea Wall of Anemurium", *Phoenix* 26/2, 1972, ss. 183-186.

Alkan, M. - Kurt, M., *Isauria Bölgesinde Bir Epigrafi ve Eskiçağ Tarihi Araştırması*, Akron 11 (Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 11), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Aşağı Akan Isauria Bölgesi'nde Bir Kale Yerleşimi*, Akron 15 (Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 15), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Arce, J., "Aurelius Iustus comes et praeses Isauriae (355-360 d.C.)", *Hispania Antiqua* 3, 1973, ss. 127-133.

Barnes, T. D., *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Cornell University Press, New York, 1998.

Bean, G. E. – Mitford, T. B., *Journeys in Rough Cilicia 1964–1968*. Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-hist. Kl., Denkschriften 102, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 3. Vienna 1970.

Belke, K. – Restle, M., *Galatien und Lykaonien*, *Tabula Imperii Byzantini* 4, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 172), Wien 1984.

Burgess, W. D., *The Isaurians in the Fifth Century A.D.*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History), at the University of Wisconsin-Madison 1985.

_____, "Isauria and the Notitia Dignitatum", *Ancient World* 26, 1995, ss. 79-88.

Cameron, A. – Long, J., (with a contribution Sherry), *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, *The Transformation of the Classical Heritage*, vol. 19), Berkeley – Los Angeles – Oxford 1993.

Cayla, J.-B., "Bassidius Lauricius Gouverneur De Chypre? Une Nouvelle Hypothèse À Propos De La Restauration D'Un Monument Incendié Paphos (Pl.

XXIII)”, *Centre D’Études Chyprïotes Cahier 27-1997, Mélanges Olivier Masson*, Éditions De Boccard, Paris 1998, ss. 71-76.

CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*.

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

CTh *The Theodosian Code*, ed. J. Harries – I. Wood, Cornell University Press, Ithaca 1993.

Conti, S., *Die Inschriften Kaiser Julians*, (Altertumswissenschaftliches Kolloquium 10), Stuttgart 2004.

Dagron, G., *Vie et Miracles de Sainte Thècle*. Texte Grec, Traduction et Commentaire (Subsidia Hagiographia 62), Bruxelles 1978.

Dagron, G. – Marillet-Jaubert, J., “Inscriptions De Cilicie et d’Isaurie”, *Bulleten XLII/167*, 1978, ss. 373-420.

Dagron, G. – Feissel, D., *Inscriptions de Cilicie*, Avec Antonie Hermani, Jean Richard et Jean-Pierre Sodini, Paris 1987.

Davis, E. J., *A Journal Of Travel In Cilicia (Pedias and Trachea), Isauria, And Parts Of Lycaonia And Cappadocia*, London 1879.

Dmitriev, S., “Observations on the Historical Geoh-graphy of Roman Lycaonia”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 41, 2000, ss. 349-375.

Dodgeon, M. H. – Lieu, S. N. C., *The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars AD 226-363*, A Documentary History, London-New York 2002.

Ergin, G., *Anadolu’da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Feld, K., *Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische Reich*. Walter de Gruyter, Berlin - New-York 2005.

French, D. H., *Roman Roads& Milestones of Asia Minor*, Volume 3: Milestones, Fasc. 3.7 Cilicia, Isauria et Lycaonia (and South-west Galatia), British Institute at Ankara, Electronic Monograph, Ankara 2014.

Frye, R. N. (1983), *History of Ancient Iran* (Handbuch der Altertumswissenschaft: Abt. 3; Teil 7), München 1983.

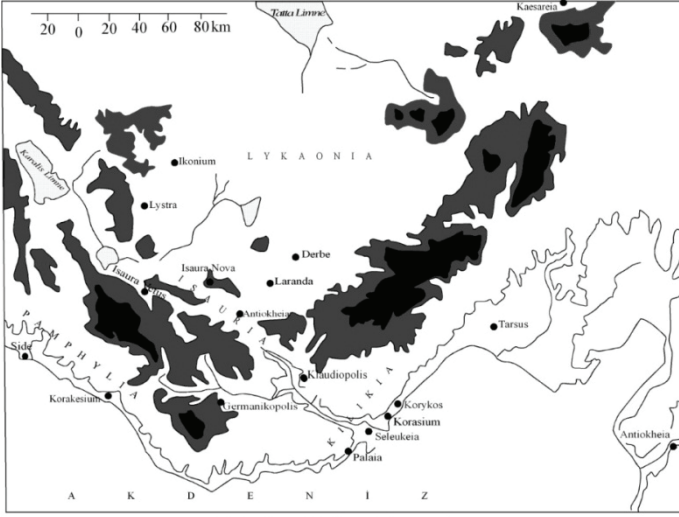
Hall, A. S., “Valerius Valentinianus, Pareses of Isauria”, *Anatolian Studies* 22, 1972, ss. 213-216.

- Head, B. V., *Historia numorum; a manual of Greek numismatics*, Clarendon press, Oxford 1887.
- Hellenkemper, H., “Legionen im Bandenkrieg – Isaurien im 4. Jahrhundert”, *Studien zu den Militärgrenzen Roms III (Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983)*, Stuttgart 1986, ss. 625-634.
- Hild, F. – Hellenkemper, H., *Kilikien und Isaurien*, Tabula Imperii Byzantini 5, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 215), Wien 1990.
- Hill, G. F., *Catalogue Of The Greek Coins Of Lycaonia, Isauria And Cilicia*, Trustess of the British Museum, London 1900.
- Hoffmann, D., *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, Epigraphische Studien 7, Düsseldorf 1969-1970.
- Hopwood, K., “Policing the Hinterland: Rough Cilicia and Isauria”, *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Proceedings of a Colloquium Held at University College, Swansea, April 1981, ed. Stephen Mitchell*, Oxford 1983, ss.173-187.
- _____, “Consent and Control: How the Peace was kept in Rough Cilicia”, *The Eastern Frontier of the Roman Empire, D. H. French – C. S. Lightfoot (eds.)*, BAR, International Ser. 553 (i), Oxford 1989, ss.191-201.
- _____, “The Links between the Coastal Cities of Western Rough Cilicia and the interior during the Roman Period”, *Anatolia Antiqua* 1, Paris 1991, ss. 305-310.
- _____, “Who Were The Isaurians?”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt 1 [1990]*, Ankara 1994, ss. 375-386.
- _____, “Ammianus Marcellinus on Isauria”, *The late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus, J. W. Drijvers – D. Hunt (Eds.)*, London 1999, ss. 198-213.
- _____, “Bandits, between Grandees and the State: The Structure of Order in Roman Rough Cilicia”, *Organised Crime in the Ancient World, K. R. Hopwood (ed.)*, London 1999, ss. 177-206.
- <http://parthiansources.com/texts/skz/> Erişim Tarihi: 28.05.2018.
- ILS *Inscriptionum Latinarum Selectarum*.
- Isaac, B., “The eastern frontier”, *The Cambridge Ancient History XIII: The late Empire, A.D. 337-425, (Eds. A. Cameron – P. Garnsey)*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, ss. 437-460.

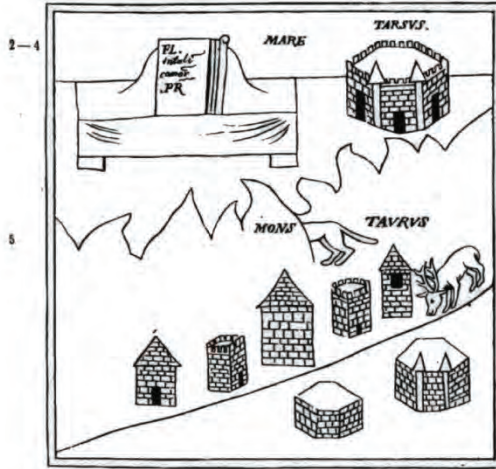
- Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602, A Social Economic and Administrative Survey*, Blackwell, Oxford 1964.
- _____, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1971.
- Jones, J. P., "The Inscription from the Sea-Wall at Anemurium", *Phoenix* 26/4, 1972, ss. 396-399.
- Keenan, J. G., "The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11, 1973, ss. 33-63.
- _____, "An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53, 1983, ss. 245-250.
- Laminger-Pascher, G., "Römische Soldaten in Isaurien", *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Artur Betz için Armağan, E. Weber – G. Dobesch (ed.)*, Wien 1985, ss. 381-392.
- Langlois, V., *Voyage Dans La Cilicie et Dans Les Montagnes Du Taurus Exécuté pendant les années 1852-1853*, Paris 1861.
- Lenski, N., "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/4, 1999, ss. 413-465.
- _____, "Basil and the Isaurian Uprising of A. D. 375", *Phoenix* 53/3-4, 1999, ss. 308-329
- _____, "Relations between Coast and Hinterland in Rough Cilicia", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux Table Ronde Internationale, Istanbul, 2-5 Novembre 1999, Varia Anatolica XIII*, 2001, ss. 417-423.
- Levick, B., *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford 1967.
- Lewin, A., "Banditismo E Civiltas Nella Cilicia Tracheia Antica E Tardoantica", *Quaderni storici* 76, ss. 167-185.
- Magie, D., *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ, I-II*, Princeton University Press, New Jersey 1950.
- MAMA *Monumenta Asiae Minoris Antiquae*.
- Maricq, A., "Classica et Orientalia, 5. Res Gestae Divi Saporis", *Syria* 35, 1958, ss. 295-360.
- Martindale, J. R., "Prosopography of The Later Roman Empire: addenda et corrigenda Volume I", *Historia* 29, 1980, ss. 474-497.

- Matthews, J., *The Romans Empire of Ammianus with a new introduction*, Michigan Classical Press, London 1989.
- Mitchell, S., “The Siege of Cremna”, *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, ed. D. H. French and C. S. Lightfoot, Oxford 1989, s. 111-128.
- Mitford, T. B. – Andrews, St., “Roman Rough Cilicia”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 7/2, Berlin 1980, ss. 1230-1257.
- Mócsy, A., “Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike „, *Akten des IV. internationalen Kongresses für griechische und latinische Epigraphik* (Wien 1962), Wien 1964, ss. 257-263.
- Néroutsos, T. D., “La forteresse d’Antioche en Isaurie et le praeses Bassidius Lauricius”, *Bulletin de correspondance hellénique* 2, 1878, ss.16-19.
- Nischer, E. C., “The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum”, *Journal of Roman Studies* 13, 1923, ss. 1-55.
- OGIS, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*.
- d’Orbelini, R., “Inscriptions and Monuments from Galatia”, *The Journal of Hellenic Studies* 44/1, 1924, ss. 24-44.
- Özyıldırım, M., “Arminum ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri 359 İkiz Konsiller Yılı”, *Olba* XV, 2007, ss. 103-143.
- Paris, P. – Radet, G. A., “Inscriptions de Pisidie, de Lycaonie et d’Isaurie”, *Bulletin de correspondance hellénique* 10, 1886, ss. 500-514.
- PLRE I, *The Prosopography of the Later Roman Empire I, A.D. 260-395*, H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris (edd.), Cambridge 1971.
- PLRE II, *The Prosopography of the Later Roman Empire, volume II, A.D. 395-527*, J. R. Martindale (Ed.), Cambridge 1980.
- Pottier, B., “Banditisme et révolte en Isaurie au IVe et Ve siècles vus par les Isauriens eux-mêmes. La Vie de saint Conon”, *Mediterraneo antico. Economie, società, culture*, 8 fas. 2, 2005, ss. 443-474.
- Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society, Supplementary Papers IV), London 1890.
- RE, *Pauly-Wissowa-Kroll, Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

- Rougé, J., “L’Histoire Auguste et l’Isaurie au IVe Siècle”, *Revue des études anciennes* LXVIII, nos. 3-4, Bordeaux 1966, ss. 282-315.
- Ruge, W., “Domitiopolis”, *RE* V/1-2, 1905, s. 1313.
- _____, “Eirenopolis”, *RE* V/1-2, 1905, s. 2135.
- _____, “Isauria”, *RE* IX/2, 1916, s. 2056.
- _____, “Kietis”, *RE* XI/1, 1921, ss. 380-381.
- Seeck, O., “Castricius 4”, *RE* III/2, 1899, s. 1076.
- _____, “Lauricius 1”, *RE* XI/1, 1924, ss. 1023-1024
- Shaw, B. D., “Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXIII/3, Leiden 1990, ss. 237-270.
- Sterrett, J. R. S., *The Wolfe Expedition to Asia Minor*. Papers of the American School at Athens III, Boston 1888.
- Şahin, S., “Inscripfen aus Seleukeia am Kalykadnos (Silifke)”, *Epigraphica Anatolica* 17, 1991, ss. 139-166.
- Ünal, A. – Girginer, K. S., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Woods, D., “Arbazacius, Fravitta, and the Government of Isauria ca. A. D. 396-404”, *Phoenix* 52, 1998, ss. 109-119.

Comes per Isauriam.

6 Sub dispositione uiri spectabilis comitis rei
militaris per Isauriam et praesidis:

Resim: Notitia Dignitatum'da Isauria'yı gösteren çizim.
[[Not. Dign. (ed. O. Seeck, s. 61)].

OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜZUL VERGİSİNİN TEŞKİLİ VE
GELİŞİMİ:
XVI- XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI EKONOMİSİNİ NÜZUL
VERGİSİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMEK

SÜLEYMAN POLAT*

Giriş

Çağdaşı diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de merkezî-idarî teşkilatlanmasına eşzamanlı olarak sürekli değişen ve gelişen bir ordu teşkilatına sahip olmuştur. Başlangıçta ağırlıklı olarak Türkmen menşeli beylik kuvvetlerinden oluşan askerî yapı, yeni fetihler ve merkezî-yönetim şeklinin gelişmesiyle, merkezde padişaha bağlı yeni bir ordu gereksinimi doğurmuştu. Devletin merkezî teşkilatlanmasını tamamlaması, merkezde düzenli ordunun oluşturulması ve zaman içerisinde bu ordu mensuplarının sayısının sürekli artması halkın seferlerdeki fonksiyonunu değiştirmişti. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren halkın üzerine düşen görev, hangi üretimi yapıyorsa o işi sürdürmeleri ve savaş esnasında ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak seferlere destek vermeleriydi. Öyle ki artan düzenli birliklerin, özellikle sefer zamanlarında, iâşe ihtiyaçlarının karşılanması en önemli meselelerin başında gelmekteydi ve halktan istenen başlıca yardım iâşe ihtiyaçlarının karşılanması kapsamında savaşa destek olmalarıydı. Bu destek gönüllülük esasına göre değil, belli kurallar, kaideler çerçevesinde mükellefiyet şeklinde gerçekleşmişti. İşte Osmanlı Devleti savaş sırasında ihtiyaç duyduğu -başta gıda maddeleri olmak üzere- malzemeleri temini için şer'î kaideler çerçevesinde halkı "avarız-ı divaniye" adıyla vergiye tabi tutmuştu¹.

Zaman içerisinde farklılıklar göstermekle birlikte, Osmanlı sefer organizas-

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, suleymanpolat_@hotmail.com

¹ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, C.4, Ankara 1991, s. 109; Bruce McGowan, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, Ankara 1981, s. 1329; Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, C.II, s.15.

yonlarında ordu için gerekli erzak üç temel yöntem kullanılarak halktan sağlanmıştır. Bunlardan ilki, avarız hanelerine dolaysız vergiler salınmasıyla aynı olarak toplanan zahireyi ifade eden avarız ve nüzul vergisiydi. İkinci yöntem, reyaya önceden belirlenen askeri menzil noktalarına erzak getirip hükümetin belirlediği fiyatlardan satma yükümlülüğü getiren ve adına sürsat denilen mükellefiyetti. Üçüncü ve son yöntem ise, devletin iştirâ adını verdiği ve sabit yerel piyasa fiyatları üzerinden yaptığı mal alımlarıydı².

Kelime manası “bir yere inme, konma, konaklama yeri, misafir için hazırlanan yiyecek” şeklinde ifade edilen nüzul, askerî-malî bir terim olarak ise, “askerî bir kıtanın beslenmesi için tespit edilmiş miktardaki zahirenin temini ve bu zahirenin belli bir yerde hazır bulundurulması” anlamına gelmektedir. Literatürdeki genel tanımına göre nüzul vergisi, avarız olarak bilinen ve özellikle savaş dönemlerinde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ihdas edilmiş olan verginin, nakdî bir vergiye dönüşmesi sonucu, yürürlüğe konmuş bir yükümlülüktür³.

Nüzul vergisi, avarız vergisinin devamı niteliğinde olduğundan, verginin tarh ve tahsili belirlenirken avarız hanesi temel alınmıştır. Bununla bağlantılı olarak öşür ve salariedade doğrudan doğruya toprağı işleyen çiftçi mükellef durumunda iken nüzulda bu mükellefiyet kazaya yani bir kadı'nın görev sahasına giren şehir, kasaba ve köylere aittir. Dolayısıyla nüzulün tarh ve tahsil sürecinde önde gelen görevli kadıydı. Nüzulün toplanmasıyla ilgili temel hükümler kadılara gönderilmekle birlikte, taşradaki diğer devlet görevlilerine de verginin toplanmasını organize etmek veya kontrolünü sağlamak için emirler sevk edilmişti⁴.

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, Çeviren Halil Bertay, İstanbul 2000, s. 139. Bu yöntemlerin her üçü özellikle XVII. yüzyılda düzenlenmiş seferlerde aynı anda uygulanmıştı. Bununla beraber iâşe temininde uygulanan bu yöntemler zaman içerisinde farklılıklar da göstermişti. Mesela XVIII. yüzyılın başlarında düzenlenen seferlerde iâşe organizasyonu büyük ölçüde satın alma yoluyla yürütülmüştü. Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015, s. 203. Seferlerde zahire teminin yanında ordunun her türlü ihtiyacı tekâlif-i örfiye kaidelerine dayalı vergilerle karşılanmıştır. Mesela Revan Seferi çerçevesinde savaş planı kapsamında yüklü miktarda yüne ihtiyaç duyulmuş ve yünün temini için olağanüstü vergi kaideleriyle bir tarh ve tahsil planı uygulanmıştır. Bkz. Süleyman Polat, “Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M.1634 Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi” *Bellekten*, LXXVIII/281, Nisan 2014, s.123-148.

³ Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s.69; McGowan, a.g.m., s. 1327; Ömer İşbilir, “Nüzül”, *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 311.

⁴ Öyle ki, 14 Şubat 1579 (17 Zilhicce 986) tarihinde Karaman Beylerbeyine yazılan hükümde, hazırlığı yapılan sefer için nüzul zahiresinin toplanması emredilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri (Bundan sonra MD) 32, s. 311, hk. 564. Bir başka misaldeyse 11 Aralık 1585 (18 Zilhicce 993) tarihinde Halep, Diyarbakır, Rum, Zülkadriye beylerbeylerine ve zikredilen eyaletlerdeki sancak beylerine hükümler iletilmiş ve bu görevlilerden kadılar vasıtasıyla toplanan nüzulün usulüne uygun toplanıp toplanmadığının

Tekrar edegeldiği üzere, orduların savaş kabiliyetinin devamlılığı cephe gerisinden gelen gıda maddelerinin önceden tespit edilen yerlere zamanında ulaşmasına bağlıydı. Bu nedenle nüzul gibi aynî alınan vergilerin zamanında eksiksiz toplanması ve nakledilmesi icap ediyordu. Nüzulün ordunun savaş gücünde oynadığı bu mühim rolden dolayı, merkezî hükümet ümeraya sefer hazırlıkları için emirler yollarken, maliyeye bağlı mevkufat kaleminde bulunan defterlerden suretler çıkarılarak, mahallî kadılara ve nüzul eminlerine de nüzulün toplanmasına dair emirler sevk edilmişti⁵. Bu şekilde yapılan eş zamanlı organizasyonla vuku bulabilecek herhangi bir aksama ya da gecikmeye engel olunmaya çalışılıyordu. Nüzul vergisi, verginin uygulanmaya başlandığı ilk dönemlerde aynî olarak alınmıştı. Aynî alınan nüzul vergisi un ve arpadan müteşekkildi⁶.

Nüzul vergisiyle ilgili -yukarıda da ifade edilen- literatür bilgisini oluşturan veriler genellikle XVI. yüzyıl sonunda yahut daha sonrasında nüzul vergisine dair tespitlere dayanmaktadır. Ancak bu bilgiler çerçevesinde yapılan genellemeler nüzul vergisiyle ilgili bir takım yanlış tanımlamalara yol açmıştır. Bu yanlış tanımlamalardan biri verginin ilk tarh ve tahsil sürecine dairdir. Öyle ki nüzul ile ilgili yapılmış temel çalışmaların bir kısmında, verginin XVI. yüzyıl sonlarında askerî ihtiyaçları karşılamak üzere aynî tarh edilmiş bir vergi olarak belirtilmiş⁷, bir diğer kısmında ise yine aynı nedenden dolayı “muhtemelen XVI. yüzyılın ortalarından” itibaren uygulanmış bir vergi olarak tanımlanmıştır⁸. Nitekim nüzul vergisinin başlangıcıyla ilgili bu söylemlere ancak verginin sistematik bir biçimde ne zaman tarh ve tahsilinin tespitiyle açıklık getirilebilir.

1. Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Sistematik Olarak Tarh ve Tahsili

Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin ne zamandan itibaren sistemli bir biçimde uygulandığının tespiti, verginin tanımı ve Osmanlı ekonomik sistemi içerisindeki yerinin belirlenmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında verginin tarh ve tahsil uygulamalarının ortaya konulması da verginin gelişimini belirlemek ve Osmanlı malî yapısı içerisinde bu gelişimi bir yere oturtmak açısından ayrıca de-

kontrolünün sağlanması istenmişti. MD 59, s. 13, h.42. Polat, *a.g.e.*, s. 204.

⁵ Güçer, *a.g.e.*, s.75.

⁶ MD 32, s. 336, h. 613; MD 59, s. 40, h.178; Polat, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁷ Güçer, *a.g.e.*, s.69.

⁸ İşbilir, a.g.m., s. 311.

ğerlidir. Bu doğrultuda yapacağımız iş -kaynakların el verdiği ölçüde- verginin ilk tarh ve tahsil süreciyle ilgili örnekleri değerlendirmek olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde nüzulün kullanımıyla ilgili yapılan arşiv taramalarında/araştırmalarda nüzul vergisinin toplanmasına dair tespit edilen ilk hüküm II. Bayezid döneminin sonlarına aittir. Öyle ki 1499'da Mora yarımadasına yapılan seferler esnasında Rumeli bölgesinden aynı usulde nüzul vergisi toplanıp, seferin iagesi için kullanıldığına dair bir kayıt mevcuttur. Buna göre 16 Ekim 1500 (22 Rebiyülevvel 906) tarihli belgede Piriştine kazasından “İnebahtı Seferi”nde kullanılmak üzere 250 mud un ve arpadan oluşan nüzul tarh edildiği ve talep edilen bu nüzulün bir kısmının teslim edilip bir kısmının bakiye kaldığı kaydedilmiştir⁹. Bununla beraber II. Bayezid döneminde yabancı bir devlete karşı düzenlenen son organize savaş olan bu sefer dışında, nüzulün alındığına dair bir kanıt bulunamamıştır. Ayrıca bu sefer sürecinde toplanan nüzul vergisinin hangi ölçekte olduğu da tespit edilememiştir. İlave olarak dönemin kroniklerinde, Mora seferleri esnasında ve dönemin önceki seferlerinde, nüzul vergisinin alındığına dair başka verilere de rastlanılmamıştır¹⁰. Nitekim tespit edilen verilerin yetersizliğinden, bu devirde sistemli ve genele yayılan çerçevede verginin tahakkuk ettirildiğini söylemek zordur. Ancak tüm bu eksiklere rağmen bu belge, nüzul vergisinin ilk örneklerinden birinin -belki de ilk örneğinin- II. Bayezid döneminde tezahür ettiğini ve verginin ilk kaidelerinin bu dönemde ortaya konduğunu göstermektedir.

Yaptığımız açıklamalar ve tespit edilen belgeler çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nde nüzulün sistematik olarak tahakkuk ettirilmeye başlandığı dönemin Yavuz Sultan Selim dönemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda nüzul vergisi Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihinde çıktığı Safevi/Çaldıran Seferi'yle beraber, Osmanlı vergi sistemi içerisinde sistematik olarak yer almaya başlamıştı¹¹. Yavuz Sultan

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemî Dosya Tasnifi (Bundan sonra D. Mkf), 1/2.

¹⁰ Mesela Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Yavuz Sultan Selim'in iktidarının sonuna kadarki süreci ele alan Hoca Saadetin'in eserinde II. Bayezid döneminde nüzul vergisine atfen bir kayıt yoktur. Ancak verginin sistematik olarak uygulandığı Yavuz Sultan Selim dönemine ait bu verginin toplandığına dair atıflar yer almaktadır. Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-tevârih*, C. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999, s. 238. II. Bayezid dönemi nüzul vergisi taramaları için bkz. Oruç Bey, *Kütâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-tevârih*, C. III, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997; *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

¹¹ Belgede Tebriz Seferi olarak kayıtlıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defteri (Bundan Sonra MAD) 499, s. 50.

Selim'in tahta çıkışının ardından ilk seferi olan Çaldıran Seferi, dönemin siyasi konjonktürü itibarıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği için de mühim sonuçlar taşıyordu¹². Nitekim arz ettiği önemden dolayı, Çaldıran Seferi'nin organizasyonu dâhilinde nüzul vergisi oldukça geniş bir alandan toplanmıştı. Yapılan plana göre 422.846 haneden, 688.428 kile un ve arpadan oluşan aynı vergi tarh edilmişti. Verginin tahsil sürecinde ise 312.734 haneden, 508.740 kile un ve arpadan oluşan zahirenin tahsili sağlanmıştı¹³. Anlaşılacağı üzere tarhtan sonra 179.272 kile zahire bakiye kalmıştı. Her bir hanenin kile bazında ödediği zahire miktarı 1,62 kileydi. Bu miktarın 1/3'ünü un ve 2/3'nü arpa teşkil etmişti. Oransal olarak ifade edilecek olursa, hane bazında tarh edilen miktarın %73,96'sı tahsil edilmişti¹⁴. Çaldıran Seferi esnasında uygulanan nüzul vergisinde dikkat çeken nokta "hane" yahut "avarız hane" sayısının yüksek olmasıdır. Buradan hareketle mevcut bilgilerde tahsilatın nerelerden yapıldığı ayrıntularıyla yer almamakla birlikte, tarh sürecinde 422.846 haneye verginin tarh edildiği düşünüldüğünde, tüm Osmanlı tebaasına tarhın gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim dönemin kroniklerinde bu düşüncüyü destekleyen bilgiler mevcuttur. Mesela Celâl-zâde Mustafa'nın, Keşfi Mehmet Çelebi ve Sucûdî'nin Selimname'lerinde Çaldıran Seferi'nde, askerinin ve yük hayvanlarının ihtiyaçları için "memalik-i mahrûsedan" nüzul toplanması için eyaletlerdeki kadınlara emirler gönderildiği belirtilmiştir¹⁵. Hoca Saadetin'in Tacû't-tevârih'de ise sefer hinterlandında olan Anadolu, Karaman ve Rum eyaletleri dışında Rumeli'nden nüzul zahiresi nakledildiğine işaret eden bilgiler mevcuttur. Öyle ki Tacû't-tevârih'de Osmanlı ordusunun işe ihtiyaçları için "nüzul ve azığın" Karedeniz üzerinden Trabzon'a ulaştırıldığı bilgisine yer verilmiştir¹⁶. Anlaşılacağı üzere Rumeli'nden aynı nüzul toplanmış ve toplanan nüzulün nakli deniz yoluyla sağlanmıştı.

Çaldıran Seferi'nden sonra Amasya'da kışı geçiren I. Selim bahar döneminde Safeviler üzerine ikinci bir sefere daha çıktı. Bu seferdeki amaç öncelikle Safevî-

¹² Savaş için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, 126-161; Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-nâme*, Haz. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, 143-182; İsmail Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Kronolojisi*, C.II, İstanbul 1971, s. 6-14; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983, s. 258-269; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, İstanbul 2005, s. 279-281.

¹³ MAD 499, s. 16.

¹⁴ Süleyman Polat, "Arşiv Vesikaları Işığında Yavuz Sultan Selim Dönemi Seferlerinin İşe Organizasyonuna Dair Yeni Tespitler", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, Haziran 2018, s. 189. Çaldıran seferinde nüzul zahiresinin tahsili ve tevzinin ayrıntıları için ayrıca bkz. Polat, a.g.m., s. 186-192.

¹⁵ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s. 130; Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selîm-nâme Literature*, Berlin 1985, s. 231.

¹⁶ Hoca Saadetin Efendi, *a.g.e.*, s. 189.

lerin elinde bulunan Kemah'ın alınması ve sonrasında Doğu Anadolu'nun kontrolünün sağlanmasıydı. Osmanlı ordusunun Amasya'dan 19 Nisan 1515 (5 Rebiyülevvel 921)'te hareketiyle başlayan bu savaş Kemah ve Dulkadiroğlu seferleri olarak bilinmektedir¹⁷. Çaldıran Seferi'nin hemen ardından yapılan bu seferde de nüzul vergisi toplanmıştır. Öyle ki, Kemah ve Dulkadiroğlu seferleri için 318.167 haneye vergi tarh ve tahsil edilmiştir. Yapılan bu tarhın sonucunda 249.942 kile zahirenin tahsili sağlanmıştır. Tahsil edilen zahirenin 83.314 kilesi un ve 166.630 kilesi arpadan meydana gelmişti¹⁸. Çaldıran Seferi'nde toplanan nüzul ile kıyaslanacak olursa hane sayısı artmasına karşın toplanan nüzul miktarı azalmıştı. Yine belirtilen hane sayısı ve toplanan zahireden yola çıkarak bir hesaplama yapılacak olursa, Kemah Seferi için her bir haneye 0,78 kile zahire tarhı ve tahsili gerçekleşmişti. Çaldıran Seferi'nde olduğu gibi belirlenen zahirenin 1/3 un ve 2/3 arpa olarak tahsil edilmişti¹⁹. Kemah Seferi esnasında alınan aynı nüzul ile ilgili kaynaktan hangi kaza yahut eyaletlerden ne miktarda verginin tarh ve tahsil edildiği açık bir şekilde belirtilmemiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Safevi seferlerinin ardından, Memlukler üzerine düzenlenen sefer esnasında da aynı nüzul zahiresi toplanmış²⁰. Nitekim 1516-1517 (H. 922) tarihli kayda göre, 1516 Mercidâbık ve 1517 Ridaniye seferleri için ilk olarak, 282.612 haneden 316.099 kile zahire tarh edilmişti. Tarh edilen miktarın 105.366 kilesi undan, 210.733 kilesi arpadan oluşmuştu. Ne var ki tarh edilen nüzul vergisinin 203.737 kilesi tahsil edilmişti. Tahsil edilen zahirenin 45.208 kilesi undan, 158.529 kilesi arpadan oluşmaktaydı²¹. Yapılan tarhın ardında 112.362 kile nüzul zahiresinin tahsili sağlanamamış, yani tarhın ancak %64,45'i toplanabilmişti. Memluk Seferi esnasında uygulanan ilk nüzul vergisinin hem tarhı hem de tahsili aşamasında hane başına düşen vergi miktarı 1,12 kileydi ve bu süreçte önceki seferlerde olduğu gibi bu seferde de nüzul zahiresinin 1/3 un ve 2/3 arpa olarak tahsil edilmişti²².

¹⁷ Savaş için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s.161-171; Şükrî-i Bitlisî, *a.g.e.*, s. 209-225; Danişmend, *a.g.e.*, s. 18-19; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 271; Jorga, *a.g.e.*, s. 281-282.

¹⁸ MAD 499, s. 21,50.

¹⁹ Polat, a.g.m., s. 192-193. Ayrıca Kemah seferindeki nüzul organizasyonunun ayrıntıları için bkz. Polat, a.g.m., s. 192-195.

²⁰ Savaşın ayrıntıları için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s.173-210; Şükrî-i Bitlisî, *a.g.e.*, s. 252-286; Danişmend, *a.g.e.*, s. 24-34; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 279-290; Jorga, *a.g.e.*, s.283-287.

²¹ MAD 499, s. 25.

²² Polat, a.g.m., s. 196. Bu süreçteki nüzul vergisinin tevziat ayrıntıları için bkz. Polat, a.g.m., s. 196-198.

Bununla beraber, bahsedilen savaşlar çerçevesinde 1516-1517 (H. 922) tarihinde toplanan aynı nüzul vergisi bu süreçte toplanan yegâne vergi değildi. Sefer ordunun İstanbul'dan hareketiyle 5 Haziran 1516 (4 Cemaziyülevvel 922)'da başlamış, Mercidâbık ve Ridaniye seferlerinin ardından Mısır'ın elde edilmesi ve Padişahın İstanbul'a dönmesi ile 25 Temmuz 1518 (17 Recep 924)'i sona ermişti²³. Öyle ki seferin başında 1516 -1517 (H. 922)'de toplanan vergiye ek olarak 1518 (H.924)'de ordunun dönüşü esnasında kullanılmak üzere de aynı nüzul vergisi tahsil edilmişti. Kaynakta "sefer-i Mısır" ismiyle ve 1518 (H.924) tarihiyle kaydedilen bu sefer sürecinde, 495.839,5 kile un ve arpadan oluşan nüzul zahiresi toplanmıştı²⁴. Böylece I. Selim'in Mısır seferleri esnasında toplamda 699.576,5 kile zahire nüzul vergisi kapsamında tahsil edilmişti²⁵.

Yavuz Sultan Selim döneminde vuku bulan seferlerde alınan nüzul vergisi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde de devam etmişti. Öyle ki Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinin ardından ilk büyük seferi olan 18 Mayıs 1521(10 Cemaziyülahır 927)'de düzenlenen Belgrad Seferi'nde nüzul vergisi tahakkuk ettirilmişti²⁶. Bu çerçevede ordunun ihtiyaçlarının karşılanması adına 246.520 kile nüzul zahiresi toplanmıştı. Toplanan bu tutarın 82.160 kilesi undan ve 164.360 kilesi arpadan müteşekkildi²⁷. Belgedeki nüzulün tevziatı ve tahsiliyle ilgili yer verilen bu bilgilere karşın, hane sayıları yer almamıştı. Buna karşın toplanan zahirenin -un ve arpa cinsinden- miktarı belli olduğundan nüzulün oranını belirlemek mümkündür. Buna göre -I. Selim dönemindeki seferlerde olduğu gibi- Belgrad Seferi'nde de halkın ödemekle yükümlü olduğu verginin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak belirlenmişti.

Belgrad Seferi'nin ardından Kanuni Sultan Süleyman'ın düzenlediği ikinci sefer 16 Haziran 1522 (21 Recep 928)'deki Rodos Seferi'ydi²⁸. Bir deniz seferi olan Rodos Seferi'nde de 139.300 kile zahireden oluşan nüzul vergisi toplanmıştı. Ancak Rodos Seferi'nde toplanan nüzulün zahire oranı da seferin ihtiyaçlarına

²³ Danişmend, *a.g.e.*, s. 24,48.

²⁴ MAD 499, s. 51.

²⁵ Polat, a.g.m., s. 199.

²⁶ Belgrad Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atık, Ankara 2001, s.244-248; Danişmend, *a.g.e.*, s. 67-73; Jorga, *a.g.e.*, s. 325-328; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 310-311.

²⁷ MAD 499, s. 28.

²⁸ Rodos Seferi için bkz. M. Akif Erdoğan, Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, İzmir 2004, s. 55-71; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 248-255; Danişmend, *a.g.e.*, s. 77-86; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 313-316; Jorga, *a.g.e.*, s. 312-314.

göre belirlenmişti. Öyle ki toplam zahireye bakıldığında un ve arpa miktarı neredeyse birbirine yakındı. Rodos Seferi için 67.673 kile un ve 71.627 kile arpa toplanmıştı. Anlaşılacağı üzere toplanan zahire ihtiyaca göre şekillenmiş ve bunun sonucu olarak diğer seferlere göre daha az zahire talep edilmişti. Bir deniz seferi olmasına rağmen arpaya olan ihtiyaç, muhtemelen padişahın kara ordusuyla beraber Anadolu içlerinden hareketle Marmaris'e kadar karadan hareket etmesinden kaynaklanmıştı. Eldeki belgelerdeki verilere göre, Rodos Seferi'nde sadece iki eyaletten, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden, nüzul zahiresi toplanmıştı. Rodos Seferi'nde nüzul salınan bu yerler Osmanlı kara ordusunun sefer güzergâhında yahut bu güzergâha yakın olan yerlerdi. Bununla birlikte seferde toplanan nüzulün büyük kısmı 102.829 kile nüzul zahiresi ile Karaman eyaletinden toplanmıştı. Karaman'dan toplanan bu miktarın 71.627 kilesi arpa 31.202 kilesi undan müteşekkildi. Karaman eyaletinden her haneden 2 kile nüzul alınmıştı ve verginin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak belirlenmişti. Ancak Anadolu eyaletinden alınan nüzul farklıydı. Öncelikle verilen bilgilerde hane sayısı belirtilmemekle birlikte Anadolu eyaletinin tamamına nüzul uygulanmamıştı. Uygulanan yerlerden ise sadece un talep edilmişti. Anlaşılacağı üzere seferin gereksinimleri doğrultusunda salınan aynı nüzul vergisinin cinsinde değişikliğe gidilmişti. Buna göre Anadolu eyaletinden sadece 36.471 kile un talep edilmişti. Ancak arpaya göre unun daha pahalı olmasından Anadolu eyaletinden hane başına 4 kile un alınarak, uygulanan nüzul vergisinin oranı daha yüksek tutulmuştu²⁹. Rodos Seferi'nde uygulanan nüzul vergisinde en dikkat çekici konu, savaşın ihtiyaçları doğrultusunda uygulanan nüzul vergisinde gidilen esneklik olmuştur. Örnek verilen önceki seferlere göre daha dar bir alanda ve miktar olarak daha düşük meblağlarda nüzul toplanmakla kalmamış, savaşın ihtiyaçları doğrultusunda toplanan verginin oranı da değişmiştir. Anlaşılacağı üzere devlet, nüzul vergisinin yürürlüğe girmeye başladığı ilk dönemlerde dahi standart bir uygulama yerine, ihtiyaçları doğrultusunda birtakım düzenlemelere gitmişti. Bu durum devletin yönetsel anlamda pragmatik yaklaşımının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın üçüncü önemli seferi 23 Nisan 1526 (11 Recep 932) tarihinde Macaristan'a düzenlediği ikinci sefer olan Mohaç Seferi'ydi³⁰. Di-

²⁹ MAD 499, s. 36.

³⁰ Mohaç Seferi için bkz. Şefaattin Severcan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın İlk Yıllarında Osmanlı Fetih Politikası ve Mohaç Fetihnamesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, Kayseri 1995, s. 115-131; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 256-264; Feridun Emecen, "Mohaç Muharebesi", *DİA*, C.30, Ankara 2005, s. 232-235; Danişmend, *a.g.e.*, s. 112-116; Jorga, *a.g.e.*, s. 332-338; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 323-326.

ğer seferlerde olduğu gibi Mohaç Seferi'nde de ordunun iâşe temini için nüzul vergisine başvurulmuş ve sefer için 263.905 haneden, 378.307 kile aynî nüzul zahiresi toplanmıştı. Toplanan zahirenin 99.829 kilesi un ve 278.478 kilesi arpadan oluşmuştur³¹. Mohaç Seferi esnasında uygulanan nüzul vergisinde hane başına düşen vergi miktarı 1,43 kileydi. Buna karşın hane başına düşen verginin zahire oranları değişmişti. Daha önce ki seferlere dair verilen bilgilerde -Rodos Seferi'nin geneli bir tarafa bırakılacak olursa- toplanan nüzul zahiresinin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak gerçekleşmişti. Ancak Mohaç Seferi'nde toplanan nüzul zahiresinin oranı 1/4 un ve 3/4 arpa olmak üzere, arpa oranı, un oranına göre artarak, tahakkuk ettirilmişti.

Eldeki veriler dâhilinde, Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin sistemli bir biçimde uygulandığına dair gösterebileceğimiz bir başka örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın Bec (Vişana) Seferi'dir. I. Süleyman döneminin dördüncü büyük seferi olan Vişana Seferi 10 Mayıs 1529 (2 Ramazan 935) tarihinde padişahın İstanbul'dan hareketiyle başlamıştı³². I. Vişana Seferi çerçevesinde savaşa katılan askerî sınıfın iâşesi için 306.852 haneden, 336.760 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 89.698,5 kilesi un ve 247.081,5 kilesi arpadan oluşmuştu³³. Bunun dışında Vişana Seferi'nde uygulanan nüzul vergisinin hane başına düşen miktarı 1,1 kileydi. Hane başına belirlenen bu aynî zahire miktarının oranı ise -bir önceki sefer olan Mohaç Seferi'ndeki gibi- 1/4 un ve 3/4 arpa olarak belirlenmişti.

Osmanlı tarihi kaynaklarında Kanuni Sultan Süleyman'ın beşinci büyük seferi 25 Nisan 1532 (19 Ramazan 938) tarihinde başlayan Alman Seferi'dir³⁴. Kanuni'nin bu seferi esnasında da nüzul vergisi toplandığına dair kayıtlar mevcuttur. Ancak verginin ayrıntılarına dair veriler mevcut değildir. Bu sefer sürecinde sadece -yer ve hane sayısı belirtilmeden- 93.180 kile nüzul zahiresi toplanıldığı, toplanan bu zahirenin 34.600 kilesinin undan ve 58.580 kilesinin arpadan oluştuğu bilgisi dışında bir kayıt tespit edilememiştir³⁵. Tahminimizce bu bilgiler sefer es-

³¹ MAD 499, s. 39.

³² Vişana Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 267-268; Danişmend, *a.g.e.*, s. 129-139; Jorga, *a.g.e.*, s. 343-346; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 329-330.

³³ MAD 499, s. 53.

³⁴ Alman Seferi için bkz. M. Akif Erdoğan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIX /1, Temmuz 2014, s. 167-187; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 271; Danişmend, *a.g.e.*, s. 144-155; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 331-335; Jorga, *a.g.e.*, s. 348-350.

³⁵ MAD 499, s. 53.

nasında Anadolu yahut Rumeli'nden toplanan nüzulün bir kısmına ait verilerdir. Ancak bu verilerin eksikliği sefer esnasında hangi ölçüde ve oranda nüzulün toplandığı tespitlerini yapmamızı engellemektedir. Lakin bu bilgiler net bir biçimde şunu göstermektedir ki, Kanuni döneminin beşinci seferinde de aynı nüzul vergisi tahakkuk ettirilmiştir.

Kanuni döneminin altıncı büyük seferi 1534 (H. 940) tarihinde başlayan ve yaklaşık iki sene süren İrakeyn Seferi'dir³⁶. Kanunî döneminin ilk Safevî seferi olan İrakeyn Seferi'nde de nüzul vergisi toplanmış, ancak bu sefer esnasında toplanan nüzulün ayrıntularından bahsedilmemiştir. Buna göre Karaman, Rum (Sivas), Halep, Şam, Dulkadir ve Diyarbakır eyaletlerinden toplam 330.275 haneden 440.360 kile aynı nüzul vergisi tarh edilmiştir³⁷. Bu hesaba göre belirtilen eyaletlerden hane başına 1,33 kile zahire toplandığı kayıtlara düşmüştü.

Kanuni Sultan Süleyman'ın yedinci seferi 17 Mayıs 1537 (7 Zilhicce 943) tarihinde İtalya ve Adriyatik üzerine yapılan "sefer-i Pulya" ve "gaza-yı Korfos" olarak bilinen seferdir³⁸. Bu sefer esnasında da aynı nüzulün alındığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Buna göre Korfos Seferi için H.944 tarihinde Rumeli'nden 44.440 kile aynı nüzul zahiresi alınmıştı. Rumeli'nden toplanan nüzul zahiresinin 13.100 kilesi un ve 31.340 kilesini arpa meydana getirmişti. Fakat Rumeli'nden toplanan bu zahire dışında göze çarpan bir diğer nokta, nereden alındığı belirtilmemekle birlikte, toplanan buğdaydır. Buna göre 13.298 kile buğday bu sefer sürecinde nüzul zahiresi kapsamında toplanmıştı³⁹. Tüm bu verilerden yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Korfos Seferi esnasında aynı nüzul toplanmaya devam etmiş, ancak seferin ihtiyaçları çerçevesinde nüzul vergisi adına toplanan zahirenin niteliğinde de değişim yaşanmıştır. Öyle ki nüzulün genel tanımı çerçevesinde arpa ve un olarak toplanması bilinen bir durum idi. Verilen örnekler çerçevesinde bu uygulamada esnekliğin yaşandığı ilk sefer Korfos Seferi'ydi. Bu durum, ihtiyaç ölçüsünde yahut şartların el verdiği şekilde devletin nüzul vergisinin tahsilinde birtakım düzenlemeler yapabildiğini ve bunu verginin uygulanmaya başladığı erken devirlerden itibaren tatbik ettiğini göstermektedir.

³⁶ Bu sefer Sadrazam İbrahim Paşa'nın sefer hazırlıkları için İstanbul'dan ayrılmasıyla filen başlamıştır. Padişah daha sonra kendisine katılmıştır. Seferin ayrıntıları için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 272-276; Danişmend, *a.g.e.*, s. 158-181; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 348-354.

³⁷ MAD 499, s. 191.

³⁸ Bu seferler için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 279-280; Danişmend, *a.g.e.*, s. 192-199; Jorga, *a.g.e.*, s. 320.

³⁹ MAD 499, s. 54.

Sistematik olarak nüzul vergisinin uygulandığı bir başka sefer 8 Temmuz 1538 (10 Safer 945) tarihinde padişahın İstanbul'dan hareketiyle resmen başlayan Boğdan Seferi'dir⁴⁰. Eldeki belgelerde Boğdan Seferi için 165.000 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 42.100 kilesi un ve 122.900 kilesi arpadan müteşekkildi⁴¹. Ancak kaynaklarda Boğdan Seferi esnasında toplanan nüzulün kaç haneden ve nerelerden toplandığı bilgisi bulunmamaktadır. Fakat toplanan nüzulün miktarından yola çıkarak, bu sefer için toplanılan zahirenin 1/4'ünü un ve 3/4'ünü arpanın oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kanunî Sultan Süleyman'ın dokuzuncu seferi 20 Haziran 1541(25 Safer 948) tarihinde başlayan "İstabur Seferi" olarak bilinen Budin Seferi'dir⁴². Bu sefer esnasında -Rumeli'nden- 301.480 kile nüzul zahiresinin tarh yapılmıştı. Tarh edilen nüzul zahiresinin 100.481 kilesi undan ve 200.999 kilesi arpadan oluşmuştu. Buna karşın tarh edilen nüzulün 209.740 kilesi tahsil edilmişti. Tahsil edilen zahirenin 45.680 kilesi un ve 164.060 kilesi arpadan teşekkül idi⁴³. Budin Seferi esnasında tarh edilen nüzulün zahire oranı 1/3 un ve 2/3 arpa şeklindeydi. Ancak tahsil aşamasında bu oran 2/9 un ve 7/9 arpa şeklinde değişmişti. Budin Seferi'nde tarh edilen zahirenin % 69,57'si tahsil edilebilmişti.

Nüzul vergisinin tarh ve tahsil sürecini gösteren Kanuni döneminde en ayrıntılı verilere sahip olduğumuz sefer Estergon Seferi'dir. Bu sefer 23 Nisan 1543 (18 Muharrem 950) tarihinde ordunun hareketiyle başlamıştır⁴⁴. Sefer esnasında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için hem Rumeli hem de Anadolu'dan nüzul tarh ve tahsil edilmiştir. Estergon Seferi'nde Rumeli eyaletine bağlı 10 livadan, toplam 51 kazaya aynı nüzul tarh ve tahsil edilmişti. Buna göre 145.097 haneden 301.483 kile aynı nüzul tarh edilmiş, 289.280 kilenin tahsili gerçekleşmişti. Tahsil edilen zahirenin 192.980 kilesi arpa, 96.300 kilesi undan müteşekkildi⁴⁵. Bu verilere göre seferde Rumeli'nden toplanan nüzulün zahire oranı 1/3 un ve 2/3

⁴⁰ Bu seferler için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 281-283; Danişmend, *a.g.e.*, s. 203-217.

⁴¹ MAD 499, s. 54.

⁴² Budin Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 292-296; Danişmend, *a.g.e.*, s. 222-231; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 338.

⁴³ MAD 499, s. 54.

⁴⁴ Estergon Seferi için bkz. Mehmet İpçioğlu, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543", *Osmanlı Araştırmaları*, C.X, İstanbul 1990, s. 137-159; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 297-299; Danişmend, *a.g.e.*, s. 234-244; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 339-340.

⁴⁵ MAD 499, s. 88, 170.

arpa şeklindeydi. Estergon Seferi'nde Anadolu eyaletine ait Ankara, Bolu, Kengiri sancaklarından, Karaman ve Rum eyaletlerinden alınan aynı nüzul bilgileri bulunmaktaydı. Ancak Karaman ve Rum eyaletine ait veriler tam olmakla birlikte Anadolu eyaletinden alınan aynı nüzul bilgileri eksiktir. İncelenen kaynaktan ulaşılan bilgilere göre belirtilen liva ve eyaletlerden toplanan aynı nüzulün miktarı 147.394,5 kileydi⁴⁶. Toplanan ve kullanılan aynı vergiden sonra 34.817 kile un ve 44.189 kile arpa bakiye kalmış ve kalan zahire satılarak akçesi hazine-i amireye teslim edilmiştir⁴⁷.

Kanuni döneminde içerisinde nüzul vergisinin uygulanmasına dair vereceğimiz son sefer örneği 1548 (955) tarihli ikinci Safevî seferidir. Genel tarih kitaplarında Kanuni'nin on birinci seferi olarak geçen bu sefer 29 Mart 1548 (18 Safer 955) tarihinde ordunun Üsküdar'a geçmesiyle başlamış ve ordunun tekrar İstanbul'a dönmesine kadar yaklaşık iki yıl (1 sene 8 ay 23 gün) sürmüştür⁴⁸. Bu sefer esnasında da -muhtemelen- Anadolu ve Rumeli'den nüzul alındığını ifade eden ve birbirini takip eden iki kayıt mevcuttur⁴⁹. Buradan hareketle ilk kayıta 213.901 haneden, 127.275 kile zahire toplandığı kayıtlıdır. Nitekim bu nüzul zahiresinin 25.352 kilesi undan ve 101.923 kilesi arpadan oluşmuştu. 1548 tarihli bu sefere ait ikinci nüzul vergisine dair veride ise 146.253 haneden, 930.00 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 19.520 kilesi undan, 71.080 kilesi arpadan ve 2.280 kilesi buğdaydan oluşmuştu. Görüldüğü üzere sınırlı miktarda olsa dahi Korfos Seferi'nde olduğu gibi bu seferde de buğday toplanmıştı. 1548 Safevî Seferi'nde 360.154 haneden, 220.275 kile aynı nüzul vergisi toplanmıştı⁵⁰. Bu sefer kapsamında nüzul vergisinin toplamından yola çıkacak olursak hane başına 0,61 kile zahire tahsil edilmişti. Nitekim bu oran diğer seferlerle kıyaslanacak olursa oldukça düşüktü. Anlaşılacağı üzere bu sefer çerçevesinde alınan nüzul vergisinin

⁴⁶ MAD 499, s. 127-138.

⁴⁷ MAD 499, s. 170-172.

⁴⁸ Bu seferin ayrıntıları için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 301-306; Danişmend, *a.g.e.*, s. 255-262; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 359-360.

⁴⁹ Savaş için toplanan nüzul ile ilgili bilgilerin tutulduğu kaynakta, 1548 seferi sürecinde hangisinin Rumeli hangisinin Anadolu olduğu belirtilmeden ard arda iki defa vergiye ait icmal kayıtlar mevcuttur. Bunların ilkinde hane sayısı 213.901 ve diğerinde hane sayısı 146.253 olarak verilmiştir. Nitekim Estergon Seferi'ndeki ayrıntılı veriler hatırlanacak olursa 146.253 hanenin Rumeli eyaletine ve 213.901 hane sayısının ise Anadolu tarafına ait olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında bu savaş çerçevesinde Mustafa Akdağ, şerhiye sicillerinden yaptığı atıfta Bursa'dan aynı nüzul alındığını ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâl Tarihi (1453-1559)*, C.2, İstanbul 1985, s.294.

⁵⁰ MAD 499, s. 55-56.

mükellefiyeti örnek verilen diğer seferlere göre daha hafifti. Bununla birlikte sefer için toplanan zahirenin hane başına düşen oranı 1/5'ini un ve 4/5'ini arpa oluşturacak şekilde belirlenmişti⁵¹. Görüldüğü üzere un-arpa oranı önceki seferlere göre değişmişti. Öyle ki bu seferde toplanan zahire içerisinde maddi değeri daha yüksek olan unun, tahsil edilen vergi içerisinde oranının düşmesi, verginin hafiflediğinin bir başka göstergesidir⁵².

Buraya kadarki anlatımlarımızda Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin tarh ve tahsilinin XVI. yüzyılın başlarından itibaren düzenlenen her seferde sistematik olarak uygulandığı ortaya konulmuştur. Tüm bunlar nüzul vergisi konusunda birtakım çıkarımlar yapmamızı da sağlamıştır. Öyle ki verginin uygulanmasında belli bir standart yoktur. Devlet gerekli gördüğü durumlarda ihtiyacı doğrultusunda verginin miktarını, tarh-tahsil alanını ve oranını belirlemiştir. Bunun yanında nüzul vergisinin sistematik şekilde tarh ve tahsilinin örneklerle anlatılması esnasında bazı hususlar da dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi verginin tahakkuku sürecindeki genişlik ve değişkenliği, ikincisi tarh oranlarındaki farklılığı, üçüncüsü verginin tarh ve tahsilinde temel alınan "hane" biriminin neyi ifade ettiği, ne şekilde belirlendiği ya da değişikliğe uğrayıp uğramadığıdır. Nitekim nüzul vergisinin ilk uygulamaları esnasında göze batan bu hususların değişiminin ve gelişiminin tespiti için verginin sonraki uygulamalarındaki tarh ve tahsili incelenmeli ve kıyaslamalar yapılmalıdır.

2. Nüzul Vergisinin Değişimi ve Gelişimi: Verginin Tarh ve Tahsil Sürecinde Yaşanan Değişimler

a. Verginin Tarh ve Tahsil Oranındaki Değişkenlik

XVI. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen seferlerde dikkat çeken bir diğer farklılık eyalet ve liva bazında belirlenen hane başına verginin tarh oranlarındaki farklılıktır. Verilen sefer örneklerinden hatırlanacağı üzere hane başına düşen tarh ve tahsil oranları her birinde farklıydı. Ancak bu farklılığın en bariz görüldüğü sefer Estergon Seferi'di. Nitekim Estergon Seferi esnasında alınan nüzul vergisine ait

⁵¹ Bu oran Akdağ'ın Bursa örneğinde şerhiye sicillerindeki kayıtlarla da örtüşmektedir. Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 294.

⁵² 1548 Safevi seferi sırasında toplanan nüzulün taşınması konusunda da birtakım bilgiler mevcuttur. Buna göre Bursa'dan toplanan nüzulün Erzurum'a sevki istenmişti. Sevk işlemini reyadan toplanan paralar vasıtasıyla yapılacağı yine kayda geçen bilgiler arasındaydı. Bu doğrultuda nüzulün taşınması için her avarız hanesinden 63 akçe toplanmış ve hizmet akçesiyle birlikte maliyeti 80 akçeyi bulmuştu. Akdağ, *a.g.e.*, s. 294.

veriler bir sefer esnasında hane başına belirlenen tarh ve tahsil oranları değişkenliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Estergon Seferi'nde Rumeli eyaletinin Pirizrin ve Tırhala livasından hane başına 1,8 kile, Paşa ve Vulçitrin livasından 2 kile, Niğbolu, Filibe, Köstendil ve Sofya livasından hane başına 2,2 kile, Viddin ve Alacahisar livasında hane başına 2,5 kile aynî nüzul zahiresi tarh ve tahsil edilmişti⁵³. Anadolu eyaletine bağlı Kengiri ve Bolu livasında hane başına düşen zahire miktarı 1,66 kile, Ankara livasında ise hane başına belirlenen vergi miktarı 2 kileydi. Defterde Rum eyaletinde liva bazında bir ayırım yapılmamıştı. Buna göre Rum eyaletinde hane başına belirlenen vergi miktarı 1,66 kileydi. Karaman eyaletinde ise hane başına belirlenen miktar 2 kileden ibaretti. Ancak ilginç bir şekilde Karaman eyaletine bağlı Kayseri kazasından hane başına belirlenen miktar 1,33 kile olarak tespit edilmişti⁵⁴. Bir sefer sürecinde nüzul vergisinin tarh ve tahsil aşamasında eyalet ve liva bazında bu kadar değişkenlik göstermesi oldukça dikkat çekiciydi. Nitekim bu değişkenlik verginin taşınması çerçevesinde belirlenmediği, livaların konumuna ve tarh miktarlarına bakılarak söylenebilir. Ayrıca taşıma ücretinin talep edilmesi bu ihtimali ortadan kaldıran diğer neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen seferlerde tarh ve tahsil sürecinde hane başına belirlenen vergi miktarındaki bu değişkenlik daha sonraki seferlerde yaşanmamıştı. Mesela Ferhad Paşa'nın ikinci Safevî seferi için 1588'de Anadolu, Rum, Karaman, Maraş, Diyarbakır, Halep eyaletlerinden aynî nüzul toplamıştı. Tüm bu eyaletler için uygulanan aynî nüzul oranı hane başına 0,66 kileydi⁵⁵. 1635 Revan Seferi esnasında Halep, Diyarbakır, Maraş, Sivas, Adana, Erzurum, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden ve Malatya, Ayıntab, İçil, livalarından toplam 491 kazadan aynî nüzul alınmıştı. Bu çerçevede hane başına belirlenen aynî nüzul oranı 2,5 ile 4 kile arasında değişmişti⁵⁶. Anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl sonuyla birlikte verginin tarh ve tahsil oranları daha düzenli bir hal almıştı.

b. Nüzul Vergisinin Tahsilinde Hane Sayısındaki Değişim

Nüzul vergisinin XVI. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığını ifade eden çalışmalarda, bu verginin tarh ve tahsilinin "avarız hanesi" olarak bilinen vergi birimine

⁵³ MAD 499, s. 100-126; 138-158.

⁵⁴ MAD 499, s. 127-138.

⁵⁵ Bkz. MAD 457.

⁵⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 248-213.

göre yapıldığı belirtilmiştir⁵⁷. Ne var ki çalışmada belirtildiği üzere nüzul vergisinin XVI. yüzyılın başlarından itibaren aynı alınmaya başlamıştı. O zaman üzerinde durulması gereken konu “avarız hanesi”nin yahut verginin hesaplandığı birimin yüzyılın başında, ortalarında ve sonunda ne şekilde belirlendiği ve verginin tarh ve tahsilinde ne gibi etkiler ortaya çıkardığıdır. Osmanlı mali literatüründeki en basit ifadeyle, Osmanlı Devleti’nde vergi veren nüfus tespitinin ardından belirlenen her vergi birimine “hane” denirdi⁵⁸. Lakin bu kavram, özellikle XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başındaki bazı tahrir kayıtlarında kafa karışıklığına sebep olacak bir biçimde yer almıştı. Buna göre XV. ve XVI. yüzyılda tutulan bazı tahrir defterlerinde bu kayıtlar “avarız hanesi” ya da sadece “hane” tabiriyle ifade edilmişti⁵⁹. Öyle ki sancak merkezli çalışma yapan araştırmacılar defterlerde geçen “avarız hane” tabirinin, aynı defterde iki terim farklı rakamlarla kullanılmamışsa, “hane” terimiyle aynı yahut avarızdan muaf olan haneler çıkartıldıktan sonra aynı olduğu kanaatini belirtmişlerdi⁶⁰. Ne var ki yüzyılın başlarında birbirlerinin yerine kullanılabilen veya birbirine yakın olan bu tabirler, zaman içerisinde değişime uğramış, daha net bir biçimde birbirinden ayrılmıştı. Nitekim bilinen tanımlar çerçevesinde olağanüstü vergilerin tahsili için kullanılan “avarız hanesi”, “gerçek hanenin” dört ile elli adedinin birleştirilmesiyle meydana getirilmişti⁶¹. Ancak genel kabul edişe göre, avarız türü olağanüstü vergilerin olağan hale getirilip sürekli toplanır hale getirilmesi XVII. yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Buna paralel olarak gerçek hanelerin birleşmesiyle oluşan “avarız hanesinin” oluşumu bu tarihlere rastlamak-

⁵⁷ İşbilir, a.g.m., s. 311.

⁵⁸ Nejat Göyünç, “hane” tabiriyle ilgili pek çok değerlendirmeye yer vermekle birlikte XVI. Yüzyıl belgelerinde, özellikle tahrir defterlerinde, geçen “hane” deyiminin bir “vergi hanesi” olduğu görüşündedir. Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, S. 32, Mart 1979, s. 346. Nitekim tahrir merkezli çalışma yapan araştırmacıların bir kısmı, muhtelif tartışmaların ardından bu görüşü kabul etmişlerdir. Bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 123-124; Emine Erdoğan, *Ankara’nın Bütünçül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 81.

⁵⁹ Mesela 1520 tarihli ordu yöresine ait tahrir defterinde (TD 387) askerî sınıf, mücerred malul ve ihtiyarlar dışında, reyaya ithafen “hâne-i avâız” tabiri kullanılmıştı. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455- 1613)*, Ankara 1985, s. 104.

⁶⁰ Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 12. “Hane” ile “Avarız hane” bilgilerin beraber verildiği örnekler de mevcuttur. Mesela 1525 tarihinde Adana sancağına ait tahrir defterinde hem hane hem de avarız hane sayıları verilmişti. Bu örnekte dikkat çekici tarafı hane sayılarından avarız hane sayılarının daha yüksek olmasıydı. Bkz. Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 2004, s.XLI.

⁶¹ Sahillioğlu, a.g.m., s. 108.

taydı⁶². Bu takdirde XVI. yüzyılın başlarından itibaren sistematik olarak toplanan nüzul hangi birime göre toplanmıştı?

Avarız ve avarız türü vergiler üzerine çalışan araştırmacıların aklını meşgul eden sorulardan biri olan bu değişim, yine bu araştırmacılar tarafından tumar sisteminin çözülmesine/değişmesine bağlı olarak izah edilmiştir. Tumarın sayım sistemi ve onun kayda geçmiş hali olan tahrirlerin temel vergi birimi olan “hane”, tumar sisteminin -bilinen nedenlerden dolayı- terk edilmeye başlanmasıyla birlikte olağan şeklinden uzaklaşmıştır. Öyle ki devlet değişen askeri yapı ve bunun gereksinimleriyle birlikte tumar sisteminin devlete sağladıkları (ki en önemlisi “cebelü” denilen geleneksel donanımlı askerlerdi) yerine, genellikle merkezde bulunan kapıkullarının maaşlarını ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak adına daha fazla nakde ihtiyaç duymaktaydı. Bunun bir sonucu olarak avarız temelli olağanüstü vergiler XVI. yüzyıl sonlarından itibaren sık sık XVII. yüzyılın başlarından itibaren de düzenli olarak toplanmaya başlamıştır. Olağanüstü vergiler başlangıçta tumar sisteminin sayımı esnasında ortaya çıkan “hane” üzerinden toplanırken, tumar sisteminin öneminin azalması ve buna binaen tahrirlerin ortadan kalkmasıyla, gerçek hanelerin birleşimiyle oluşan “avarız hane” birimi ortaya çıkmış ve olağanüstü vergiler bu birim üzerinden toplanır olmuştur. Bu çerçevede “avarız hane” biriminin ortaya çıkmasından evvel olağanüstü vergiler tumar sayımlarında ortaya çıkan gerçek hane üzerinden toplanmıştı⁶³. Nitekim XVI. yüzyıl başlarından itibaren toplanan nüzul da bu doğrultuda tarh ve tahsil edilmişti. Özellikle Yavuz döneminde nüzulün tahsil edildiği hane sayılarının yüksekliği hatırlanursa bu söylemin doğruluğuna bir kez daha kanaat getirilir. O zaman burada düşünülmesi gereken soru verginin tarh ve tahsil birimi olan hane sayısındaki değişim ne zaman yapıldığı, neyi ifade ettiği ve bu değişimin mükellefler üzerindeki etkisinin nasıl

⁶² Oktay Özel, “Cizye ve Avarız Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 39. Bunun yanında avarız yahut avarız temelli vergiler üzerine çalışan araştırmacılar bu değişimin yani klasik yahut gerçek haneden avarız hanesine kesin olarak ne zaman geçildiğinin tespitinin zor olduğunu ifade etmişlerdir. Özel, a.g.m., s. 41. Nitekim benzer tespitler tahrir kullanılan sancak merkezli çalışmalarda da dile getirilmiştir. Emecen, XVI. yüzyılın başlarında gerçek hane ile avarız hanesinin aynı olduğunu ifade etmekle birlikte, XVII. yüzyılda yaşanan değişim tam olarak nasıl ve ne zaman yaşandığının tespit edilemediğini belirtmiştir. Emecen, *a.g.e.*, s. 124. (Benzer başka görüşler için bkz. Mehmet Öz, *XV-XVII. Yüzyıllarda Çanık Sancağı*, Ankara 1999, s. 47.) Olağanüstü vergiler üzerine çalışan Linda Darling'de aynı kanaattedir. Darling XVI. yüzyılın başlarında her bir avarız hanesinin bir gerçek haneye karşılık geldiğini ifade etmiş, lakin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ise gerçek hanelerin birleştirilerek oluşturulduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde avarız hanelerinde ciddi düşüşler olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl avarız haneleri kıyaslandığında düşüşün %50'leri bulduğunu belirtmiştir. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, s.106.

⁶³ Özel, a.g.m., s. 37.

olduğudur. Tüm bu sorulara cevap verilebilmesi için -ulaşılabilen veriler doğrultusunda- nüzul vergisinde zikredilen değişimin yaşandığı zaman dilimindeki tarh ve tahsil sürecinin incelenmesi gerekmektedir.

3. Nüzul Vergisinin Mükellefler Üzerindeki Yükümlülüğünün Değişimi: Hane Sayısındaki Değişimin Vergiye ve Mükelleflere Yansımaları

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın ilk yarısında aynı nüzul vergisinin toplandığı dört sefer ele alınmıştır. Bu seferler Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1543 tarihinde vuku bulan Estergon Seferi, III. Murat devrinde yürütülen Safevi seferlerinin bir parçası olan 1588 yılında Ferhat Paşa'nın komuta ettiği sefer, IV. Murat devrindeki 1635 Revan ve 1638 Bağdat seferleridir. Bu doğrultuda (belirtilen sorulara cevap verebilmek için) bu dört seferle ilgili kayıtların tespit edildiği Ankara ve Kengiri livaları ve bu livalara ait kazalar incelenmiştir.

Tablo 1: Ankara Livasından H. 949 (1542-3) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	2782	5564	1854,5	3709,5	4933	1803	3130
Çukurcak	0	0	0	0	0	0	0
Çubuk-abad	2153	4306	1432	2874	1767	1432	335
Bacı	581	1162	387	775	987	321	666
Yörükan-ı Ankara	1427	2854	950	1904	2854	950	1904
Ayaş	1801	3602	1200	2402	3602	1200	2402
Şorba	0	0	0	0	0	0	0
Yaban-abad	1613	3226	1076	2150	3226	1076	2150
Murtaza-abad	1331	2661	887	1774	1897	705	1192
Toplam	11.688	23.376	7.786,5	15.588,5	19.266	7.487	11.779

Kaynak: MAD 499.

Tabloda görüldüğü üzere 1542-3 senesinde Ankara livasına bağlı 7 kazadan toplam 11.688 haneden, 23.376 kile aynî nüzul zahiresi tarh edilmişti. Tarh ve tahsili gerçekleşen vergi miktarı 10 hane başına 1 mud olarak belirlenmişti. Buna göre hane başına belirlenen vergi miktarı 2 kile vergiden oluşmaktaydı⁶⁴. Livaya ait 7 kazadan Yörükân-ı Ankara, Ayaş ve Yaban-abad olmak üzere 3 kazasında verginin tam tahsili sağlanmıştı. Buna göre tarh edilen verginin 19.266 kilesinin tahsili gerçekleşmişti. Livada verginin tahsil oranı %82,4 olarak sağlanmıştı.

Tablo 2: Ankara Livasından H.996 (1587-8) Tarh ve Tahsil Edilen Aynî Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	1551	1034	258,5	775,5	991	247	744
Çukurcak	323	215,75	54	161,75	205,5	53,5	152
Çubuk-abad	752	501,75	125,75	376	468,5	93	375,5
Bacı	382	254,5	63,5	191	214,5	31,5	183
Yörükân-ı Ankara	808	538,75	134,5	404,25	477,5	107	370,5
Ayaş	1020	680	170	510	554,5	59,5	495
Şorba	459	306	76,5	229,5	285	55	230
Yaban-abad	930	620	155	465	583	118	465
Murtaza-abad	898	598,75	149,5	449,25	596,5	147	449,5
Toplam⁶⁵	7.123	4.749,5	1.187,25	3.562,25	4.376	911,5	3.464,5

Kaynak: MAD 457.

Ferhat Paşa'nın 1588'de düzenlediği doğu seferinde Anadolu eyaletine bağlı Ankara livasının 9 hanesi aynî nüzul vergisine mükellef tutulmuştu. Bu kazaların hiçbirinden tam tahsilat yapılamamıştı. Ankara kazasından 43 kile nüzul zahiresi bakiye kalmış buna bedel olarak her bir kile zahire için 120 akçeden 5.160 akçe

⁶⁴ MAD 499, s. 127-128.

⁶⁵ Belgede rakamlar değil otomatik toplam kullanıldı.

tahsil edilmişti. Çukurcak kazasından bakiye kalan 10,25 kile zahire için 1.200 akçe, Çubuk-abad kazasından bakiye kalan 33,25 nüzul zahiresi için 3.930 akçe, Murtaza-abad kazasından bakiye kalan 2,5 kile için 300 akçe bedel tahsil edilmiştir. Bacı kazasından bakiye kalan 40 kile zahirenin 15,5 kilesi için kile başına 200 akçeden 3.100 akçe toplanmış, ancak 24,5 kile zahire tamamen bakiye kalmıştır. Benzer bir biçimde Yörükân-ı Ankara kazasından bakiye kalan 61,25 kilenin, 40 kilesi için 7.400 akçe alınmış, 21,25 kilesinden bedel alınmamıştır. Ayaş kazasından 125,5 kile, Şorba kazasından 21 kile ve Yaban-abad kazasından 37 kile toplanamayan nüzul zahiresinden ise hiçbir bedel alınmamıştır. Toplamda 4.749,5 kile tarh edilen nüzul akçesinden 373,5 kile bakiye kalmıştır⁶⁶. Buna göre 1.588 senesinde nüzul vergisi dahilinde Ankara livasına tarh edilen 4.749,5 kile zahireden 4.376 kilesi, yani %92,14'ü aynı olarak tahsil edilmişti.

Tablo 3: Ankara Livasından H. 1045 (1635-6) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	520	1300	260	1040	1300	260	1040
Çukurcak	17	42,5	8,5	34	42,5	8,5	34
Çubuk-abad	66,5	166,25	33,25	133	166,25	33,25	133
Bacı	44,50	111,25	22	89	111,25	22	89
Yörükân-ı Ankara	79,50	194,50	39,5	155	194,50	39,5	155
Ayaş	204	510	102	408	510	102	408
Şorba	146	371	73	298	371	73	298
Yaban-abad	270,5	676	135	541	676	135	541
Murtaza-abad	111,5	278,5	55,5	223	163,5	24,5	139
Toplam	1.459,5	3.650	728,75	2.921	3.535	697,75	2.837

Kaynak: D.MKFd 27445.

⁶⁶ MAD 457, s. 26-30.

Yapılan incelemede 1588'deki aynı alınan nüzuldan sonra Ankara livasından aynı nüzulün alındığı ilk organizasyon 1635 Revan Seferi'di. Livanın yine 9 kazası aynı nüzul vergisine mükellef tutulmuştu. Bu 9 hanenin 8'inden tarh edilen aynı nüzul zahiresinin tamamı teslim edilmiş, Murtaza-abad kazasından ise tarh edilen 278,5 kile zahirenin 115 kilesi bakiye kalmış ve bakiye kalan miktar için 489 kuruş bedel ödenmişti⁶⁷. Buna göre 1635 tarihinde Ankara livasına tarh edilen 3.645 kile zahireden 3.535 kilesi, yani %96,98'i aynı olarak teslim edilmişti.

Tablo 4: Ankara Livasından H. 1048 (1638-9) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	520	1300	260	1040	1300	260	1040
Çukurcak	17	43,5	8,5	35	43,5	8,5	35
Çubuk-abad	66,5	165	33	132	165	33	132
Bacı	44,50	111,25	22,25	89	111,25	22,25	89
Yörükan-ı Ankara	79	197	39	158	197	39	158
Ayaş	204	510	102	408	508	102	406
Şorba	146	365	73	292	365	73	292
Yaban-abad	269,5	676	135,75	541	676	135,75	541
Murtaza-abad	111,5	278,75	55,75	223	279	56	223
Toplam	1.458	3.646,75	729,5	2.918	3.644,75	729,5	2.916

Kaynak: MAD 4347.

Revan Seferinin ardından düzenlenen Bağdat Seferi esnasında da Ankara'nın yine 9 kazasına aynı nüzul vergisi tarh edilmişti. Bu sefer esnasında da Ankara livasında tahsil oranı oldukça yüksek gerçekleşmişti. Öyle ki tarh edilen 3.646,75 kile nüzul zahiresinin sadece Ayaş kazasından 2 kile arpa bakiye kalmış buna kar-

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemî Defterleri (Bundan sonra D.MKF.d), 27445, s. 125-126.

şılık olarak da 10 kuruş bedel alınmıştı⁶⁸. Yani aynı tarh edilen nüzulün 3.644,75 kilesi tahsil edilmiş ve böylece tahsil oranı %99,95'e ulaşmıştı.

Tablo 5: Kengiri Livasından H. 949 (1542-3) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplamın Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	4135	6892	2884	4606	3842,5	1786,5	2056
Kalecik	1880	3133	1044	2089	3133	1044	2089
Karapazarı	866	1443,5	580	863,5	1020	464	556
Çerkeş	1483	2472	824	1648	820	820	0
Milan	1238	2055,5	780	1275,5	2055,5	780	1275,5
Koçhisar	1100	1835	611,5	1223,5	1065,5	422,5	643
Kurşunlu	1814	3023,5	1008	2015,5	2517	844	1673
Tosya	2117	3528	1176	2352	2786	1058	1728
Kargu	1002	1670	556	1114	1055	556	499
Toplam	15.635	26.058	8.686	17.372	18.293	7.672	10.622

Kaynak: MAD 499.

Ankara livasının yanında incelediğimiz bir diğer kaza olan Kengiri livasının 9 kazasına ait 15.635 hanesinden Estergon Seferi sürecinde 26.058 kile aynı nüzul zahiresi tarh edilmişti. Bu doğrultuda her 12 haneye 1 mud, yani hane başına 1,66 kile aynı nüzul vergisi tarh edilmişti. Kengiri livasında verginin tarh edildiği 9 kazanın Kalecik ve Milan kazalarında tam tahsil gerçekleşmişti. Ankara livasına oranla hane başına tarh edilen vergi daha düşük olmakla birlikte tahsil edilen oran daha düşüktü. Buna göre 26.058 kile tarh edilen verginin 18.293 kilesi tahsil edilmişti⁶⁹. Kengiri livasında tahsil oranı %70,20 olarak gerçekleşmişti.

⁶⁸ MAD 4347, s. 55-56.

⁶⁹ MAD 499, s. 128-129.

Tablo 6: Kengiri Livasından H.996 (1587-8) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	1205	803,75	201	602,75	729	137	592
Kalecik	446	297,75	74,75	223	297	74	223
Karıpazarı	293	195,75	49	146,75	195,75	49	146,75
Çerkeş	1272	848	212	636	848	212	636
Milan	466	310	77	233	186	55,5	130,5
Koçhisar	185	123	31	92	113	25	88
Kurşunlu	725	483	121	362	465,5	121	344,5
Tosya	545	363,5	91	272,5	363,5	91	272,5
Kargu	300	200	50	150	131,5	32,5	99
Tuht	672	448	112	336	448	112	336
Keskin	165	110	82,5	27,5	87,5	23,5	64
Toplam	6.274	4.182,75	1.101,25	3.081,5	3.864,75	932,5	2932,25

Kaynak: MAD 457.

III. Murat döneminde 1588 senesinde düzenlenen doğu seferinde Kengiri livasına ait 11 kazadan nüzul vergisinin tarh ve tahsili sağlanmıştı. Ancak tarh edilen miktarın tahsili esnasında birtakım aksamalar yaşanmıştı. Mesela Kengiri kazasından 60 kile un, 10,75 kile arpa bakiye kalmıştı. Bakiye kalan zahirenin 10 kilesi için 1.200 akçe bedel alınmış geriye kalan kısmı için bedel de alınamamıştı. Yine Kalecik kazasında sadece 0,75 kile un (dakik) bakiye kaldı. Milan kazası tahsilatın düşük olduğu kazalardan biriydi. Buna göre 21 kile un ve 103 kile arpa olmak üzere toplam 124 kile nüzul zahiresi bakiye kalmıştı. Koçhisar kazasından ise 6 kilesi un ve 4 kilesi arpa olmak üzere toplamda 10 kile nüzul zahiresi bakiye kalmış ve bunun karşılığında 1.290 akçe bedel alınmıştı. Kargu kazasından ise 17,5 kile un ve 51 kile arpa olmak üzere toplamda 68,5 kile zahire toplanamamış, toplanamayan bu zahirenin 12 kilesine karşılık 2.400 akçe bedel alınmıştı. Kurşunlu kazasından 17,5 kile arpa bakiye kalmış ve bunun bedeli olarak 3.550

akçe toplanmıştı. Tuht kazasından ise 4 kile un ve 18,5 kile arpa, toplamda 22,5 kile nüzul terekesi bakiye kalmış, bakiye kalan bu miktardan 7,5 kilesi için 1.550 akçe bedel tahsil edilmişti. 1588 senesinde Safevi savaşlarında Kengiri livasından 4.182,75 kile zahire tarh ettirilmiş ve 3.864,75 kilesi aynı olarak tahsil edilmiştir⁷⁰. Yani tarh edilen aynî nüzulün %92,40'ı tahsil edilmiştir.

Tablo 7: Kengiri Livasından H. 1045 (1635-6) Tarh ve Tahsil Edilen Aynî Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	66	165	33	132	165	33	132
Şabanözü	10	25	5	20	25	5	20
Tuht	40	100	20	80	100	20	80
Tosya	140	425	85	340	425	85	340
Karpazarı	33,5	83,75	16,75	67	83,75	16,75	67
Karacaviran	20	50	10	40	50	10	40
Kurşunlu	29	72,5	14,5	58	72,5	14,5	58
Kalecik	38	95	19	76	95	19	76
Keskün	8	20	4	16	0	0	0
Kargu	32	85	17	68	85	17	68
Çerkeş	74	185	37	148	185	37	148
Köygicesi	22	55	11	44	55	11	44
Becürek	27	67,5	13,5	54	67,5	13,5	54
Koçhisar	48	120	24	96	120	24	96
Milan	46	115	23	92	115	23	92
Öküz/ Öğez	39	96,5	18,5	78	96,5	18,5	78
Toplam	672,5	1.760,25	351,25	1.409	1.740,25	347,25	1.393

Kaynak: D.MKFd 27445

⁷⁰ MAD 457, s. 65-70.

1635 tarihine gelindiğinde ise Kengiri livasına ait kaza sayısı artmış, yani 16 kazadan nüzul tarhı gerçekleşmişti. Bu kazaların 15'inde aynı tarhiyat gerçekleşmiş ve sadece 8 haneli Keskün kazasında nakdî tarhiyat yapılmıştı. Nakdî tarhiyatın yapıldığı Keskün'den 48 kuruş toplanmıştı⁷¹. Belgelerden ve teslim sürecinde verilen temessüklerden anlaşıldığı kadarıyla, Kengiri kazasına tarh edilen 1.760,25 kile un ve arpanın 1.740,25 kilesi, yani %98,86 tahsil edildiği görülmektedir.

Tablo 8: Kengiri Livasından H. 1048 (1638-9) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	66	165	33	132	165	33	132
Şabanözü	10	25	5	20	0	0	0
Tuht	40	100	20	80	100	20	80
Tosya	140	425	85	340	425	85	340
Karapazarı	33,5	83,75	16,75	67	81,75	16,75	65
Karacaviran	20	50	10	40	50	10	40
Kurşunlu	29	72,5	14,5	58	72,5	14,5	58
Kalecik	38	95	19	76	95	19	76
Keskün	8	20	4	16	20	4	16
Kargu	32	80	16	64	80	16	64
Çerkeş	74	185	37	148	185	37	148
Köygicesi	22	55	11	44	55	11	44
Becürek	27	67,5	13,5	54	67,5	13,5	54
Koçhisar	52	122,5	24,5	98	122,5	24,5	98
Milan	46	115	23	92	115	23	92
Öküz/ Ögez	39	97,5	19,5	78	97,5	19,5	78
Toplam	676,5	1.758,75	351,75	1.407	1.731,75	346,75	1.385

Kaynak: MAD 4347.

⁷¹ D.MKF.d 27445, s. 107-108.

Bağdat Seferi'ne gelindiğinde ise yine benzer bir tablo oluşmuştu. Yine Kengiri livasından 16 kazadan nüzul tarhi gerçekleşmiş, bu kazaların 15'inden büyük ölçüde aynı tahsilat yapılmıştı. Ancak 10 avarız haneli Şabanözü kazasından hane başına 20 kuruştan olmak üzere 200 akçe ve Karıparazı kazasından toplanamayan 2 kile arpadan 20 kuruş nakdî tahsilat yapılmıştı⁷². Bu doğrultuda Bağdat Seferi esnasında Kengiri livasından gerçekleşen tahsil oranı %98,4'üydü.

Ankara ve Kengiri livalarının aynı nüzul vergisine ait tarh ve tahsil verileri kabaca verdikten sonra, bu verilerin -sorulan sorular çerçevesinde- değerlendirilmesine geçelim. Bu minvalde öncelikle nüzul vergisinin tarh ve tahsilinde temel alındığı hane sayısındaki değişim dikkat çekmektedir. Öyle ki 1544'te ki Estergon Seferi için Ankara livasından 11.688 hane nüzul vergisiyle mükellef tutulmuşken, 1588'de 7.123 hane mükellef tutularak, yaklaşık %40'lık bir düşüş yaşanmıştı. Ankara livasında 1588 senesinde vergiye mükellef kılınan hane sayısı, 1635'teki Revan Seferindeki hane sayısı arasındaki düşüş oranı yaklaşık %80'dir. Anlaşılabileceği üzere 47 sene içerisinde Ankara livasının avarız vergisine temel alınarak belirlenen hane sayısında çok ciddi düşüşler yaşanmıştı. Hane sayısındaki bu keskin düşüşün yanında toplanan aynı vergide de bir düşüş görülmüştü. Öyle ki Estergon Seferi için Ankara livasından 19.266 kile zahire toplanmışken, Ferhat Paşa'nın doğu seferini yürüttüğü 1588'de 4.376 kile zahire toplanmış, yani yaklaşık %77'lik oranda bir düşüş yaşanmıştı. 1635'teki Revan Seferi 1588'deki seferle kıyaslandığında ise 3.535 kile zahire toplanarak düşüş oranı %19'larda kalmıştı. Yani toplanan verginin oranı 44 yıllık ilk periyotta %77 düşerken 47 yıllık ikinci periyotta düşüş oranı %19'larda kalmıştı.

Verginin değişiminde benzer bir süreç incelenen Kengiri sancağında da görülmektedir. 1544'te ki Estergon Seferi esnasında Kengiri sancağından vergiye mükellef tutulan hane sayısı 15.635'di. Bu sayı Ferhat Paşa'nın 1588'de yürüttüğü doğu seferinde yaklaşık %60'lık bir düşüşle 6.274 haneye gerilemişti. Ancak vergi birimi olarak belirlenen hane sayısında asıl büyük düşüş 1635 Revan Seferi için toplanan aynı nüzul vergisi esnasında görülmüştü. Kengiri livasında vergi mükellefi hane sayısı 672,5'e düşmüş, yani 1588'de toplanan vergiye oranla yaklaşık %90'lık bir düşüş yaşanmıştı. Anlaşılabileceği üzere incelenen periyotta Kengiri livasında, Ankara livasına oranla daha fazla düşüş gerçekleşmişti. Bu düşüş oranlarıyla doğru orantılı olarak toplanan aynı vergi miktarı da daha düşüktü. Öyle ki Estergon Seferi esnasında Kengiri livasından 18.293 kile zahire tahsil edilmişken, 1588'deki savaş için 3.864,75 kile nüzul zahire toplanmıştı. 44 senelik süreçte toplanan zahirede yaklaşık %79'luk bir düşüş yaşanmıştı. 47 yıl sonra Revan Seferi'ne

⁷² MAD 4347, s. 56-58.

gelindiğinde ise 1.740,25 kile zahire toplanmış, yani düşüş oranı yaklaşık %55'lik bir seyir göstermişti. Ankara livasıyla kıyaslandığında Kengiri livasında ikinci 47 yıllık periyotta daha fazla düşüş yaşanmasına rağmen, bu düşüşün yüksek görünmesindeki en önemli sebep hane sayısındaki düşüş oranının da Ankara livasına göre yüksek gerçekleşmesidir. Ayrıca her iki liva için hane sayısındaki düşüş eğrisi ile toplanan zahire miktarları karşılaştırıldığında, değişimin aynı doğrultuda olduğu görülmektedir.

İncelenen örneklerde dikkat çeken noktalardan biri, Avarız hanelerindeki keskin değişime oranla, toplanan vergi miktarının daha az düşmesidir. Yani zaman içerisinde nüzul vergisine mükellef tutulan reayanın ödediği vergi miktarını belirleyen hane sayısının düşmesine rağmen, toplanan vergi miktarı artmıştı. Bunun yanında incelenen zaman dilimi içerisinde -ele alınan örneklerde- tarh edilen vergi miktarının tahsil oranları da düzenli biçimde artmıştı. Açıkça görülmektedir ki, hane sayımındaki düşüşe rağmen tahsil oranlarındaki yükseliş, verginin uygulamasında yaşanan başarının bir göstergesidir. Değişen ekonomik ve siyasi koşullardan dolayı devlet nakdi ve aynı ihtiyaçlarını karşılamak için avarız temelli olağanüstü vergilere ağırlık verdiği bilinmektedir⁷³. Avarız hanesi temelli bu tür vergilerin gelişimine nüzul örneğinden yaklaşacak olursak, ilk uygulamalarda gerçek hane üzerinden daha ağır bir vergi uygulaması gerçekleştirilmiş, bunun bir sonucu olarak tahsil oranları düşük kalmıştı. Ancak nüzul vergisiyle ilgili zamanla tarh uygulamalarının değiştiği ve geliştiği görülmektedir. Böylece hane/avarızhane sayısındaki düşüşe karşın verginin tahsil oranları yükselmiştir.

Hane sayısındaki bahsedilen bu değişimin vergi mükelleflerine etkisine değinecek olursak, yukarıda da ifade edildiği gibi verginin tarhında gerçek hanenin uygulandığı dönemlerde reayaya düşen vergi yükü oldukça yüksektir. Nitekim XVI. ve XVII. yüzyıla ait rakamları ihtiva eden tablolara bakıldığında, liva bazında tarh edilen ve toplanan vergilerde bu durum görülmektedir. Açık bir biçimde görülmektedir ki, aynı toplanan nüzul vergisinde reaya düşen mükellefiyet XVII. yüzyıla beraber ciddi ölçüde azalmıştır. Bunun yanında XVII. yüzyıla gelindiğinde nüzul vergisi dâhilinde değişen/hafifleyen sadece mükelleflerin aynı vergi üzerinden yerine getirdikleri yükümlülükleri değildi. Nüzul vergisinin ülke geneline yapılan tarh oranında da bir değişim yaşanmıştı ve bu değişim de vergi mükellefiyetinde bir hafiflemeye neden olmuştu. Öyle ki, Estergon Seferi örneği hatırlanacak olursa, aynı nüzul Anadolu ve Rumeli olmak üzere seferin yapılacağı coğrafya

⁷³ Sahillioğlu, a.g.m., s. 108-109; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giverken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 153; Barkan, a.g.m., s. 14.

gözetmeden tüm ülkeye aynı tarhı gerçekleştirilmişti. Ancak daha sonraki süreçte -XVI. yüzyıl sonları ve özellikle XVII. yüzyılda- hane sayısındaki düzenlemenin/ azalmanın yanında, verginin aynı tarh sahaları da sınırlanmıştı. Mesela Ferhat Paşa'nın 1588'de düzenlediği doğu seferinde aynı nüzul sefer hinterlandında olan bölgelerden toplanmış, Rumeli'nden aynı nüzul uygulamasına gidilmemişti⁷⁴. IV. Murat döneminde düzenlenen Revan Seferinde Halep, Diyarbakır, Maraş, Sivas, Adana, Erzurum, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden ve Bağdat Seferi'nde Anadolu, Sivas, Karaman, Maraş, Diyarbakır, Erzurum ve Ruha eyaletlerinden nüzul ihraç edilmişti⁷⁵. Anlaşılacağı üzere her iki seferde de sefer hinterlandından aynı nüzul vergisi temin edilmişti. Bu seferlerde aynı nüzul tarh ve tahsil edilemeyen eyaletlere nakdî nüzul vergisi tarh edilmişti. Öyle ki Revan Seferi esnasında özellikle Rumeli'den ve adalardan aynı nüzul talebine gidilmemiş tüm tarhiyat ve tahsilâtlar nakdî yapılmıştı⁷⁶. Güçer'in de ifade ettiği gibi aynı alınan nüzul nakdî alındığında, her zaman reyanın lehine olmuş ve reyanın yükümlülüğü aynı tahsilâta göre azalmıştı⁷⁷. Anlaşılacağı üzere, özellikle XVII. yüzyıldan sonra ülke genelinde aynı tahsilata gidilmeyip nakdî tahsilatın yapıldığı zamanlarda ve yerlerde nüzul vergisinin mükellefler üzerindeki yükümlülüğü kısmen azalmıştır.

Nüzul vergisinin tahakkuk ve tahsilinde hane/avarızhane sayısı ne zaman değiştiği ve neyi ifade ettiğine değinilecek olursa, öncelikle verginin XVI. ve XVII. yy'daki süreci incelendiğinde, hane sayısındaki değişim/düşüş -tahsil oranlarındaki artışla beraber- verginin gelişim gösterdiği aşikârdır. Bunun yanında Ankara ve Kengiri kazalarına ait verilere baktığımızda, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren verginin toplanmasında kullanılan hane/avarız hane sayısının düzenli olarak düştüğü görülmektedir. Ancak hane/avarızhane sayısındaki düşüşe eş zamanlı olarak hane bazında yapılan tarh ve tahsilat miktarı ile genel tahsilat oranları yükselmiştir. Bu verilerden yola çıkarak, hane/avarızhane sayısının XVII. yüzyıl başlarındaki Celali fetretinden/ışyanından sonra keskin bir biçimde düştüğünü söyleyebiliriz⁷⁸. Ancak bu değişimin/düşüşün sebeplerini tam olarak yorumlayabilmek için daha geniş bir zaman diliminde yeni bir veriye daha ihtiyaç vardır. Bu çerçevede Ankara livasının 150 yıllık avarız hanesi değişimini incelemekte fayda vardır.

⁷⁴ Bkz MAD 457.

⁷⁵ Polat, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 228.

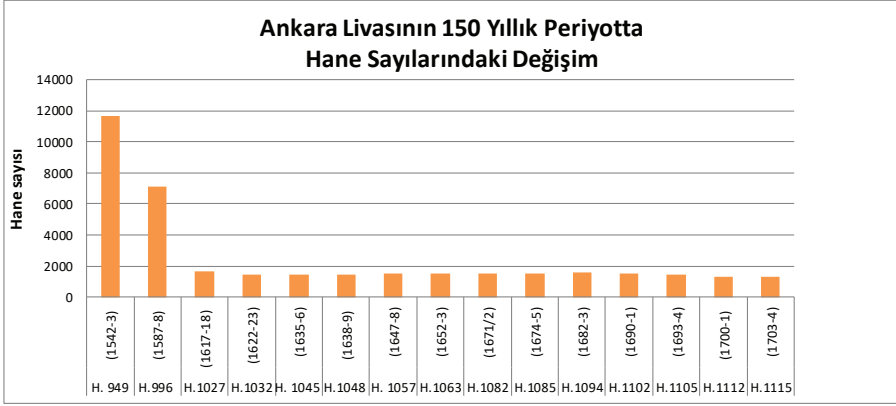
⁷⁷ Güçer *a.g.e.*, s. 89-90.

⁷⁸ Bu konu ile ilgili bkz. Süleyman Polat, "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organization", *Turkish Historical Review*, 4/1, 2013, s. 57-82.

Tablo 9: Ankara Livasının H.951-1115 (1544-1704) Yılları Arası Hane/ Avarızhane Sayıları

Ankara Livası															
Hane/Avarız Hane Sayısı ve Tarih															
Kaza Adı	H. 949 (1542-3)	H.996 (1587-8)	H.1027 (1617-18)	H.1032 (1622-23)	H.1045 (1635-6)	H.1048 (1638-9)	H. 1057 (1647-8)	H.1063 (1652-3)	H.1082 (1671/2)	H.1085 (1674-5)	H.1094 (1682-3)	H.1102 (1690-1)	H.1105 (1693-4)	H.1112 (1700-1)	H.1115 (1703-4)
Ankara	2782	1551	520	520	520	520	520	521	543,75	543,75	572,25	572,25	555,75	517	517
Çukureak	-	323	21	21	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
Çubuk-abad	2153	752	66	70	66,5	66,5	66,5	66,5	66	66,5	72,25	72,75	72	71,75	71,75
Bacı	581	382	44,50	44,50	44,50	44,50	44,5	44,5	44,5	44,5	50,75	26,75	26,75	19,75	19,75
Yörükân-ı Ankara	1427	808	300	79	79,50	79,50	120	120	120,5	120,75	120,5	120,5	120,5	113,5	76
Ayaş	1801	1020	204	204	204	204	204	204	204	204	217,25	180	180	156	151,75
Şorba	-	459	146	146	146	146	146	144	144	144	165,25	165,75	165,75	164,75	156,5
Yaban-abad	1613	930	277	277	270,5	269	269,5	260	260	260	279,75	279,75	178,75	158,5	157
Murataza- abad	1331	898	110,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	119	112	110	100	110
Toplam	11.688	7.123	1.689	1.473	1.459,5	1.458	1.499	1.488,5	1.511,25	1.512	1.614	1.546,75	1.426,5	1.318,25	1.276,75

Kaynak: D.MKf'd 27445, D.MKf'd 27423, MAD 457, MAD 499, MAD 1204, MAD 1323, MAD 2413, MAD 2500, MAD 2505, MAD 2790, MAD 2907, MAD 2989, MAD 2989, MAD 2987, MAD 3826, MAD 4347.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -nüzul vergisinin belirlenmesinde oluşturulan- hane/avarızhane miktarları düzenli olarak düşmüştür⁷⁹. XVII. yüzyılın başlarında Celali isyanlarının ardından avarız hanesindeki düşüş daha dramatik/keskin bir biçimde gerçekleşmiştir. Nitekim tabloda görüldüğü üzere, isyanların bastırılmasının akabinde de düşüş oransal olarak yavaşlansa da devam etmiştir. Avarız hanesindeki bu düşüşün kesin dip yaptığı tarih ise IV. Murat dönemi Revan ve Bağdat seferlerinin düzenlendiği tarihlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu tarihler aynı zamanda aynı nüzulün tahsil oranının en yüksek olduğu tarihlerdi. XVII. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren ise avarız hanesindeki sistematik düşüş sona ermiş ve ardından yavaş yavaş yükseliş göstermeye başlamıştı. Öyle ki, 1670'lerde Ankara livasının avarız hane sayısı 1.500'ü geçmişti. Bu yükseliş II. Viyana kuşatması ve Kutsal İttifak savaşları öncesi XVII. yüzyılın ikinci yarısının en yüksek rakamına, 1.614'e ulaşmıştı. Ancak sava-

⁷⁹ Mesela Niğbolu sancağının H. 951(1544-5) senesindeki hane sayısı 8.763 iken, 1606-7'de ki hane sayısı 5.391'dir. Bkz, MAD 499, s. 143-147; MAD 7426, s. 6. Anlaşılacağı üzere Niğbolu sancağında yaşanan hane/avarız hanesindeki bu düşüş, Anadolu'dan verdiğimiz örnekler dışında tüm Osmanlı coğrafyasında düşüşün görüldüğünü göstermektedir. Buna ilave olarak bir başka örnek avarız hanelerindeki değişimin hangi koşullarda gerçekleştiğini göstermektedir. Buna göre 1587-8 tarihinde Kengiri'ye bağlı Milan kazasının avarız hanesi 556 hane idi. (1578-9 tarihinde Milan kazasının mücerred ve muafklar dışındaki hane sayısı 2.284'tü. Bkz. Ahmet Kankal, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 108.) Ancak Milan kazasına ait 90 avarız hanesi taşıma işini yaptıklarından dolayı muaf tutulmuşlardır. Benzer bir şekilde Koçhisar kazasının da yine 90 ve Kurşunlu kazasının 105 hanesi aynı gerekçeyle aynı muafiyetten yararlanmıştı. Bkz. MAD 457, s. 66-68. Tüm bunlar avarız hanelerinin -vergi muafiyetlerine yahut bazı yükümlükler karşılığında- vergideki gelişime eş zamanlı olarak değiştiğinin bir göstergesidir. Nitekim bu değişim ifade edilen düşüş kapsamında olmuştur.

şın ilerleyen periyodunda yani XVII. yüzyılın sonlarında tekrar düşüşe geçmişti. Savaş sonunda Karlofça Antlaşmasının sonrasında yapılan mali düzenlemelerinde etkisiyle avarız hanesindeki düşüş devam etmiş⁸⁰, 1704 senesine gelindiğinde yaklaşık 150 yıllık periyodun en düşük rakamına ulaşmıştı.

Tablodaki verilere bakılarak, gerçek haneden avarız hanesine geçişle ilgili bir çıkarımda bulunabilir ve verginin gelişimiyle ilgili bazı yorumlar yapabiliriz. Buna göre gerçek haneden avarız hanesine geçiş XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedricen yapılmış⁸¹. Nitekim genel görüşe göre XVI. yüzyılın -özellikle- ikinci yarısında Anadolu'da nüfusun arttığı kabul edilmesine rağmen⁸², nüzul vergisinin belirlendiği hane sayısı düzenli olarak düşmüştür. Bu durum Celali isyanlarının etkisiyle daha keskin bir hal almıştır. Her ne kadar Celali isyanlarının Anadolu'daki nüfusu olumsuz etkilediğini ve bu çerçevede avarız hanesini etkili bir biçimde düşürdüğünü kabul etsek de ilgili tablodan ve incelenen verilerden avarız hane oluşumun daha önceden başladığı görülmektedir. Bunun yanında, özellikle -Celali isyanlarından sonra- XVII. yüzyıldaki avarız hane değişimine bakacak olursak, genelde nüfus artışı ya da düşüşünden bağımsız, çok büyük değişimler göstermediği fark edilmektedir. Nitekim bu durum, devletin vergi toplama kapasitesiyle/kabiliyetiyle ilgilidir ve verginin gelişimini gösteren bir diğer göstergedir. Anlaşılacağı üzere devlet kaza halkının gerçek sayısına göre değil, ihtiyaç durumuna ve nüfusun vergi ödeme potansiyeline göre avarız hane sayılarını belirlemiştir. Bu doğrultuda Kutsal İttifak savaşlarının başında vergiye tabi hane sayısını yükseltmiş, savaş koşullarının devamında da mümkün mertebe bunu sürdürmeye çalışmıştır. Ancak savaşın sonlarına doğru vergi verme gücü azalan halkın avarız hanesini düşürmüş, savaşın sonrasında ise daha keskin biçimde avarız hanesinde indirim gitmiştir.

⁸⁰ Bunu kanıtlar biçimde, XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında avarız gelirlerinde bir miktar düşüş yaşandığını Tabakoğlu çalışmasında ifade etmiştir. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 154.

⁸¹ Nitekim Tahrir defterlerine yansıyan rakamlara göre, Ankara sancağının 1523-30 yıllarında muaf ve mücerredler dışındaki hane sayısı 11.906'ydı. (Bkz. Erdoğan, *a.g.t.*, s. 99.) Kabaca 15 yıl sonra 1542-3 tarihinde Ankara'nın avarız hanesi 11.688 olduğu düşünüldüğünde XVI. yüzyılın ilk yarısının sonlarında dahi hane-avarız hane rakamlarının birbirine yakın olduğu ve bu tabirler arasında ciddi bir ayrımın olmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki 1578 tarihinde Ankara'nın hanesi 26.512'ye çıkmasına karşın, (Bkz. Erdoğan, *a.g.t.*, s. 99.) 1587-8 senesinde avarız hanesi 7.123'e düşmüştü. Anlaşılacağı üzere kesin tarih verilememekle birlikte, XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerçek hanelerin birleştirilmesiyle avarız hanesi oluşturulmaya başlanmıştı.

⁸² İnalçık, *a.g.e.*, s. 64-65.

Sonuç

Olağanüstü vergilerden biri olan nüzul vergisinin, Osmanlı vergi sistemi içerisinde yerleşmesi ve sistematik bir biçimde uygulanması, siyasal tarih içerisinde altın çağ olarak kabul edilen, XVI. yüzyılın başlarına kadar ulaşmaktadır. Nitekim bu çalışma kapsamında ortaya konulan bu durum, nüzul vergisinin bilinen tanımına yeni bilgiler eklemekte, Osmanlı vergi sistemi ve gelişimi hakkında bazı tespitler ve düşünceler sunmamızı sağlamaktadır. Öncelikle Osmanlı yönetim sistemi içerisindeki kurumların, değişen şartlara göre uyum sağlama kabiliyetini ifade eden “esnekliğin” nüzul vergisi örneğinde vergi sisteminin gelişimi sürecinde de görüldüğü belirtilmelidir. Buna göre çalışmada, nüzul vergisinin bilinenden çok önce II. Bayezid, özellikle altın çağ olarak kabul edilen I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde var olduğu ve zaman içerisinde ihtiyaçlara binaen değiştiği gösterilerek, verginin esnekliği ortaya konmuştur. Nüzul örneğinde görebildiğimiz üzere bu esneklik çerçevesinde, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılda mali bürokrasinin gelişimi doğrultusunda olağanüstü vergiler daha büyük bir oranla toplanabilmiştir. Nitekim bu durum kriz dönemleri olarak ifade edilen XVII. yüzyıl boyunca devletin varlığını kuvvetli bir biçimde korumasını ve krizlerden çıkışını sağlamıştır.

Yapılan bu çalışma ayrıca göstermektedir ki, kaynaklarda ifade edildiği kadarıyla Yavuz ve Kanuni devirleri için söylenen ve kabul edilen “ideal dönem” ifadeleri, en azından ekonomik anlamda, tartışmalıdır. Devletin siyasi ömrü göz önüne alındığında ideal olarak yorumlanan bu dönemin, halkın/tebaanın ekonomik yükümlülüklerinin çokluğu, özellikle de nüzul gibi külfetli vergilerin bu dönemlerde alınmaya başlamasından dolayı, ekonomik anlamda ideal olduğunu iddia etmek pek mümkün değildir. Nitekim önceden bu konuyla ilgili ortaya konulan iddialarda devletin ekonomik ihtiyaçlarına yahut ekonomik yapıdaki bozulmalara binaen XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı ifade edilen bu vergi, aslında -çalışmada örnekleriyle ortaya konulduğu üzere- II. Bayezid döneminin sonlarında alınmaya başlanmış, I. Selim dönemiyle beraber ise sistematik bir biçimde uygulanmıştır. Nüzul vergisinin sefer ihtiyaçlarını karşılamak için aynı vergi olarak XVI. yüzyıl başlarından itibaren toplanmış olması, nakit darlığının bu tarihlerden itibaren var olduğunun bir delili kabul edilebilir ve dönemin ekonomik yapısı çerçevesinde düşünülmesi gereken bir başka meseledir. Bunun yanında düşünülmesi gereken bir diğer durum, Osmanlı mali yapısının diğer kurumların ya da Osmanlı teşkilat yapısının gelişimine bağlı olarak değişimidir. Çalışmada ispatlandığı üzere nüzul vergisi XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değil, yüzyılın başlarından

İtibaren sistematik olarak uygulamaya konulmuştur. Anlaşılacağı üzere, kapıkulu ordusunun Osmanlı askeri teşkilatı ve devlet düzeni içerisindeki gelişimine bağlı olarak bu vergiler ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak verginin ilk uygulamalarında birtakım düzensizlikler ortaya çıkmış, ancak bu durum zaman içerisinde mali teşkilatın da gelişmesine bağlı olarak mümkün mertebe ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki bu çabada tahsilat rakamlarındaki artış biçiminde kendini göstermiştir. Ancak gerek mali bürokrasinin gelişiminde yaşanan değişim, gerek verginin tahsilinde devlet ve mükellef arasında bir denge kurulması, ayrıca nüzul vergisinin ihdasında mükellefler açısından ortaya çıkan durum, ekonomik anlamda halka fazladan yükümlülükler olarak yansımıştır.

Bu doğrultuda düşünülmesi gereken bir diğer durum verginin halka yüklediği maliyettir/külfettir. Avarız türü vergilerden olan bu vergi ilk dönemlerde, avarız hanesinin belirlenmesindeki usulden, tarh miktarının yüksekliğinden ve aynı uygulanmasından kaynaklı olarak, sonraki dönemlere oranla mükelleflere külfeti oldukça yüksek olmuştur. Daha sonraki yıllarda avarız vergilerinin çeşitlenmesine eş zamanlı olarak, bu verginin tarh oranı da reaya lehine gevşemiştir. Bu durum Osmanlı vergi düzeninde ihtiyaç mukabilinde vergilerin çeşitlendiğini gösteren güzel bir örnektir. Bunun yanında yine ihtiyaçlar doğrultusunda vergi oranlarında da değişikliğe gidildiğinin bir başka göstergesidir. Buradan çıkan sonuç, devletin reayadan -ihtiyaç doğrultusunda- alabildiği kadar vergi aldığı, şartlara göre aldığı vergi oranlarını ve tiplerini değiştirebildiği ve vergiler dâhilinde reayanın mali sınırlarını zorlamakla birlikte, reayayı altından kalkamayacağı yahut tahsil edemeyeceği miktarlarda vergilendirmekten kaçındığıdır. Nitekim yapılan bu çalışma kapsamında ortaya çıkartılan bulgular ve düşünceler, Osmanlı vergi yapısının ve gelişiminin kabul edilen belli klişeler çerçevesinde ele alınması yerine, devlet teşkilatının gelişimine paralel ince ayrıntılarıyla yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Defterleri (D. MKF.d):

D.MKF.d 27445, D.MKF.d 27423.

Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Dosya Tasnifi (D. Mkf):

D.Mkf 1/2.

Maliyeden Müdever Defterleri (MAD):

MAD 457, MAD 499, MAD 1204, MAD 1323, MAD 2413, MAD 2500, MAD 2505,
MAD 2790, MAD 2907, MAD 2989, MAD 2987, MAD 3826, MAD 4347,
MAD 7426.

Mühimme Defterleri (MD):

MD. 32, MD 59.

2. Kitabî Kaynaklar ve Tetkik Eserler

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559)*, C.2, İstanbul 1985.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avarız", *İA*, C.II, ss. 13-19.

Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, C.II, İstanbul 1971.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

Emecen, Feridun, "Mohaç Muharebesi", *DİA*, C.30, Ankara 2005, s. 232-235.

_____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

Erdoğan, Emine, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Erdoğan, M. Akif, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIX /1, Temmuz 2014, s. 167-187.

_____, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruzmamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX/1 Temmuz 2004, s. 55-71.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜFTD*, S. 32, Mart 1979, s.331-348.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul 1964.

Güneş, Ahmet, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.

Hoca Saadetin Efendi, *Tacüt-tevârih*, C. III-IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999.

İbn Kemâl, *Tevârih-i Ât-i Osmân, VIII. Defter*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997.

- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, Çeviren Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- İpçioğlu, Mehmet, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543", *Osmanlı Araştırmaları*, C.X, İstanbul 1990, 137-159.
- İşbilir, Ömer, "Nüzül", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 311-312.
- Kurt, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 2004.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atik, Ankara 2001.
- Mc Gowan, Bruce, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara 1981, s. 1327-1331.
- Oruç Bey, *Kütâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı*, Ankara 1999.
- Özel, Oktay, "Cizye ve Avarız Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 35-50.
- Polat, Süleyman, "Arşiv Vesikaları Işığında Yavuz Sultan Selim Dönemi Seferlerinin İaşe Organizasyonuna Dair Yeni Tespitler", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, Haziran 2018, s.183-205.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M.1634 Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi" *Bellekten*, LXXVIII/281, Nisan 2014, s.123-148.
- _____, "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organization", *Turkish Historical Review*, 4/1, 2013, s. 57-82.
- _____, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015.
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *DİA*, C.4, Ankara 1991, s. 108-109.
- Severcan, Şefaattin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın İlk Yıllarında Osmanlı Fetih Politikası ve Mohaç Fetihnamesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, 1995, s.115-131.
- Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-nâme*, Haz. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- Uğur, Ahmet, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selîm-nâme Literature*, Berlin 1985.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455- 1613)*, Ankara 1985.

OSMANLI İDARESİNDE KIBRIS'TA EKMEKÇİ ESNÂFI (HABBÂZ) VE FAALİYETLERİ

ALİ EFDAL ÖZKUL*

Giriş

Kıbrıs adasında esnaf teşkilatı ile ilgili olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konu çalışmalar ya doğrudan esnaf teşkilatı hakkında bilgi vermekte ya da dolaylı olarak araştırmanın içerisinde esnaftan bahsetmektedirler. Kıbrıs'taki esnaf ile ilgili çalışmaları içerisinde bilgi veren araştırmacılar arasında Ronald C. Jennings¹, M. Akif Erdoğan², Mehmet Demiryürek³ ve Ali Efdal Özkul⁴ bulunmaktadır. Ancak Kıbrıs ile ilgili araştırma yapan araştırmacılar *habbâz* (ekmekçi) esnafı ile ilgili olarak çalışmalarında çeşitli özgün bilgi vermelerine karşın hiçbirisi sadece ekmekçi esnafı ile ilgili özel bir araştırma yapmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma Kıbrıs'ta faaliyet gösteren ekmekçi esnafı ile ilgili ilk çalışma olma özelliğini de taşımaktadır.

* Prof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lefkoşa/KKTC, Mersin 10 Türkiye, aliefdal.ozkul@neu.edu.tr

¹ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York 1993, s. 314-318.

² Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adası'nda Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 13-17 Kasım 2000*, II (2000), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa 2000, ss. 245-264; Mehmet Akif Erdoğan, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları Üzerine Notlar," *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul 2003, ss. 211-221.

³ Mehmet Demiryürek, "XIX. Yüzyıl Kıbrıs Esnaf Teşkilatı Üzerine Bazı Tesbitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII, 45 (2009), ss. 13-42; Mehmet Demiryürek, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 66 (2013), ss. 17-42; Mehmet Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi (1750-1850)*, Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Yayını, Lefkoşa 2011.

⁴ Ali Efdal Özkul, "Tradesmen and Their Products in 18th Century in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, ss. 197-199; Ali Efdal Özkul, "XVIII. yüzyıl Osmanlı Kıbrıs'ında Çangarlık", *Tarihin İçinden*, Ed. M. Akif Erdoğan, IQ Yayıncılık, İstanbul 2006, ss. 508-512; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Dipnot Yayınları, Ankara 2010.

Osmanlı Devleti adayı 1571 yılında fethetmesiyle birlikte burada kendi sistemini kurmaya başlamıştır. Osmanlı ülkesinde esnaf teşkilatı dolayısıyla *habbâz* (ekmekçi) teşkilatı ile ilgili uygulamaların benzerlerini Kıbrıs'ta da görmek mümkündür. İlgili çalışmada Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta faaliyet gösteren *habbazân* esnafının daha iyi anlaşılabilmesi için adadaki esnaf teşkilatının yapısı ile ilgili de bilgi verilecektir. Bu arada çalışmada adadaki un değirmenleri, hububat özellikle buğday, fırınlar ve diğer unlu ürünler üretenler hakkında da çeşitli bilgilere değinilecektir.

Osmanlı toplumundaki ortak ideal ve çıkarları olan toplum gruplarının benzer biçimde teşkilatlanmasının bir örneği olan esnaf teşkilâtı, askerler haricindeki bütün şehirli nüfusu, kendi bünyesinde örgütlemiştir. Bu teşkilât, aynı zamanda şehrin ekonomik ve ticarî hayatında önemli bir yere sahiptir.⁵ Bir başka deyişle şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir alanda örgütlenmiş uzmanların oluşturduğu gruplardır.⁶ Esnaf teşkilatında genellikle aşağıdan yukarıya çırak, kalfa, usta, yiğitbaşı, ustabaşı, esnaf kethüdası ve esnaf şeyhi silsilesi yaygındır.⁷ Kıbrıs'ta da olduğu gibi Ankara, Bursa, Konya ve Kayseri gibi kentlerde çoğunlukla esnaf önderlerine Kethüda denilmekteydi.⁸ Sicillerden öğrenildiği kadarıyla, Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta yaklaşık 100 civarında zanaat grubu faaliyet göstermekteydi. Bu zanaat dalları incelendiğinde, hemen hemen hepsinde adadaki gayrimüslim ve Müslim halkın karışık olarak çalıştıkları görülür.⁹ Osmanlı esnafının genellikle her çeşit gıda mal üretimi ve hizmeti için ayrı birimler halinde teşkilatlandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim aynı esnaf grubuna aitmiş gibi görünen birçok esnafta bu görülmektedir. Örneğin unlu mamuller ile uğraşan ekmekçi, börekçi, çörekçi ve simitçi esnafı gibi.¹⁰ Dolayısıyla Kıbrıs adasında da unlu ürünlerle uğraşan esnaf dalında ekmekçiler, peksimetçiler, çörekçiler, börekçiler, simitçiler vb. yer alırken bunlarla iş birliği içinde bulunan değirmenci, oduncu, fırıncı vb. esnaf dalları bulunmaktadır.

⁵ Ömer Demirel, "Osmanlı Esnafı (1750-1850)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIV, Ankara 2002, s. 253.

⁶ Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken İstanbul 2000, s. 293.

⁷ Demirel, "Osmanlı Esnafı", s. 253.

⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.123; Demiryürek, "XIX. Yüzyıl Kıbrıs Esnaf Teşkilatı", s. 16.

⁹ Özkul, "Tradesmen and their Products", s.197-199.

¹⁰ İlhan Şahin-Feridun M. Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 291.

1. Lefkoşa'da Faaliyet Gösteren Ekmekçiler

Ekmek İlk Çağlardan itibaren birçok millet veya uygarlık tarafından kullanılmıştır. Mısırlılar, Sümerler ve Yahudiler ilk kullananlar arasında sayılabilir. Romalılar ilk mayalı ekmeği üreten ve bu ekmekleri büyük fırınlarda pişiren topluluklardan birisi idi. Böylece çarşılarda açılan fırınlar sayesinde Romalı fırıncılar seri üretime geçen ilk meslek gruplarından birini oluşturdular.¹¹ Bilindiği üzere *habbâz*, ekmek üretim işiyle uğraşanların dâhil olduğu sınıfın adıdır. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da ekmeğin çok önemli bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Temel tüketim maddelerinden birisi olduğu için ekmekte meydana gelecek herhangi bir olumsuzluk toplumu birçok yönden etkileyebileceğinden dolayı bu işi yapan ekmekçiler, sıkı bir denetim altında tutulurlardı. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında Tarsus'ta gelişme gösteren esnaf dallarından birisi de ekmekçi esnafı idi.¹²

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Kıbrıs adasında ekmekçilere, işleyecekleri buğday eşit ve belli aralıklarla verilmekteydi. İstanbul'da buğday ekmekçilere haftalık eşit olarak dağıtılmaktaydı.¹³ Ayrıca *habbâz* esnafı içerisinde faaliyet gösteren gayrimüslim ekmekçi ustaları da olabileceği için adada faaliyet gösteren ekmekçilerden İslâmî usullere göre ekmek yapmaları da talep edilirdi.¹⁴ Müslüman veya gayrimüslim ekmekçiler bazı durumlarda anlaşarak ortaklaşa birlikte ekmek üretip satmaktadırlar.¹⁵

Osmanlı ülkesinin Kahire gibi bazı bölgelerinde halk kendi evlerinde ekmek yaptığı için çok fazla fırın bulunmamaktadır. Buna karşın İstanbul ve Kıbrıs gibi yerlerde halkın evlerinde fırınları bulunsa bile en azından şehir merkezlerinde fırınlardan ekmek satın aldıkları un dağıtımından anlaşılmaktadır.¹⁶ Sicildeki özel-

¹¹ Mehmet Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 12-14.

¹² Songül Ulutaş, "Sanayileşme Sürecinde Geleneksel Osmanlı Üretim sektörü: Tarsus Örneği (1839-1856)", *Millî Folklor*, 27/105, 2015, s. 61.

¹³ Mehmet Ali Beyhan, "Some Records on Price Controls in Istanbul at the Beginning of the 19th Century", *Living in the Ottoman Ecumenical Community*, Ed. Vera Costantini, Markus Koller, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 133.

¹⁴ *KŞS*, 17/28-4. (Kıbrıs/Lefkoşa Şer'i Sicil. Burada ilk önce defter numarası verilmiş, daha sonra sırasıyla sayfa sayısı ve hüküm numarası belirtilmiş ve çalışmanın tamamında, sicillere yapılan atfalarda bu yol izlenmiştir.)

¹⁵ Jennings, *Christians and Muslims*, s. 318.

¹⁶ Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahirî Ticareti (1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 91,105; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyıllar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016, s. 125.

likle merkezi yerlerin dışında yaşayanların tereke kayıtları incelendiğinde içlerinde ekmek üretimi ile ilgili eşyaların olduğu da görülmektedir. Lefkoşa sicilindeki 25 Ekim 1847 tarihli hükümde Omorfa'nın Pedre köyünden ölen Molla Mustafa oğlu Ali'nin vârisleri arasında paylaşırlan terekesi incelendiğinde içerisinde 1 kuruş değerinde 2 adet fırın küreği, 5 kuruş değerinde 2 adet ekmek tahtası ve 6 kuruş değerinde 1 adet hamur teknesi bulunmaktadır. Bu tür örnekleri artırmak mümkündür.¹⁷

İstanbul'da faaliyet gösteren fırınlar gibi Kıbrıs'taki fırınlar da gayrimüslimler (Rumlar, Ermeniler) ile Müslümanlar tarafından işletilmekteydiler. Hatta İstanbul'da Ermenilerin ekmekçilikte önemli oldukları iddia edilmektedir.¹⁸ Bu durum sicillerden anlaşıldığı kadarıyla adanın merkezi Lefkoşa'da da söz konusudur. Yukarıdakilerden farklı olarak Güler, Sinop'ta ekmekçilik sanatını yapanların Müslüman olduklarını belirtmektedir.¹⁹

Lefkoşa'da faaliyet gösteren ekmekçi esnafının tatil günleri bulunduğu ve bunun yıllara göre farklılık gösterdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. 1594 yılı kayıtlarından ekmekçilerin Salı gününü tatil ilân etmelerine karşılık, merkezî yönetim bayat ekmek satılmasını istemediğinden, bunu kabul etmemiştir.²⁰ Oysa sicildeki 12 Ocak 1610 tarihli kayıttan Lefkoşa'da faaliyet gösteren ekmekçilerin Salı günleri tatil yapmaları ve ellerinde bulunan bayat ekmekleri tüketmeden yeni ekmek yapmamaları için uyarıldıkları anlaşılmaktadır.²¹ Kömürcüyan ise İstanbul'da fırın işleten esnafın çoğunun, ekmekçi ustalarının ise tamamının Ermeni olduğunu ileri sürerek tatil günü olarak Cuma ve Pazarı işaret etmektedir.²² Bilindiği üzere Pazar gayrimüslimlerin Cuma günü ise Müslümanların tatil günü olarak kullanılmaktaydı. Bu durum da bizlere İstanbul'da ekmekçi esnafının gayrimüslim ve Müslümanlardan oluştuğunu düşündürmektedir. Ancak İstanbul'daki ekmekçi ve fırıncı esnafının büyük çoğunluğunun Ermeni olduğu ile ilgili bilgiye Demirtaş

¹⁷ KŞS, 41/111-1.

¹⁸ Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, s. 74-75; Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul Manzavaları, (1553-1839)*, sad. Dursun Gülek, Timaş Yayınları, İstanbul 1998), s. 85; Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 22.

¹⁹ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1/2 (Güz 2000), s. 129-130.

²⁰ Erdoğan, "Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", s. 247 vd.

²¹ KŞS, 3/11-4; Jennings, *Christians and Muslims*, s. 318.

²² Erenya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 17, 65.

katılmamaktadır. Demirtaş, İstanbul'daki fırıncı ve ekmekçi esnafının Müslüman ve gayrimüslimlerden oluştuğunu ancak bu esnaf içerisinde Ermenilerin çoğunlukta olduğu fikrine katılmadığını belirtmektedir.²³ Kıbrıs adasında ise aşağıda da bahsedileceği üzere her iki topluma mensup ekmekçiler adada faaliyet göstermektedirler.

Lefkoşa'da faaliyet gösteren esnaftan alınacak ihtisap vergisinin miktarlarını gösterir liste incelendiğinde ekmekçilerin on beşer para ödeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca söz konusu listede Değirmenlik'de bulunan *âsiyâbdan* aylık 110,5 kuruş, Lapta köyünde bulunan *âsiyâbdan* aylık 12,5 kuruş, Filaso köyünde bulunan değirmenlerden aylık 15 kuruş ve adanın diğer kazalarında çalışan değirmenlerden, aylık 1,5 kuruş vergi alınacağı belirtilmiştir (20 Kasım 1827).²⁴

Bazı durumlarda mahalleli bir fırınla veya ekmekçi ile anlaşarak belirli bir süre o fırından/ekmekçiden kendilerine ekmek üretmesini talep etmekteydiler. Haziran-Temmuz 1594 tarihli kayıttan Lefkoşa'nın Aya Keşano Mahallesi'nden Pavli'nin ekmek yapmak için sermaye olarak 12 altın aldığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihli bir başka mahkeme kaydında ise bu sefer Aya Luka Mahallesi halkı kendilerinden 16 altın sermaye parası alan ekmekçiyi söz verdiği ekmekleri yapmadığı için şikâyet etmektedirler.²⁵ 28 Temmuz 1610 tarihli belgeden ise Aya Luka Mahallesi ahalisinin üç yıl boyunca mahalle halkına ekmek yapması için üç bin akçe karşılığında Yasef veled-i Karagöz ile anlaştıkları öğrenilmektedir.²⁶ Sicildeki bir başka hükümde ise, ekmekçi taifesinden Mustafa Beşe ibn-i Mehmet, Kıbrıs muhassılına, her gün yeteri kadar ekmek vereceği ve bu ekmekleri Mağusa kapısındaki el-Hâc Hüseyin'in fırınında yapacağı sözünü vermiştir.²⁷ Söz konusu belgede muhassılın adı verilmemiş ise de, kaydın tarihi 1159 yılı Saferinin yirmisi (14 Mart 1746) olduğuna göre, bu yıldaki Kıbrıs muhassılı Abdullah Paşa ve mütesellimi ise el-Hâc Ali Ağa olmalıdır. Ayrıca ilgili kayıttan ekmekçi esnafının yanında bir de fırıncı esnafı olduğu açıklanmaktadır. Benzer bir kayıttan ise bu sefer ekmekçi verdiği ekmeklerin bedelini talep etmektedir. İlgili belgede Ekmekçi Loizo Beylerbeyi Ahmet Paşa'ya verdiği ekmeklerin bedeli 11.160 akçeyi Ahmet Paşa'nın ölmesi üzerine Paşa'nın mirasından almıştır (Ağustos 1634).²⁸

²³ Demirtaş, *İstanbul'da Fırıncılık*, s. 75-76.

²⁴ KŞS, 33/36-1.

²⁵ Jennings, *Christians and Muslims*, s. 317.

²⁶ KŞS, 3/133-8; Jennings, *Christians and Muslims*, s. 316.

²⁷ KŞS, 17/28-5.

²⁸ KŞS, 4/64-1; Jennings, *Christians and Muslims*, s. 318.

28 Haziran 1724 tarihinde Lefkoşa Şer'i Sicil defterine kaydedilen belgede Lefkoşa'da ekmekçi esnafının isim listesi ve unlu mamullerin fiyat listesi bulunmaktadır. Bahsi geçen kayıta Lefkoşa'da ekmekçilik yapan Müslümanlar olarak *habbâzan* Kethüdası Mehmet (Ekmekçi başı Mehmet bin Abdullah²⁹), el-Hâc Recep, el-Hâc Durmuş, Abdülkerim Beşe, gayrimüslimlerden ise Menail, İstavrino, Filipo ve Petri zimmilerin adları yazılı bulunmaktadır. Söz konusu yılda kethüdaları Mehmet'in başkanlığında Lefkoşa'da faaliyet gösteren ekmekçi esnafında toplam 8 kişinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca verilen narhın ise yaklaşık olarak bir aylık olduğu yani Zilkade ayının ilk gününe kadar geçerli olduğu ve ilgili tarihte tekrar fiyatların ayarlanacağı belirtilmiştir.³⁰ Yine belgede 22 Temmuz 1724 tarihinde ekmeğin hammaddesi olan unun ve unun hammaddesi bulunan *a'lâ* (kaliteli) buğdayın 5 *kafız*inin³¹ 15 para olduğu da kaydedilmiştir.

31 Ocak 1739 tarihinde verilen narh kaydına göre Lefkoşa'daki ekmekçiler Ekmekçi Hüseyin Beşe ibn-i Süleyman ve Mustafa ibn-i Mehmet, el-Hâc Durmuş ibn-i Ramazan, Hacı Yanni veled-i Filipo, Topal Hüseyin ibn-i Abdullah, Petri ibn-i Anastati, Yorgi veled-i Bagati, Hristofi veled-i Petri, el-Hâc Recep, Abdülkerim ve Çirkako'dur.³² H. 1152 (1739-40) yılında ekmekçilere verilen narh kaydında Lefkoşa'daki fırınlarda ekmekçilik sanatını işleyen 14 ekmekçinin listesi de verilmektedir. Bu belgeye göre gayrimüslim ekmekçiler Ekmekçi başı Yorgi, Hacı Yanni, Çirkako, Luizi, Çirkako, Ruso, Hristodolo, Bali ve Piyeri Müslümanlar ise Hüseyin Beşe, Topal Hüseyin, Yeniçeri İsmail, Esir Mehmet ve Mustafa'dan oluşmaktaydı.³³ Her iki liste karşılaştırıldığında az da olsa farklılıkların olduğu görülmektedir. Lefkoşa sicilindeki 9 Mayıs 1741 tarihli belgeden Lefkoşa'nın Baş Mahallesi'nden Şişman Hacı Yanni'nin Ekmekçi başı olarak tayin edildiği öğrenilmektedir.³⁴

29 Eylül 1742 tarihli bir alacak davası kaydında Yarık Hacı Hasan Ağa ibn-i İsmail'in, Ekmekçi Yorgi veled-i Bagati'de aralarındaki hesaplardan dolayı yirmi

²⁹ KŞS, 12/12-1. (18 Eylül 1824)

³⁰ KŞS, 12/146-1.

³¹ Yaklaşık 18 kg gelen ağırlık ölçüsü olup 1 kafız=5 Kıbrıs kilesine tekabül etmektedir. Bkz. KŞS, 17/30-5.

³² KŞS, 15/76-2.

³³ KŞS, 15/106-4.

³⁴ KŞS, 15/115-3.

sekiz kuruş ile bir *zolta*³⁵ alacağı vardı. Hacı Hasan 8 kuruş ve bir *zoltadan* vazgeçerek yirmi kuruş alacağı kaldığını kayıt ettirmiştir. Bu arada Yorgi belli bir süre (9 Mayıs 1741'e kadar) Lefkoşa ekmekçilerine liderlik yapmıştır.³⁶

Ekmekçi dükkânları ve ekmek pişirilen fırınlar genellikle narh kayıtlarının içerisinde geçmektedir. Ancak bazı durumlarda mülk satışları veya çeşitli anlaşmazlıklar sırasında da söz konusu olabilmektedirler. 18 Eylül 1610 tarihinde Derviş Mehmet ile Osman bin Mahmut'un ortaklaşa fırın satın aldıkları sicile kaydedilmişti.³⁷ Lefkoşa sicilindeki bir başka kayıta ise Mustafa Halife, Orhan veled-i Emirhan adlı zimmiye bir ekmekçi dükkânını günde yedişer akçe olmak üzere üç yıllığına kiralamıştı. Ancak Mustafa Halife kararından vazgeçtiği için dükkânını geri almak amacıyla mahkemeye başvurmuştur (19 Eylül 1610).³⁸

23 Temmuz 1720 tarihli belgede Lefkoşa'nın Ömeriye Mahallesi'nden Hasan bin Memiş, Baf Kapısı haricinde bulunan ekmekçi dükkânı önünde Ali bin Mehmet tarafından bıçaklanarak öldürülmüştü.³⁹ Ayasofya Mahallesi'nden Dizdar Hasan Ağa bin Abdülkerim Sarayönü Mahallesi'nde yarı hissesine sahip olduğu ekmek fırını ile mahzenini Seyyid İsmail bin Seyyid Mustafa'ya 50 kuruşta satmıştı. İsmail Ağa fırının diğer hissesini de daha önce Şerife Ayşe bint-i Hacı Süleyman'dan satın almıştır (29 Ağustos 1745).⁴⁰

1159 yılı Muharreminin son günü (22 Şubat 1746) ekmeğe verilen narhın altında Lefkoşa'daki faaliyet gösteren ekmekçilerle çalıştıkları dükkânların adları verilmiştir. Safer Ağa dükkânında çalışan ekmekçinin dışında adı geçenler Hüseyin, Kubad Ağa dükkânında, Mehmet, Anber Ağa dükkânında, Yanni, Kirli-zâde Mustafa Ağa dükkânında, Hristofaci, kendi dükkânında, Hristodolu, dükkânın ismi belirtilmemiş, Osman Hacı Hüseyin, kendi dükkânında, Yanni, Aziz Efendi dükkânında, Hüseyin, Fetiş-zâde Hasan Ağa dükkânında Kolancı Süleyman'dır. Ekmekçi Mustafa'nın adı eski ekmekçi Derviş'in işten çıktığını gösteren belgenin içinde geçmektedir.⁴¹

³⁵ Polonya sikkesi Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 401.

³⁶ *KŞS*, 15/189-2.

³⁷ *KŞS*, 3/59-6.

³⁸ *KŞS*, 3/62-2.

³⁹ *KŞS*, 10/30-4.

⁴⁰ *KŞS*, 16/75-5.

⁴¹ *KŞS*, 17/28-4.

Lefkoşa Sicilindeki 29 Ağustos 1751 tarihli kayıta ise Lefkoşa'da ekmekçilik yapanlar ve ekmek yaptıkları mahalleler ve yerler ise şu şekildedir:

Baf kapısı haricinde Seyyid Halil, Ömeriye Mahallesi'nde Hüseyin, Mağusa kapısında Uzun Mustafa, Mehmet, ve Halil, Ömeriye Mahallesi'nde Uzun Mehmet, Yenicami Mahallesi'nde Osman, Köprübaşı'nda Usta Yanni, Acı Kostanti ve Mihail, Baş Mahallesi'nde Azastin, ve Ekmekçiabaşı Sava, Mağusa kapısında İska Mihail çalışmaktadır.⁴² Söz konusu yılda ise ekmekçilerin başının bir gayrimüslim olan Sava olduğu ve Sava'nın Lefkoşa'nın en kalabalık gayrimüslim mahallelerinden birisi olan Baş'ta (Terbiyodi) faaliyet gösterdiği öğrenilmektedir.

Lefkoşa Sicilindeki 23 Kasım 1767 tarihindeki kayıttan Ekmekçiabaşı Hacı Osman başkanlığında faaliyet gösteren ekmekçiler Ekmekçi Yerolmi zimmi, Ekmekçi Ristofi zimmi ve Ekmekçi Mustafa oldukları anlaşılmaktadır.⁴³

Daha önce de belirtildiği üzere Lefkoşa'nın çeşitli mahallelerinde ekmeklerin pişirildiği fırınların bulunduğu sicildeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Sicildeki bazı kayıtlarda fırıncıbaşından bahsedilmesi böyle bir sınıfın varlığını işaret etmektedir.⁴⁴ Hatta 25 Şubat 1770 tarihli kayıta Fırıncıbaşı olan kişinin adı Ramazan bin Yusuf olduğu görülmektedir. İlgili kayıta Fırıncıbaşı Ramazan'ın bir alacak verecek davasına karıştığı anlaşılmaktadır. Adı geçen belgede vefat eden Abdi bin Mustafa'dan, oğlu Nurullah'a kalan mirastan vasisi olan Hacı Recep, Fırıncıbaşı Ramazan bin Yusuf'a 900 akçe borç vermiştir. Ramazan bu borcun 400 akçesini *vasi-yi muhtar* ölmeden ödemiştir. Kalan 500 akçeyi ise ödemediğini ispat edemeyince mahkemeden ödemesine karar verilmiştir.⁴⁵

20 Şubat 1806 tarihli sicildeki bir mülk satış belgesinde Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nden Ayşe bint-i Mustafa, İbrahim Efendi ve Molla Hüseyin adlı kişiler müştereken sahip oldukları Tahtelkale Mahallesi'nde Ali ve Hristo menzilleri ve dere ile çevrili olan harap ekmek fırını yerini 350 kuruşa Acı Sava veled-i Yanni adlı zimmiye satmışlardı. Söz konusu kayıt bizlere Lefkoşa'da bulunan fırınlardan birisi hakkında bilgi vermektedir.⁴⁶

⁴² KŞS, 16/210-2.

⁴³ KŞS, 19/55-1; 18. yüzyılın ikinci yarısında Lefkoşa'da ekmekçilik yapanların isimleri için bkz. Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 155.

⁴⁴ Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 174.

⁴⁵ KŞS, 18/133-1; Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 174.

⁴⁶ KŞS, 24/137-1; Güven Dinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs, 1800-1839*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010, s. 235.

2. Kıbrıs'ta Üretilen Unlu Ürünlerin Çeşitleri ve Değeri

Osmanlı Devleti, halkın temel gıda maddelerinden olan ve halkın sağlığını yakından ilgilendiren ekme konusunda çok titiz davranmış, ekmeğin tüketiciye kaliteli ve ucuz ulaşabilmesi için ekme fiyatlarını tespit ederken yapılacak olan masrafları bile hesaplamıştır. Böyle davranılmasının nedenleri ise, Kıbrıs'ta meydana gelen kıtlık ve kuraklık zamanlarında ekmeğin çok yüksek fiyatlarla satılmasının önüne geçmektir. Belgeler incelendiğinde Müslümanlar için özel olan Ramazan ayında ekmeğin fiyatı yeniden belirleniyordu. 28 Ramazan 1138 (30 Mayıs 1726) tarihinde Ekmekçibaşı el-Hâc Recep ve diğer ekmeçilere taze ekmeği iki akçeye satacakları konusunda narh verilmiştir. Ancak bu kayıta ekmeğin ağırlığı belirtilmemiştir.⁴⁷ Ekme fiyatlarındaki dalgalanma ve fiyatların kontrolü için yerel yöneticilerin aldıkları tedbirler üzerinde aşağıda daha geniş olarak durulacaktır.

Büyük enflasyon dönemleri hariç tutulursa, mevsime bağlı olarak değişen yiyecek maddeleri dışındakilerin narh fiyatlarında çok sık değişiklik olmadığı görülür. Mevsime bağlı olarak değişen fiyatlar ise, ekme, et, sebze ve meyvedir. Ekme fiyatları doğrudan ülkede üretilen buğday miktarına bağlı olduğundan, yeni ürün alındığında ayarlanır ve tekrar hasat yapıncaya kadar, ülkedeki buğday miktarına göre ihtiyaç duyuldukça yenilenirdi. Ancak şiddetli kış aylarında hububat azlığı olduğunda fiyatlar çoğunlukla yükselmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi, Kıbrıs'ta da ekme fiyatı sabit tutulur, ekmeğin ağırlığı eksiltilip artırılmakla ekmeğin fiyatı belirlenirdi. Hayvansal gıdaların fiyatları da ilk ve sonbahar aylarında olmak üzere yılda iki defa belirleniyordu. Savaş, abluka, seferberlik gibi olağanüstü durumlarla kıtlık, sel, şiddetli geçen kışlar, çekirge istilâsı gibi doğal afetler yeni narh fiyatlarının verilmesini gerektiren durumlardır.⁴⁸ Kaynaklarda kurak geçen yıllarda ve çeşitli nedenlerle kıtlık olduğu zamanlarda özellikle ekmeğin fiyatının birkaç kez belirlendiğine tanık olunmaktadır.

İnsanların en temel besin maddesi olan ekme, söz konusu zaman diliminde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı ilk fethettiği zamanlarda da inişli çıkışlı bir fiyat grafiği izlemiştir. Jennings, adada üretilen ekmeğin 1636'daki fiyatının 1593'ten %33 ile %43 daha yüksek olduğunu iddia etmektedir.⁴⁹ 1594 yılının Temmuz ayında 250-300 dirhemlik bir Frenk ekmeği 1 akçeye satılmaktadır. Bu ekme-

⁴⁷ KŞS, 13/57-3.

⁴⁸ Mübahat Küçüköğlü, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, C. I, İstanbul 1994, s. 562 vd.

⁴⁹ Jennings, *Christians and Muslims*, s. 314.

ğın fiyatı Kasım 1594'te aynı kalırken, ağırlığı 235 dirheme düşürülmüştür. Temmuz 1593'te 300 dirhemlik bir somun ekmeği 1 akçeye satılırken, Kasım 1594'te ise bu ekmeğin ağırlığı 275 dirhem olmuştur. 1607 yılında 300 dirhemlik ekmeğin 1 akçeye satılmaktadır.⁵⁰ Osmanlı ülkesinin bazı şehirlerinde 1624 yılında 1 akçeye satılan ekmeğin gramajları İstanbul'da 150 dirhem, Balıkesir'de 250 dirhem, Bursa'da 200 dirhem ve Tekirdağ'da 150 dirhemdir.⁵¹ Kıbrıs'ta ise 20 Kasım 1654 tarihinde ekmeğin Kasım Beşe ile diğer ekmeğeçilere ekmeği yüz elli beşer dirheme satmaları için narh verilmişti.⁵² 1650'li yıllarda İstanbul'da da ekmeğin ağırlığının benzer olduğu ancak yüzyılın sonlarında 100-110 dirheme düştüğü kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁵³ 1726-1750 döneminde ise, ekmeğin ağırlığı Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'taki hâkimiyetinin ilk yıllarına göre oldukça düşürülmüştür.

Tablo 1: Ekmek fiyatlarındaki değişim (1727-1751)⁵⁴

Tarihi	Türü	Dirhemi	Fiyatı	Buğday	Kayıt No (KŞS)
25/02/1727	nân-ı azîz	90	1 a.		12/99-6
30/05/1727	nân-ı azîz	75	1 a.		12/99-6
04/07/1727	hâs etmek	125	2 a.		12/99-6
22/11/1729	nân-ı azîz	80	1 a.		13/226-2
20/03/1730	nân-ı azîz	100	1 a.		13/226-2
04/06/1730	harcî etmek	100	1 a.		13/226-1
04/06/1730	hâs etmek	150	2 a.		13/226-1
11/01/1734	nân-ı azîz	100	2 a.		14/1-2
25/03/1735	nân-ı azîz	70	1 a.	8a (un kıy.)	15/2-2
25/03/1735	hâs etmek	60	1 a.		15/2-2
03/09/1735	nân-ı azîz	90	1 a.		14/129-5
23/11/1736	nân-ı azîz	90	1 a.		14/129-6
23/11/1736	nân-ı hâs	70	1 a.		14/129-6

⁵⁰ Erdoğan, "Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", s. 247 vd.; Jennings, *Christians and Muslims*, 314.

⁵¹ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 138.

⁵² KŞS, 4/248-12.

⁵³ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 128-133.

⁵⁴ Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 365. Tabloda kullanılan kısaltmalar ve karşılıkları: **a**: akçe, **g**: kuruş, **kıy**: kıyye.

24/11/1737	nân-ı azîz	60	1 a.		15/103-1
24/11/1737	harcî nân-ı azîz	75	1 a.		15/103-1
31/01/1739	nân-ı azîz	125	2 a.		15/76-2
1152 (1739-40)	nân-ı hâs	120	2 a.	2p (un kıy.)	15/106-4
27/01/1743	nân-ı azîz	100	3 a.		15/168-1
27/01/1743	nân-ı harcî	110	2 a.		15/168-1
22/02/1746	nân-ı azîz	90	2 a.	6 g.	17/28-4
22/02/1746	harcî nân-ı azîz	90	2 a.		17/28-4
22/02/1746	hâs nân-ı azîz	80	2 a.		17/28-4
13/04/1746	nân-ı azîz	70	2 a.	7,5 g.	17/30-4
09/06/1746	nân ı aziz	65	2 a.	8,5 g.	17/55-1
19/10/1747	nân-ı hâs	58	2a.		17/102-2
22/12/1748	nân-ı azîz	58	2 a.		16/157-2
22/12/1748	nân-ı azîz	50 ⁵⁵	2 a.		16/157-2
26/01/1749	nân-ı azîz	76	2 a.		16/6-2
29/08/1751	nân-ı azîz	100	2 a.	5 g.	16/210-2

Yukarıdaki tabloya göre en ağır ekmeğ 150 dirheme satılırken, en hafif ekmeğ ise 50 dirheme satılmaktadır. İşin ilginç yanı ise bu ekmeğlerin ağırlıkları farklı olmasına karşın fiyatlarının genellikle aynı olmasıdır. Sicillerde, söz konusu yıllarda Lefkoşa'da kalitesi ve yapıldığı una göre *has ekmeğ*⁵⁶, *harcî ekmeğ*⁵⁷ ve her iki ekmeğe genel olarak verilen *nân-ı azîz*⁵⁸ olmak üzere iki çeşit ekmeğ geçmektedir. Sonraki yıllarda arpadan yapılan ekmeğın de bu ekmeğlerin arasına katıldığına aşığıda değinilmiştir.

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi Kıbrıs adasında da ekmeğçilerin ekmeğın yanında başka unlu ürünler ürettikleri de bilinmektedir. Bunlar arasında aşığıdaki Tablo II'de de görüleceğı üzere çörek, börek, kahi, peksimet, kirde, simit, tabe böreğı, nohut ekmeğı ve halka sayılabilir. 16. yüzyılda burada sayılan ürünlerin normal ekmeğten çok daha pahalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ürünleri-

⁵⁵ 1162 yılının Muharrem ayı başında (22 Aralık 1748) *nân-ı azîze*, ilk önce 58 dirhemi 2 akçe şeklinde narh verilmiş, ancak numune alındıktan sonra 50 dirhemi 2 akçe olarak değıştirilmiştir.

⁵⁶ Kaliteli beyaz ekmeğ. İstanbul'daki ekmeğ çeşitleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 121-138.

⁵⁷ Karışık ekmeğ, esmer ekmeğ

⁵⁸ Anadolu'da ekmeğ, ekmeğ ve unlu ürün çeşitleri için bkz. Suraiya Faroğhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta çağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 225-225.

nin bazılarının fiyatları ise 170 dirhemlik çörek 1 akçe, 130 dirhem kirde 1 akçe, 80 dirhem kahi 1 akçe, 80 dirhem simit 1 akçe, 60 dirhem börek 1 akçedir. 1607 yılında ise 100 dirhem hubz, 80 dirhem çakıllı hubz, 40 dirhem halka-ı beyaz ve 25 dirhem tabe böreği 1 akçeye satılacaktır.⁵⁹

Tablo 2: Ekmekçilerin Ürettikleri Ürünler ve Fiyatları⁶⁰

28 Haziran 1724 ⁶¹			7 Kasım 1725 ⁶²		
Ağırlık	Cinsi	Değeri	Ağırlık	Cinsi	Değeri
80 d	Ekmek	1a	100 d	Etmek harcî	1a
30 d	Şam Böreği	1a	90d	Nân-ı has	1a
30 d	Lokma	1a	100	Etmek	1a ⁶³
24d	Yağlı kâhî	2a	1 kıy	Dakik	6a
40 d	Börek	2a	1kıy	Şimid (simit)	8a
45 d	Nohut (çöreği)	1a	50 d	Yağlı katmer	2a
2 d	Sade yağ ile çörek	2a	-	Yağlı çörek	-
24 d	Yağlı katmer	2a	-	Yağlı halka	-
25 d	Kıymalı börek	1a	-	Yağlı lokma	-
100 d	Has halka	2a	-	Zeytin yağı	44a
1 kıy	Helva	50 a	10d	Yağsız çörek kürde	1a
60 d	Halis beyaz ekmek	1 a	90d	Yağsız halka	1a
40 d	Has halka	1 a ⁶⁴	-	Nohut çöreği	-
			40d	Sade yağlı katmer	7a
			90d/100d	Çakıl pidesi	1a
			50d	İspanaklı börek	1a
			1kıy	Helva keten	48a
			110d	Nân-ı harcî	1a ⁶⁵
			100d	Has ekmek	1a
			90d	Halka	1a ⁶⁶

⁵⁹ Jennings, *Christians and Muslims*, s. 314.

⁶⁰ Tabloda kullanılan kısaltmalar a: akçe, kıy: kıyye, d: dirhem, p: para. Tabloda verilen ürünleri ve fiyatlarını İstanbul, Bursa ve Balıkesir'dekilerle karşılaştırmak için bkz. Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 136-138.

⁶¹ KŞS, 12/146-1.

⁶² KŞS, 11/94-1.

⁶³ 24 Rebiülevvel 1138 (30 Kasım 1725).

⁶⁴ 17 Muharrrem 1137 (6 Ekim 1724).

⁶⁵ 28 Rebiülevvel 1138 (4 Aralık 1725).

⁶⁶ 3 Rebiülahir 1138 (9 Aralık 1725).

Tablo II de görüldüğü üzere Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi adada da iki çeşit ekmeğ üretilmekte ve ikisi de aynı fiyata satılmalarına karşın birisi 1724 yılı Haziran'ında 60 dirhem diğeri de 80 dirhem iken 1725 Kasım'ında 90/110 ve 80/100 dirhem ağırlığında idi. Fiyatları aynı olmasına karşın ağırlıkları gibi kaliteleri de bir değildi.

18. yüzyılın ikinci yarısındaki ekmeğ fiyatları incelendiğinde 1 paraya en yüksek 1761 yılında 325 dirhem en düşük ise 1796 Haziran'ında 60 dirhem has ekmeğ alınabilmekteydi.⁶⁷ Oysa ilgili yılda İstanbul'da ekmeğ fiyatları ciddi bir artış göstermiş ve ekmeğın ağırlığı 70 dirheme düşmüştü.⁶⁸ Aynı dönemde 1 paraya en yüksek 1771 yılında 400 dirhem ve en düşük 1796 Haziran'ında 80 dirhem *nân-ı harcî* cinsi ekmeğ satılmaktaydı.⁶⁹ Söz konusu dönemdeki buğday fiyatlarına bakıldığında ise 1 *kafiz* buğdayın en yüksek Mart 1767'de 50 para ve en düşük 1761 yılında 14-16 para olduğu görülmektedir.⁷⁰ 17. ve 18. yüzyıllarda Balıkesir'de 1 akçelik ekmeğın ağırlıkları ise 50 dirhem ile 400 dirhem arasında değişmiştir. En düşük yani 50 dirheme düştüğü yıllar 1662-63, 1763-1767 ve 1774 olmuştur.⁷¹

14 Haziran 1806 tarihli kayıтта Lefkoşa'daki fırıncı esnafı buğdayın kilesini 16 kuruştan aldıkları için yetmiş beş dirhemlik ekmeği bir paraya satabileceklerini belirtmektedirler.⁷² Fırıncı esnâfından Çakır Bayraktar, Mustafa Çavuş ve diğeri 27 Mayıs 1809 tarihinde 145 dirhem *nân-ı hâsı* 2 para ve 160 dirhem *nân-ı harcî* 2 para olacak şekilde satış yapacaklarını sicile kaydettirmişlerdi.⁷³ Ancak sicildeki kayıtlardan 16 Haziran 1809 tarihinde ekmeğ ağırlıklarının ve fiyatlarının değiştiği anlaşılmaktadır. İlgili kayıтта Fırıncı esnâfından Çakır Bayraktar, Mustafa Çavuş ve diğeri ekmeğın belirlenen gramaj ve fiyatını 65 dirhem *nân-ı hâs* 1 akçe ve 72 dirhem *nân-ı harcî* 1 akçe şeklinde açıklamışlardır.⁷⁴ Aynı yılda İstanbul'da ekmeğın (*nân-ı azîz*) ağırlığının 50 dirhem olduğu öğrenilmektedir.⁷⁵

⁶⁷ 18. yüzyılın ikinci yarısında adadaki ekmeğ ve ekmeğçilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 155-180.

⁶⁸ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 134.

⁶⁹ Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 174-175.

⁷⁰ Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 173.

⁷¹ Serdar Genç, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir'de Ekmeğçi Esnafı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/12, (2007/1), s. 64.

⁷² *KŞS*, 24/167-1.

⁷³ *KŞS*, 27/9-1.

⁷⁴ *KŞS*, 27/18-3.

⁷⁵ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 134.

24 Haziran 1810 tarihinde Ekmekçi esnâfı ile ahalinin istişareleri sonucunda 120 dirhem ağırlığındaki *nân-ı hâsın* ve 135 dirhem ağırlığındaki *nân-ı harcî*nin 2 paradan satılacağı belirlenmişti.⁷⁶ Verilen bu narhtan yaklaşık bir ay sonra 4 Ağustos 1810 tarihinde bu sefer 110 dirhem ağırlığındaki *nân-ı hâsın* ve 125 dirhem ağırlığındaki *nân-ı harcî*nin 2 paradan satılabileceği kaydedilmişti. Görüldüğü üzere ekmeğin gramajlarında 10 dirhemlik bir düşüş yapılmıştır. Yapılan bu değişikliğin nedeni olarak da buğdayın kilesinin 20 kuruşa yükselmesi olarak açıklanmaktadır.⁷⁷ 2 Kasım 1810 tarihinde ise buğdayın kilesi 22 kuruştan satıldığı için ekmeğin gramajının yine değiştiği görülmektedir. Bu sefer de has ekmeğin 100 dirheme ve *harcî* ekmeğin 110 dirhem olarak 2 paraya satılacaktı.⁷⁸ 17 Nisan 1811 tarihinde ise ülkede buğday sıkıntısı olduğu belirtilmekte ve buğdayın kilesi 28 kuruşa satın alınmaktaydı. Bu nedenle ekmeğin gramajları has ekmeğin 80 dirhem ve *harcî* ekmeğin 90 dirhem olarak belirlenmişti. Ayrıca belgenin devamında adada daha önce görülmemiş arpa ekmeği de fiyatlandırılmıştır. 29 Nisan 1811 tarihli söz konusu kayıta arpanın kilesini 8 kuruştan aldığı için 90 dirhemlik *nân-ı şair* (arpa ekmeği) 1 paraya satılabileceği açıklanmıştır.⁷⁹ İlgili yılda buğday azlığı idarecileri arpa ekmeğini kullanmaya zorladığı anlaşılmaktadır. Kıtık zamanlarında arpa ekmeğine başvurulduğu kaynaklarda tesadüf edilmektedir.⁸⁰

19 Mayıs 1811 tarihinde verilen narh kaydına baktığımızda yeni mahsulün alındığını ya da adaya Anadolu'dan buğday getirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum ekmeğin gramajlarında da görülmektedir. Söz konusu tarihte has ekmeğin 120 dirheme ve *harcî* ekmeğin 130 dirheme çıkarılarak 2 paradan satılacağı bildirilmiştir. Ayrıca adı geçen kayıta 60 dirhemlik has ekmeğin ve 65 dirhemlik *harcî* ekmeğin 1 paraya satılabileceği açıklanmıştır.⁸¹ 14 Ekim 1812 tarihinde ise buğdayın kilesi yirmi beş kuruştan olduğu için has ekmeğin 95 dirhemi ve *harcî* ekmeğin 105 dirhemini 2 paraya satabileceklerini ekmeçiler sicile kaydettirmişlerdir.⁸²

Lefkoşa Ekmekçi esnafı 1 Mart 1813 tarihinde buğdayın kilesinin 32 kuruş ve

⁷⁶ KŞS, 27/76-2.

⁷⁷ KŞS, 27/90-4.

⁷⁸ KŞS, 27/104-2.

⁷⁹ KŞS, 27/129-2.

⁸⁰ Diamond Jenness *The Economics of Cyprus A Survey to 1914*, McGill University Press, Montreal 1962, s. 70.

⁸¹ KŞS, 27/137-2.

⁸² KŞS, 28/23-2; Dinç, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs" s. 291.

arpanın kilesinin 15 kuruş olduğu için ekmeğin ağırlıklarını yine değiştirmişlerdi. Bu duruma göre *nân-ı azîz-i hâs* 70 dirhem, *nân-ı harcî huntâ* 80 dirhem ve *nân-ı azîz-i şa'îr* 115 dirhem olarak 2 paraya satılabilecekti.⁸³ Her ne kadar önceki yıllara ait adadaki narh kayıtlarında arpa ekmeğinin kaydı görülmesi bile arpa ununun olması 19. yüzyıldan önce adada arpadan ekmeğin yapılabildiği düşündürmektedir.⁸⁴ 23 Ocak 1814 tarihinde diğer esnafla birlikte ekmeğin esnafına da verilen narh kaydında *hâs nân-ı azîz* 115 dirhem, *harcî alem nân-i azîz* 125 dirhem, *çörek-i hâs* 62,5 dirhem ve *simit-i hâs* 57,5 dirhem olarak 2 paraya satılabileceği açıklanmıştır. Ayrıca ilgili belgenin altında bu fiyatların 1229 yılı *gurre-i Saferden* (23/01/1814) 25 Şabana (12/08/1814) kadar geçerli olacağı vurgulanmıştır. Söz konusu belgenin altına bir yıl sonra verilen narh kaydı da eklenmiştir. 24 Mayıs 1815 tarihinde ise *hâs nân-ı azîzin* 90 dirhemi ile *harcî alem nân-i azîzin* 100 dirhemi 2 paraya satılabilecekti.⁸⁵ Her ne kadar da Şaban ayının 25'ine kadar fiyatların geçerli olduğu belirtilse de Şabanın 7'sinde değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. 25 Temmuz 1814 (7 Şaban 1229) tarihinde 115 dirhem *hâs nân-ı azîz* ve 125 dirhem *harcî-ı âlem nân-ı azîz* 2 paraya satılacaktı.⁸⁶

8 Haziran 1848 tarihinde Lefkoşa'da faaliyet gösteren ekmeğeçilere verilen narh kaydında 60 dirhemlik *nân-ı harcî* 5 para, 85 dirhemlik *nân-ı has* 8 para, 65 dirhemlik susamlı çöreğin ise 8 paraya satılabileceği belirtilmiştir.⁸⁷ 29 Haziran 1849 tarihinde ekmeğeçilere verilen narh kaydında ise 83 dirhemlik *nân-ı hâs* 6 paraya, 91 dirhemlik *nân-ı âdî* 5 paraya ve 100 dirhemlik *hâs çörek* 5 paraya satılacaktı.⁸⁸ Her iki kayıt incelendiğinde bir yıl sonra fiyatların düştüğü anlaşılmaktadır.

3. Buğday-Değirmen-Ekmeğin İlişkisi

Ekmeğin ham maddesi unun üretildiği yerler olan değirmenlerin önemi büyüktür. Adanın birçok yerinde un değirmenlerine rastlanılmakla birlikte Lefkoşa'nın Değirmenlik mahallesi bu alanda önemli bir yer tutmaktadır. Belgelerden an-

⁸³ KŞS, 28/53-1; Dinç, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs", s. 278-279; Haydar Çoruh, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İçtimai Yapısı (1808-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 331; Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısındaki ekmeğin fiyatları için bkz. Dinç, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs", s. 282.

⁸⁴ Demiryürek, Kıbrıs'ta esnaf teşkilatı, s. 170-171.

⁸⁵ KŞS, 28/138-1.

⁸⁶ KŞS, 28/172-2.

⁸⁷ KŞS, 41/162-2.

⁸⁸ KŞS, 42/21-1.

laşıldığı kadarıyla, bu dönemde, *dakikin* (un) kıyyesi 25 Mart 1735'de 8 akçeye⁸⁹, H. 1152 (1739-40)'de 2 paraya⁹⁰ satılmaktadır. 1735 yılında simidin kıyyesi 20 akçe⁹¹ iken, H. 1152 (1739-40)'de 12 akçeye⁹² satılmıştır. Unun fiyatı hemen hemen aynı kalırken simidin fiyatının düştüğü görülmektedir.

Devlet özel zamanlarda yaşanan ekmeğin hammaddesi olan buğdayın azlığının önüne geçmek için çeşitli önlemler almaktaydı. Alınan bu önlemlerden birisi de devlet tarafından bir miktar zahirenin (buğday-arpa) ambarlarda depolanması idi. Ancak depodaki zahirenin çürümemesi için belirli aralıklarla değiştirildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Lefkoşa sicilindeki 17 Nisan 1608 tarihli kayıta Lefkoşa ambarında bulunan zahirenin yedi yüz altmış *keyl* (kile) *sa'ır* (arpa) ve yüz kırk beş *keyl huntan*ın (buğday) çürüme ihtimali olduğundan ekmeçilere dağıtılarak yeni mahsulden gereken miktarın ambara konulması istenmiştir.⁹³

Alınan bir başka önlem ise ülke dışından adaya zahire getirilmesidir. Ekmek yapmak için temel ihtiyaç malzemesi olan buğdayın kıtlık olduğu zamanlarda, fiyatı arttığından, ekmeğin de fiyatının artması gerekmektedir. Fakat ekmeğin fiyatı çoğunlukla doğrudan artırılmamış, bunun yerine ekmeğin dirhemi yani ağırlığı düşürülmüştür. 1746 yılında Kıbrıs'ta büyük bir kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu kıtlığın sonucunda adada buğday miktarı azalınca, ülke dışından yeterli miktarda buğday getirilmiştir. Ancak getirilen bu buğday, doğal olarak Kıbrıs adasında üretilenden daha pahalıya mal olmuştur. 12 Haziran 1746 tarihinde Tuzla kazasından her Kıbrıs kilesi 8 kuruşa satın alınan buğday, Lefkoşa'da kilesi 8,5 kuruştan ekmeçilere dağıtılmıştır.⁹⁴ Ekmeğin fiyatının nasıl hesaplandığı aşağıda açık şekilde görülmektedir:

Tuzla iskelesinden beher Kıbrıs kilesi sekiz kuruşa satın alınan huntadan iki kafız ölçüldüğünde darasından ma'âdâ çalkalanmış yirmi yedi buçuk vukıyye elli dirhem saf buğday olup, değirmene irsâl olunup dakik olunduktan sonra vezn olundukda yirmi altı vukıyye elli dirhem olup, sonra tahmîr olunup yetmiş beş dirhem nân kat olunup tabh olundukda altmış beşer dirhem pâk bişkin iki yüz kırk beş adet ekme hâsıl olup, beher ekme iki çürük

⁸⁹ KŞS, 15/2-2.

⁹⁰ KŞS, 15/106-4.

⁹¹ KŞS, 15/2-2.

⁹² KŞS, 15/106-4.

⁹³ KŞS, 2/38-2.

⁹⁴ KŞS, 17/55-3.

akçeden dört yüz doksan akçe edüp, bi-hesâb-ı para doksan sekiz para eder; bu takdîrce iki kafız hinta bahâsı için seksen para harcandıkda on sekiz para kalmağla bu sûrette bir kile hintadan yetmiş iki para fâiz olur. Bu şekilde her firunda üç kile hinta işlense iki yüz on altı para fâizleri olur. Fakat her firunun günlük yüz altmış bir para masârifleri olmağla günlük elli beş para fâizleri kalır (19 Cemaziyevvel 1159).⁹⁵

Bu kayıt, ekmeğin fiyatı belirlenirken görevlilerin ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir. Buğdayın değirmene giriş miktarı ve değirmenden çıkan un miktarı ölçülerek hesaplamalar yapılmaktaydı.⁹⁶ Burada yapılan hesaplamaya dikkat edildiğinde, ekmeğin dirheminin çığ ve pışmişte belli olduğu görülür.

Yukarıdaki gibi olağanüstü durumlarda yurt dışından getirilen buğday Lefkoşa'daki bütün fırınlara eşit olarak dağıtılmaktadır. 13 Nisan 1746 tarihinde Tuzla iskelesine gelen buğday Lefkoşa'daki 9 fırına, günde 30 kile verilmek suretiyle eşit bir şekilde paylaştırılmıştır. Kıbrıs'a getirilen 702 kile buğdaydan 689,5 kilesinin dağıtıldığı ve geriye sadece 12,5 kile kaldığı bildirilmiştir.⁹⁷ Her ne kadar da söz konusu kayıttan Lefkoşa'da 9 adet fırın olduğunu öğrensek de isimlerini ve özelliklerini öğrenemiyoruz.

Ayrıca görevliler her fırında yapılabilecek masrafların dahi neler olduğunu tespit etmişlerdir. Bunlar; pişiriciye günlük 12 para, hamurcuya 10 para, kara küllükçüye (üç kişi) 18 para, tulacı ve tula kirası 11 para, dükkân kirası 4 para, zeytinyağı ve tuz 3 para, kile bidat 9 para (her kile 3 para), yemeklik 20 para, kiracıya ve değirmen hakkı 54 para, odun 20 para olmak üzere toplam bir fırının günlük masrafı 161 para karı ise 55 para olarak açıklanmaktadır (13 Nisan 1746).⁹⁸ 1798 yılına ait olan kayda göre bir fırının günlük kazancı 1070 para iken masraflarının toplamı ise 953 para idi. Söz konusu yılda fırının masrafları arasında tulacı 2 kişi günlük 30 paradan 60 para, 3 kişi hamurcuya günlük 45 paradan 135 para, un alıcısı bir kişi 20 para, hesapçı 40 para, kara küllükçü, 3 kişi 110 para, kiracı 9 kişi 360 para, satıcı 1 kişi 40 para, odun 120 para, kafızci 5 para, tuz ve yağ parası 30 para, kira dükkân, gedik eskisi ve murabaha ve iki usta 40 para şeklinde açıklanmaktaydı.⁹⁹ Lefkoşa Sicillerinde karşılaşılan 14 Haziran 1806 tarihli benzer bir

⁹⁵ KŞS, 17/55-1. Kıbrıs kilesi daha önceki bir belgede 1/5 kafız iken (KŞS, 17/30-5), bu belgede ¼ kafız olarak hesaplanmaktadır.

⁹⁶ Değirmene gönderilen buğday ve un ile ilgili Konya'da yapılan benzer bir hesaplama için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 261.

⁹⁷ KŞS, 17/29-5.

⁹⁸ KŞS, 17/30-6.

⁹⁹ Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Tarihi*, s. 176-177.

harcama detayı bulunmaktadır. İlgili kayıta ekmek üretmek için yapılan masraflar; *hnta* (buğday) kile 5 adet değirmene götürüp getirene ücret 240 para, kile başı 5 adet değirmenciye ücret 75 para, yirmi dört saatte harcanan *hataf* (odun) için 200 para, pişiriciye verilen gündelik 60 para, iki *hamurgire* 120 para, *hesâbkâra* 60 para, dükkânda üç kişi kara küllükçü tabîr olunanlara 120 para, *dakîk* (un) alınan iki avrata 60 para, çarşı yüzünde iki *tablakârlara* 80 para, tuz, *revgân-ı zeyt* ve dükkân kirası 35 para, satıcılara 80 para olmak üzere toplam 1130 para masraf olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰

Lefkoşa'da buğday azlığı olduğunda ise, ihtiyaç duyulan buğday çevre kazalardan Değirmenlik başta olmak üzere temin ediliyordu. Doğal olarak buğday açığı iç piyasadan karşılandığında buğdayın kilesi, ithal edilene göre daha ucuza geliyordu. Bu durum da yapılacak olan ekmeğin, 90 dirhem olmasına imkân verebilmekteydi.¹⁰¹ Daha önce de bahsedildiği gibi ekmeğe yapılacak olan zam çoğunlukla fiyatıyla değil dirhemi düşürülerek yapılmıştır.

Sicildeki ilginç bir kayıttan Lefkoşa halkının ekmek fiyatları ile buğday arasındaki bağlantıyı nasıl hesapladığı da öğrenilmektedir. Lefkoşa halkı ülkede 4 kuruşa buğday satılmasına karşın ekmeççilerin noksan ekmek yaptıklarını belirterek bu durumun Sultana aktarılacak engel olunması için Lefkoşa kadısına şikâyet etmektedirler (1136/1723-24).¹⁰²

Bazı durumlarda Kıbrıs'taki kötü niyetli yöneticiler halktan ucuz fiyata buğday toplayarak depolamakta ve sonrasında ise bu topladıkları zahireyi yüksek fiyattan satarak haksız kazanç elde etmekteydiler. Bu konu ile ilgili kaynaklardaki şikâyet kaydında Abdülbaki Ağa'nın Lefkoşa'da buğdayı 9 kuruşa satın alarak ekmeççilere 20 kuruştan dağıttığı anlaşılmaktadır (26 Eylül/5 Eylül 1784 (*Evasıt-ı Zîlkade* 1198)).¹⁰³

4. Kıbrıs'a Sürülen Ekmekçiler

Osmanlı Devleti idarecileri ülkede faaliyet gösteren esnafı sıkı bir şekilde denetlemekte ve halka dürüst davranmayan veya kanunlara aykırı hareket edenleri

¹⁰⁰ KŞS, 24/167-1.

¹⁰¹ KŞS, 17/29-4.

¹⁰² KŞS, 11/50-3.

¹⁰³ Antonis Hadjikyriacou, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of History School of Oriental and African Studies University of London, London 2011, s. 68.

işledikleri suça göre cezalandırmaktadır. Osmanlı ülkesinde yapılan ekmek denetimlerinde ekmeğin rengine, pişirme standartlarına, tadına ve ağırlığına bakılmaktaydı. Bu kurallara uymayan ekmekçilere de diğer esnaflar gibi çeşitli cezalar verilmektedir. Bunlar arasında falaka, çarşıda teşhir etmek, para cezası, kürek cezası ve sürgüne göndermek sayılabilir.¹⁰⁴ Esnaflara verilen sürgün cezalarının uygulanmasında ve sürelerinin belirlenmesinde önemli olan mükerrerlik olup olmadığıdır. Bu tip suçlar tekrarlanmamışsa sürgünler çok uzun sürmemekte ve sürgüne gönderilenler birkaç ay sonra affedilmekteydiler. Tüm bunların yanında narha aykırı davranışlarda meydana gelen yüzde 5 gibi sapmalar normal kabul edilerek herhangi bir ceza verilmemektedir.¹⁰⁵ Daha önce de belirtildiği üzere suçun tekrarı durumunda fırıncılar çok daha ağır cezalara çarptırılmaktaydılar.¹⁰⁶

Kıbrıs adası Osmanlı Devleti tarafından sürgün yeri olarak kullanılan mekânlardan birisi olduğundan dolayı sicillerde özellikle İstanbul'daki esnafın sürgün kayıtlarına rastlanmaktadır.¹⁰⁷ Topçular Fırını Ustası Mehmet ile Çarşambalı Kirkor, kapan tüccârının Alçıklar iskelelerinden aldıkları zahirede hile yaparak kapan nizamına aykırı hareket ettiklerinden ötürü Kıbrıs adasına sürgün edilmişlerdir. Daha sonra Topçular Fırını Ustası Mehmet'in babası el-Hâc Abdullah ve annesi Saliha hatun *rikâb-ı hümayûna* dilekçe sunarak Kıbrıs'ta sürgünde bulunan oğulları Mehmet'in *müddet-i vafire* ve *islah-ı nefis* olduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine bir daha esnafın işlerine karışmamak şartıyla Mehmet'in cezası affedildiğinden serbest bırakılması adadaki yöneticilere bildirilmiştir (4 Ekim 1800).¹⁰⁸ Söz konusu kayıttan sonra 18 Ekim 1800 tarihinde bu sefer de Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Topçular Fırını Ustası Çarşambalı Kirkor da bir daha esnafın işlerine karışmamak şartıyla affedilmiştir.¹⁰⁹ Lefkoşa sicilinde rastlanılan bir başka sürgün kaydında daha önce Kıbrıs'a sürgün edilen ekmekçi esnafından Topçularlı Mehmet ile Ay-

¹⁰⁴ 17. yüzyılda İstanbul'da faaliyet gösteren ekmekçilere verilen cezalar için bkz. Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, s. 46-48, 105-109; 19. yüzyıl için bkz. Beyhan, "Price Controls in İstanbul", s. 135.

¹⁰⁵ Genç, "Esnaf Teşkilatı", s. 298-299.

¹⁰⁶ Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, s. 109; Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 136.

¹⁰⁷ Kıbrıs adasına yapılan sürgünler için bkz. Ali Efdal Özkul, "XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta Kale-bentler ve Cezire-bentler", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-H. Oytun Aslan, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 130-139; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Adasına Yaptığı Sürgünler ve Sonuçları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, Ed. M. Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 22-97.

¹⁰⁸ *KŞS*, 22/117-1.

¹⁰⁹ *KŞS*, 22/117-2; Suha Oğuz Baytımur, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011, s. 191.

vansaray'dan Semercioğlu değirmeni ustası Estor ve Hocapaşa ekmekçisi Haçok bir daha uygunsuz harekette bulunmamaları şartıyla affedildiklerinden serbest bırakılmışlardır (Ağustos-Eylül 1803).¹¹⁰ İlgili kayıtlardan daha önce de belirttiği üzere Müslüman ve gayrimüslimlerin ekmekçilik sanatında birlikte faaliyet gösterdikleri öğrenilmektedir.

Devlet bazı durumlarda suç işleyen ve yolsuzluk yapan resmi görevlileri hemen cezalandırılırken bazen de şartların oluşması için beklenmekteydi. Örneğin Tersanede Kalyoncular Halifesi olan Ahmet Efendi ile peksimetçibaşının yaptıkları usulsüzlükler yüzünden Mağusa'ya H. 1204 (1789) yılında sürgün edilmelerine hükmedilmiştir. Ancak ilgili kişilerin hazineye zararları olmasına karşın tersanede kalyonlar hazırlandığı için verilen sürgün cezasının uygulanması bir süreliğine ertelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda peksimetçibaşının 3 yılda devleti uğrattığı zararın 20.000 kuruş olduğu hesaplanmıştır. Bu paranın tahsil edilmesi için de peksimetçibaşının değirmeni ve firmı devlet tarafından satılarak peksimetçibaşı sürgün edilmiştir. Benzer bir örnekte H. 1205 (1790) yılında ise Siroz peksimet mübaşiri Gedikli Ahmet Tobruk'ta hapiste olduğundan zimmetinde kalan 4.000 kuruşu ailesi taksitle ödemeyi ve Ahmet'in affını talep etmiştir. Ancak Ahmet affedilmeyip Kıbrıs Mağusa Kalesi'ne *katle bedel* olarak kale-bent şeklinde sürülmüştür.¹¹¹

Temel tüketim maddeleri denetimleri sırasında eksik gramajın sürgün cezası ile cezalandırılması devletin halkın beslenmesine verdiği önemi vurgulamaktadır. Ocak 1806 tarihli kayıta İstanbul Gedikpaşa'da ekmekçilik yapan Feyzullah 2 paraya satılan ekmeğin gramajından 40 dirhem çaldığından dolayı Kıbrıs'a sürülmüştür.¹¹² Standartlara aykırı olarak esmer ekmeğin imal edip sattıkları tespit edilen İstanbul ekmekçilerinden Sarachânebaşı'nda Ekmekçi İslâm, Vefâ Meydânı'nda Ekmekçi Selim ve Mahmutpaşa'dan Ekmekçi Ali Mağusa Kalesi'ne kale-bent olarak sürgün edilmişlerdir (21 Ağustos 1815).¹¹³ Lefkoşa sicilindeki 18 Kasım 1815 tarihli kayıttan İstanbul ekmekçilerinden Sarâchânebaşı'ndan Ekmekçi İslâm ve Mahmutpaşa'dan Ekmekçi Ali'nin serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴ İlgili ka-

¹¹⁰ KŞS, 24/35-3.

¹¹¹ Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devletinin Sürgün Siyaseti (18.yy)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 131-132.

¹¹² KŞS, 24/138-1.

¹¹³ KŞS, 29/8-2.

¹¹⁴ KŞS, 29/36-2.

yıttan adı geçen ekmekçilerin 3 ay sonra affedildikleri anlaşılmaktadır. Bir diğer sürgün olayında on ve on bir dirhem eksik olarak ekmek satan Yedikule'de Fırınacı Menco'nun tezgâhtarını Mehmet Emin'in, Mağusa Kalesi'ne kale-bent olarak sürgün edildiği görülmektedir (8 Mart 1818).¹¹⁵ Bir başka kayıttan ise İstanbul'da Karagümrük'te Bıçakçılar Mahallesi'nde Ekmekçi Tahir, Çarşamba Ekmekçisi Ali, Kasımpaşa ekmekçilerinden Kadri ile Fettah ve Fener Ekmekçisi Abdi adlı ekmekçiler *nân-ı azîzi* esmer ve dirhemi noksan imal ettikleri için Mağusa'ya sürgüne gönderilmişlerdir (23 Haziran 1819).¹¹⁶

Az pişkin ve has olmayan undan standartların altında ekmek çıkaran Balat ve Çınar Fırınları ustası Hambarson adlı zimmi *kale-bent* cezasını çekmek için Mağusa Kalesi'ne gönderilmiştir (6 Kasım 1835).¹¹⁷ 8 Mart 1818 tarihli belgede bu sefer sürgün cezasına çarptırılanlar çörekçilerdir. Kasımpaşa'da Çörekçiler Kethüdası Seyyid Ömer ve Yiğitbaşı Mustafa, iki para değerindeki çöreği sekiz dirhem eksik gramajla sattıklarından dolayı *kale-bent* cezasıyla Mağusa Kalesi'ne sürülmüşlerdir.¹¹⁸ Diğerlerinde olduğu gibi burada da konu eksik gramajdır.

Lefkoşa sicillerinde ekmekçilerle ilgili karşılaşılan bir af kaydında Mağusa Kalesi'nde *kale-bent* olarak sürgünde bulunan Ekmekçiler Kethüdası Hacı Hasan Ağa yaşlı olması sebebiyle ve bir daha ekmekçilere müdahale etmemek şartıyla cezasının affedildiğinden bahsedilmektedir (16 Ocak 1816).¹¹⁹

Sicildeki 15 Aralık 1849 tarihli kayıttan Adana'da çeşitli fesat hareketlerine önyak olan Kapıcıbaşı Ekmekçi Hacı Hasan'ın Mağusa'ya sürgün edildiği öğrenilmektedir.¹²⁰ Mağusa'da sürgün bulunan Ekmekçi Hacı Hasan'ın cezası affedildiğinden dolayı 1 Kasım 1850 tarihinde serbest bırakılması bildirilmiştir. Hacı Hasan adaya diğer sürgün edilenlere göre biraz daha fazla adada sürgünde kalmıştır. İlgili affedilme belgesinin adaya 30 Kasım 1850 tarihinde ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu da ilgili şahsın fazladan bir ay daha adada kalmasına neden olmuştur.¹²¹

¹¹⁵ KŞS, 29/208-1.

¹¹⁶ KŞS, 30/51-3.

¹¹⁷ KŞS, 36/16-1.

¹¹⁸ KŞS, 29/210-2.

¹¹⁹ KŞS, 29/108-1.

¹²⁰ KŞS, 42/64-1; Tuğba Akıllı (Acar), *3 Nolu Nefi ve İtlak Defteri'nin (s. 1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 144.

¹²¹ KŞS, 42/97-1.

5. Kıbrıs'ta Ekmekçilere Verilen Cezalar

Daha önce belirttiği üzere Osmanlı Devleti idarecileri ülkede faaliyet gösteren esnafı sıkı bir şekilde denetlemekte ve halka dürüst davranmayan veya kanunlara aykırı hareket edenleri işledikleri suçta göre cezalandırmaktadır. Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi adada faaliyet gösteren ekmekçi ve fırıncı esnafı da zaman zaman kurallara aykırı hareket ettiklerinde daha önce bahsedildiği gibi cezalandırılıyordu. 1594 yılı ekim ayında Lefkoşa'da çarşıyı denetleyen muhtesip bazı esnafın kurallara uymadığını tespit etmiştir. Yapılan kontrolde kurallara uymayanlardan birisinin de ekmeği normalden 25 dirhem daha hafif üreten ekmekçi Solimo veled-i Luizo olduğu anlaşılmıştır. Bu durum üzerine adı geçen ekmekçinin teşhir edilerek cezalandırıldığı görülmektedir.¹²²

1877 Mayıs ayı içinde, Lefkoşa'da ekmekçilik yapan Hasan Efendi, Mehmet Efendi, Hacı Petri ve Filip'e esmer (yanmış) ve hamur (pişmemiş) ekmek imal ettiklerinden dolayı Lefkoşa Belediyesi tarafından 50'şer kuruş para cezası kesilmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre esnaf ceza ödediği halde kurallara aykırı hareket etmeye devam etmektedir. Bu sefer de verilen cezaların arttığı görülmektedir. Hasan Efendi bir kez daha esmer ve hamur ekmek imal edince bu kez 200 kuruş, Hacı Petri de aynı ihlali tekrarlayınca 100 kuruş ödemek zorunda kalmışlardır.¹²³

6. Yabancı Tüccarın Osmanlı İç Ticaretine Dahli

Osmanlı ülkesinde ticaret yapan batılı devlet tüccarı genellikle ülkeden çeşitli ürünler alıp götürmekte ve gelirken de Osmanlı ülkesinde olmayan ürünleri getirmekteydiler. Bazı dönemlerde ise *müstemen* tüccar Osmanlı ülkesinin içerisinde üretilen ürünlerle ticaret yapmaktaydılar. Osmanlı ülkesinde batılı tüccarın yaptığı bu tür ticaret örneklerinden birinde İstanbul'da bulunan İngiltere elçisi Kavalier Robert Anesli (Robert Ainslie) *rikab-ı hümayuna* başvurarak kendisine bağlı İngiltere tüccarının Osmanlı ülkesindeki bazı kaza ve iskelelerden kendi paralarıyla gönüllü satış yapanlardan rayiç değeriyle altı bin İstanbul kilesi buğday, arpa ve un satın alarak *müstemen* tüccarın gemilerinden birisiyle İstanbul'a getirip ekmekçi esnafına satmak istediklerini bildirmiştir. Ayrıca İngiliz elçisi satın alınan hububatın başka bir yerde satılmayacağını da garanti etmektedir. İngiliz elçisinin isteği üzerine İstanbul'dan yazılan *emr-i şerif*le gerekli iznin İngiliz tüccarına verildiği bildirilip söz

¹²² Jennings, *Christians and Muslims*, s. 312.

¹²³ Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 61.

konusu tüccarın herhangi bir vergi talebiyle rahatsız edilmemeleri emredilmiştir (23 Ekim 1789).¹²⁴ Devlet hububat kaçakçılığına engel olmak için yabancı devletlere ait gemilere yüklenecek olan hububatı çok sıkı kontrol etmesine karşın kimi zamanlarda yine de kaçakçılığa engel olamıyordu. Bu tür uygulamaları artırmak mümkündür. Devlet, Akdeniz'de faaliyet gösteren başta İngiltere, Fransa ve Venedik vatandaşı kaptanlar olmak üzere birçok devlete ait kaptanların gemileriyle İstanbul'a buğday taşınmıştır.¹²⁵

7. Peksimet Üretimi¹²⁶

Osmanlı Devleti'nde adaların bir özelliği de donanmanın ekme ihtiyacının karşılanması için peksimet üretmektir. Dolayısıyla Kıbrıs adası da birçok dönemde donanma ve ordu için çeşitli miktarlarda peksimet üretmiştir. Lefkoşa sicillerinde bu konuyla ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Kaynaklardan Kıbrıs adasında birisi tuzlu diğeri ise şekerli olmak üzere iki çeşit peksimet üretildiği öğrenilmektedir. Lefkoşa sicilinde bulunan 22 Ağustos 1808 tarihli belgeden H. 1223 (1808) yılı *Cemaziyelvel* (Haziran-Temmuz) ve *Cemaziyelahir* (Temmuz-Ağustos) aylarında Tuzla Kocabası Ciryaki vasıtasıyla Antalya askerine ve diğerlerine yapılan harcamaların listesinde 8 kıyye şekerli peksimet yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁷ Bazı yıllarda yerel yöneticiler devlet talep etmiş gibi davranarak halktan peksimet toplamakta ve bunlardan haksız kazanç elde etmekteydiler. Bu örneklerden birisinde Kıbrıs Muhassıllarından Abdülbaki Ağa adalılara çeşitli miktarlarda peksimet yaptırıp kendi çıkarı için kullandığından dolayı İstanbul'a şikâyet edilmiştir. Bu şikâyet diğer olumsuzluklarla da birleşince Abdülbaki Ağa 1785 yılında görevden alınmıştır.¹²⁸

9 Ocak 1769 tarihli belgede sefer hazırlığı nedeniyle Kıbrıs'tan yirmi beş bin kile *dakik* (un) satın alınıp on bin kantar¹²⁹ peksimetin pişirilip *Tersâne-i Âmir'e* gönderilmesi istenmektedir. İlgili kayıta her iki buçuk İstanbulî kile¹³⁰ *dakik*den bir

¹²⁴ KŞS, 21/171-1.

¹²⁵ Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İdaresinde Kıbrıs'ın Rolü (1750-1800)", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, (Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul), 5-10 Ekim 2009, Bildiriler I*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Konya 2012, s. 467.

¹²⁶ Osmanlı idaresinde adada İstanbul'un isteği üzerine yapılan peksimet üretimi ve İstanbul'a taşınması hakkında detaylı bilgi için bkz. Demiryürek, "İstanbul'un İdaresinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 447-470.

¹²⁷ KŞS, 27/237-1.

¹²⁸ Hadjikyriacou, *Society and Economy on an Ottoman Island*, s. 256.

¹²⁹ 1 kantar=44 okka veya 56,45 kg.

¹³⁰ İstanbul kilesi (keyl) sadece Kıbrıs'ta değil ülkenin her tarafında her ürüne göre farklılık gösterebildiği için belgelerde sürekli adadan istenen ürünlerin (buğday, arpa) İstanbul kilesine göre hesaplanması

kantar peksimet yapılması istenmektedir. Bu hesap üzerine yirmi beş bin kile *dakik* ve çuval ellişer sağ akçeye olmak üzere satın alınması ve her peksimetin kantarının otuzar akçeye pişirilmesi için mevcut fırınlara üç-beş gün içinde paylaştırılarak gerekli üretimin yapılması emredilmektedir. Ayrıca bahsedilen tüm işlerin yapılması için 12.916,5 kuruş ödenmesi istenmektedir. Yapılan hesap sonucunda 25.000 kile *dakik* (un) ve çuval için 50 akçeden 1.250.000 akçe; 10.000 kantar peksimetlerin pişirilmesi için kantarı 30 akçeden 300.000 akçe olmak üzere toplam 1.550.000 akçe masraf çıkmaktadır. Bu da 12.916,5 kuruşa karşılık gelmektedir.¹³¹

Lefkoşa Sicilindeki 22 Şubat 1769 tarihli kayıttan anlaşıldığı üzere İstanbul'dan talep edilen peksimet için gönderilen para yeterli değildir. Dolayısıyla görevliler ve ahali temsilcileri yapılacak olan peksimetin değerini belirleyerek paranın eksik kalan kısmının ahalden toplanması için İstanbul'dan izin istemişlerdir. Yapılan hesap sonrasında devletin istediği 10.000 kantar peksimetin yapılması için 5.200 kile buğdaya ihtiyaç duyulmakta olduğu anlaşılmıştır.¹³²

Tablo 3: 22 Şubat 1769 tarihinde üretilecek olan Peksimet Masrafları¹³³

Masraflar	Kuruş
5200 keyl Hmta bahâ	26.000
Ücret-i tabhiyye	8.075
Çuval bahâ	6.000
Harc-ı mahkeme	550
Tahsildâriyye ve ta'ýin olunan çukadârlara hizmet	2.000
Emri adaya getiren Hasan Ağa'ya hizmet	700
Toplam	43.325
Merkezden gönderilen miktar	12.916
Eksik kalan miktar	30.409

Tablodan da anlaşıldığı üzere devletin istediği 10.000 kantar peksimetin üretilmesi için ada halkı da maddi olarak destek olacaktır. Ayrıca hesaplar incelendiğinde yapılan çeşitli harcamaların da bu miktara dâhil edildiği anlaşılmaktadır.

istenmektedir. 1 İstanbul kilesi 16. yüzyılda 20 okkaya eşitti.19. yüzyılda ise 1 İstanbul kilesi ½ Kıbrıs kilesine eşittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, XXV, 568-571.

¹³¹ KŞS, 19/112-1.

¹³² KŞS, 19/117-2; Demiryürek, "İstanbul'un İaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 449.

¹³³ KŞS, 19/117-2; Demiryürek, "İstanbul'un İaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 449.

Masraflar dikkate alınmasa bile devletin gönderdiği parayla istenen peksimete ödenecek olan paranın ancak üçte birinin karşılandığı görülmektedir.

Lefkoşa sicilindeki 12 Mayıs 1769 tarihli belgeden İstanbul'un ihtiyacı için Kıbrıs'tan daha önce talep edilen on bin kantar peksimetin yapıldığı anlaşılmaktadır. İlgili kayıttan anlaşıldığına göre, istenen peksimet İstanbul Gümrük Emîni el-Hâc Hüseyin tarafından kiralanan Yorgaki Reis'in gemisine yüklenerek Kıbrıs Muhassılı Ömer Ağa tarafından görevlendirilen bir memurun gözetiminde *Tersâne-i Âmire*'ye gönderilmiştir.¹³⁴

16 Ağustos 1769 tarihli kayıta İstanbul'un ihtiyacı için üç yüz kantar peksimet ile üç bin kile buğdayı getirmek üzere Dobre Venedik (Dubrovnik) kaptanlarından Agustı Kaptan'ın gemisinin İstanbul Gümrüğü Emîni el-Hâc Hüseyin tarafından kiralandığı belirtilmektedir. Söz konusu peksimet ile buğdayın zaman geçirilmeden adı geçen gemiye yüklenmesi ve Kıbrıs Muhassılı Ömer Efendi tarafından görevlendirilecek bir memur vasıtasıyla Tersâne-i Âmire'ye teslim ettirilmesi emredilmektedir. Ayrıca peksimetler ile buğdayın on beş güne kadar gemiye yüklenmesi ve eğer süre aşırsa her gün için kaptana fazladan 15 kuruş ödeme yapılması gerekeceği belirtilmiştir.¹³⁵

Bir başka peksimet talebinde Karadeniz taraflarında bulunan ince donanma leventleriyle Kefe tarafında olan askerlerin tayinatlarına verilmek üzere Kıbrıs'tan 20.000 kantar peksimetin bedeliyle satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir. (9 Aralık 1769) İlgili kayıta 20.000 kantar peksimetin her kantarı ikişer buçuk kile *hunta*dan (buğdaydan) olacak şekilde yapılması belirtilmektedir. Peksimette kullanılan buğdayın her kilesi ellişer akçeden olmak üzere elli bin kile *hunta* için 20.833 kuruş 40 akçe harcanmıştır. Ayrıca peksimetin her kantarı için çuval parası, değirmenci hakkı (*hakk-ı âsiyâb*) ve pişirme (*tabhiyye*) ücreti olmak üzere otuzar akçeden 5.000 kuruş daha harcanmıştır. Sonuç olarak 20.000 kantar peksimet üretmek için toplam 25.833 kuruş 40 akçe harcanmış oluyordu.¹³⁶ Buradaki belgede de belirtildiği üzere buğday fiyatında meydana gelen değişiklikler yüzünden fiyatlarda da farklılıklar olmaktadır. Hatta bazı dönemlerde buğday azlığından dolayı istenen peksimetin miktarında da değişiklik olabilmekteydi.

Kıbrıs adasında devletin isteği üzerine üretilen peksimetin adadan İstanbul'a

¹³⁴ KŞS, 19/122-1.

¹³⁵ KŞS, 19/132-1; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 451-452.

¹³⁶ KŞS, 18/105-1.

veya istenen yere taşınması için Devlet yabancı (müstemen) devlet kaptanları (Venedik, Dubrovenedik, Fransa, Rusya ve Nemçe) ve Giritli, Trabluslu gibi Osmanlı vatandaşı kaptanlara ait gemileri kiralayarak adaya göndermektedir. Peksimetlerin adanın başta Tuzla olmak üzere Limasol (Leymosun), Mağusa ve Baf limanlarından çeşitli ülkelere ait gemilerle İstanbul veya İstanbul'un istediği yerlere gönderildiği öğrenilmektedir.¹³⁷ Gemiler Kıbrıs adasında sadece bir limana değil birkaç limana uğrayarak İstanbul için hazırlanan peksimet ve zahireleri almaktaydılar.¹³⁸ 6 Ocak 1770 tarihli hükümde İstanbul'un ihtiyacı için Kıbrıs'tan talep edilen yirmi bin kantar peksimetten iki bin kantarının Fransız Kaptan Bortal'ın,¹³⁹ ve 1700 kantarının Dubrovnik kaptanlarından Matyo Satondi'nin¹⁴⁰ gemisine yüklenip güvenilir bir görevliyle İstanbul'a gönderilerek ambara teslim edilmesi istenmektedir. Ancak geriye kalan peksimetlerin hangi gemilerle İstanbul'a gönderildiği tespit edilememiştir. Lefkoşa sicilindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Kıbrıs adasından çeşitli yıllarda talep edilen peksimet gibi arpa ve buğday da İstanbul tarafından kiralanan gemiler aracılığıyla taşınmıştır.¹⁴¹ Ada halkı için istenen peksimeti yapmanın yanı sıra üretilen peksimetlerin limana taşınması da zahmetli olmaktadır. Ada içindeki taşımacılıktaki zorlukları gidermek için de adanın farklı limanlarına gemilerin yanaşması sağlanmaktaydı. Örneğin 1790 yılı içerisinde kiralanan çeşitli gemilerle Kıbrıs'tan İstanbul'a 36.012 kile arpa, 2360 kile buğday ve 5524,5 kantar peksimet Tuzla, Lefke, Baf ve Limasol (Leymosun) iskelelerinden Venedikli, Fransız kaptanlar tarafından taşınmıştır.¹⁴² Bazı dönemlerde ise sadece Tuzla limanı kullanıldığı da olmaktadır. Örneğin 1798 yılında adanın kuzey batısında yer alan Pendaya kazasında üretilen peksimetler Lefke veya Girne limanları yeri-

¹³⁷ KŞS, 21/164-1; KŞS, 21/164-3; KŞS, 22/100-4; KŞS, 22/101-4; KŞS, 22/101-5; KŞS, 22/101-8; KŞS, 22/109-2; KŞS, 22/110-3; KŞS, 22/111-3; KŞS, 27/76-3; KŞS, 27/76-4; KŞS, 27/81-2; KŞS, 27/92-1; KŞS, 27/93-7.; H. 1203 (1788-1789) yılında adadan İstanbul'a peksimet taşıyan kaptanların listesi için bkz. Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 462.

¹³⁸ KŞS, 27/76-3; KŞS, 27/93-3; KŞS, 27/93-4; KŞS, 27/93-5.

¹³⁹ KŞS, 18/89-1; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 452.

¹⁴⁰ KŞS, 18/89-3; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 452.

¹⁴¹ İstanbul'un buğday ihtiyacı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1964; Kıbrıs'tan İstanbul'a taşınan zahire için bkz. Güven Dinç, "İstanbul'un Zahire İfaşesinde Kıbrıs adasının Rolü 1769-1839", *Berna Türk Doğan Uysal Armağan Kitabı*, Ankara 2015, ss. 207-245.

¹⁴² KŞS, 21/164-1; KŞS, 21/164-3; KŞS, 22/100-4; KŞS, 22/101-4; KŞS, 22/101-5; KŞS, 22/101-8; KŞS, 22/109-2; KŞS, 22/110-3; KŞS, 22/111-3; KŞS, 27/76-3; KŞS, 27/76-4; KŞS, 27/81-2; KŞS, 27/92-1; KŞS, 27/93-7.

ne Tuzla'ya taşınması istenmiştir.¹⁴³ Aşağıda tabloda Müslüman halktan 1790 yılı için istenen peksimetre, gemilere ve depolara taşınırken yapılan çeşitli masraflar için belgenin altında toplam 509 kuruş, 4 para harcandığı belirtilmektedir. Ancak aşağıda tabloda verilen masraflar toplandığında bu rakamın hatalı olduğu gerçek rakamın 20.772 para yani 519 kuruş 12 para olduğu anlaşılmaktadır. 1800 yılı içerisinde ise İstanbul'a 5.560 kile buğday, 19.198 kile arpa ve 28.140 kantar peksimet gönderilmiştir.¹⁴⁴ 1790 yılında adadan istenen 10.000 kantarlık peksimetten gayrimüslimlerin hissesine düşen miktar için toplam 37.628 kuruş 11 para masrafın yapıldığı belirtilmiştir.¹⁴⁵

Tablo 4: 1790 yılında Müslüman halk tarafından üretilecek olan peksimetlerin detaylı masrafları gösteren listesi¹⁴⁶

6 tane ırgata 102p	2 kıyye sicim 120p	1 tane zembil 10p	7 tane ırgat 117p	Kürek ve urgan 22p
2 tane Irgat 119p	15 kıyye arpa ve hamaliye 105p	Serdar yediyle araba 68p	Serdar yediyle ırgat 136p	Hamaliye ve araba 16p
Peksimet ücreti 10p	Kayığa koymak için hamaliye 24p	Mahzene koyma ücreti 88p	15 adet araba kirası 30p	Tuzla'dan iskeleye nakline araba kirası 25p
Serdarın esiri yediyle araba kirası 179p	Tuzla'dan iskeleye peksimet nakliyesi için 107 adet araba kirası 535p	Torba kirası 15p	100 kantar peksimetin kayıp kirası 100p	250 kantar peksimetin kayıp kirası 250p
100 kantar peksimet hamaliyesi 67p	Peksimeti mahzene koyma ücreti 90p	Hristofi yediyle serdara verilen 1 kıyye sicim 60p	Serdar yediyle araba kirası 204p	Sicim 2 kıyye 120p

¹⁴³ Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 450.

¹⁴⁴ KŞS, 22/100-4; KŞS, 22/101-4; KŞS, 22/101-5; KŞS, 22/101-8; KŞS, 22/109-2; KŞS, 22/110-3, KŞS, 22/111-3.

¹⁴⁵ KŞS, 21/174-1; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 461-462.

¹⁴⁶ KŞS, 21/170-1; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 460. Tabloda kullanılan kısaltmalar p:para; g: kuruş

Tuzla'da ırgadiye 170p	araba kirası 240p	Mahzene koymaya araba kirası 96p	12 adet ırgat 204p	11 adet ırgat 177p
sefineye koyma ve kayık kirası 56p	sefineye koymak için 50p	sefineye hamaliye 40p	sefinede hamaliye 54p	Mahzenden çıkarmak için 60 çuvalın hamaliyesi 40p
23 adet ırgat 389p	1,5 kıyye sicim 90p	kâğıt ve ırgadiye 25p	Tuzla'dan iskeleye araba kirası 51 adet 255p	1018 çuvalın kayığa hamaliye 1018 p
peksimetin kayığa koyulması ve hamaliye 923 çuval 616p	Mahzene koyulması, on yedili araba hamaliye 34p	yazıcı ücreti 266p	Mahzen kirası 360p	97 adet cânfes 13.980p

Tablo 4'e bakıldığında peksimetler için Tuzla'da peksimetlerin gemiye taşınırken yapılan masrafların detayları görülebilmektedir. Yapılan masraflar incelendiğinde peksimetlerin bölgelerden farklı zamanlarda geldikleri ve kayıklar aracılığıyla limanda bekletilmeden gemiye taşındığı anlaşılmaktadır.

14 Ekim 1798 tarihli belgede Donanma gemileri askerleri için Kıbrıs'tan hazırlanması gereken on bin kantar peksimetin içinin ve dışının gayet pişkin olarak üretilmesi ve bu şekilde olmayan peksimetlerin bedelinin Kıbrıs Muhassılı Osman Ağa'dan tazmin ettirileceğine dair ferman gönderilmiştir. Ayrıca pişirilene peksimetler ile ilgili numuneler alınarak kontrol edilmekte ve sorun olanlarla ilgili önlemler alınmaktadır. Yapılan kontrollerde peksimetlerin pişmiş görünüp içi çiğ olanlar kalyonlara yüklendikten sonra yirmi gün içerisinde küflenerek bozulduğu görülmektedir. Bozulan bu peksimetlerin yanlarındaki temiz ve pişmiş peksimetleri dahi bozduğu ve hepsinin denize dökülmek zorunda kaldığı anlatılmaktadır. Bunun için peksimetlerin iyice pişirildikten sonra 15-20 gün bekletilmesi ve tekrar fırına konularak biraz daha pişirilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁴⁷

Sicildeki bir başka kayıta İngiliz donanmasının ihtiyacı için Dersaadet'ten gönderilecek yirmi beş bin kile buğdaydan Baf'ta on bin kantar peksimetin pişirilerek Rodos'a gönderilmesi emredilmektedir (10 Ocak 1801).¹⁴⁸ 5 Aralık 1800

¹⁴⁷ KŞS, 22/9-2; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 465.

¹⁴⁸ KŞS, 22/123-1.

tarihli belgede ise Rodos'a gönderilecek olan 10.000 kantar peksimet için İstanbul'dan İskinozlu Aya Galos Kaptan'ın gemisiyle dört bin yedi yüz yetmiş bir buçuk kile buğday gönderildiği bildirilmektedir.¹⁴⁹ Bu arada 11 Aralık 1800 tarihli kayıttan Giritli Hacı Ali Kaptan'ın gemisiyle de söz konusu peksimetler için dört bin beş yüz yirmi buçuk kile buğday daha gönderilmiştir.¹⁵⁰

Tablo 5: Kıbrıs Kazalarının Peksimet Üretimi (4 Kasım 1798)¹⁵¹

Bölge (Kaza)	Peksimet Kantâr	Kuruş	Para
Mesarya kazası	900	613	29
Girne kazası	216	147	11
Mağusa kazası	50	34	3
Karpas kazası	300	204	23
Tuzla kazası	300	204	23
Dağ ve Değirmenlik (Lefkoşa)	300	204	23
Omorfa kazası	250	170	19
Lefke kazası	150	102	12
Baf, Kukla, Hırsofi	850	579	25
Leymosun (Limasol)	350	238	28
Toplam	3666	2499	36

Tablo 5 incelendiğinde Kıbrıs adasında ilgili yılda en fazla peksimetin adanın tahıl ambarı olan Mesarya kazasında üretildiği anlaşılmaktadır. En az üretimin ise nemli bir havaya sahip olan Mağusa kazasında olduğu görülmektedir. Tablo 7 ile yukarıdaki tablodaki rakamlar karşılaştırıldığında en fazla ve en az üretimin yapıldığı kazaların aynı oldukları görülmektedir.

1798 yılında Osmanlı Devleti ile Fransa, Napalyon'un Mısır'a saldırması üzerine savaş halinde idi. İki ülke arasında savaş durumu olduğu için Osmanlı kaptanları Akdeniz'de gönüllü olarak devriye gezmekte ve rastladıkları Fransız bandıralı gemilerine müdahale etmekteydiler. Lefkoşa sicilindeki 27 Ekim 1798 tarihli belgeden Akdeniz'de devlet için görev yapan bu gemilerin çeşitli ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. İlgili kayıтта İskenderiye, Reşit, Derne,

¹⁴⁹ KŞS, 22/123-3.

¹⁵⁰ KŞS, 22/123-2.

¹⁵¹ KŞS, 22/11-4; Demiryürek, "İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü", s. 451.

Dimyat, Kıbrıs ve Rodos sularında dolaşıp rastladıkları Fransız gemilerini etkisiz hale getirmek için gönüllü olarak hizmet eden Giritli Emin, Salih ve İbrahim kaptanların ihtiyaçları için 160 kantar peksimetin hazırlanarak teslim edilmesi emredilmiştir.¹⁵² Bu arada Ekim 1799 tarihli kayıttan Giritli Emin Kaptan'ın gemisinin Baf Kalesi Limanı'nda karaya oturduğu anlaşılmaktadır. Gemideki koruma altına alınan eşyalar arasında 3 kantar nemli peksimet de bulunmaktadır.¹⁵³ 9 Mayıs 1800 tarihinde meydana gelen bir başka deniz kazasında ise 100 kantar peksimet zayi olmuştur. İlgili belgeden anlaşıldığına göre Ordu için Kıbrıs'tan istenen zahire ve peksimetin bir kısmı gönderilen gemiye yüklenmişti. Ancak Tuzla İskelesi'nden Rus Kaptan Anderya'nın gemisine yükleme devam ederken yüz kantar peksimet çıkan ani fırtına sonucunda peksimetlerin taşındığı kayığın batması üzerine tamamen zayi olmuştur.¹⁵⁴

Bazı durumlarda Kıbrıs halkı kendisinden istenenleri yerine getirmekte zorlanmaktadır. Bu özel durumlar (kuraklık, çekirge istilaları, kıtlık, salgın hastalık) merkeze bildirilerek merkezden vergilerde olduğu gibi üretimde de indirimler talep edilmektedir. Devletin de bu gibi özel durumları dikkate alarak ada halkına gerekli kolaylıkları sağladıkları belgelerden anlaşılmaktadır. 14 Temmuz 1799 tarihli bir belgede Donanma ve Mısır Seraskeri Cezzar Ahmet Paşa maiyetindeki askerlerin ihtiyacı için Kıbrıs kazalarından gönderilmesi emredilen iki yüz kırk bin kile arpa ve otuz bin kantar peksimetten Kıbrıs ahalisin isteği üzerine daha önce yaptıkları hizmetlere mükâfaten kırk bin kile arpanın affedildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ 31 Temmuz 1799 tarihli bir başka kayıttan ise Donanmanın ihtiyaçları için Kıbrıs ahalilerinden talep edilen zahirenin Kıbrıs'ta meydana gelen kıtlık nedeniyle affedilmesi ahali tarafından talep edilmektedir.¹⁵⁶

Ancak bazen devlet halkın isteklerini geri çevirebilmekteydi. 20 Ağustos 1799 tarihli belgede ordu ihtiyacı için Kıbrıs'tan gönderilecek yüz altmış bin kile arpa ve yirmi beş bin kantar peksimetin bir kısmının çekirge istilası yüzünden hasadın düşük olması nedeniyle affedilmesi talep edilmiştir. Fakat Kıbrıs halkının bu isteği

¹⁵² *KŞS*, 22/15-4; 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Kıbrıs kıyılarındaki korsanlar ile ilgili önlemler için bkz. Yusuf Alperen Aydın, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz'e Yönelik Güvenlik Parametreleri", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLV (2015), 161-184.

¹⁵³ *KŞS*, 22/85-2.

¹⁵⁴ *KŞS*, 22/99-3.

¹⁵⁵ *KŞS*, 22/41-3.

¹⁵⁶ *KŞS*, 22/42-2.

kabul edilmemiş ancak ahalinin mağduriyetinin giderilmesi için zahirenin birim fiyatına zam yapıldığı bildirilmiştir. Ayrıca talep edilenlerin eksiksiz olarak satın alınarak Beyrut İskelesi'ne gönderilmesi, aksi takdirde sorumluların cezalandırılacağı bildirilmiştir.¹⁵⁷

27 Ağustos 1799 tarihinde gönderilen emirle Ordu ihtiyacı için Kıbrıs'tan yüz altmış bin İstanbul kilesi arpa ile yirmi beş bin kantar peksimet talep edilmiştir. İstenen bu arpanın ve peksimetin üçte biri Müslüman ahali tarafından üçte ikisi ise gayrimüslim ahali tarafından karşılanacaktı.¹⁵⁸ Her iki tablo incelendiğinde Müslümanların karşılaması emredilen arpa ve peksimet ile karşıladıkları arpa ve peksimet arasında fark olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6: Müslüman Halktan Toplanan Arpa Listesi (27 Ağustos 1799)¹⁵⁹

Kazalar	Şair keyl-i Kıbrısî
Kazâ-i Omorfa	1221,5
Kazâ-i Lefke	687,5
Kazâ-i Dağ ve Değirmenlik (Lefkoşa)	1018,5
Kazâ-i Girinye (Girne)	356,5
Kazâ-i Mesarya	2214,5
Kazâ-i Karpas ve Mağusa	977,5
Kazâ-i Leymosun, Piskopu, Evdim ve Gilan	611
Kazâ-i Baf, Kukla ve Hırsofi	1526
Kazâ-i Tuzla	887
Toplam	14998,5

Tablo incelendiğinde Kıbrıs'ın en büyük ovasına sahip Mesarya kazasının ön plana çıktığı görülmektedir. En az üretimin ise dağlık alana sahip olan Girne kazasında olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ KŞS, 22/59-2; KŞS, 22/60-1.

¹⁵⁸ KŞS, 22/61-1.

¹⁵⁹ KŞS, 22/61-1.

Tablo 7: Müslüman Halktan Toplanan Peksimet (27 Ağustos 1799)¹⁶⁰

Kazalar	Peksimet kantâr
Kazâ-i Mesarya	2180
Kazâ-i Girinye (Girne)	520
Kazâ-i Mağusa	121
Kazâ-i Karpas	724
Kazâ-i Tuzla	724
Kazâ-i Dağ ve Değirmenlik (Lefkoşa)	724
Kazâ-i Omorfâ	583
Kazâ-i Lefke	362
Kazâ-i Baf, Kukla ve Hırsofi	2050
Kazâ-i Leymosun, Piskopu, Gilan ve Evdim	845
Toplam	13.102

Tablo incelendiğinde Mesarya kazasının arpa üretiminde olduğu gibi Peksimet üretiminde de başı çektiği anlaşılmaktadır. Mesarya'dan sonra Peksimet üretiminde Baf bölgesi ön plana çıkmaktadır. Mağusa Kazası ise daha önceki tarihlerde olduğu gibi ilgili tarihte de adadaki en az peksimetin üretildiği yerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti ülkenin her yerinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da halkın temel ihtiyaç maddelerinden birisi olan ekmeği uygun koşullar ile belirlenen fiyatta ve gramajda tüketebilmesi için her türlü önlemi almıştır. Zaman zaman adada meydana gelen kıtlıklar (kuraklık-çekirge istilaları), savaşlar ve enflasyon nedeniyle ekme fiyatlarında dalgalanmalar oluşabilmektedir. Bu gibi durumlarda özellikle 19. yüzyılda arpadan yapılan ekmeğin de piyasaya sürüldüğü görülmektedir.

Osmanlı Devleti idarecileri halkın günümüzde olduğu gibi temel tüketim maddelerinden birisi olan ekmeğin üretiminde ve satışında gerekli özeni göstermeyen esnafı en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemiştir. Kurallara uymayan ekmeççi ve fırıncı esnafına verilen çeşitli cezaların yanında sürgün cezası olduğu da belgelerden anlaşılmaktadır. Üstelik sürgün cezaları içerisinde en zor yerlerden birisi olan Mağusa'nın bu cezalarda kullanılması devletin ekmeğin konusunda ne kadar hassas olduğunu gösterdiği düşünülebilir. Adaya sürgüne gönderilen ekmeğin

¹⁶⁰ KŞS, 22/61-1.

çilerin suçları arasında en fazla olanı ekmeğin ağırlığı ve pişirilmesi ile ilgili sorunlardır. Sürgüne gönderilen ekmekçiler genellikle aynı suçu bir daha işlemek şartı ile üç ay sonra affedilerek memleketlerine dönmelerine izin veriliyordu. Kıbrıs'a sürgüne gönderilen ekmekçilerin daha çok İstanbul'da faaliyet gösterenler olduğu anlaşılmaktadır. Ekmekçilere verilen sürgün cezalarında kale-bent ön plana çıkmaktadır.

Kıbrıs gibi farklı toplumların ve kültürlerin bir arada yaşadığı yerlerde esnaf dallarında da birlikte üretim yapıldığına hatta bazı dönemlerde ekmekçilerin başının bir gayrimüslim olabildiğine şahit olunmaktadır. Bu üretimler yapılırken İslami kuralların önemli olduğu ve yapılan üretimin bu kurallara göre yapılacağı belirtilmektedir.

Ayrıca belgelerden anlaşıldığı üzere Kıbrıs adası Osmanlı Devleti'nde peksimet üretilen yerler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Gemicilerin temel gıda maddelerinden birisi olan peksimetin (kurutulmuş ekmeğe) çeşitli dönemlerde adada imal edilerek istenilen yerlere çeşitli Müslüman veya gayrimüslim yerli veya müstemem kaptanlara ait gemilerle gönderildiği anlaşılmaktadır. Peksimet taşımacılığında müstemem devletlerin vatandaşı olan kaptanların kullanılması Akdeniz'in ticaretinin canlılığını ve bu sulara ne kadar fazla yabancı kaptanın çalıştığını göstermektedir. Peksimet üretimi adanın birçok bölgesinde yapıldığından dolayı halkın taşımacılıkta sorun yaşamaması için adanın çeşitli bölgelerindeki limanları kullanılmıştır. Adanın bazı bölgelerinin peksimet üretiminde öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu arada Osmanlı döneminde adada üretilen tuzlu ve şekerli peksimetler günümüzde de üretilmeye devam edilmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti toplumun en temel tüketim maddelerinden birisi olan ekmeği halkın her türlü olumsuzluğa karşı bulabilmesi için her türlü önlemi almıştır denilebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Kıbrıs Lefkoşa Şer‘i Sicil Defterleri

1-53 Numaralı Defterler

Yayınlanmış Eserler

Akılı (Acar), Tuğba, *3 Nolu Nefy ve İtlak Defteri'nin (s. 1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.

Altınay, Ahmet Refik, *Eski İstanbul Manzaraları, (1553-1839)*, sad. Dursun Gürlek, Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

Aydın, Alperen, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz'e Yönelik Güvenlik Parametreleri”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLV (2015), ss. 161-184.

Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

Baytımur, Suha Oğuz, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.

Beyhan, Mehmet Ali, “Some Records on Price Controls in Istanbul at the Beginning of the 19th Century”, *Living in the Ottoman Ecumenical Community*, Ed. Vera Costantini, Markus Koller, Brill, Leiden-Bostob 2008, ss. 131-146.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

Çoruh, Haydar, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İçtimai Yapısı (1808-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

Daşcıoğlu, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devletinin Sürgün Siyaseti (18.yy)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Demirel, Ömer, “Osmanlı Esnafı (1750-1850)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, XIV (2002), ss. 254-263.

Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı'da Fırıncılık*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.

Demiryürek, Mehmet, “XIX. Yüzyıl Kıbrıs Esnaf Teşkilatı Üzerine Bazı Tesbitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII (45), Ankara 2009, ss. 13-42.

- _____, *Kıbrıs Esnaf Tarihi (1750-1850)*, Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Yayını, Lefkoşa 2011.
- _____, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İfaşesinde Kıbrıs'ın Rolü (1750-1800)", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, (Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul), 5-10 Ekim 2009, Bildiriler I*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Konya 2012, s.447-470.
- _____, "Şeyh-i Seb'Alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 66 (2013), ss. 17-42.
- Dinç, Güven, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs, 1800-1839*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010.
- _____, "İstanbul'un Zahire İfaşesinde Kıbrıs adasının Rolü 1769-1839", *Berna Türk Doğan Uysal Armağan Kitabı*, Ankara 2015, ss.207-245, "İstanbul'un Zahire İfaşesinde Kıbrıs adasının Rolü 1769-1839", *Berna Türk Doğan Uysal Armağan Kitabı*, Ankara 2015, ss. 207-245.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adası'nda Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 13-17 Kasım 2000, II*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa 2000, ss. 245-264.
- _____, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları Üzerine Notlar," *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul 2003, ss. 211-221.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyıllar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları İstanbul 2000, ss. 293-307.
- Genç, Serdar, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir'de Ekmekçi Esnafı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII(12), 2007/1, Bursa, ss. 59-70.
- Güçer, Lütfi *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1964.
- Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, I (2), Güz 2000, ss. 121-158.

- Hadjikyriacou, Antonis, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of History School of Oriental and African Studies University of London, London 2011.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Jennes, Diamond, *The Economics of Cyprus A Survey to 1914*, McGill University Press, Montreal 1962.
- Jennings, Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York 1993.
- Kallek, Cengiz, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, (İstanbul 2002), ss. 568-571.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı İktisadî Yapısı" *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, IRCICA, İstanbul 1994, ss. 513-650.
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs 1839-1878*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Şahin, İlhan- Emecen, Feridun M., "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII (1988), ss. 287-308.
- Özkul, Ali Efdal, "XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta Kale-bentler ve Cezire-bentler", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-H. Oytun Aslan, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 2005, ss. 130-139.
- _____, "XVIII. yüzyıl Osmanlı Kıbrıs'ında Çangarlık", *Tarihin İçinden*, Ed. M. Akif Erdoğan, IQ Yayıncılık, İstanbul 2006, ss. 508-512.
- _____, "Tradesmen and Their Products in 18th Century in Ottoman Cyprus", *Ottoman Cyprus A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, ss. 197-208.
- _____, *Kıbrıs'ın Sosyo Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Dipnot Yayınları, Ankara 2010.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Adasına Yaptığı Sürgünler ve Sonuçları" *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, Ed. M. Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, ss. 22-97.
- Ulutaş, Songül, "Sanayileşme Sürecinde Geleneksel Osmanlı Üretim Sektörü: Tarsus Örneği (1839-1856)", *Millî Folklor*, XXVII (105), 2015, ss. 59-70.

NÜFUS DEFTERLERİ'NE GÖRE BOYNUİNCELÜ AŞİRETİ (1830-1845)

NECMETTİN AYGÜN*

Giriş

Boynuincelü Aşireti¹, günümüzdeki idarî ayrıma göre Kızılırmak'ın her iki tarafında, Seyfe Gölü ile Tuz Gölü arasındaki sahada meskûn bir aşirettir. Bu araştırmada Boynuinceli Aşireti'nin tarihi süreçteki tekâmülü, aşiret yapısı ve idaresi, devlet ile olan ilişkileri, aşirete mensup olan halkın idarecileriyle olan münasebetleri üzerinde durulmuş, aşiretin kaza statüsünü alması ve devamında bu statünün lağvedilmesinin sebepleri ortaya konulmuştur. Bu araştırmanın kaynakları, Nüfus Defterleri başta olmak üzere muhtelif Osmanlı arşiv kayıtlarından oluşmaktadır.

1. Nüfus ve Konuya Esas Alınan Kaynaklar

Nüfusa ait bilgiler, sosyal ve ekonomik yapıyı belirleyen önemli göstergeler arasındadır. Nüfus Defterleri, bilhassa yerel tarih araştırmalarında eşsiz ve alternatif veriler içermeleriyle öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, yeni fethettiği bir bölgeyi hemen tahrir e tâbi tutardı². Tahrir sayımları, içerdikleri demografik ve ekonomik veriler ile zamanına göre oldukça mühim ve alternatif olmayan kayıtlardır. Ancak bu kayıtlar bir bölgenin kesin nüfusunu veren sayımlar olarak değerlendirilmemektedir³. XV. ve XVI. yüzyılların genelinde, XVII. yüzyılın ise sadece

* Prof. Dr. Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, aygunnecmettin@gmail.com

¹ Arşiv kayıtlarında “Boynuincelü” imlasiyla kayda giren aşiret ismi bu çalışmada “Boynuinceli” imlasi ile kullanılacaktır.

² “Tahrir Sistemi” adıyla bilinen bu uygulama ile arazi ve nüfus miktarının belirlenmesi esasına dayalı gelir kaynaklarının ve bu kaynakların kimler tarafından idare edileceği/işletileceği belirlenirdi. Tahrirler sayesinde imparatorluk genelindeki yetişkin erkek nüfus ile vergiye tâbi hâne sayısının yanı sıra, ürün türleri ve miktarları, alınacak olan vergi miktarları ve türleri belirlenir; vakıf arazisi gibi özel konumu olan araziler de kayıt altına alınır. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt I, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 174-182.

³ Tahrirlerde vergiye esas olan hâne sayıları kayıtlı olmakla birlikte, bir hânedede gerçekte kaç kişinin

ilk yarısında gerçekleşen tahrir geleneğinden sonraki yıllarda vazgeçilmiş olması, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusunun bütünüyle tespitini zorlaştıran önemli bir etkidir. Zira-istisnalar hariç-XVII. ve XVIII. yüzyıllar genelinde klasik arazi ve nüfus tahrirlerinden vazgeçilmiş, bunların yerlerini cizye ve avarız sayımları⁴ almış olmakla birlikte, cizye ve avarız sayımlarından hareket ederek sadece nüfusu tahmini seviyede kestirebilmek mümkün görünmektedir. Osmanlı nüfusu hakkında bilgi temin edilebilen diğer kaynaklar arasında temettuat⁵ defterleri ile salnâmeler⁶ yer almaktadır. 1844'te başlanılan temettuat sayımları⁷ ülke geneline teşmil edilemediğinden, bu kaynaklar sınırlı mahaller için önemli olmanın ötesine geçememiştir. Dolayısıyla, II. Mahmud'un hâkimiyetinde (1808-1839) başlatılan ve Abdülmecid zamanında devam ettirilen nüfus sayımları ve bu sayımları hâvî nüfus defterleri, Türk tarihinde hem ilk ve hem de en tutarlı kaynaklar olmalarıyla önem taşımaktadır⁸. II. Mahmud devrinde teşebbüs edilen nüfus sayımları yeni doğan çocuktan 100 yaşına erişmiş bir pir-i faniye, şehirliden köylüye, yönetenden yönetilene, talebeden zihinsel ve bedensel özürliye kadar-vergiye tâbi olup olmadığına bakılmaksızın-ayrıcalık gösterilmeden tüm erkek nüfusun sayımını esas almasıyla Türk tarihinde modern sayılabilecek ilk nüfus sayımıdır. Bu sayımın, günümüzdeki modern sayımlara göre en önemli eksikliği kadınların sayılmamış olmasındadır.

II. Mahmud zamanında başlanılan nüfus sayımlarının Osmanlı modernleşme hareketlerinin kaçınılmaz bir neticesi olduğu söylenebilir. 1570'lerden 1800'lere varan süreçte girişilen askerî seferlerin genelde başarısızlıkla neticelen-

yaşamakta olduğu bilinmemektedir. Muhtelif araştırmalara göre, vergiye tabi bir Osmanlı hânesinin 4 ile 10 arasında değişen gerçek kişiye karşılık geldiği tespit edilmiştir. Tahrir sayımları neticesinde ortaya çıkan vergiye tâbi hâne sayısının 5 ile çarpılıp, ortaya çıkan sayıya; bu sayımın yüzde onu (bazı hizmetleri yerine getirme karşılığında vergiden muaf tutulan askerî sınıf mensuplarının, vergi veren toplam nüfusun %10'u kadar olduğu hesap edilmektedir) alınıp eklenmesiyle yaklaşık bir nüfus miktarı tespit edilebilmektedir. Bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 22, Ankara 1991, s. 429-439.

⁴ Cizye ve Avarız sayımları için bkz. Oktay Özel, "Cizye ve Avarız Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 35-50.

⁵ Ayrıntısı için bkz. Nuri Adıyke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi), Sayı 11, Ankara 2000, s. 769-823.

⁶ Bilgin Aydın, "Salnâme", *DİA*, Cilt 36, İstanbul 2000, s. 51-54.

⁷ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", *DİA*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 336-37.

⁸ 1844'ten Osmanlı Devleti sona erene kadar birçok nüfus sayımı yapılmıştır. 1881'de sayımına başlanan ve sonuçları 1893'te açıklanan nüfus sayımının ise en güvenilir olduğu kabul edilmektedir.

mesi, asker kaçaklarının artışı⁹, iç isyanlar, bürokrasideki liyakatsizlik ve hantallık, mevcut arazi rejiminden artık verim alınamaması, kısacası bürokrasi ve ordudaki bozulma¹⁰ Osmanlı devlet adamlarını köklü tedbirler almaya, devlet sisteminde yeni düzenlemeler yapmaya itmişti. Bu münasebetle Ragıb Efendi tarafından hazırlanıp, Sultan II. Mahmud'a sunulan lâyiha/rapor önemlidir. Lâyihada, her sancak ve kazaya uygun şartları taşıyan dirayetli müdürler tayin edilerek, bu müdürlerin tapu, evkaf, saliyane ve cizye evrakını dağıtmaları, vergilerin âdil olarak tespiti ve toplanması, halkın sosyal ve malî durumunun saptanarak boş toprakların (hazine topraklarının) işletilmesi teklif edilmekteydi. Yine rapora göre, sahip oldukları üretim araçları (koyun, keçi, sığır, han, hamam, dükkân, tarla vb.) belirlenerek halk, isim ve şöhretleriyle deftere kayıt edilecekti. Lâyihada, sayım yapılırken nelere dikkat edilmesi gerektiği de ayrıntısıyla belirtilmişti¹¹.

Devam eden süreçte yeni adımlar atılmaya başlanmıştır. Nitekim yüzyıllarca Osmanlı fetihlerinin öncüleri olan ancak bir o kadar da grup kimliği ve mensubiyet duygusunun ağır bastığı, devlet otoritesi üzerindeki tehditkâr yapısını her dâim muhafaza eden¹² Yeniçeri Ocağı'nın¹³, 1600'lere doğru bozulmaya ve askerlik işlevini yitirmeye başlaması¹⁴ neticesinde zamanla devleti ve halkı baskı altında tutan bir mekanizmaya dönüşmesi¹⁵ ocağın kaldırılmasını gerekli kılmıştı. 1826'da Ye-

⁹ Örnekler için bkz. Mustafa Akdağ, *Celali İsyânları*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 308-316, 369-376; Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Ed. T. Naff and R. Owen), London-Amsterdam 1977, pp. 27-52 ve William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ü. Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

¹⁰ Osmanlı devlet sisteminin çözülmeye başlaması karşısında devlet adamları ve aydınların tepkilerini içeren bir çalışma için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîm'in Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010. Bürokrasideki bozukluklara dair örnekler için bkz. Cornel H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, (Çev. A. Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

¹¹ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 81-83.

¹² Yeniçerilerin Çaldıran Savaşı (1514) sürecinde Üsküdar'dan Tebriz'e ve buradan Amasya'ya dönüşleri sırasında çıkardıkları sıkıntılar için bkz. Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s. 113-155.

¹³ İsmail H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 477-565.

¹⁴ Talimli askere olan ihtiyaç ortadaydı. 1791 Maçın muharebesindeki hezimet akabinde yeniçeri ağası ile ocak ağaları ve sair kumandanlar tarafından Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya sunulan bir raporda, "gâvurun nizamlı askerine bizim nizamsız askerimizle" mukavemet edilemeyeceği, "kıyamete kadar zafer yüzü görülemeyeceği" ifadeleri yer almaktadır. Vaziyet bu iken, İstanbul'da 1791-93 yıllarında kayda girmiş 1110 iş yeri ve dükkânın %40'ı, bir şekilde yeniçeriler ile irtibatlıydı ve onlar mafyavarı usullerle piyasada hâkimiyet tesis etmişlerdi. Bkz. Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 450-462.

¹⁵ Bir örnek için bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları*, (Çev. N. Özsoy), Tarih Vakfı

niçeri Ocağı'nın kaldırılıp, Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye¹⁶ adı verilen ordunun kurulması akabinde, askerlik çağında olanlar ile vergi mükelleflerinin tespiti için nüfus sayımı yapılmasına karar verilmişti. İlk İstanbul'da teşebbüs edilen bu sayımlar 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması nedeniyle diğer bölgelere teşmil edilememiştir. Savaşın sona ermesiyle Balkanlar'da yeniden sayıma başlanmış, bir yaşından yüz yaşına kadar olan bütün Müslüman erkeklerin sayımı emredilmiş olmakla birlikte, çeşitli sebeplerle, nüfusun lâyıkıyla tespit edilerek kayıt altına alınması mümkün olmamıştır. Daha sonra ise imparatorlukta Müslim-Gayrimüslim bütün erkeklerin genel bir sayımının yapılması kararlaştırılmıştır. II. Mahmud devrindeki bu nüfus sayımları esasen asker ihtiyacını tespit etmenin yanında emlak ve araziye dayalı vergi adaletsizliğini gidermeyi de amaçlamaktaydı¹⁷.

II. Mahmud devrinde imparatorluğun genelini kapsayan nüfus sayımına ilk olarak Karaman Eyaleti'nden başlandığı, Temmuz 1830 tarihinde başkent İstanbul'dan Karaman Eyaleti'ne gönderilen bir fermanla sabittir¹⁸. Fermana (geçmiş dönemlere atf yapılarak) zengin ve fakir, Müslim ve Gayrimüslim arasında vergilerin âdilâne tahsil edilmediği, ahalinin bazıları himaye edilerek bunlardan hiçbir şekilde vergi alınmazken, diğer bazılarından ise tahsil edilmesi gerekenden çok azı tahsil edildiği, bu durumda vergi vermeyenlere ait vergilerin vergi veren diğerlerinden tahsil edilmeye teşebbüs edilmesiyle ahalinin tahammüllerinden fazla bir yükün altında kaldıkları ifade edilmekteydi. Yine fermana, “*vergi tahsilinden kaynaklanan bu zulmün bertaraf edilmesi, vatandaşın huzur ve âsâyişi için nüfus tahriri yapılmalıdır*” denilerek tahrirden pek çok fayda sağlanacağına dikkat çekilmekteydi. Karaman Eyaleti'nin nüfus tahriri için Erzurum Valisi Nazif Bey (Koca Yusuf Paşazâde Nazif Bey) adında bir bürokrat görevlendirilmişti. Kendisine 30.000 kuruş harcırah verilmiş ve 7500 kuruş da maaş tahsisi yapılmıştı. Tahrir memurlarına bu şekilde önemli miktarlarda tahsisat yapılması onların mahalline vardıklarında ahaliye yük olmamaları ve işlerini adalet üzere gerçekleştirmeleri hedefine matuftu. 1844'te gerçekleştirilen yeni bir nüfus sayımına ise Aksaray Sancağı için Asakir-i Nizamiyye-i Şahane miralaylarından Osman Bey görevlendirilmişti¹⁹. Mahalline varan tahrir memurları yerel idarecilerle şehir veya kasabaya girmeden

Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 13, 39, 45.

¹⁶ Abdülkadir Özcan, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye”, *DİA*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 457-458.

¹⁷ Dündar Ali Kılıç, *Sürmene Nüfus Defteri*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2013, s. 24-32.

¹⁸ *BOA. Mühimme Defteri, Nr. 246, hüküm 1231*'den naklen Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, s. 81-83.

¹⁹ *BOA. NFS.d 3499*, s. 159.

karşılınıp münasip konaklarda istirahat ettirildikten sonra mahallin (sancağın) ileri gelenlerinden bir meclis tertip edilerek, nüfus tahriri emri ile ilgili ferman huzurlarında okunur, tahrirde uyulacak kurallar ve yapılacak sair işler kendilerine izah edilirdi²⁰. Tahrir yapılırken bir yaşından yüz yaşına kadar olan Müslim ve Gayrimüslim erkek nüfusun memurlar tarafından bizzat görülerek yazılması, Müslim ve Gayrimüslim nüfus kayıtlarının ayrı ayrı defterlere kaydedilmesi, gerek Müslim ve gerekse Gayrimüslimlerin hâl, eşkâl ve keyfiyetlerinin tek tek belirtilmesi, Müslim nüfusun 14 yaşından 40 yaşına kadar olup, askerliğe elverişli bulunanların kaydına, ilave olarak mim harfiyle işaret konulması gibi hususlara dikkat edilmesi önemle istenmiştir. II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bu ilk genel nüfus sayımı, 2-12 Temmuz 1830 (evasıt-ı Muharrem 1246) tarihinde Karaman Eyaleti'ne gönderilen ferman ile 1830 yılının ikinci altı ayında başlamıştır. Sayımın 1831 yılının ilk altı ayında tamamlanmış olduğu ifade edilmektedir²¹. Osmanlı Devleti'nin muhtelif coğrafyalarında ise bu ilk nüfus sayımının ancak 1835'te tamamlanabildiği anlaşılmaktadır²². Bahsi geçen ilk genel nüfus sayımının 1830'da başladığı tespiti ise doğrudur²³. Neticede 1830/31 nüfus sayımı, kısmî eksikliklerine rağmen, imparatorluktaki erkek nüfusu-gerçeğe yakın oranda-ilk kez ortaya koymasıyla önem ve farklılık taşımaktadır.

2. Konar-Göçerlerin Orta Anadolu'ya Gelip Yerleşmeleri

Anadolu coğrafyası, bilindiği üzere 1000-1300 yılları arasındaki üç yüz yılda Türkistan, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen büyük kitleler hâlindeki göçler ile yurt edinmeye başlanmış²⁴ ve böylelikle Anadolu'nun etnik siması hızlı bir değişim

²⁰ Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", s. 85.

²¹ Memur olduğu saha dâhilindeki bütün kaza, kasaba, nahiye ve köylerin nüfus tahririni tamamlayan bir memur, kaleme aldığı defteri mahallinde tebyiz ettikten (düzelttikten, temize çektikten) sonra bir suretini (kopyasını) sicill-i mahfuza (sicil defterine, kadı defterine) kayıt için mahallin kadısına teslim ederdi. Asıl olan diğer defter ise mahallin kadısı ve tahrir memuru tarafından mühürlenerek İstanbul'a gönderilirdi. Bkz. Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", s. 88-93.

²² Doğu Karadeniz örneği için bkz. A. M. Birinci-M. Çakıcı-Z. Topal, *Akçaabat Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835-1845)*, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2012 ve F. Emecen-A. Yüksel, *Giresun Kazası Nüfus Defteri (1835-1845)*, Serander Yayınları, Trabzon 2016.

²³ Tarafımızdan çevrim yazısı ve değerlendirilmesi gerçekleştirilen 3489 numaralı Aksaray Nüfus Defteri bu tespiti doğrulayan veriler içermektedir. Bkz. Necmettin Aygün, *Nüfus Defterleri'nde Aksaray'ın Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Cilt I, Aksaray Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016, s. 1-258.

²⁴ Anadolu'da Türk varlığı, Alpaslan'dan neredeyse beş buçuk asır evveline dayanan bir gerçekliktir. Hazar'ın kuzeyinden Deşt-i Kıpçak sahasına ve buradan da Balkanlar'a kadar inen Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman gibi Asya menşeli toplulukların Bizans'ın talepleri neticesinde hudut veya kolluk kuvveti olarak Anadolu'ya yerleştirildikleri malumdur. Makedonyalı İskender'in doğu seferleri esnasında, Çoruh Nehri

sürecine girmiştir. Durum karşısında topraklarını savunmakta aciz kalan Bizans idaresi, Anadolu'da kalan Rum ahaliyi Balkanlar'a taşımak mecburiyetinde kalmış, boşalan sahalara Türkmenlerce iskân edilmiştir²⁵. Zamanla Adalar Denizi'ne kadar olan coğrafyaya Türkmenler başta olmak üzere çeşitli etnik ve mezhebî âdiyetlere sahip ahali ile dolmuştur.

Horosan ve Azerbaycan bölgelerinde ikamet etmekte olan Türkmenlerin, 1220'lerden itibaren batıya doğru genişlemeye başlayan Moğol saldırıları karşısında yerlerini terk etmeleri, Anadolu'ya doğru ikinci bir göç dalgasına yol açmıştır²⁶. Moğol baskısı karşısında, mesela Eleşkirt çevresinde bulunan altmış bin hânelik bir grup Ahlat ve çevresine İspir, Bayburt ve Pasinler'de yaşamakta olan başka bir Türkmen grubu da buraları terk ederek Erzincan, Sinop ve Ayntap'a kadar yayılmıştı. Çağdaş bir müellif, Moğol önünden kaçan konar-göçerlerin kalabalıktan Aras Köprüsü'nü geçememiş olduğunu, "*Türkmenlerin Erran (Karabağ)'da karıncalar ve çekirgeler gibi kitleler teşkil*" ettiğini ifade etmektedir²⁷. Türkmen grupları, Selçuklu sultanları tarafından Bizans uçlarına yerleştirilmekteydi. Bu süreçte, Türkmenler Moğolların önünden kaçtığı gibi²⁸, Bizans Rumları da Türkmenlerin önünden kaçarak daha batıya doğru çekilmekteydiler. Menderes Havzası'nın sadece halkları değil, hücrelerine çekilmiş rahipleri tarafından dahi terk edilerek ıssızlaştığı²⁹ bu süreçte, Türkmenlerin Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar yayılmalarını mümkün kılan ikinci bir göç hareketi başlamıştı. Bu son süreç, Anadolu açısından Türkmenlerin 1100'lerdeki ilk yer değiştirme hareketlerine nazaran çok daha kalıcı olmasıyla önem taşımaktadır³⁰. Bilhassa Anadolu'nun güney

boylarında Kıpçaklar ile karşılaştığı ifade edilmektedir. Ayrıntısı için bkz. İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s. 30.

²⁵ Bu durum bir anonim Bizans kroniğinde şöyle geçer; "kara ve deniz sanki bütün dünya kâfir barbarlar (Türkler) tarafından işgal edildi ve ıssızlaştırıldı...". Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 277.

²⁶ Moğolların Anadolu'yu henüz istila etmeden önce, Maverahünnehr, Kafkasya ve İran havzasında gerçekleşen siyasi ve askerî faaliyetler için bkz. Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 85-103.

²⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 303.

²⁸ Moğol baskısının etkisiyle Anadolu'da yaşanan göç olayına dair örnekler için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi", *Söğüt'ten İstanbul'a* (Der. O. Özel-M. Öz), Ankara 2000, s. 227-232.

²⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 300.

³⁰ Nitekim 1300'lere gelindiğinde Denizli civarında iki yüz bin, Kastamonu havalisinde yüz bin, Kütahya-Karahisar arasında ise otuz bin çadır kadar konar-göçer Türkmen yaşamaktaydı. Köyceğiz-Uşak-Denizli sahasındaki Türkmenlerin sayısı iki yüz bin çadırı bulmuştu. Ermenek-Mut ve Anamur bölgesinde ikamet etmekte olan Karamanoğulları, Eşrefoğulları ve Germiyanoğulları Moğol güçlerine

kısımlarında ve Suriye'de Türkmen varlığı o derecede yoğunlaşmıştı ki, Memlûk- lü Devleti'nin kuzey sınırları (Malatya'dan Gazze'ye kadar olan saha) neredeyse Türkmenlerden sorulur olmuştu³¹.

Aksaray ve Kırşehir merkezli Orta Anadolu kırsalındaki yerleşimlerde günümüzde yaşamakta olan ahalinin buralara gelerek yerleşme serüvenleri yukarıda anlatılanlar ile birebir ilişkili olmakla beraber, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da egemenlik sürmekte olan Akkoyunlu Devleti'nin zamanla ortadan kalkması nedeniyle bu devletin hâkimiyetinde bulunan konar-göçer teşekküllerin ilkin Antep-Halep taraflarına, devam eden süreçte ise Dulkadirli toprakları ile Sivas-Malatya-Kayseri sahalarına yayılmaları/gelmeleri süreci ile daha çok ilişkili görünmektedir³². Orta Anadolu kırsalının günümüzdeki toplumsal örgütlenmesinin daha ziyade bu son süreçle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile 1500'lere kadar Sivas-Kayseri-Maraş-Halep-Musul sahaları ve bu hattın ötesinde kalan coğrafyada çoktandır yerleşik olan ahali, günümüzde Orta Anadolu'da yaşamakta olan nüfusun ilk yaşam alanlarından. Şöyle ki:

Akkoyunlu Devleti, Oğuzların Üçok koluna bağlı Bayındır boyu Türkmenlerince kurulmuştu³³. Devletin hâkimiyet alanlarında yaylakları Erzurum-Erzincan-Kemah ve Kars'a kadar uzanan ve Karakoyunlu Ulusu'nu meydana getiren daha başka konar-göçer tayfalar da bulunmaktaydı. Bu tayfalar, güz mevsiminin gelmesiyle birlikte Memlûk sınırında bulunan Urfa, Birecik, Mardin ve Rakka gibi yerleşimlere giderek kışlamaktaydılar. Yani güney-kuzey eksenli bir kışlak-yaylak hayatı söz konusuydu. Moğolların, Anadolu'da yaklaşık 80 yıl hâkimiyet sürdükten ve son Moğol-İlhanlı hükümdarı Said Bahadır Han'ın 1335'te, geride evlat bırak-

karşı koyabilecek idari-toplumsal güçlere/yapılara dönüşmüşlerdi. 1300'lere doğru, başka bir Türkmen boyu olan Çepnilerin, Trabzon Rum İmparatorluğu üzerinde kurmuş olduğu askerî baskılar, Rumların kırsaldaki hâkimiyetlerini yitirmelerine ve şehirleri çekilmelerine yol açmıştı. Bkz. İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Komnenos Hâkimiyeti ve Türkler", *Pontus Sorunu*, Ankara 2007, s. 115.

³¹ Bu Türkmenler, Memlûklü Devleti adına, Çukurova'daki Ermeni Krallığı üzerine seferlere teşebbüs etmişler; ele geçirdikleri yerleri yurt tutarak küçük beylikler kurmuşlardı. Bölgeye uğrayan seyyah Broquiere, mesela Tarsus'u, Türkmenler ile dolu olarak tasvir etmektedir. 1275'te Kilikya Seferine çıkan Memlûklü Sultanı Baybars'ın çevresinde "memleketi ve geçitleri çok iyi bilen bu aşiretler sultanla birleştiler" şeklinde tavsif olunan Türkmenler bulunmaktaydı. Vahram Vekayinamesi'ne göre Türkmenler, Memlûk ordusuna 180.000 atlı çıkarabilmekteydiler. Bkz. Altan Çetin, "Memlûklar Devrinde Türkmenlere Dair", *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın* (Ed. A. Taşkın ve diğerleri), İstanbul 2014, s. 222-227.

³² İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 55-83.

³³ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 270-274.

madan vefatından³⁴ sonra Anadolu'dan çekilmeye başlamaları ile zamanla, meselâ 1380'lere gelindiğinde, Musul'dan Erzurum'a kadar olan genişçe bir saha Akkoyunlu Devleti hâkimiyetine girmiş durumdaydı. Aynı süreçte Maraş-Elbistan-Hatay sahasında hâkimiyet sürmekte olan Dulkadirli Türkmenleri (1337-1522) de fırsatı değerlendirerek Sivas-Bozok-Kırşehir havzasına doğru genişlemişlerdi³⁵. Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in Karakoyunlu Devleti'ne son vermesi, Akkoyunlu sınırlarının Halep'e kadar uzanan koridora sahip olmasını mümkün kılmıştı. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu sahasında yaşamakta olan *Musullu, Pürnek, Hamza Hacılı, Avşar, Bayat, İnalı, Tabanlı, Danişmendli ve Bicanlı* gibi aşiret (boy) ve cemaatler (oymaklar), devletin kurucu boyu olan Bayındır boyunun etrafında toplanarak Akkoyunlu Devleti'ni meydana getirmişlerdi. Karakoyunluların ortadan kalkması ile Alpavut, Çakırlı, Karamanlı, Sa'dlı gibi cemaatler Akkoyunlu boylar birliğine dâhil olmuşlardı. Bunlara Dulkadir, Halep ve İsfendiyar bölgesindeki bazı Türkmen boyları da katılmışlardı³⁶. Otlukbeli Savaşı'nda (1473) Akkoyunluların Osmanlılara yenilmesinin yanı sıra, Sufi-Şii propagandasının konar-göçer topluluklar arasında yaygınlaşmaya başlaması, Sünnî devlet yapısına sahip Akkoyunlu devlet teşkilatının bozulup dağılmasına yol açmıştı. Varisler arasındaki taht mücadeleleri, konar-göçer tayfaların devletten bağımsız hareket etmeye meyilli oluşları gibi nedenler Akkoyunlu Devleti'nin yıkılış sürecini hızlandırmış ve devlet, Şah İsmail'in darbeleriyle 1510'lara doğru tarih sahnesinden silinmişti. Akkoyunlu Devleti'nin Anadolu'da etkisini kaybetmeye başlaması, Dulkadiroğullarının kısmen Memlûklülük kısmen de Safevî ve Osmanlıların destekleriyle, Harput'tan Kırşehir'e, Yozgat ve Sivas'ın güneyindeki Gürün'den Hatay'a kadar olan sahada daha da etkin olmalarına yol açmıştı. Oğuzların Bozok kolundan oldukları bilinen Dulkadirli³⁷, Maraş-Bozok sahasında hâkimiyet sürmeleri sayesinde, pek çok Türkmen konar-göçerin de buraları vatan tutması mümkün olmuştur. Ayrıca, Dulkadirli³⁸lerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birinin Yozgat sahası olması, buranın Osmanlı idarî yapısında Bozok olarak adlandırılmasına imkân vermiştir³⁸.

Yavuz Sultan Selim zamanında Doğu (1514) ve Güneydoğu (1516-18) Anadolu'nun Osmanlı idaresine girmesi neticesinde bu coğrafyada Akkoyunlu ve

³⁴ Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 105-121.

³⁵ Refet Yınanç, "Dulkadiroğulları", *DİA*, Cilt 9, İstanbul 1994, s. 553-557.

³⁶ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

³⁷ Orhan Sakin, *Bozok Sancağı ve Yozgat*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 47.

³⁸ Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 77.

Memlûk teşekküllerinden miras kalan konar-göçer tayfalar şüphesiz Bozok ve Üçok Türkmenleri ile bazı Kürt cemaatlerinden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti ise bu konar-göçer gruplara, yeknesak bir grupmuş gibi *Bozulus* adını verip onları bir idarî-malî ünite altında toplayarak yönetmeye/vergilendirmeye başlamıştı³⁹. Bozulus Türkmenlerini meydana getiren aşiretler arasına zamanla, Anadolu'nun güneyinde en yoğun konar-göçer grupların yaşadığı yerlerden olan Dulkadirli ve Halep Türkmenlerine mensup aşiretler de katılmışlardı. Bu bağlamda, Bozulus Türkmenleri içinde Dulkadirli Türkmenlerinden olan 40 kadar aşiret bulunmaktaydı. *Avşar, Çağrganlı, Cerid, Karacaaraph, Gündeşli, Çimeli, Dodurga ve Mihmadlı* bunlardan bazılarıdır. Bahsi geçen cemaat adlarına, 1830'lara tarihli muhtelif nüfus defterlerinde, daha ziyade *Boynuinceli Aşireti* adıyla anılan cemaatler veya bu cemaatlere ait köy isimleri olarak sıklıkla rastlamak mümkündür. Halep Türkmenlerinden olduğu bilinen ve daha Akkoyunlular zamanından beri Halep ve civar yerleşimlerde ikamet etmekte olan *Harbendeli, Beğdili, Eymür, Döğer, Acurlu, Avşar ve Alpli* gibi bazı cemaatler de Bozulus teşekkülünün içinde yer almaktaydı⁴⁰.

Yaylak ve kışlak alanları arasında yer değiştirirlerken topraklarından geçtikleri sancak idarecilerinin konar-göçerlerden kanuna aykırı vergi talep etmeleri, yaylamak için Osmanlı-Safevî sınır boylarına kadar açılan konar-göçerlerin Kızılbaş eşkıyasının saldırılarına uğramaları gibi etkenler, Anadolu'nun doğusunda yaylak-kışlak hayatı süren konar-göçer tayfaları, Orta Anadolu'ya doğru göçe sevk etmiştir⁴¹. Bu şekilde Türkmenlerin 1600'lere doğru yurtlarını terk etmeye

³⁹ Osmanlı devlet adamlarının şüphesiz malî (daha ziyade vergi toplama) beklentiler temelinde gerçekleştirdiği bu idarî yapılanmaya niçin "Bozulus" adını vermiş oldukları tam olarak açığa kavuşturulamamıştır. Kaynaklara göre, Akkoyunlular zamanında idaresi altındaki konar-göçer tayfalara "Bozulus" adının verilmesi vaki değildir. Bununla beraber, bölgede daha Akkoyunlular devrinden kalma olan "Karaulus" adındaki aşiretlerden müteşekkil bir konar-göçer adını mevcudiyeti söz konusudur. Bu nedenle, Karaulus'a nispetle "Bozulus" adının tercih edildiği akla uygun düşmektedir. Akkoyunlular zamanından kalma Karaulus denilen teşekkül ise Türk, Moğol ve Kürtlerden oluşmaktaydı. Ayrıntısı için bkz. Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 40.

⁴⁰ Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 42.

⁴¹ Halep, Dulkadirli ve Bozulus Türkmenlerinin yaylak arama bahanesi ile Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra, ziraat alanlarını hayvanlarına yedirmeleri veya çığnetmeleri köylülerin kesintisiz şikâyetlerine yol açmıştı. Yine bazı aşiret mensuplarının köylere saldırarak eşkıyalığa tevessül etmeleri, Orta Anadolu'daki yerleşik düzeni bozmuştu. Devlet, Orta Anadolu'ya dolmaya başlayan göçerleri 1600'lerin ilk 50 yılında Orta Anadolu'ya kabul etmeyerek geriye göndermek için emirler çıkartmış ise de, bu çabalar ile bir sonuç alınmamıştır. Geline aşamada devlet; konar-göçer grupları eski vatanlarına göndermeye çabalamak yerine; onları 1600'lerin ikinci yarısında yeniden sayıma tutarak Orta Anadolu'da kalmalarına müsaade etmişti. Bkz. *Ankara Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr. 18*, s. 270; *BOA. Kâmil Kepeci Tasnifi, Defter Nr. 2638*, s. 5-57 ve *BOA. Maliyeden Müdever Defterler, Defter Nr. 3739*, s. 4-33'ten naklen Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 86. Ayrıca bkz. *Küçük Asya'nın Bin Yüzü Ankara* (Haz. S. Aydın-K. Emiroğlu-Ö. Türkoğlu-E. D.

başlayıp, Orta Anadolu'ya gelerek yerleşmeye başlamalarının arkasında, Bozulus Türkmenleri özelinde, pek çok etken bulunmaktadır:

“Gerek sınır ötesinden (Safevî Devleti'nden) gelen taarruzlar ve büyük sayılara ulaşan hayvan kayıpları, gerekse yaylak ve kışlak güzergâhı boyunca mahallî idarecilerin aşırı vergi talepleri ve bunların merkezî hükümet tarafından bir türlü önüne geçilememesi, Bozulus'un Berrîye⁴²-Erzurum koridorundaki hayatını iyice çekilmez hale getirmişti. Öte yandan, Osmanlı-Safevî savaşlarının yeniden başlaması (1578) sebebiyle aşiretlerin yaylalara çıkması engellenmiş, çıkabilenler de eşkiya saldırısına maruz kalmıştı. Bu durum büyük koyun sürülerine sahip olan ve mevsimleri takip eden Bozulus'un otlak sıkıntısı çekeceğinin ve yavaş yavaş çatışmalardan etkilenen bölgeleri terk ederek ülkenin iç kesimlerine doğru kaymaya başlayacağını işareti gibi görünmektedir. Diğer taraftan, XVI. yüzyıl sonlarında (mesela 1578-1639 yılları arasında fasılalarla devam eden Osmanlı-İran savaşları vb. etkisiyle) ortaya çıkan büyük malî güçlüklerin ve bunu takip eden Celalî buhranının Bozulus'un hayatını da yakından etkilemiş olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü malî sarsıntı ve Celalî Fetretî'nin Anadolu'da kır hayatının geniş ölçüde şehirlere çekilmesine ve yer yer boşluklar doğmasına yol açtığı bilinmektedir. Bu boşlukların zirai faaliyetlere eğilimli olmayan Bozulus, Dulkadir ve Halep Türkmenleri gibi konar-göçerler tarafından tabii bir şekilde doldurulmaya çalışıldığı öne sürülebilir. Çünkü yeni yaylak ve kışlak alanlarının aşiretler için cazip olabileceği akla gelmektedir. Bunların yanı sıra aşiretler açısından XVIII. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'daki ekonomik şartlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya göre daha elverişli hale gelmiş olabilir. Öte yandan aşiretlerin, kendilerine önceden tayin edilmiş bölgelerin dışına çıkarak dağılmaları, Ulus'un sancak statüsünü kaybetmesine sebep olmuştur. Bu gelişmeler aşiretlerin ödemeleri gereken vergilerinden kaçmaları için imkân hazırlamış gibi görünse de kısa sürede disiplin altına alınmaları yüzünden bu hususun kendilerine fazla bir menfaat sağlayamadığı savunulabilir. Bu cümleden olarak onların, Orta Anadolu'ya gelişlerinde vergi hususunun müessir bir rol oynadığını söylemek zordur. Öte yandan, II. Selim döneminde (1566-1574) yapılan tahrirde, Bozulus'un nüfusunda

Özsoy), Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 156-160.

⁴² Berrîyecik, 1518'de Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak idi. Sancağın sınırları şimdiki Suriye'nin kuzeyine kadar inmekteydi. Bölgeden geçen bir yabancı seyyahın anlatısına göre, “Türkmen erkeklerin yüzleri kısa, geniş ve düzdü. Kısa boylu, düz burunlu, geniş ağızlı ve sakallı idiler. Türkmen kadınları ve erkekleri Araplara nazaran oldukça iyi ve temiz giyimliydi. Erkekler umumiyetle sarık kullanıyorlardı. Kadınlar ise peçe takıyorlardı”. J. S. Buchingham, *Travels in Mesopotamia*'dan naklen Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 77-78.

görülen fevkalâde artışın aşiretlerin yeni otlak ve yaylak alanları aramak mecburiyetinde kaldığını akla getiriyorsa da Bozulus'un Berriye-Erzurum koridorunu boşaltmasının, bir nüfus ihracı şeklinde değil, topluluğun ezici çoğunluğunun göç etmesi tarzında olması ve geride dikkate değer oranda ahali kalmaması sebebiyle bu hususun da mutlak amiller sayılması müşkil gözükmemektedir"⁴³.

Konar-göçer aşiretlerin Anadolu'nun doğusundan gelerek Orta Anadolu'yu yurt tutmalarının⁴⁴ arkasında yatan etkenlere, Aksaray coğrafyasında; Aksaray-Nevşehir karayolu üzerinde bulunan ve 1530'larda Eyyubili Nahiyesi'ne bağlı olan Alayî veya bilinen adıyla Alayhanı Köyü örneğinde cevap bulmak mümkündür. Merhum Konyalı'nın, 1970'lerde Alayhan Köyü ahali ile gerçekleştirdiği sözlü mülakatlara kaynaklık teşkil eden rivayetler arşiv vesikası hükmünde olup, belirtilmeye değerdir:

“Dedelerimiz vaktiyle Van'ın Tatvan İlçesi'nden Diyarbekir'e gelmişler. Diyarbekir Kalesi tamir ediliyormuş. Dedelerimizden kıl ve süt vergisi istemişler. Bu pek ağır bir vergi imiş. Dayanamamışlar. Hayvanlarına, davarlarına Rum'da (Orta Anadolu'da) daha iyi ve rahat otlaklar bulacakları ümidiyle Anadolu'ya gelmişler. Aksaray çok ıssız ve harap bir halde imiş, burada bir sene kadar kalmışlar. Bataklıklarda üreyen sinekler onları rahatsız etmiş. Kendilerine yaylak ve yurt aramışlar. Büyükekecikdağı'ndaki Çavdarlılar, Sınandı Gökkiye köyleri çevrelerine yerleşmişler (...) Doğu'dan gelenlerin bir kısmı Alayhanı Köyü'ne yerleşmişler. Beyler bilhassa Alayhan Köyü'nü tercih etmişler. Aşiretlerin beyleri Alayhanı'nı uzun yıllar yönetmişler. Hana inenlerden para alırlarmış"⁴⁵.

Alayhanı ahali örneği, doğudan gelip Orta Anadolu'yu yurt tutan bütün konar-göçerlerin göç hikâyelerinin esaslı bir örneğidir. Anadolu'nun doğu kısmında-

⁴³ Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 84.

⁴⁴ 1530'larda Adalı, Cüneydli ve Erdevan cemaatleri Karaman'dan, adları belirtilmeyen perakende bazı cemaatler Antep, Adana ve Karaman'dan gelerek Haymana Ovası'na yerleşmişlerdi. Orta Anadolu'ya doluşan konar-göçerlerin daha ziyade şarktan (doğudan) veya güneyden gelmiş olmaları ile ilgili örnekler için bkz. Emine Erdoğan, “Ankara Yörükleri (1463, 1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre)”, *OTAM*, Sayı 18, Ankara 2005, s. 119-135. Bahsi geçen “Adalı” konar-göçerleri, 1830'larda Boynuinçeli Aşireti Cemaatler Birliği içinde yer almakta olan bir cemaat olup, Koçhisar sahasında meskûn idiler.

⁴⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Nîğde Aksaray Tarihi*, Cilt II, Fatih Yayınevi, İstanbul 1974, s. 1818. Bozulus'a mensup bazı grupların, XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'da görünmeleri, buldukları eski memleketlerinde nüfuslarının artması ve yaylak-kışlak mahallerinin yeterli gelmemesi yanında, göç ettikleri yeni memleketlerin kendilerine daha fazla ekonomik avantaj sunmasıyla bağlantılıdır. Bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 79.

ki konar-göçer aşiretlerin Orta Anadolu'ya gelip yerleşmelerinin arkasında yatan sebepler için yukarıda belirtilen etkenler dışında⁴⁶ Çaldıran, Mercidabık ve Ridaniye zaferleri ile başlayan ve Irakeyn Seferi (1533-1536) başarısı ile devam eden siyasal ortamın etkisi de kanaatimizce önemli olmalıdır. Bu zaferler ile Osmanlı sınırlarının Bağdat ve Basra'dan Adalar Denizi'ne kadar uzanır hale gelmesi, doğal olarak geçim kaynakları hayvan beslemek olan konar-göçer aşiretlerin daha iyi şartlara sahip ve daha güvenli alanlara doğru yaylak arama merkezli göçlerinin önünü açmış, onlara daha geniş sahalara doğru yelken açma fırsatı vermişti. 1530'larda başlayan bu yer değiştirme hareketlerinin 200-250 yılı aşkın bir süreçte tamamlanmış olduğu dikkate alındığında, konar-göçerlerin doğudan batıya doğru yer değiştirmelerinde daha farklı etkenler aramanın gereği yoktur. Tüm bu gelişmeler neticesinde, bir zamanlar Anadolu'nun doğu ve güneydoğu kısımlarında yaşamakta olan aşiretler ve bu aşiretlere mensup cemaatlerin her biri, 1700'lerin ortalarına gelindiğinde Orta Anadolu'yu vatan edinmiş durumda idi.

3. Boynuinceli Aşireti: Teşekkülü, Sosyal ve İdarî Yapısı

Aksaray ve Kırşehir sahasında birçok konar-göçer menşeli aşiret/cemaat mevcuttu. Bunlardan Aksaray ve onunla komşu sahalarda yaşamakta olup, varlıkları 1830'lara kadar süregelenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Boynuinceli Aşireti (ve ona mensup 18 cemaat), Şerefli Aşireti, Çemeli Aşireti, Harbendeli Cemaati, Ekecik Kürtleri, Karkın Aşireti, Muhacirin (Acem) Cemaati, Kırkl Cema-

⁴⁶ Aksaray, konar-göçerlerin meskün olduğu bir sahadır. 1500'de Aksaray nüfusunun yaklaşık %30'u; 1522'de yaklaşık %44'ü ve 1584'te ise yaklaşık %9'u konar-göçer cemaatlerden oluşmaktaydı. Tahrir Defterlerine dahi yansıyan bu duruma göre, mesela 1584 tahririnde Aksaray'daki 13 kadar köyün Yüzdeciler, Atçeken Cemaatleri, Adana Perakendeleri (veya Dulkadiyriye Perakendes) ile Ankara Haymanaları'nın yerleşmeleriyle köy halini aldığı belirtilmiştir. 1571'de Koçhisar Kazası'ndan 50 cemaat, Aksaray Kazası'ndan ise 45 cemaat Haymana Tayfası arasına; Ankara Sancağı'na nakledilmişti. Bu devirde Aksaray'daki en büyük cemaat "Yüzdeciler" olarak kayıtlara giren cemaatti. Yüzdeciler Cemaati mensupları Aksaray, Koçhisar, Eskiil, Ereğli, Niğde, Anduğu ve Ürgüp kazalarına yayılmış durumdaydı. Bkz. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı*, Tablet Kitabevi, Konya 2005, s. 67-89. Ancak bu cemaatin adına 1830'lara tarihli nüfus defterlerinde rast gelinmemektedir. Muhtemel bunlar, zamanla yerleşik hayata geçirilerek tumar sistemine alınmışlar ve böylece yek-vücut (müstakil) olma durumları zamanla kaybolup gitmiştir. Yüzdeciler, Haymana Kabilesi, Tataran-ı Şeyullah Kabilesi ve Bektaşlılar 1500'lerin ikinci yarısında Aksaray'daki en önemli konar-göçer menşeli cemaatlerdi. Bkz. Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı*, s.81-87. 1530'larda Yörük Dünderli, Sarkız, Elagöz, Baymış, Mundi veya Mondi Hasan Dağı'nda yaylayan cemaatlerdendi. Bektaşlı cemaatleri ise bir hayli genişçe bir sahada yaylak-kışlak hayatı sürmekteydi. Bkz. Konyalı, *Niğde-Aksaray Tarihi*, Cilt I, s. 336. Bektaşlı veya Bektaşoğlu, kişi adı olarak olmasa da "sülale" adı olarak 1830'lara tarihli nüfus defterlerinde Aksaray'ın hem şehir merkezinde, hem de kırsalında bir hayli yaygındır.

ati, Esbkeşan Tayfası, Cihanşahlı Aşireti ve Bozulus Türkmeni⁴⁷. Bu aşiretlerden/ cemaatlerden pek çoğu⁴⁸, sâkin oldukları kaza veya sancaklardan devlet tarafından alınarak/ayrılarak, 1700'lerden beri mukataaya verilmekte, iltizam veya malikâne sistemi dâhilinde işletilmekteydi.

Aksaray ve Kırşehir sahasında meskûn nüfusça en büyük aşiret, konumuz olan Boynuinceli Aşireti'dir. Boynuinceli Aşireti, irili ufaklı on sekiz cemaatten oluşmaktaydı. Bu 18 cemaat 1830'larda *Küçükdanışmendli Kazası* adı verilen bir idarî yapıda temsil edilmekteydi. Küçükdanışmendli Kazası Orta Anadolu'da, günümüzdeki Seyfe Gölü'nden Tuz Gölü'ne kadar olan genişçe bir alanda; Kızılırmak'ın her iki tarafında konumlu idi. Büyük konar-göçer teşekküllerden (Bozulus, Dulkadirli vb.) bir şekilde kopan aşiretlerin 1580'lerde Danişmendli adı altında birleştirilmesiyle Danişmendli Kazası'nın ortaya çıktığı ifade edilmektedir⁴⁹.

Aşirete adını verdiği düşünülen Danişmendli Beyliği, 1071-1178 yılları arasında Sivas-Tokat-Kayseri-Malatya sahasında hüküm sürmüş bir Türkmen hânedanıdır.⁵⁰ Beyliğin çökmesi neticesinde, beylikten arda kalan bazı komutan-

⁴⁷ Aygün, *Nüfus Defterleri'nde Aksaray'm Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Cilt I, s. 1-258.

⁴⁸ Bu aşiretler veya cemaatler, 1830'lardan neredeyse bir yüzyıl önceye ait ve vergi tahsilinde yaşanan bir sıkıntıdan dolayı kaleme alınan arşiv kaydına şu şekilde yansımıştır: "Karaman valisine ve Konya Kazası nâibine hüküm ki, Aksaray Kazası Nâibi Mevlânâ Şeyh Mustafa zide ilmehu mektûb gönderüb Aksaray Kazası ahalisi meclis-i şer'a varub Karaman valilerine ta'yin olunan imdâd-ı seferiyyeden Aksaray Sancağına iki bin üç yüz (2300) guruş isabet itmekle meblağ-ı mezkûrun bin yüz elli (1150) guruşu Aksaray Kazası ahalisiyle kaza-i mezbûrda sâkin tekâlif alınmak icâb eder emlak ve arzâ tasarruf iden Hacıahmedlü ve Şark Ekrâdı ve Muhacîrin ve Danişmendlü ve Akkaşbekdiği'ne ve Mamalu Cemaati'ne ve baki bin yüz elli (1150) guruş dahi liva-yı mezbûrda vaki' Eyyubili ve Koçhisar kazaları ahalileriyle kazâ-i mezbûranda sâkin Türkman cema'atlerine (Şerefi Aşireti ile 1830'larda Hacıahmedlü'ye bağlı olan ancak bu belgenin tarihinde bağlılıkları söz konusu olmayan cemaatler kast ediliyor...) isabet idüb beş altı sene bu vech üzere edâ iderler iken zikr olunan cema'atler malikâne olmağla seferiyyeleri tenzil ve ahardan taleb olmak (?) üzere emr-i âli sâdir olmuşken mezkûr Hacıahmedlü cema'atinin yüz guruş ve Mamalu cema'atinin yirmi guruş ve Akkaşbeğdiği cema'atinin elli guruş ve Danişmendlü cema'atinin elli guruş cem'an iki yüz yirmi (220) guruş hisselerine isâbet eden seferiyyeleri tahsil ve şurût-ı hatt-ı hümayûn muccebince mübaşiriyye ve ve harç-ı bâb ve hüddâmiyye ve kâtibiyiye vesâir bahane ile nesne taleb olunmamak bâbında sen ki vezir-i müşârun ileyh ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyşin size hitaben fermân-ı âlişân sudûrunu iltimaslarıyla mevlânâ-yı mûmâ-ileyh arz itmekle kuyûd-ı ahkâm görüldükde Şeyhlü maa Hacıahmedlü mukata'ası olub Karaman valileri ve Aksaray mutasarrıflarının imdâd-ı hazeriyyelerinden mu'âf olmak üzere otuzbeş (h.1135: m.1722) tarihinde emr-i şerif virildiği mukayyed bulunmağın bu takdirce seferiyyeden mu'âfları için emr-i şerif virilmekle ancak hazariyyeden mu'âf olmaları iktizâ idüb seferiyyeden tahammüllerine göre hisselerine düşeni bulundukları kazâ ahalileriyle ma'en virmek lâzım geldiğin bi'l-fi'il re'sü'l-küttâb olan Mehmed Ragıb dâme mecduhu i'lâm itmeğın i'lâmı muccebince amel olunmak için yazılmışdır fi evâsıtı Receb sene 1155" (11-20 Eylül 1742). Bkz. *BOA. Karaman Ahkâm Defterleri, Defter Nr. I, s. 27/3*.

⁴⁹ Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 41-48.

⁵⁰ Malazgirt Savaşına da katılmış olan Danişmend Gazi, kendisine ikta olarak verilen Sivas'ı fethederek

lar ile önemli bir nüfus kitlesi Selçuklu hizmetine girmişti. Hatta Miryokefalon Savaşı'nın kazanılmasında bu Danişmendli kuvvetlerinin büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir⁵¹. Siyasî varlığı sona eren Danişmendli Beyliği'nin bakiyeleri olan Danişmendli Aşireti mensupları, Anadolu'da birçok bölgeye dağılmışlardı. Anadolu'nun dört bir tarafında Danişmendli adındaki yerleşim ve mevki adlarına sıklıkla rast gelmek mümkündür. Nitekim Danişmendli konar-göçerlerinden bir kol 1548'de Yeniil Türkmenleri içinde, Sivas'ın güney kısmında, başka bir kol ise 1540'da yapılan Diyarbekir tahririnde Bozulus Türkmenleri içinde görülmektedir. Erken sayılabilecek bir zamanda, XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Orta Anadolu'ya kaydıkları arşiv kayıtlarıyla sabittir. Onlar 1500'lerin sonlarında artık Bozok Sancağı'ndadırlar. Danişmendli Türkmenleri, 1582 tahririnde *Kayseri'de görülmektedirler. Kayseri'de görülen bu tayfa, buraya şark tarafından gelmiş olup, Suriye'de kışlamakta, Kayseri dolaylarında da yayılmaktaydı. Vergi veren 2673 kişi ile Danişmendli Cemaati önemli bir nüfus büyüklüğüne sahipti*⁵². 1582 tahririnde Bozulus, Dulkadirli, Yeniil ve Bozok Türkmenlerinden pek çok aşiretin kolları (üyeleri) Danişmendli Türkmenleri çatısı altına girmiş ve bu çatı örgütlenme *Danişmendli Kazası* olarak anılmaya başlanmış durumdaydı. Danişmendli teşekkülleri, 1600'lerin başlarında ise Suriye'de kışlamayı bırakarak Anadolu'da kışlamaya başlamışlardı: "*Danişmendli ve Boynuceli ve Kürd Mihmadlı ve Kulak nam cemaat ve sairleri kadimü'l-eyyamdan yazın Rum'da yaylayıp ve eyyam-ı şita irişdikde Şam Eyaletlerinde vâki olan mahallerde kışlayub reaya ve*

hanedanlığına oluşturmaya başlamıştır. Oğlu Gümüştekin döneminde hanedan daha da güçlenmiştir. Gümüştekin, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ile birlikte Haçlı saldırılarına karşı koymuş, başarılar elde etmiştir. Beylik, II. Kılıçarslan tarafından 1175'de Malatya'nın alınmasıyla ortadan kalkmıştır. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", *DA*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 469-474. Beyliğin kurucusu hakkında: "Melik Danişmend gündüz silahşorluk talimi, gece de ilim tahsili yaparak eğitimini tamamlar. Bu süreçte en yakın arkadaşlarından biri Sultan Turasan'dır". Bkz. *Danişmend Gazi Destanı*, (Haz. N. Demir), Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 21.

⁵¹ Günümüzde Konya İline bağlı Kadınhanı İlçesi'ne adını veren Kadın Hanı, adını Selçuklu gelini I. İzzeddin Keykavus'un eşi Danişmendli Yağlıbasan Muzafferüddin Mahmud'un kızı olan Raziye Devlet Hatun'dan almıştır. Bu itibarla Danişmendliler ile Selçuklular arasındaki akrabalık ilişkileri bir hayli eski ve iki devlet arasındaki ilişkiler siyasî neticeleri itibarıyla de bir hayli etkilidir. Bu minvalde Muzafferüddin Mahmud, I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1205-1211) Aksaray valisi olmuştu ve o, Aksaray'da birçok hayır-hasenat eseri inşa ettirmişti. Muzafferîye Medresesi, Melik Mahmud Gazi Hangâhi, Beramuniye Medresesi ve Bedriye Medresesi bunlardandır. Bkz. Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklu-Danişmendli İlişkileri Çerçevesinde Kadınhanı'na Adını Veren Raziye Devlet Hatun", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 44, Ankara 2015, s. 37-45.

⁵² Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s.97. Bu tarz göç hareketlerinin arkasındaki sebeplerden en önemlisinin 1578-1639 yılları arasındaki Osmanlı-İran harpleri olduğundan şüphe yoktur. Bkz. Emine Erdoğan, "Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler", *38. İCANAS*, Cilt 1, Ankara 2011, s. 348.

*berayaya ta'addi itmezler iken birkaç seneden berii olgelene muhalif ve eyalet-i Rum'da kışla-
yıp...*⁵³. Bu durum, onların 1600'ler ile birlikte Kayseri'den batıya; Orta Anadolu'ya doğru yayılmaya başladıklarının başka bir işaretidir. Danişmendilere tam olarak hangi tarihte *kaza* statüsü verildiği belli değilse de, Kayseri merkezli olmak üzere Kayseri ile Suriye arasında yaylak kışlak hayatı yaşadıkları bir zamanda, 1582 tahririnden/sayımından az bir zaman önce, kaza haline getirildiklerine dair işaretler mevcuttur⁵⁴. Bu tarihten sonra birçok cemaatin Danişmendli Kazası'na dâhil olması veya kaza idaresinden ayrılması söz konusudur. Halep, Dulkadirli ve Bozulus Türkmenlerinin yaylak bahanesi ve sair sebepler ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundan Orta Anadolu'ya (Yozgat-Kırşehir-Ankara) gelerek yerleşmeye başladıkları 1500'lerin sonlarında veya 1600'lerin başlarında, onların yine çeşitli sebepler etkisinde bazı gayr-ı kanunî işlere bulaştıkları görülmektedir. Nitekim 1600'lerin ilk çeyreğinde Mihmadlı, Küçükli, Boynuinceli, Tece(i)rli, Avşar, Şeyhli, Tabanlı ve Harbendeli gibi aşiret veya cemaatlerden bazıları yanlarına eşkıya toplayarak köyler basmaya, yol kesmeye, ahalinin mal ve erzakını zorla ellerinden almaya başlamışlardır⁵⁵. Bu örnek, Boynuinceli Aşireti'nin ve 1830'larda Boynuinceli Aşireti'ne bağlı cemaatlerden biri olarak kayda giren Kürdmihmadlı Cemaati'nin-Aksaray olmasa da-Yozgat-Kırşehir-Ankara sahasında 1600'lerin ilk çeyreğinde var olduklarını göstermektedir. Yine, bu olayda yerleşik ahaliye verdikleri zararlar neticesinde eski yaylaklarına döndürülmelerine gayret edilmiş olmaları⁵⁶, onların Orta Anadolu'ya bu olaylardan ancak kısa bir süre önce (tahminen 1590'larda) gelmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

1656 tahririne göre, Danişmendli Kazası teşekkülleri iki ana kola ayrılmış durumdaydı. Boynuinceli, Herikli, Salarlı, Danişmendli, Dumanlı, Deliler, Sıddıklı, Şerefli, Savcılı, Bekdikli, Karacakürd, Kurudlu, Turhasanlı, Küşne, Kütüklü, Kabaklı Ceridi ve muhtelif Avşar cemaatleri gibi pek çok aşiret veya cemaat *Rum Evi*;

⁵³ Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s. 69'dan naklen Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 51.

⁵⁴ 1582'de aşiretlerin Kayseri'de iken tahrire tutulduğu esnada bazıları henüz kışlak sahalarında bulduklarından sayım dışı kalmışlardır. Bu şekilde 115 cemaatin 35'i sayılmamıştı. Vergi problemleri ortaya çıktığından sayılamayan bu 35 cemaat Danişmendli kadısına başvurarak sayıma alınmışlardır. Bu yıllarda Danişmendliler'in bir kadya sahip olmaları "kaza" statüsüne geçmiş olduklarına yorumlanmaktadır. Bkz. Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 50. Ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Devencilik ve Anadolu Göçebeleri (Danişmendli Mukataası)", *IX. Türk Tarih Kongresi* (21-25 Eylül 1981-Ankara), Cilt II, Ankara 1988, s. 925.

⁵⁵ 1600'lerin ilk çeyreğine tarihli olan bu vukuat için bkz. *Ankara Şer'iyye Sicilleri, Defter Nr. 17*, s. 168 ve *Defter Nr. 20*, s. 178'den naklen Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 92.

⁵⁶ Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 92.

Cihanşahlı, Kürdmihmadlı ve Karamanlı gibi birçok aşiret veya cemaat ise *Aydın Evi* kolunu teşkil etmişti. Aydın Evi, Orta Anadolu'nun batısına, Konya ve Afyon'dan Aydın'a kadar olan sahaya göç etmişti⁵⁷. Bu ayrışma, muhtemel konar-göçer teşekküllerin Kayseri'de yaşamaya devam etmekle birlikte, Orta Anadolu'ya yayılmaya başladıkları bir zamanda gerçekleşmişti. Nüfus artışı ve yaylak-kışlak yetersizliği sebebiyle bir kolun, Orta Anadolu'dan Konya ve ötesine geçerek yerleşmiş olması mümkündür. Nihayetinde Danişmendli Kazası, aslında idarî anlamdaki bir yapılanma ihtiyacından dolayı ortaya çıkmış olan ve muhtelif aşiretlerin birleşmesinden doğan; homojen bir yapı özelliği göstermeyen bir aşiretler birliği idi.

Arşiv belgelerine dayalı yukarıdaki bilgilere göre, Danişmendli Kazası idarî sahasında bulunan aşiret veya cemaatler, 1650'lerde henüz Boynuinceli Aşireti çatısı altına girmiş ve *Boynuinceli* adıyla anılmaya başlamış değillerdi. Onlar bu yıllarda Danişmendli Kazası idarî sahasında Kayseri merkez olmak üzere genelde Kayseri ile Kırşehir arasındaki sahada yaşam sürmekteydi⁵⁸. Ancak Kürdmahmadlı⁵⁹ ve Salarlı⁶⁰ cemaatleri örneğinde olduğu gibi, içlerinden bazılarının 1600'lerin ortalarına doğru Kızılırmak'ın beri tarafına; yani Aksaray Sancağı sınırlarına girerek yurt tutmaları söz konusudur. 1830'larda Aksaray-Koçhisar sahasında 30 kadar

⁵⁷ Ayrıntısı için bkz. Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 31-51.

⁵⁸ Bu yaşam tarzına bağlı olarak Danişmendli Türkmenlerinden olan Boynuinceli Aşireti'nin, Develi ve Erciyes kazalarında yayladıkları, Aksaray ve Kırşehir sancaklarında ise kışladıkları ifade edilmektedir. Bkz. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 215.

⁵⁹ Kürdmihmadlı Cemaati, 1530'larda Maraş-Elbistan'da Bozulus Türkmenleri arasında, 1532'de Yeniil'de (Sivas Kazası'nda) Dulkadirli Türkmenleri arasında, 1580'lerde Yeniil'de görülmekteydiler. Orta Anadolu'ya doğru devam eden bu yürüyüşleri esnasında onlar bu sefer Eylül-Ekim 1656 tahririnde Aksaray Sancağı'na bağlı Aksaray Kazası'nda Danişmendli Türkmenleri arasında, 23 Nisan 1697 ve Nisan-Mayıs 1701'de yine Aksaray Sancağı'na bağlı Aksaray Kazası'nda Danişmendli Türkmenleri arasında görülmektedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, Cilt IV, Togan Yayınevi, İstanbul 2011, s. 1579-1581.

⁶⁰ Oğuzların Üçok Kolu'nun Salur Boyu'ndan oldukları kabul edilen Salarlı Cemaati, Diyarbekir merkezli Bozulus Türkmenleri teşekküllerinden biridir. Bir kısmı, 1540-41 tahririnde Diyarbekir Sancağı'nda Bozulus Türkmenleri arasında kayıtlıdır. Diğer bir kısmı, 1560'larda Malatya Sancağı-Kâhta Kazası-Samsad Nahiyesi'nde Ektrat Cemaati arasında kayıtlıdır. Onlar, 1568-89'da Urfa Sancağı'nda Karaulus Taifesi altındadır. Kayseri dolaylarında iken gerçekleşen 1582'deki ilk Danişmendli tahririnde Salarlı Cemaati'nin adı geçmemektedir. Muhtemel onlar, Danişmendli Türkmenleri Orta Anadolu'ya geldiklerinde bir şekilde Danişmendlilere dâhil olmuşlardır. *Salarlı Cemaati'ne, Aksaray Sancağı'na bağlı Aksaray Kazası'nda ilk kez 1656'daki sayımda Danişmendli Türkmenleri arasında rast gelinmektedir*. 1665'te ise Aydın Sancağı'nda görüldüklerine göre, Salarlıların batıya göçleri tamamlanmak üzeredir. 1700'lerin ilk yıllarına tarihli arşiv kayıtlarında onlar ikiye ayrılmış durumdadırlar. Bkz. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, Cilt IV, s.1932-1934 ve Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 118.

köy ile en büyük aşiretlerden birini oluşturan Şerefli Aşireti mensuplarına, 1711'de hâlen Kayseri'de rast gelinmesi⁶¹, Danişmendli teşekküllerinin Aksaray sahasına doğru gerçekleştirdikleri yayılma ve yerleşme sürecini henüz tamamlamamış olmalarına, yaylak-kışlak ekseninde Kayseri'ye gidip geldiklerine yorumlanabilir⁶². En nihayetinde 1580'lerde Kayseri ve Bozok'ta, 1600'lerin ilk çeyreğinde Ankara sahasında görülen Danişmendli Kazası teşekküllerinin devam eden süreçte, bilhassa 1600'lerin ortalarından 1700'lerin ilk çeyreğine kadar, Kırşehir sahası üzerinden Aksaray'a kadar yayılma faaliyetini tamamlamış oldukları söylenebilir.

Danişmendli adının zamanla unutulmaya yüz tutması ve yerine *Boynuinceli* adının öne çıkması hususunu, Gündüz şu şekilde izah etmektedir: “*Rum Evi Danişmendlilerinin* (bu çalışmada Boynuinceli Aşireti Cemaatler Birliği adı ile sıkça anılan teşekkülün) *boybeyi Boynuinceli Aşiretinden çıktığı için tahrirlerde veya resmi yazışmalarda bölgedeki aşiretler, Boynuinceli'ye tâbi olarak kaydettirilmiştir. Bundan dolayı her ne kadar Danişmendli Türkmeni oldukları ve Boynuincelilerin de Danişmendlilere tâbiliği vurgulanmaya devam etse de, gerek mukata'a olarak ayrılmaları gerekse bölgede istikrarlı bir hayat sürmeleri sayesinde Danişmendli adı giderek yerini Boynuinceli adına bırakmıştır. Nitekim 1718 yılında yapılan tahrirde aşiretler Boynuinceli Mukata'ası adı altında kaydedilmiştir*”⁶³. Bu bilgi, Danişmendli Kazası'na mensup Danişmendli konar-göçer teşekküllerinin 1700'lerin ilk çeyreğinde *Boynuinceli Aşireti* adı ile anılmaya başladıklarını açığa kavuşturmaktadır. Yine bu bilgi, nüfus çokluğundan ziyade devlet veya diğer aşiretler ile olan ilişkilerde yetenek ve dirayet sahibi, sözü dinlenir kimselerin cemaatler birliğine boy beyi olduğu ve zamanla ilgili cemaatler/aşiretler birliğinin bu boy beyinin mensubu olduğu cemaatin/aşiretin adıyla anıldığına işaret olabilir. Bu minvalde, Boynuinceli Cemaatler Birliği'nden olan Kürdmahmadlı⁶⁴ ve Karacakürd⁶⁵ ce-

⁶¹ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 124.

⁶² Benzer şekilde, 1740'larda Karacakürd Cemaati mensuplarına Kayseri'de rast gelinmektedir. Anlaşılan onlar Kayseri'de ikamet etmenin yanında Kayseri ile Orta Anadolu arasındaki sahada yaylak-kışlak hayatına devam etmektedirler. Karacakürd Aşireti, 1742 tarihli bir arşiv belgesine göre, Kayseri'de Sarımsaklı Köyü ahâlilerinin buğday ve arpa ekinliklerini hayvanlarına çığnetip mahvettiklerinden dolayı köylüler ile mahkemelik olmuşlardı. Bkz. BOA. *Karaman Ahkâm Defterleri, Defter.Nr. 1, s. 48/4*.

⁶³ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 91.

⁶⁴ Sivas'ı yaylak, Şam ve çevresini kışlak olarak kullanan Dulkadirli Türkmenleri ile Diyarbakir merkezli Bozulus Türkmenleri teşekkülleri arasında görülen Kürdmahmadlı Cemaati zamanla Sivas üzerinden Orta Anadolu'ya vardıklarında, güneyden gelmiş olmalarına nispetle bu ad kendilerine verilmiş olabilir. Nitekim 1830'lara tarihli nüfus defterlerinde Kürdmahmadlı Cemaati adı altında kayda giren Balcı, Çatın, Ozancık, Cumalı, Gödele ve Pırlı köyleri ahâlileri, günümüzde Türkçe konuştukları gibi Türkmen olduklarını da belirtmektedirler.

⁶⁵ Cemaatin adına yanılmamak gerekir. Karacakürd Cemaati'nin adına 1540 Bozulus Türkmenleri

maatleri çatısı altında kayda giren köylerde meskûn ahalinin günümüzde Kürtçe konuşmamaları ve Türkmen olduklarını ifade etmeleri, benzer bir sürecin sonucu gibidir. Bununla birlikte, 1700'lerde Boynuinceli Aşireti'nin yukarıda bahsi geçen diğer cemaatler üzerinde çok da baskın olmadığı söylenebilir. Nitekim 1746 tarihli bir belgede yer alan ifadeler bu açıdan önemlidir. Nevşehir kadısının ifadelerine göre, “*Türkman taifesinden Danişmendlü ve Hacıahmedlü maa Şeyhlü ve Şerefli ve Boynuinceli cemaatleri reâyâsı öteden berü kışlaklarından yaylaklarına ve yaylaklarından kışlaklarına mürûr u ubûr andan Kesikköprü ve Acvöz ve Divleöyüğü ve Malyanlı mahallerinden mürûr u ubûr idegelmişler iken birkaç seneden berü Kesikköbrü harab bahanesiyle...*”⁶⁶ Nevşehir sahasından gidip-gelerek ahalinin ekinlerine, bağ ve bahçelerine zarar vermişlerdi. İlgili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Kırşehir-Aksaray-Nevşehir sahasında hüküm süren Danişmendli, Hacıahmedli, Şerefli ve Boynuinceli cemaatleri birbirlerine sayıca müsavî nüfusa sahip büyük cemaatlerdi ve Şeyhli hariç, Boynuinceli Cemaati'nin diğerleri üzerinde bir üstünlüğü yoktu. Yine yukarıdaki belgede Hazine-i Âmire'de saklanan defterlere göre, “*Şeyhlü ve Hacıahmedlü ve Şerefli ve Boynuinceli mukataaları reâyâsı dahi Nevşehir ve Develü ve Kırşehri sancaklarında sâkinler olub...*”, ifadeleri geçmektedir. Anlaşılan Boynuinceli'ye tâbi cemaatlerin esas veya eski yaşam alanları Nevşehir, Kırşehir ve Develi sancaklarından müteşekkil sahaydı⁶⁷.

Nevşehir'in bir köyden kasabaya dönüşmesi sürecine Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin büyük katkısı vardır. Bilindiği üzere Nevşehir, Muşkara adındaki köyün yeni baştan imar ve inşasıyla köyden şehre dönüştürülmüş bir yerleşimdi. III. Ahmed devri sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Ürgüp Kazası'nın Uçhisar Nahiyesi'ne bağlı Muşkara Köyü'nde doğmuştu. Muşkara, zamanla bölgedeki Likvanik eşkıyası başta olmak üzere eşkıya tehdidi altında kalmış olduğundan şenlendirilmesi gerekmektedir. İbrahim Paşa, ilk aşamada memleketi Muşkara'nın kendisine hibe ve temlik edilmiş olduğu ile ilgili kararı kayınpederi olan padişahтан çıkartarak işe koyulmuştur. Bu amaçla 1721 yılıyla birlikte Muş-

sayımında; ayrıca Maraş-Elbistan merkezli Dulkadirli Türkmenleri arasında rast gelinmemektedir. Karacakürd Cemaati, Kayseri-Kırşehir arasında yaylak-kışlak hayatı sürmekte iken, Danişmendli Türkmenleri içinden ortaya çıkmış Orta Anadolu menşeli bir cemaattir. Anadolu'da Karacakürd adına ilk kez Kırşehir Sancağı-Kırşehir Kazası'nda Danişmendli Türkmenlerine mensup Boynuinceli Aşireti teşekkülleri arasında, 1656 sayımında 68 hâne olarak rast gelinmiştir. Bkz. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, Cilt III, s. 1262 ve Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 105.

⁶⁶ BOA. C.DH, 84/4154.

⁶⁷ BOA. C.DH, 84/4154. 1746 yılına tarihli bu belgedeki bilginin, çok eskilere, 1600'lere işaret ettiği unutulmamalıdır ve bu tür atıflar veya göndermeler Osmanlı kayıt sisteminin bir özelliğidir. Bu ifadelerden 1746'da Boynuinceli'ye tâbi cemaatlerin Aksaray'da meskûn olmadıkları anlamı çıkarılmamalıdır.

kara ve Ürgüp'te çeşme, cami, medrese, mektep, imaret, kitaplık, han, hamam, dükkân gibi pek çok dinî ve sosyal tesis bina edilmişti⁶⁸. Genellikle kesme taştan inşa edilen bu binalar için İbrahim Paşa, devrin ünlü şairlerinden Nedim, Dürri, Vehbi ve Asım'a kitabeler yazdırtmıştı. Binalar için gerekli olan kesme taşın taşınması işine de Boynuinceli, Mamalı, Pehlivanlı ve Kocabeyoğlu Türkmenleri gibi konar-göçer gruplar memur edilmişti⁶⁹. Böylelikle İbrahim Paşa Muşkara'yı bir kasaba olarak yeniden inşa ettirmiş ve kasabanın adını da 1726'da *Nevşehir* olarak değiştirtmişti. Paşa, Ürgüp'te oturan ve haftada iki gün Muşkara'ya gelen Ürgüp kadısının sürekli olarak Nevşehir'de oturması, Pazartesi ve Perşembe günleri kasabada pazar kurulması kararlarını aldirtmişti⁷⁰. Böylece İbrahim Paşa'nın adını taşıyan bir vakıf toprağı olan Nevşehir, Ürgüp'ten daha önemli bir yerleşim olmaya başlamıştı.

Kasabada imar faaliyetlerinin devam etmekte ve nüfusun da artmakta olması nedeniyle günden güne mâmur ve âbadan olan ahalinin odun ve kereste ihtiyacı için yakınlardaki Ertaşdağı, İstanbul'dan gönderilen bir emirle tahsis edilmişti⁷¹. Yine İbrahim Paşa'nın kararıyla vakfa tahvil olunan kasabanın şenlendirilmesi için bu sefer nüfus nakline başlanılmıştı. Örfi vergilerden muaf tutma, vakıf toprağında ev yapma, bağ-bahçe olarak kullanma ve ekin ekme imkânı verme gibi kolaylaştırıcı etkenler neticesinde bir kısım halk kendi istekleriyle Nevşehir'e gelip yerleşmeye başlamıştı. Vakfa dönüştürülen Nevşehir, doğal olarak vakıf imkânlarından yararlanmak isteyen ahalinin teveccühüne mazhar olmaktadır. 1727'de Avanos ve Meliköy gibi birkaç yerleşim de Nevşehir'e bağlanmıştır⁷². Öte yandan bölgedeki konar-göçer menşeli cemaatlerden bazıları da zorunlu iskâna tâbi tutulmuşlardı. 1727 yılıyla birlikte Nevşehir ve köylerine yerleştirilen cemaatler şunlardı: Çayan/Çapan (120 hâne), Karahacılı (18 hâne), İnallı (43 hâne), Eskil

⁶⁸ Paşa, sadece Nevşehir'i değil, Ürgüp'ü de yeniden inşa etmişti. Bu itibarla Aşıklı Dağ'dan su getirtmiş; kaleyi de onartmıştı. Bu sayede kasaba susuzluktan kurtulmuştu. Devlet ayrıca, Nevşehir'de ticaretin artması için İstanbul'daki 20-30 odalı hanlar gibi han yapılmasına gerek olup olmadığı hususunda Nevşehir kadısına ve Nevşehir'de bina emini olan Mustafa'ya 1727'de yazı göndermişti. Bkz. Mustafa F. Gül, "Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın İskân Faaliyetleri: Lâle Devri'nin Şanslı Şehri Nevşehir", *Tarihin Peşinde*, Sayı 10, Konya 2010, s. 244, 248.

⁶⁹ Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 250-52.

⁷⁰ Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, I. Cilt, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1977, s. 9.

⁷¹ BOA. *Mühimme Defterleri, Defter Nr. 134*, s. 213'ten naklen Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 74.

⁷² Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, s. 10-11.

Türkmenleri (65 hâne), Karacaaraplı (6 hâne), Dumanlı (138 hâne), Kızılkoyunlu (65 hâne), Danişmendli (25 hâne), Musahacılı (35 hâne), Şerefli (85 hâne), Boynuinceli (800 hâne; bunların 79 hânesi Bekdik, 59 hânesi Karacakürt ve 107 hânesi ise Herikli cemaatindendi), Tohtimürlü (6 hâne), Saman, Eymür, Abdallar, Yabancı ve Mamalı⁷³.

İbrahim Paşa'nın İstanbul'dan çıkarttığı/yayımlattığı fermanlar ile 1727 ve sonrasında Nevşehir'e yerleştirilmeleri emredilen konar-göçer teşekküllerden biri de Boynuinceli Aşireti'ne bağlı muhtelif cemaatlerdi. Boynuinceli mensupları genelde Aksaray'a bağlı Eyyubili Kazası'nda oturmakta olup, resmî muamelât bakımından Danişmendli kadılığına bağlı idiler⁷⁴. Nevşehir'in nüfusça desteklenmesi amacıyla, Boynuinceli Türkmenlerine bağlı konar-göçer teşekküllerden 800 hânenin veya 1486 kişinin yazılarak/seçilerek kasabaya iskânına karar verilmiş, konu ile ilgili 17 Ağustos 1729 tarihli emir İstanbul'dan Kayseri mollasına ve mahallin sair idarecilerine gönderilmişti. Uzun bir süreden beri Nevşehir'e çok yakın bir yer olan Eyyubili Kazası'nda yaşıyor olmalarının yanı sıra, bunlar arasında okur-yazar, hac görevini yapmış, kudretli (servet sahibi) kimselerin bulunması Boynuinceli Türkmenlerinin tercih edilmesinde etkili olmuştur⁷⁵. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere, Nevşehir'e zorunlu iskâna tâbi tutulan konar-göçer tayfalar içerisinde en kalabalık kısmı Boynuinceli'ye bağlı muhtelif cemaatlere mensup olanlar oluşturmaktaydı. Nevşehir'e yerleştirilen Boynuinceli Aşireti Birliği'ne bağlı cemaatlerin adları ve hâne sayıları şu şekildedeydi: (birliğe adını veren) Boynuinceli 98 hâne (ev), Büyüksalarlı 102 hâne, Hacıahmedli 60 hâne, Küçüksalarlı 106⁷⁶ hâne, Karacakürdü 59 hâne, Danişmendli, Dumanlı 127 hâne, Sıdıklı⁷⁷, Herikli 107 hâne, Bekdik 79 hâne, Çeçeli, Turasanlı, Kütüklü 35 hâne, Deliler 29 hâne, Savcılı 174 hâne, Kurtulu 43 hâne, Kürdmihmadlı 72 hâne, Horasanlı (Turasanlı) 22 hâne, Kursulu 40 hâne, Kurutlu 40 hâne ve Adakurutlusu 65 hâne⁷⁸.

⁷³ Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 11-27. Bunlar haricinde daha küçük nüfuslu bazı cemaatlerin (Bügdüz, Mudanlı ve Burhan) de Nevşehir'e yerleşmeleri söz konusudur. Bkz. Gül, "Lâle Devri'nin Şanlı Şehri Nevşehir", s. 245.

⁷⁴ Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 20.

⁷⁵ BOA, MAD, Defter Nr. 2135, s. 8-11 ve 45-69'dan naklen Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 253.

⁷⁶ Bu tarihte Salarlı Cemaati'nden ayrıca 30 hâne Gülşehir'e iskân edilmişti, bkz. Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 115.

⁷⁷ Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 254.

⁷⁸ Bilgiler, Z. Korkmaz ve İ. Şahin'in ilgili çalışmalarından derlemedir. Her iki araştırmacı Kuyud-ı Kadime'de mevcut 2135 numaralı Nevşehir Evkaf Defteri'nden istifade etmiş olmakla birlikte, iskâna esas olan cemaat adları ile bu cemaatlerin nüfusları hususunda verilen bilgilerde farklılıklar bulunmaktadır.

Bunlardan hâli-vakti yerinde olanlar, taştan evler yapmak şartıyla kasaba merkezinde iskân edilmişlerdi⁷⁹. Bu iskân esnasında Boynuinceli cemaatlerinden olup kasabada taş evler yapıp oturmaya kudreti yetmeyenler ise, kasaba dışında kalan otlu ve sulu olan harap köylere yerleştirilmişlerdi. Gerek kasaba içerisine ve gerekse köylere yerleştirilenlere, Nevşehir'in ekime müsait arazisi sınırlı olduğundan, Eyyubili Kazası'nda bulunan mümbit ve sulak, fakat harap durumda bulunan köyler ile Kırşehir Sancağı'na bağlı İbrahim Paşa Vakfı'ndan olan Süleymanlu'daki boş ve harap köyler ekinlik veya otlak sahası olarak tayin edilmişti. Eyyubili'nden gelenlere, geldikleri yerdeki toprakları yeniden tahsis edilmişti⁸⁰. Kasabada yerleştirilmek amacıyla 800 kişinin iskânı emredilmiş ve bu doğrultuda 1729'da kasabada 400 ev inşa edilmişti⁸¹. Arşiv belgelerine dayalı olarak izah edilen bu iskân olayı, 1830'larda genelde Aksaray Sancağı'na bağlı Eyyubili Kazası'nı yurt tutan Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin bu sahayı 1700'lerin başlarından beri yurt tutmuş olduğuna, 1830'lardaki Boynuinceli cemaatlerinin yapısal olarak, 1730'larda Boynuinceli adı altında çoktandır bir teşekkül oluşturduklarına delil teşkil etmesiyle önem taşımaktadır.

a. Nüfus Defterleri'nde Boynuinceli Aşireti

1830'larda Aksaray, Konya merkezli Karaman Eyaleti'ne bağlı bir liva (sancağ) idi. Aksaray, Koçhisar ve Eyyubili ise sancağa bağlı kazalardı⁸². Bu tarihler-

⁷⁹ Aşiretlerin adları ve iskâna tâbi tutulan hâne sayıları hususunda bkz. Halaçoğlu, *İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 76 ve Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987, s. 111. Bu cemaatlerden başka Piriöğlü Cemaati'nin de kasabada taştan evler yaparak yerleşmeye başladığı bilinmektedir. Bkz. Halaçoğlu, *İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 76. 1830'lara tarihli nüfus defterlerine göre Piriöğlü, Sarıkaraman Köyü'nde oturmaktadır ve Boynuinceli Aşireti'ni vergilendiren voyvoda konumundadır. Bkz. *BOA. NFS.d 3520*, vrk.3.

⁸⁰ Ertaş Yaylası, tahsis edilen diğer bir sahaydı. Nevşehir'e iskâna tâbi tutulan Boynuinceli ahali "şehir evi" olarak kaydedilmiş ve bunların işlerine Boynuinceli Türkmen ağaları ile cemaat kethüdalarının yanı sıra Danişmendli kadıların her türden müdahaleleri yasaklanmıştı. Bkz. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, s. 20-21. Devlet, onların yaylağa dahi çıkmayarak böylece şehirleşmeleri yönünde karar almış ise de, bir müddet sonra bu kararı yumuşatarak Üçkapılı Yaylağı'na çıkmalarına müsaade etmiş, ancak yaylak zamanı şehirdeki evlerde hâne halkından birilerinin mutlaka kalması emredilmişti. Bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 255 ve Gül, "Lâle Devri'nin Şanlı Şehri Nevşehir", s. 246.

⁸¹ Mühimme Defterlerindeki muhtelif hükümlerden naklen Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, s. 111. Nevşehir böylelikle bir köyden kasabaya dönüştürülmüştü. Aradan geçen 90 yılda, mesela 1820'de Nevşehir ve Ürgüp nüfusu 15.000 evi (hâneyi) aşar hâle gelmişti. Niğde Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği bir şikâyete göre, her türlü tekâliften (örfi vergilerden) muaf tutulmaları nedeniyle nüfusun bu derecede arttığı, ancak ahalinin hiçbir iş yapmaması nedeniyle bu nüfusun Niğde Sancağı için taşınmaz bir yük olduğundan şikâyet edilmekteydi. Bkz. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, s. 26.

⁸² Aygün, *Nüfus Defterleri'nde Aksaray'ın Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Cilt I, s. 1-258.

de Kırşehir, Aksaray gibi Karaman Eyaleti'ne bağlı bir sancaktı⁸³. XIX. yüzyılda hemen her alanda başlayan yeniden yapılanma, idarî/mülkî taksimat alanında da gerçekleşmiş ve yeni bir merkezî yönetim ağı oluşturmak amacıyla mülkî taksimat yeni baştan örgütlenmişti. Osmanlı Devleti'nde klasik *eyalet* sisteminin yapısı değişmeye, idarî yapı yeni baştan örgütlenmeye başlamıştı⁸⁴. Bu süreçte sancaklar yeni baştan bölünmüş; bazı sancaklar kazaya, bazı kazalar nahiyeye, bazı nahiyeler de kazaya dönüştürülmüştü. 1840'larda Aksaray'ın *sancak* statüsü lağvedilmiş, Aksaray *kazaya* dönüştürülerek Niğde Sancağı'na bağlanmıştı. Niğde ise *sancak* statüsüyle Konya merkezli Karaman Eyaleti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir. Aksaray'ın tam olarak hangi tarihte kaza statüsüne indirildiği bilinmiyorsa da, 1844'deki nüfus sayımında sancak statüsü ile kayıtlı olduğu açıktır⁸⁵. Bununla beraber 1845 tarihli bir nüfus icmali defterinde Aksaray'ın kaza olarak Niğde Sancağı'na bağlı olduğu kayıtlıdır⁸⁶. Dolayısıyla Aksaray ve aynı şekilde Kırşehir'in, Niğde'ye bağlanma işleminin 1845'te gerçekleştiği muhtemeldir. Bu münasebet neticesinde Aksaray ve Kırşehir, mesela 1854'te Niğde Sancağı'na bağlı kazalar olup⁸⁷, bu idarî yapı uzun süre değişmeden kalmıştır.

⁸³ İlhan Şahin, *Tarih İçinde Kırşehir*, Eren Yayınları, İstanbul 2011, s. 55, 168.

⁸⁴ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" *Tanzimat*, (Ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s. 110-124 ve İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

⁸⁵ BOA. NFS.d 3499, s. 159.

⁸⁶ BOA. NFS.d 3691. Niğde Kaymakamlığı tarafından nüfus sayımı tamamlanan kazalar (1845): Niğde, Nevşehir maa Ürgüp, Bor maa Kayı, Aksaray, Koçhisar, Eyyübili, Kırşehri, Hacibektaş, Mucur, Arabsun, Bereketli nam-ı diğer Çamardı, Anduğu nam-ı diğer Urumkaya, Yahyalı, Şücaeddin, Büyüksüleymanlı, Cerid maa Küçükülü. Bkz. BOA. NFS.d 3691. Bu değişiklik ile Aksaray'ın Koçhisar ve Eyyübili üzerindeki baskın olma konumları sona ermiş, Aksaray, Koçhisar ve Eyyübili "kaza" statüsüyle birbirlerine eşitlenerek Niğde Sancağı'nı oluşturan alt birimlere dönüştürülmüştü.

⁸⁷ Kırşehir, Aksaray, Nevşehir, Ürgüp, Bor maa Kayı, Bereketli (Çamardı), Şücaeddin, Arabsun (Gülşehri), Koçhisar, Eyübabad, Anduğu, Yahyalı, Hacibektaş, Sultanhisar, Salmanlı-i Kebir ve Mucur "kaza" statüsüyle Niğde Sancağı'na bağlıdır. Bkz. Gülin Erdem Öztürk, "19 ve 20. Yüzyıllarda Niğde Sancağının İdarî Taksimatı", *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, İstanbul 2008, s. 71.

Tablo 1: Aksaray Sancağı ve Aksaray Sancağı ile İrtibatı Bulunan Konar-Göçerlerin Nüfusları (1830-1835)

Kaza/Mahalle/Köy	1830 Nüfusu		1834 Nüfusu	
	Erkek	Toplam	Erkek	Toplam
Aksaray Kazası	7894	15.788	9180	18.360
Eyyubili Kazası	220	440	210	420
Koçhisar Kazası	834	1668	922	1844
Aksaray Sancağı Geneli	8948⁸⁸	17.896	10.312	20.624
Esbkeşan'dan Eskiil Kazası	757	1514	883 ⁸⁹	1766
Yeniil Kazası'na bağlı Harbendeli Cemaati	293 ⁹⁰	586	279	558
Yeniil Kazası'na bağlı Çemeli Aşireti	305 ⁹¹	610	336	672
Küçükdanışmendli Kazası'na bağlı Boynuinceli cemaatleri	-	-	5242 ⁹² +4889 ⁹³	20262
Darphâne-i Âmire'ye bağlı Şerefli Aşireti cemaatleri	1440 ⁹⁴	2880	1653 ⁹⁵	3306
Konar-Göçer Aşiretler	-	-	13.282	26.564
Toplam	-	-	23.594	47.188

Nüfus defterlerine göre, 1830'larda Boynuinceli Aşireti bir cemaatler birliği özelliği göstermektedir. Birliğin 1830'larda sâkinleri büyük oranda Aksaray ve Kırşehir sahasında ikamet etmekte olmasına rağmen, onlar idarî anlamda Aksaray ve Kırşehir sancaklarına bağlı değillerdi. Boynuinceli Türkmenleri Kızılırmak'ın ya-

⁸⁸ BOA. NFS.d 3489 ve 3490.

⁸⁹ Bu sayım defteri 1833 tarihlidir. Bkz. BOA. NFS.d 3392, vrk.3-27.

⁹⁰ Harbendeli Cemaati ilk kez 1831'de sayılmıştır. Bkz. BOA. NFS.d 3518, vrk.63-65.

⁹¹ Çemeli Cemaati ilk kez 1831'de sayılmıştır. Bkz. BOA. NFS.d 3518, vrk.59-63.

⁹² Kızılırmak'ın Aksaray tarafındaki erkek nüfus.

⁹³ Kızılırmak'ın Kırşehir tarafındaki erkek nüfus.

⁹⁴ Şerefli Aşireti ilk kez 1831'de sayılmıştır. Bkz. BOA. NFS.d 3518, vrk.67-88.

⁹⁵ Şerefli Aşireti ile ilgili bu sayım 13 Mayıs 1835 tarihlidir. Burada verilen toplam erkek nüfus 1834 yılının değil; 1835 yılının kayıtlarıdır.

kın ve uzak çevresinde; çoğunlukla Aksaray-Kırşehir-Koçhisar üçgeninde meskûn olan bir konar-göçer teşekkülüdür. 1830'lara tarihli nüfus defterlerine göre, Aksaray-Kırşehir-Koçhisar sahasında meskûn olan konar-göçer menşeli teşekküllerin en fazla köye ve dolayısıyla en fazla nüfusa sahip olan kısmını Boynuinceli Aşireti'ne bağlı cemaatler oluşturmaktaydı. Boynuinceli Aşireti cemaatleri, 1831 yılına ait olan ve Aksaray sahasındaki aşiretleri gösteren ilk nüfus sayım defterinde, *Pîrzâde Aşireti* imlâsı ile kayda alınmıştır: “*Darbhâne-i Âmire merbûtâtından Aksaray Sancağında kâin Karye-i Sarıkaraman ve mülhakatına merbut on sekiz cemâ’at itibarıyla mutavattın Pîrzâde Aşiretinin sinn ve eşkâl ve esâmilerini mübeyyin tertib olunan defterdir*”⁹⁶. Kayıt, Sarıkaraman Köyü⁹⁷ merkezli olarak Aksaray Sancağı'nda yaşamakta olan Pîrzâde Aşireti'ni gösterirken, aşiret ahalisinden tahsil edilen yıllık vergilerin Darphâne tarafından vergilendirilmekte olduğunu da ortaya koymaktadır. 1831 yılına ait aynı nüfus defterinin başka bir kısmında ise, Pîrzâde Aşireti kaydı ile gerçekte *Boynuinceli Aşireti'nin* ifade edildiği görülmektedir: “*Boynuinceli Mukata’ası on sekiz cemâ’at olmak üzere mukatâ’a-i mezbur cemâ’atlarından Kırşehri Sancağında mutavattın ve zirâ’at ile me’luf olmakda olan Pîrzâde Aşiretinden Savcılı Karyesinde mutavattın Savcılı Cemâ’aitinin...*”⁹⁸. 1834 yılına ait Boynuinceli Aşireti nüfus sayım defterinde ise Pîrzâde Aşireti'nden bahis yoktur. Defterin ana başlığında, *Boynuinceli Mukataasına*⁹⁹ bağli olan *Boynuinceli Aşireti ahalileri* mealinde bir kayıt mevcut olup¹⁰⁰, bu ana başlığın devamında ise 1834'te Boynuinceli Aşireti'nin Küçükdanışmendli (Danışmendli-yi Sağır) Kazası'na bağli olduğu kayıtlıdır. “*Pehlivanlı Aşireti*” örneğinde olduğu gibi, konar-göçer teşekkülleri devlet adına vergilendiren¹⁰¹ ve gerçekte aynı aşiretten veya cemaatten

⁹⁶ BOA. NFS.d 3518, vrk.2.

⁹⁷ Günümüzde Aksaray İli, Ortaköy İlçesi'ne bağli, Kızılırmak'a yakın bir köydür.

⁹⁸ BOA. NFS.d 3518, vrk.89.

⁹⁹ Nüfusları büyük olan konar-göçer teşekküllerin vergilerinin yerelde sağa sola dağılarak tarumar olmaması, daha rahat toplanması ve yaylak-kışlak olarak buldukları sahanın sancakbeyleri ve sair ehl-i örf taifesi tarafından vergi bahanesi ile rahatsız edilmemeleri için padişah haslarına dâhil edilmeleri, valide sultan haslarına dâhil edilmeleri veya İstanbul merkezli Darphâne ve Tersane gibi devletin herhangi bir kurum tarafından idare edilmeleri geleneği mevcuttu. Sair sebeplerle Aksaray sahasında meskûn olan Boynuinceli, Şerefli ve Çimeli gibi aşiretler de mukataaya verilerek idare edilmekteydiler. Aşiretlerin hukuki örgütlenme biçimleri için bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 185-200.

¹⁰⁰ BOA. NFS.d 3520, vrk.3.

¹⁰¹ Pîrzâde sülalesi gerçekte Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin devletle olan ilişkilerini sağlayan “Ağa” konumundaki sülaledir. Boynuinceli Aşireti cemaatleri gerçekte bir “mukataa” olarak müstakil bir vergi birimi olarak teşkilatlandırılmakta ve ihaleye sunulularak işletilmekteydi. Buradaki “işletmekten” kasıt, aşiretin vergilerini toplama hakkını devletten ihale ile üzerine alan müteşebbisin faaliyetlerini ifade etmektedir. Bu münasebetle, mesela 1821-22 yılları arasında Abdülfettah Bey, Ahmed Bey, Hamza Bey ve Selim Bey Boynuinceli Mukataası'nı işletmek (vergilendirmek; vergilerini toplamak) üzere devletten ihale ile almışlardı.

olan bu kimselerin kendi adları veya tâbi oldukları sülale adları sıklıkla konar-göçer aşiretlerin adı olarak da kayıtlarda yerini alabiliyordu. Ayrıca, Danişmendli Kazası'nın bölünerek Küçükdanışmendli adının ne zaman ortaya çıktığı şimdilik bilinmiyor ise de, bu gelişmenin 1700'lerin ortalarında gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

Kısmen tarihî geçmiş birlikteliğine ve kısmen de kullanılan ortak yaylak-kışlak alanları merkezindeki coğrafi birlikteliğe göre vücut bulmuş olduğu açık olan Küçükdanışmendli Kazası'nda yurt tutan Boynuinceli Aşireti, ifade edildiği üzere irili ufaklı on sekiz cemaatin birleşmesinden meydana geliyordu. 1834 yılına ait olan 3520 numaralı nüfus defterindeki sıralamaya göre bunlar şunlardı: Büyüksalaları, Hacıahmedli, Karacakürd, Kurutlu, Herikli, Boynuinceli, Savcılı, Sıdıklı, Kürdmahmadlı, Küçüksalaları, Harbendeli, Kütüklü, Danişmendli, Camili, Bekdik, Dumanlı, Durmuşlu ve Delüler. Görüldüğü üzere Boynuinceli Aşireti teşekkülleri, 1729'da Muşkara'ya yerleştirilen Boynuinceli cemaatleri esas alındığında, aradan bir yüzyıl geçmesine rağmen çok büyük oranda yapısını korumuş bir teşekküldür. Boynuinceli Aşireti'ni oluşturan cemaatlerin 1834 yılına ait nüfus defterine yansıyan insan-mekân merkezli hususiyetlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Büyüksalaları Cemaati: 1656'da Aksaray sahasını yurt tutmuş olan konar-göçer teşekküllerden biridir. Büyüksalaları Cemaati, Boynuinceli Aşireti Cemaatler Birliği'nin idare merkezi olan Sarıkaraman Köyü başta olmak üzere toplam 12 köy ve bu köylerde meskûn olan 623 erkek (toplam 1246 kişilik¹⁰²) nüfusa sahipti¹⁰³. Cemaatin sahip olduğu köyler Aksaray Sancağı'na bağlı olan Eyyubili Kazası sahasındaydı. Bu köyler günümüzdeki idarî ayrıma göre Aksaray İli-Ortaköy İlçesi'nin kuzeydoğusunda kalan Saları Alaca'yı, ilçenin kuzeydoğusundaki Sarıkaraman ile doğusunda kalan Bozkır Kasabası'nı ve Nevşehir il sınırında

Bu kimseler, genelde İstanbul'da yaşamakta olan emekli veya emekliliği gelmiş olan Saray'ın deneyimli bürokratları ile diğer memurlar idi. Bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 57-77. İlgili ihalede ortaklar mukataanın sadece dörtte üçünü alabilmişler, dörtte birlik kısmı ise Darphâne'nin hissesinde kalmıştı. Boynuinceli Mukataası'nın bir yıllık hazine geliri 16.061 kuruş idi. Bkz. *BOA. D. BŞM, 9113*. Anlaşılacağı üzere, Boynuinceli Mukataası'm ihale ile alanlar devlete karşı sorumlu iken, aşiretin ağası konumundaki Pirizâde de mukataayı vergilendiren bu dört kişiye karşı sorumlu idi. Boynuinceli kethüdası veya kâhyaları ile halk da Pirizâde'ye karşı sorumluydu. Böylelikle devlet, içi içe geçmiş bu himaye sistemi ile vergisini toplayabilmekteydi. Mukataa sisteminin işleyişine örnekler için bkz. Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, Cilt I, Trabzon Ticaret Ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016, s. 301-342.

¹⁰² Erkek sayısı kadar kadın sayısı da mevcut olduğu hesaba katıldığında ortaya çıkan toplam sayıdır.

¹⁰³ *BOA. NFS.d 3520, Vrk.3-19.*

konumlanmış olan Satansarı Köyü'nü içine alan sahayı kapsamaktaydı. Cemaatin köylerinden biri olan Abuuşağı Köyü ise daha uzak ve kuzeyde kalan bir sahada, Kızılırmak'ın Aksaray yakasında, günümüzde Gülşehir İlçesi'ne bağlı bir köy olarak Nevşehir, Kırşehir ve Aksaray il sınırlarının kesiştiği bir noktadaydı.

Hacıahmedli Cemaati: Cemaat 46 köy ve 2226 erkek (toplam 4452 kişilik) nüfus ile Boynuinceli Aşireti'nin nüfusça en büyük ikinci kısmını oluşturmaktaydı¹⁰⁴. Cemaate bağlı köyler, Aksaray-Ankara karayolu üzerinde yer alan Ulukışla ve Çardak'ı (Altınkaya) içine alarak kuzeye doğru devam etmekteydi. Koçhisar Kazası sınırlarına yakın olan Avşar, Demircili ve Abalı köyleri Hacıahmedli Cemaati'nin en batıdaki köylerini; Panlı Köyü (Ağaçören İlçe merkezi) ise en kuzeydeki köyü; Hacıahmedlitepeköy, Hocabeyli, Hacıibrahimuşağı, Boyalı ve Nurgöz köyleri de en doğudaki köylerini oluşturmaktaydı.

Karacakürd Cemaati: Cemaat 44 köy ve 2878 erkek (toplam 5756 kişilik) nüfus ile Boynuinceli Mukataası'nın en büyük nüfusa sahip kısmını oluşturmaktaydı¹⁰⁵. Cemaate bağlı köyler Kızılırmak'ın kuzeydoğusunda, Kırşehir tarafında kalmaktadır. Günümüzdeki idarî ayrıma göre, Kırşehir şehir merkezinden başlayarak Seyfe Gölü nihayetine kadar olan yerleşimler ile buradan güneye, Hacıbektaş ilçe merkezine gelene kadar mevcut olan köyler (Başköy, Küçükburunağıl, Çiğdem ve Mikâil'i kapsayan hat) Karacakürd Cemaati'ne mensuptu. Karacakürd Cemaati'ne bağlı olan bu 44 köy, günümüzde çoğunlukla Kırşehir İli Mucur İlçesi'ne; daha az sayıda olmak üzere Kırşehir merkez ile Kaman ve Hacıbektaş ilçelerine bağlıdır. Karacakürd Cemaati kendi içinde Hacıvelli, Maksudlu, Harablı, Kürdaliuşağı, Nefesli, Hayvan (veya Hivan) Yağmurlu ve Çadırılı adlarındaki mahallelere (obalara) ayrılmıştı. Bu bağlılıktan dolayı, mesela Çadırılıobası "Çadırılıkürd" imla-sıyla da kayıtlarda yerini almaktaydı.

Kurutlu Cemaati: Koçhisar Kazası havzasında meskûn olan bu cemaat, 17 köy ve 993 erkek (toplam 1986 kişilik) nüfusa sahipti¹⁰⁶. Cemaate ait köyler, günümüzde Koçhisar ilçe merkezinde, Ankara yolunun solunda; Tuz Gölü kenarında kalan Karamolluşağı ve Hamzalı'yı, kuzeyde ise Acıkuyu Köyü'nü içine alacak şekilde Hirfanlı baraj gölüne kadar uzanmaktaydı. Cemaatin meskûn olduğu saha kuzeydoğudaki Gülhüyük, Parlasan, Musular ve Seymenli köylerini de kap-

¹⁰⁴ BOA. NFS.d 3520, Vrk.19-63.

¹⁰⁵ BOA. NFS.d 3520, vrk.63-115.

¹⁰⁶ BOA. NFS.d 3520, vrk.167-185.

samaktaydı. Kurutlu Cemaati'ne bağlı olan Poyrazlı Köyü ise, diğerlerinin aksine Kızılırmak'ın karşı yakasında; Kırşehir'de kalan bir yerleşimdi¹⁰⁷. Cemaatin doğudaki sınırlarını Hacıahmedli Cemaati köyleri, kuzeydeki sınırlarını Şerefli Aşireti köyleri ile Kızılırmak, batıdaki sınırlarını da Tuz Gölü oluşturmaktaydı. Kurutlu Cemaati kendi içinde Ada, Süleymankethüda ve Kırıkali adlarında üç mahalleye (obaya) ayrılmıştı. Bu ayrım kayıtlara, "Adakurutlusu" imlasıyla da yansımıştır. Mesela Hamzalı Köyü, 1831'deki nüfus sayımına *Adakurutlusu Mahallesi* başlığı adı altında girmişti. 1830'lara tarihli Aksaray nüfus defterlerindeki kayıtlara göre, bu yıllarda Koçhisar Kazası'na sadece dört yerleşim (Koçhisar'ın kaza merkezi olan Koçhisar Köyü, Boğazköy, Sarıyahşi ve Çakınağlı) bağlıydı¹⁰⁸. Görüldüğü üzere, 1830'larda Koçhisar sahası neredeyse bütünüyle menşei konar-göçer olan teşekküllerin yaşam alanıdır.

Herekli Cemaati: *Herikli* adıyla da meşhur bu cemaat 16 köy ve bu köylerde sâkin 731 erkek (toplam 1462 kişilik) nüfusa sahipti¹⁰⁹. Cemaate ait köyler günümüzdeki idarî ayrıma göre Nevşehir İli'ne bağlı Kozaklı, Hacıbektaş ve Gülşehir ilçeleri sahasında meskûndü. Cemaatin yaşam sahası şu şekildeydi: Seyfe Gölü'nün doğusundaki Kozaklı İlçesi'ne bağlı Kalacık Kasabası ile Gerce ve Abdi köyleri, Hacıbektaş İlçesi'ne bağlı Kayaaltı, Kızılağlı ve Köşektaş köyleri; Hacıbektaş İlçesi merkezi hariç, Hacıbektaş'a bağlı Karaburna Köyü ve Kızılırmak kenarında konumlanmış olan (Gülşehir İlçesi'ne bağlı) Şahinler, Yeşilli ve Hacılar köyleridir.

Boynuinceli Cemaati: Altı köy ve bu köylerde sâkin 434 erkek (868 kişilik) nüfusa sahipti¹¹⁰. Cemaate ait köyler Kızılırmak'ın Kırşehir tarafındadır. Bunlar, kuzeyden güneye olacak şekilde Kırşehir İli'ne bağlı Kaman İlçesi idarî sahasında bulunan Karahabalı ve Meşeköy'ü, Kırşehir İli merkeze bağlı olan Kızılırmak kenarındaki Karaduraklı Köyü olarak sıralanmaktaydı.

Savcılı Cemaati: Üç köy ve bu köylerde meskûn 512 erkek (1024 kişilik) nüfusa sahipti¹¹¹. Cemaatin yerleşkesi Kızılırmak'ın Kırşehir tarafındadır. Bunlar, Keban baraj gölüne bakan Savcılıbüyükoba ve Savcılıbeyit köyleri sahasını içine alan dar bir sahada konumlanmışlardır.

¹⁰⁷ BOA. NFS.d 3520, vrk.139.

¹⁰⁸ BOA. NFS.d 3489, vrk.100-113.

¹⁰⁹ BOA. NFS.d 3489, vrk.115-129.

¹¹⁰ BOA. NFS.d 3489, vrk.129-136.

¹¹¹ BOA. NFS.d 3489, vrk.137-145.

Sıdıklı Cemaati: Üç köy ve bu köylerdeki 490 erkek (toplam 980 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹². Cemaatin yerleşkesi Kızılırmak'ın Kırşehir tarafındadır. Sıdıklı Cemaati'ne ait köyler, Boynuinceli Cemaati sahasının doğusunda, Keban baraj gölünün başlangıcında aynı addaki köylerin bulunduğu sahadadır.

Kürdmahmadlı Cemaati: Altı köy ve bu köylerde meskûn olan 495 erkek (toplam 990 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹³. Cemaatin köyleri Kızılırmak'ın Aksaray tarafındadır. Bu köyler, Ortaköy İlçesi'nin doğusunda kalan Balcı Köyü merkez olmak üzere Nevşehir İli sınırındaki Ozancık Köyü'nü içine alacak şekilde uzanan sahada yer almaktadır. Cemaatin merkezi olması nedeniyle Balcı Köyü, halk arasında aynı zamanda Kürdmahmadlı Köyü olarak da anılmaktadır.

Küçüksaları Cemaati: Dört köy ve bu köylerde sâkin 146 erkek (toplam 292 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹⁴. Cemaatin yerleşkesi Nevşehir İli Gülşehir İlçesi'ne bağlı olan Fakuşağı-Emmiler-Kızılkaya köylerini ve bu köyler arasındaki sahayı kapsamaktadır.

Harbendeli Cemaati: Harbendeli adındaki bir köy ve bu köyde sâkin olan 92 erkek (toplam 184 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹⁵. Günümüzde Harmandalı adıyla bilinen bu köy Kızılırmak'ın Aksaray tarafında yer almakta olup, Ortaköy İlçesi'ne bağlıdır.

Kütüklü Cemaati: Kütüklü adındaki bir köy ve bu köyde sâkin 35 erkek (toplam 70 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹⁶. Ağaçoören İlçesi'ne bağlı olup, Harmandalı Köyü'nün bir miktar güneyinde konumludur.

Danışmendli Cemaati: Toplam iki köy (Devedamı ile Çiftevi) ve bu köylerde meskûn olan 99 erkek (198 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹⁷. Cemaate ait köyler günümüzde Ortaköy İlçesi'ne bağlı olup, Ortaköy İlçesi'nin kuzeyinden Kızılırmak'a doğru art arda sıralanmaktadır. Devedamı Köyü'nün doğu sınırlarını Kırşehir ili sınırı oluşturmaktadır.

¹¹² BOA. NFS.d 3489, vrk.145-155

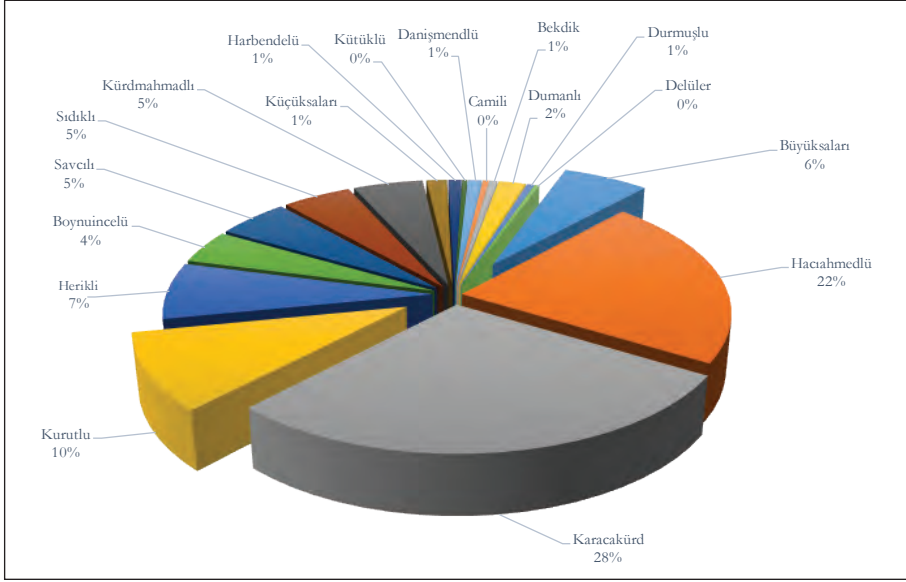
¹¹³ BOA. NFS.d 3520, vrk.157-165.

¹¹⁴ BOA. NFS.d 3520, vrk.165-167.

¹¹⁵ BOA. NFS.d 3520, vrk.185.

¹¹⁶ BOA. NFS.d 3520, vrk.187.

¹¹⁷ BOA. NFS.d 3520, vrk.187.

Grafik 1: Boynuincelü Aşiretine Bağlı Cemaatler ve Nüfusları (1834)

Camili Cemaati: Bir köy (Camili Köyü) ve bu köyde meskûn olan 43 erkek (toplam 86 kişilik) nüfusa sahiptir¹¹⁸. Köy, günümüzde Ağaçoören İlçesi'ne bağlı olup, ilçenin bir miktar doğusunda kalmaktadır.

Bekdik Cemaati: Bekdik adındaki köy ve bu köyde sâkin olan 56 erkek (112 kişilik) nüfustan ibarettir¹¹⁹. Köy, Sarıyahşi İlçesi'ne bağlı olup, ilçenin kuzeydoğusunda ve Harmandalı Köyü'nün ise kuzeyinde kalmaktadır. Köyün kuzeydeki sınırları Keban barajı gölü ile sınırlıdır.

Dumanlı Cemaati: İki köy ve bu köylerde ikamet eden 193 erkek (toplam 386 kişilik) nüfusa sahiptir¹²⁰. Cemaate ait köylerin yerleşkesi Aksaray sahasında tespit edilememiştir. 1729'da Muşkara'ya iskân edilen Boynuincelü Aşireti teşekkülleri arasında Dumanlı Cemaati'ne mensup 127 hâne bulunmaktaydı¹²¹. Atçekenlere mensup olan başka bir Dumanlı tayfası da Ertaş Yaylası'nın kuzey tarafına

¹¹⁸ BOA. NFS.d 3520, vrk.187.

¹¹⁹ BOA. NFS.d 3520, vrk.193.

¹²⁰ BOA. NFS.d 3520, vrk.193.

¹²¹ Halaçoğlu, *İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 77.

yerleştirilmiş ve bugün Nevşehir İlinin Kozaklı İlçesi'ne bağlı bulunan Bağlıca Köyü'nü meydana getirmişlerdir¹²². Dolayısıyla, 1830'larda Dumanlı Cemaati'ne ait bu iki köyün (Alaca: Dumanlı ile Karataş: Taşdumanlı) Nevşehir ilinin sınırlarında kaldığı tahmin edilmektedir.

Durmuşlu Cemaati: Yaylalı adındaki bir köy ve bu köyde sâkin olan 51 erkek (102 kişilik) nüfusa sahiptir¹²³. Cemaatin meskûn olduğu Yaylalı Köyü'nün, Nevşehir İli Gülşehir İlçesi sınırlarında kaldığı tahmin edilmektedir.

Delüler Cemaati: İki köy ve bu köylerde meskûn olan 34 erkek (68 kişilik) nüfusa sahiptir¹²⁴. Cemaate ait köylerden Taşdeliler Köyü, günümüzde Yalıntaş Köyü adı ile bilinmekte olup, Gülşehir İlçesi'ne bağlıdır. Bu durumda diğer köyün de Gülşehir İlçesi idarî sahasında bulunması mümkündür.

Görüldüğü üzere, Boynuinceli cemaatlerinden 11'i Kızılırmak'ın beri tarafında, Aksaray coğrafyası dâhilinde kalmaktaydı. Diğerleri ise Kırşehir başta olmak üzere Nevşehir ile (1830'da Aksaray'a bağlı olan) Koçhisar Kazası taraflarında kalmaktaydı. Boynuinceli Aşireti adı altında kayda giren 18 cemaat, 1834'te toplam 10.131 erkek (toplam 20.262 kişilik) nüfusa sahipti. Bu nüfus, 1834'te Aksaray Sancağı'mı oluşturan Aksaray, Eyyubili ve Koçhisar kazalarının toplam nüfusuna hemen hemen denktir (Bkz. Tablo I). Boynuinceli Aşireti çatısı altında kayda giren 18 cemaatin, 1834'te sahip olduğu toplam 10.131 erkek (20.262 kişilik) nüfusun 4889'u Kızılırmak'ın karşı (Kırşehir ve Nevşehir) tarafında, geri kalan 5242 erkek (10.484 kişi) ise Kızılırmak'ın beri (Aksaray) tarafında meskûndü.

Boynuinceli Aşireti çatısı altında kayda giren 18 cemaatin idarî merkezi Eyyubili sahasında bulunan Sarıkaraman Köyü idi. Bu mekânsal bağlılıktan dolayı "*Boynuinceli nam-ı diğer Sarıkaraman Aşireti*" adlandırması ortaya çıkmıştır¹²⁵. 1830'larda Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin başında boy beyine karşılık gelen *mir-i aşiret* unvanıyla Pirizâde Bekir'in oğlu 50 yaşındaki Hacı Mehmed bulunmaktaydı¹²⁶. Hacı Mehmed, oğulları ve kardeşi Abdülfettah ve onun oğullarıyla Sarıkaraman Köyü'nde ikamet etmekteydi. Babaları Bekir'in kardeşi olduğu

¹²² Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, s.17.

¹²³ BOA. NFS.d 3520, vrk.197.

¹²⁴ BOA. NFS.d 3520, vrk.199.

¹²⁵ İsmail Uçakçı, *Bozoklar*, Cilt I, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2015, s. 323.

¹²⁶ BOA. NFS.d 3518, vrk.2.

anlaşılan 30 yaşındaki Osman da yine çocuklarıyla Sarıkaraman'da yaşamaktaydı¹²⁷. Sarıkaraman Köyü 76 erkek (152 erkek-bayan) nüfusu ile Saları-yı Kebir (Büyüksaları) Cemaati köylerinden olan Bozkır ve Solhanlı köyleri ile birlikte en büyük nüfuslu üç köyden biriydi. Bahsi geçen Pir(i)zâde sülalesinin varlığı nedeniyle, Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin *Piroğlu* veya *Pirioğlu* Aşireti adıyla kayıtlara girmekte olduğundan bahsedilmişti. Boynuinceli Aşireti'ne adını veren Piroğlu veya Piroğulları aslen Büyüksalarlı Cemaati menşeli idi¹²⁸.

Aksaray sahasında meskûn konar-göçer tayfaların hususiyetleri yanında Boynuinceli Aşireti Cemaatler Birliği'nin idarî ve sosyal yapısına dair bazı bilgileri, bölgeyi 1837'de gezen Hamilton'dan edinmek mümkündür. Hamilton, 7 Temmuz 1837'de Aksaray şehir merkezine varmıştı. O, Hasandağı ve civar sahayı gezdikten sonra Aksaray kasaba merkezinden Acemköy'e hareket etmişti. Hamilton'un, Boynuinceli Aşireti ile ilgili bazı gözlemleri şu şekildeydi: “Şefleri, Koçhisar'dan Nevşehir'e giden yolun üzerinde kuzey yönünde yirmi veya otuz mil uzaklıktaki Sarıkaraman'da ikamet eder. Bunlar eskiden beyler tarafından yönetilirlerdi. Fakat şimdi Bab-ı Ali tarafından atanmış bir voyvodanın yönetimi altındadırlar. Başlıca görevleri veya meşguliyetleri Küçük Asya'nın doğu bölümündeki madenlerden İstanbul'a kurşun ve bakır taşımaktır”¹²⁹. Seyyah 15 Temmuz 1837'de Sarıkaraman Köyü'ne varmıştır. Bura hakkındaki diğer gözlemleri ise şöyledir: “...öğleden sonra 1'de voyvodanın konağı yanında yalnızca birkaç kulübeden oluşan Sarıkaraman'a ulaştık. Burada iki reisle karşılaştım. Bir tanesi aşiretin lideri olan, halkın çoğu gibi uzun ve yakışıklı ve yine onlar gibi kırmızının baskın renk olduğu parlak ve cırtlak renkli bir elbise tutkunu olan bir adamdı. Diğeri Konya paşası (Konya vilayeti valisi) tarafından atanmış olan ağa idi. Beni konağında ağırladı (...) Bu bölgenin Türkmenleri, eski Kapadokya selefleri gibi büyük at üreticileridir”¹³⁰. Hamilton'un gözlemleri doyurucu olmasa da, verdiği bilgiler 1830'lara tarihli nüfus kayıtlarıyla çağdaş olması nedeniyle önem taşımaktadır. Sarıkaraman'da iken Hamilton'un gördüğü aşiret reisi Piroğlu Mehmed Bey olmalıdır. 1834'te aşiretin miri olan Hacı Mehmed'in, 1814'te, yani 20 yıl önce yine aşiretin önderi olduğu ve Piroğlu Mehmed Bey adı ile (henüz *hacı*

¹²⁷ BOA. NFS.d 3520, vrk.3.

¹²⁸ 28 Haziran 1711 tarihli olan bu arşiv belgesine göre Büyüksalarlı Cemaati'nin aşiret miri Piroğlu Mustafa idi. Bu yılda Büyüksalarlı Cemaati “Danişmendli Türkmeni'nden” ibaresiyle kayda girmiş olup, bu durum Boynuinceli Aşireti adının bu yıllarda henüz üst çatı olacak derecede bağlayıcı olmadığına, Danişmendli adının halen kapsayıcı konumda olduğuna işaretir. Bkz. BOA. C. DH, 298/14854.

¹²⁹ Fahri Yıldırım, *Seyyahların Gözünden Aksaray Vê Çevresi*, Aksaray Valiliği Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray 2012, s.102.

¹³⁰ Yıldırım, *Seyyahların Gözünden Aksaray*, s. 115.

değildir) Aksaray-Kırşehir-Neveşehir sahasında kurşun taşıma işlerini yürüttüğü arşiv kayıtları ile sabittir¹³¹.

Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin aşiret miri, yani *boybeyi* Sarıkaraman'da ikamet etmekteyken, cemaatler birliği kethüdası da Çardak (Altunkaya)¹³² Köyü'nde ikamet etmekteydi. Zira Boynuinceli Aşireti cemaatleri ile ilgili olan 1831'deki ilk nüfus sayımına göre "*Koç Salih Ağa*", Hacıahmedli Cemaati'nin Kethüdası olarak kaydedilmişti¹³³. Geriye kalan 17 cemaat içerisinde kethüda olarak görevli resmiyette başka biri kayıtlı değildir. Bu durumda, Koç Salih Ağa'nın aynı zamanda Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin kethüdası olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek, 1834'teki nüfus yoklamasında Hacıahmedli Cemaati köyleri nüfus sayımına ilkin Çardak Köyü'nün nüfus sayımı ile başlamıştır¹³⁴. Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin idaresinde aşiret miri ve kethüdanın haricinde *kâhya* unvanlı pek çok kimsenin varlığı söz konusudur. Kâhya unvanlı bu kimseler, muhtemelen birkaç köyden oluşan daha küçük üniteleri idare etmekteydiler. Bazı köylerde ise kâhya bulunmamaktaydı. Kâhya bulunmayan köylerin, en yakında kâhyası bulunan köydeki kâhya tarafından idare edildiği söylenebilir.

Bilindiği gibi *kethüdalık* görevi babadan oğula geçerdi¹³⁵. Aksaray-Kırşe-

¹³¹ Uçakçı, *Bozoklar*, s. 323.

¹³² Günümüzde Aksaray merkeze bağlı Altunkaya Beldesi.

¹³³ BOA. NFS.d 3518, vrk.38.

¹³⁴ BOA. NFS.d 3520, vrk.19.

¹³⁵ Aşiretin veya cemaatin ihtiyaçları ile sair ileri gelenleri bir aday belirlerlerdi. Aday belirlendikten sonra durum mahallin kadısına iletilirdi. Kadı da durumu İstanbul'a bir arz ile bildirerek onay isterdi. Kadı arzında kethüda adayı için, "yarar kimesnedür, mahaldür, maslahatgüzâr, kethüdalık uhdesinden gelür, kethüda oğlu kethüdadır" şeklinde övücü ifadelerde bulunurdu. İstanbul gerekli incelemeleri yaptıktan sonra ilgili kimseye berat verirdi. Bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 175. Kethüda, aşiretin iç düzeni ve idaresinden sorumluydu. Aşiret Miri'nden sonra gelirdi. Voyvoda ise, aşiretin vergilerini toplayarak devlete ulaşturan kimseydi (bu kimse 1830'larda yerini kethüdaya bırakmıştır). Onlar, devletin kendilerine yüklemiş olduğu bazı görevler karşılığında vergiden muaf tutulmaktaydılar. Ancak bu uygulama genellikle ifade etmemekteydi. Genelde onlar, idarecisi olduğu cemaatin halkı gibi birer vergi mükellefi olup, devlet onların vergi vermekten kaçınmalarına müsaade etmezdi. Bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s.182. Bununla birlikte voyvoda ile kethüdalar çoğu zaman vergi vermemekte, kendi hisselerine düşen vergiyi ahalinin üstüne yıkmakta, yanlarında ikişer-beşer kişi istihdam ederek onları da vergi vermemeye sevk ederlerdi. Yani aşiretin üst seviyedeki idarecileri kendilerini bir tür "askeri" pozisyonunda görerek vergi vermeye yanaşmamaktaydılar. Ancak devlete göre, adı geçenler de vergilerini ödemeleri gerekiyordu: "Kırşehri ve Aksaray sancakları mutasarrıflarına ve (boşluk) ve kadılarına hüküm ki (...) Mehmed ve Ahmed ve Hacı Musa zide mecdühüm mukaddema Divan-ı Hümayun'a arzuhal idüb ber-vech-i malikâne uhdelinde olan Şerefli Türkmanı Mukataasının tahrir-i cedid defterinde mukayyed (...) reaya ve raiyyeti oğullarından Yunus veled-i Osman nam reaya ben mukaddema kethüda olmuş idim deyu ve Yusuf nam reaya ben dahi mukaddema voyvoda idüm deyu ve Deli Yahya nam reaya dahi ben pir u ihtiyarım deyu

hir-Neveşehir-Koçhisar sahasında toplamda 168 köyden müteşekkil Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin kethüdası görevinde bulunan Koç Salih Ağa'nın varlığı, 1970'de köy ahalisinden derlenen anlatılara şu şekilde yansımıştır: “*Bu köyde, köylülerin yapılış tarihini bilmedikleri güzel ve tarihi bir konak varmış. Yıkılmış, yerine ev yapılmıştır. Eski köyün ağası burada oturur, köyü yönetirmiş. Rivayetlere göre köy halkının kendisine hürmetsizlik yaptığını görünce köyü terk edip gitmiştir. Çardak'ın bir aşiret kolu olduğunu söylediler*”¹³⁶.

Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin tümüne adını veren iki eski cemaatin: Danişmendli ile Boynuinceli cemaatlerinin, 1830'larda hem köy sayısı ve hem de nüfus açısından Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin en zayıf halkaları haline gelmiş olmaları manidardır. Mesela Kayseri'yi yaylak, Kuzey Suriye sahasını kışlak olarak kullanan Danişmendli adı, 1582 tahririnde 40 cemaatten ve bu cemaate tâbi 1241 vergi nüfusundan oluşan teşekküle adını veren büyük bir üst çatı teşekkülü konumundaydı¹³⁷. Muhtemel aşiret üyeleri, aradan geçen birkaç yüzyılda bölüne bölüne farklı cemaatlere ayrılmışlar, her bir cemaatin başındaki beyin adı da bu cemaatler ile özdeşleştiğinden, ana çatı olan Danişmendli Aşireti gitgide küçülmüş olmalıdır. Ayrıca 1580'lerde Kayseri merkezli olarak yaşamakta olan Danişmendli Türkmenleri, Orta Anadolu'ya veya Anadolu'nun muhtelif sahalarına doğru yer değiştirirlerken veya 1700'lerde devlet tarafından zorunlu iskâna tabi tutulurlarken dağıtılmış ve böylelikle küçül(tül)müş de olabilirler. Nitekim 1530'larda Aydın'dan Kocaeli'ye, Menteşe'den Kırşehir'e, Saruhan'dan Maraş ve Adana'ya kadar Anadolu'nun dört bir tarafında görülen Danişmendli Türkmen-

muafiyet iddia ile mirîlerin virmeyüb ve bundan başka her biri kendülere ikişer beşer reayayı hizmetkâr idüb bizlerin hizmetkârlarımız mirî vermek iktiza eylemez deyu salyane itdirmeyüb mezburların rüsum-ı mirîleri sairlerine tahmil ve tahsil olunmak elzem gelse mucib-i gadr bir halde olmakla hilaf-ı kanun iddialarına amel ve itibar olunmayub rüsum-ı mirîleri tamamen tahsil etdirilüb kimesneye teallül ve muhalefet itdirilmemek için emr-i şerif verilmesini istüd'a eyledikleri ecilden Hazine-i Âmiremde mahfuz olan Başmuhasebe Defterlerine nazar olundukda Kırşehri ve Aksaray sakinleri Şerefli Cemaati Mukataası muma-ileyhimin ber-vech-i malikâne uhdelinde olduğu ve mukataa-i mezbura tabi Büyükkşerefli Cemaatinin Yunus veled-i Osman Kethüda ve Yusuf dahi mukaddema voyvoda ve Deli Yahya pir ü ihtiyar olmakla rüsumların hâli kayd olundukları ve rüsum-keş Türkman cemaatlerinin kadimi reaya ve raiyyeti oğullarından olub kal'a neferin ve derbend hidmeti mukabili yedlerinde berat ve emr-i şerif olmayanların sonradan muafiyetlerine amel ve itibar olunmayub rüsum-ı mirîleri tahsil için evamir-i şerife viregeldiği derkenar olunduk da derkenarı mucebince 1153 senesi Muharremin guresi gününde (29 Mart 1743) Hüdavendigâr-ı sabık merhum ve mağfurun-leh () Sultan Mahmud Han zamanında emr-i şerif verilmele verilen emr-i şerifin teccidi rica etmekle ‘hilaf-ı ferman yoğsa teccid ola’ deyu ferman emr-i şerif yazılmak için tezkire... fi 8 Receb 1168” (20 Nisan 1755). Bkz. *BOA. C. ML, 621/25569*.

¹³⁶ Konyalı, *Niğde Aksaray Tarihi*, Cilt II, s. 1867. Köylülerin, üyesi oldukları aşiret veya cemaat hakkında daha fazla bilgiye sahip olmamaları “sözlü anlatıların” aradan geçen bir yüzyıl aşkın sürede (140 senede) unutulmaya yüz tutmakta olduğuna işaret etmektedir.

¹³⁷ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 97.

lerinin¹³⁸, 1830'lara gelindiğinde buharlaşıp yok oldukları düşünülemez. Onlar, şüphesiz başlarındaki muhtelif beylerin adlarıyla Anadolu'da var olmaya devam etmekteydiler. Bu minvalde meselâ Boynuinceli, Karacakürd ve Hasanlı gibi aşiretlerin eski dönemlerde, meselâ 1500'lerde kendi adları ile mevcut olmadıkları, aksine Danişmendli Türkmenleri içerisinde çıktıkları kabul edilmektedir.¹³⁹ Bahsi geçen etkenler yanında Danişmendli Cemaati'ne mensup bazı hânelerin cemaatten ayrılarak başka mahallere çekip gitmeleri belirtilenler kadar etkili olmalıdır. Nitekim 1822 yılına tarihli arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre, aynı zamanda "Kaşıkçı Danişmendlisi" olarak da anılmakta olan Danişmendli Cemaati'nden 110 hâne, son sekiz on yılda (1812-1822) Danişmendli Cemaati'nden ayrılarak Karalı ve Sermayeli Aşireti'nin aşiret miri olan Gedeşoğlu Hacı Yusuf Bey tarafına geçip orada meskûn olmuşlardı. Durum üzerine Danişmendli Cemaati'nin bağlı olduğu üst çatı olan Boynuinceli Mukataası'nın kethüdası ve sair ileri gelenleri Küçükdanışmendli nâibine giderek durumu anlatmışlar ve gidenlerin geri getirilmesi için nâib vasıtasıyla, 15 Temmuz 1822 tarihli bir yazının (i'lâm'ın) devlet merkezine (İstanbul'a; Divan'a) ulaşmasını sağlamışlardı. Divan'a sunulan yazıda, gidenlerin geri gelmemesi durumunda devlete olan aynı ve nakdî sorumlulukların yerine getirilemeyeceği, cemaatin perişan olacağı vb. anlatılmakta, gidenlerin asıl aşiretlerine geri getirilmesi için devletten bir emir rica edilmektedir¹⁴⁰.

Yukarıdaki etkenlerin yanında, devlete ve ağalarına veya sancağın yıllık masraflarına verilmek üzere hisselerine düşen yıllık vergileri veremeyecek/ödeyemeyecek duruma düşenlerin bir çare olarak sağa-sola dağılmaları (memleketlerini terk ederek sancak veya kaza dışına çıkmaları) konar-göçer cemaatlerin sayıca azalmalarına yol açan önemli bir etken olmalıdır. Bu münasebetle Aksaray Sancağı sınırlarında meskûn olan Ekecik Aşireti ahalisinin durumu belirtilmelidir. Ekecik Aşireti her yıl İstanbul baruthânesine, barut yapımında kullanılan

¹³⁸ Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, Cilt II, s. 582-590.

¹³⁹ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 97.

¹⁴⁰ BOA. C.DH, 109/5402-1,2,3,4,5,6. Durum üzerine İstanbul'dan Kırşehir ve Aksaray havalileri nâibleri ile Darbhâne-i Âmiri'de bu işe görevli olan memurlara yazı yazılmıştır. 29 Eylül 1822 tarihli olan bu yazıya göre, Gedeşoğlu'na firar edenleri geri, asıl aşiretlerine getirtilerek iskân edilmeleri emredilirken, Ankara Sancağı'nda yaşamakta olan Tabanlı (Tabanlı nam-ı diğer Bozulus Türkmeni) Hassına bağlı Danişmendli nam-ı diğer Karamanlı adındaki cemaati ile (bu Danişmendli'ye bağlı olduğu anlaşılan) Veledüşakı Mahallesi'nin yanı sıra Karalı ve Sermayeli cemaatlerine müdahale olunmamasına dikkat edilmesi istenmekteydi. Yine aynı belgeden anlaşıldığı kadarıyla Gedeşoğlu tarafına firar edenler Boynuinceli Mukataası'na bağlı Kaşıkçı Danişmendlisi Oymağı'ndan Harbendeli, Arzumanoğlu ve Şehinzaroğlu (Şahnazaroğlu) mahalleleri (obaları) ahalipleri idi. Karalar ve Kaşıkçı cemaatleri için bkz. Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 104-109.

12.000 vukıyye (14.400 kg) âdi güherçile göndermenin yanında, bu güherçilenin İstanbul'a naklinden de sorumluydular. Bu yıllık vazife karşılığında onlar devlete başkaca vergi ödememekteydiler. Geriye sadece ağalarına vermekte oldukları çeşitli adlardaki ödemeler kalmaktaydı. Ancak hem devlete ve hem de ağalarına karşı her yıl yerine getirmek zorunda oldukları bu vazifeleri bazı yıllarda aksamaktaydı. Bu aksamanın arkasında, mesela 1833 yılına ait bir arşiv belgesine göre, aşiret ahalsinin üzerlerine binen ağır vergileri ödeyemeyecek hâle gelmeleri karşısında çoğu hânelerini terk ederek başka mahallere gidip yerleşmişler ve geride kalanlar gidenlerin vergilerini de vermek zorunda kaldıkları için ekonomik olarak perişan olmuşlardı¹⁴¹. Aksaray Sancağı'nda meskûn konar-göçer aşiretler gerek Baruthâne'ye ve gerekse mahallindeki idarecilerine olan yıllık ödemelerini/sorumluluklarını yerine getirmekte zorlandıklarından onlardan bazıları (yüzden fazla hâne: 100 x 5= yaklaşık 500 kişi) terk-i vatan ederek Ankara Sancağı'na bağlı Haymana'daki Cihanbeyli Aşireti içine girmiş, bazıları da Ilgın ve Bereketli Madeni'ne bağlı Develi Karahisar (Yeşilhisar/Kayseri) Kazası'na giderek orasını vatan tutmuşlardı¹⁴². Anlaşılabileceği üzere vergilerin ağırlaşmasından kaynaklanan geçim şartlarının zorlaşması vergilerin ödenememesine ve akabinde konar-göçer ahalinin memleketlerini terk etmelerine yol açıyordu. Benzer saikler altında gerçekleşen göçler ise şüphesiz konar-göçer cemaatlerin nüfusça küçülmelerine (ve dolayısıyla adlarının unutulmasına) veya (kaçak göç alan cemaatler açısından ise) nüfusça büyümelerine yol açmaktaydı.

1834'te Boynuinceli Aşireti çatısı altında kayda giren 18 cemaatin 7'si nüfusça büyük sayılabilecek yapıya sahip iken, geriye kalan 11 cemaat için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu 11 cemaatten her birinin-1834 yılına göre-en az 200-300 yıllık bir tarihi vardır ve bunlar, bir zamanlar aşiret (boy) hüviyeti taşıyan nüfusça çok daha büyük teşekküllerdi. O halde, bu cemaatler bir veya birkaç köyden oluşan küçük ünitelere nasıl dönüşmüşlerdi? Şüphesiz bu cemaatlerin bazı tayfaları birkaç yüz yıl önce yerleşik hayata geçip konar-göçer olma hususiyetlerini kaybederek yerleşik ahaliye karışmış ve böylelikle aşiret tahrirlerinin (sayımlarının) dışında kalmış olabilirler. Ayrıca, Anadolu'da ilk yaşam alanları olan Doğu ve Güneydoğu'dan Orta Anadolu'ya girerlerken yaşanan yer değiştirme hareketi sürecinde cemaate bağlı bir kısım tayfalar eski memleketlerinde kalmış da olabilirler.

¹⁴¹ Durum üzerine Ekecik ahalsi ileri gelenleri devletten yıllık ödemelerinde indirim talep etmişlerdi. Bkz. *BOA. Cevdet-Askeriye, 346/14329*.

¹⁴² Devlet ise durum karşısında gidenlerin geri gönderilmesi için Ankara mütesellimine ve diğer ileri gelen vazifelilere emir yazmıştır, bkz. *BOA. Cevdet-Askeriye, 346/14329*.

Bu gelişmelerden öte, devletin boş ve harap haldeki köyleri veya ziraat alanlarını şenlendirme maksatlı olarak 1691'de uygulamaya koyduğu iskân politikasının çok daha etkili olduğu söylenebilir. Zira bu politika, Anadolu'nun dört bir tarafına yayılmış olan aynı menşeden cemaatlerin daha da parçalanmasının önünü açmıştır. Parçalanarak küçülme durumunu, Boynuinceli Aşireti çatısı altında bulunan her bir cemaat için tek tek ayrıntısıyla ele almak mümkün olmakla birlikte, bu şekildeki bir teşebbüs ayrıca bir araştırmayı gerekli kılmakta olduğundan, burada sadece Bekdik Cemaati'ni ele alarak soruya cevap bulmak, diğerleri için de yeterli açıklamayı sağlayacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, 1469'da Aksaray'ın Osmanlı idaresine girmesinin akabinde yapılan tahrirleri gösteren *Tapu Tahrir Defterleri*'nde Danişmendli, Bayındır, Göктаş, Saları, Yağan, Yıva, Bektik, Avşar, Todurga, Uzartık, Musular vb. adındaki mezraa, köy, mevki ve kişi adlarına sıklıkla rast gelinmesi söz konusudur. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Aksaray'ın içinde bulunduğu Orta Anadolu, Anadolu'daki ilk Türk yerleşim sahaları arasındadır. Bu nedenle, Boynuinceli Aşireti çatısı altında bulunan bahsi geçen aşiret veya cemaatler daha Aksaray'a henüz avdet etmedikleri zamanlarda, onlarla aynı adlardaki mezraa veya köy adları Aksaray sahasında çoktan mevcuttu. Bunlardan biri de Bekdik adıdır.

1530'da Aksaray Kazası'na bağlı Eyyubili Nahiyesi'nde Bekdik adında bir mezraa mevcuttu. Bu mezraa, Çatin (günümüzde Ortaköy İlçesi'ne bağlı Çatin Köyü) yanındaydı¹⁴³. Bugün de aynı sahada (Ortaköy İlçesi sahasında) Bekdik adında bir köy mevcuttur. Ancak bu köy, Çatin Köyü yakınlarında değil, daha kuzeyde Kızılırmak kenarındadır. Her ne şekilde olursa olsun, 1530'larda adı mevcut olan Bekdik Mezraası ile günümüzde var olan (ve Boynuinceli Aşireti teşekküllerinin bakiyesi olduğu düşünülen) Bekdik Köyü, birbirleriyle aynı sahada, Eyyubili Nahiyesi'nde (şimdiki Ortaköy İlçesi'nde) bulunması söz konusudur. Bu durumda, *yer değiştiren cemaatler her hangi bir sahaya yerleşirlerken kendileriyle aynı menşeden gelen toplulukların sahalarını mı tercih etmekteydiler* sorusu akla gelmektedir. Zira benzer bir durum Salarlı Cemaati için de geçerlidir¹⁴⁴.

Danişmendli Türkmenlerinin Kayseri havalisinde buldukları sırada ger-

¹⁴³ Konyalı, *Niğde Aksaray Tarihi*, Cilt I, s. 615.

¹⁴⁴ 1530'da Eyyubili Nahiyesi'nde "Salur" adında bir mezraa mevcuttu. 1830'larda da Saları-yı Kebir ve Saları-yı Sağır adındaki iki büyük cemaatin yerleşim sahası yine Eyyubili Nahiyesi'dir. Günümüzde ise aynı sahada, Saları Alaca adında bir köy vardır. Ve bu köy, 1830'lardaki Saları Cemaati köylerinin bulunduğu saha içindedir.

çekleşen 1582'deki tahrirde Bekdik adında bir teşekküle rast gelinmemektedir. Ancak, daha 1530'da, Kırşehir sahasında Varsak Aşireti'ne bağlı olan bir Bekdik Aşireti mevcuttu¹⁴⁵. Bu durumda, 1530'da Aksaray'da, Eyyubili Nahiyesi'nde var olan Bekdik Mezraası'nın, Kırşehir'deki bu Bekdik Aşireti'nin yaylak alanı olması gerektiği akla gelmektedir. Zira Eyyubili Nahiyesi sahası ile Kırşehir sahası birbirleriyle sınır komşulukları olan aynı coğrafyadaki iki farklı sahadır. Günümüzdeki Bekdik Köyü de bir yönü ile Kırşehir idarî sahasına bakar şekilde konumludur. Dolayısıyla, Anadolu'da Bekdik adına en erken tarihten rast gelen yerlerden birinin Kırşehir-Aksaray sahası olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Kayseri ve havalisinden geldiği açık olan Boynuinceli Aşireti adındaki cemaatler birliğinin, Kırşehir-Aksaray sahasına geldiklerinden bir müddet sonra, bu sahanın yerlilerinden olan Bekdik Aşireti'ni de bünyesine katmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onlar, yani Bekdik Aşireti, 1656'daki tahrirde 73 hâne vergi nüfusu ile Kırşehir-Nevşehir-Aksaray sahasında bulunan Rum Evi Danişmendlileri (bu teşekkül daha sonraları Boynuinceli Aşireti veya Boynuinceli Mukataası adını alacaktır) çatısı altındadırlar¹⁴⁶. Kısacası Bekdik Aşireti, 1656'da Boynuinceli Aşireti önderliğindeki aşiretler birliğine girmiş durumdadır.

1700'lere geldiğinde ise Bekdik Aşireti için zorunlu iskân günleri başlar. Bu minvalde, Bekdik Aşireti'nin 1713'ten biraz önce Maraş'a iskân edildikleri ve buradaki Bektutiye Medresesi'ne vakıf reayası yazıldıkları görülmektedir. Bunlar vergilerini Maraş'ta bulunan Bektutiye (Mektutiye) Câmii ve Medresesi'ne vermekteydiler. Maraş'ta bulunan (Kara) Bekdik ahalisinin vergilerini Bektutiye Vakfı'na vermeyi kendilerinin talep etmiş olmaları¹⁴⁷, onların vakıf statüsünden yararlanmak istemelerinin sonucu olmalıdır. Böylece onlar devlet memurlarının (ehl-i örfün vb.) kanuna aykırı vergi taleplerinden kurtulmuş olacaktı. Bu durum onların, ayrıca nüfuslarında ve dolayısıyla da iktisadî güçlerinde sıkıntılı bir hâlde bulunmakta olduklarına da işaret olmalıdır. Nitekim onlar 1714'te Maraş'taki iskân yerlerini terk edip Aksaray yakınlarına gelerek burada yerleşmişler; hudutlarında zabıt olmaması sebebiyle de yolları basarak, yolcuların mallarını yağmalamışlar, benzeri kötülüklerde bulunmuşlardı. Şekavetlerinin gittikçe artması ve devlete olan 5000 kuruş borçlarını da ödememeleri üzerine, vergilerine 5000

¹⁴⁵ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 88.

¹⁴⁶ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 88.

¹⁴⁷ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s. 88.

kuruş daha zam yapılması istenmişti¹⁴⁸. Anlaşılan Bekdik ahalisi, Kırşehir-Aksaray sahasında yaşadıkları günlerde kendi hallerinde olmayıp, ahaliye zarar vermele-ri, şekavetle meşgul olmaları veya aynı sahadaki bir başka konar-göçer teşekkül ile problem yaşamaları nedeniyle olsa gerek devlet tarafından Maraş'a zorunlu iskâna tâbi tutulmuşlardı. Bu yıllarda, yani 1700'lerin ilk çeyreğinde, Aksaray Sancağı'nda sâkin Boynuinceli Mukataası cemaatleri 14 cemaatten oluşmakta olup, cemaatlerin her birinin içinde eşkıya ve sair iskândan kaçan grupların bulunması nedeniyle, bunların da devlete olan 15.000 kuruşluk borçları üzerine 5000 kuruş daha zam yapılması istenmişti. Ayrıca yine bu cemaatlerden biri olan Hacıahmedli Cemaati'ne de diğer cemaatlerden evlerin (hânelerin) gelip girmesi sebebiyle yıllık ödemelerine 1000 kuruş daha zam yapılması, Hacıahmedli Cemaati'nin bu yıllardaki malikâne mutasarrıfı-işletmecisi Baltacılar Kethüdası Ali Ağa tarafından, İstanbul'a bildirilerek talep edilmişti¹⁴⁹. Osmanlı arşiv kayıtlarına dayalı bu son bilgi, Hacıahmedli Cemaati'nin sonraları; 1830'larda kalabalık bir nüfusa sahip olmasının arkasında yatan etkenlere ışık tutuyor olmasıyla da önem taşımaktadır.

Görüldüğü gibi, 1700'lerin ilk çeyreği hem Bekdik ve hem de Boynuinceli Türkmenlerine mensup diğer cemaatler için sıkıntılı bir sürece karşılık gelmektedir. Ancak süreç devam etmekteydi. Maraş'tan ayrılan Karabekdik adındaki bu teşekkül, 1722'de, bu sefer Ereğli ile Karapınar arasında bulunan Hortu Hamı adındaki mahalle iskân edilmişti¹⁵⁰. Onlar devlet tarafından buraya iskân edildiğinde, aynı zamanda her bir hânesine de ziraat alanları verilmiş, boшта duran Yenice ve Ağaçalı köyleri de kendilerine tahsis edilmişti. Bununla birlikte Bekdik ahalisi, çeşitli bahaneler ileri sürerek iskân mahallerini terk etmeye ve konar-göçerliğe yeniden dönmek için devletten yeni taleplerde bulunmaya başlamışlardı. Devlet ise, bu talepleri kesinlikle reddetmişti¹⁵¹. 1729'da, yukarıda bahsi geçtiği üzere, Muş-

¹⁴⁸ Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, s. 53 ve İlyas Gökhan-Kasım Bal, *Dulkadirli ve Bayezidli İdareciler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 43.

¹⁴⁹ Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, s. 53.

¹⁵⁰ 1757'ye tarihli bir arşiv kaydına göre burası Bekdik adıyla anılmaktaydı. Devlet, ana yollar üzerinde bulunan hanları aynı zamanda bir derbent noktası olarak görmekte olduğundan, çeşitli etkenlere bağlı olarak ısızlaşan bu sahaları şenlendirmeye gayret göstermiştir. Ayrıntısı için bkz. Doğan Yörük, "II. Mahmud Döneminde Konya Çevresindeki Derbendlerle İlgili Yapılan Düzenlemeler", *İkinci İktisat Tarihi Kongresi* (24-25 Haziran 2010, Elazığ), Elazığ 2013, s. 205.

¹⁵¹ Günümüzde Konya İli Ereğli İlçesi'ne bağlı olan ve genelde Ereğli İlçesi'nin kuzeyinden Aksaray sahasına doğru uzanmakta olan sahada yer alan Taurlı, Halaçlı, Adabağ, Taşağlı, Aşıklar, Tatlıkuyu, Acıkuyu, Sarıtopallı, Kargacı, Türkmen, Akhüyük, Bulgurlu, Çiller, Kamılıkuyu, Yeniköy, Aşağıgöndelen, Yukarıgöndelen, Zengen, Karaburun, Kuskuncuk, Sazgeçit (Hortu) ve Selvili adındaki 22 köy ile Niğde İli Bor İlçesi sahasında kalan Kızılcıca, Çukurkuyu, Badak, Emen, Nazaran ve Bereke köylerinin Bekdik Aşireti

kara'nın nüfusça takviye edilmesi sürecinde Bekdik Cemaati'nden de 79 evin (hânenin) Muşkara'ya iskâna tâbi tutulduğu ve böylece kasabada Bekdik adında bir mahallenin vücut bulduğu bilinmektedir¹⁵². Aslen Kırşehir-Aksaray coğrafyasında meskûn olan ve bu şekilde, iskâna tabi tutularak farklı coğrafyalara dağıtılan Bekdik Cemaati'nden bir kısım ahali, 1830'lara tarihli nüfus defterlerinde yer alan kayıtlara göre, eski yurtları olan Eyyubili Kazası sahasında Bekdik Cemaati'ne bağlı Bekdik adındaki köyde 18 hânede 56 erkek (toplamda 112 kişilik) nüfus ile ikamet ediyorlardı. Anlaşılan Bekdiklerden bir kısmı iskân esnasında, iskândan kaçarak veya iskân edildikleri yerlerden zamanla ayrılarak eski yurtlarında; Aksaray'da kalmayı/toplanmayı başaramışlardır.

b. Boynuinceli Türkmenlerinin “Kaza” Statüsünü Alması

Boynuinceli Türkmenlerine mensup boyların 1840'larda tıpkı Aksaray, Koçhisar ve Eyyubili gibi *kaza* statüsü elde ettiğini belirtmek gerekmektedir. Bu gelişmenin II. Mahmud zamanında başlayan ve Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanıyla (1839) hızlanan modernleşme hareketleri ile rabitası söz konusudur. Tanzimat Fermanı'nın üç temel ilkesi olan askerlik, vergi ve asayiş konusu, her açıdan konar-göçer aşiretlerin klasik örgütlenmelerini derinden etkilemişti. Aşiretlerin Tanzimat-ı Hayriye'ye uygun olarak mal ve mülklerinin yazılıp bundan böyle *yerleşik ahali gibi* herkesin tahammülüne göre vergilendirilmesinin yeni usulün gereği olduğunun hicrî 1256/miladî 1840'da Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilmesiyle bilhassa aşiret idarecilerinin sıkıntılı bir sürece girmiş olduklarını tahmin etmek güç değildir¹⁵³. Zira eskiden aşiretler tek tek birey olarak vergilendirilmek yerine topluca vergilendirilmekte, kimden ne kadar vergi tahsil edileceği aşiret miri veya aşiret kethüdası tarafından belirlenmekte, bu sırada pek çok kişiden vergi alınmayarak onların vergileri de aşiretin fakir fukarasından tahsil edilmekte, aşiret üyelerinden bu şekilde toplanan vergiler bazı zamanlarda hazineye ulaşmadan aşiret beylerinin ellerinde kalarak tarumar olmakta, bu sefer ağalar veya beyler bir yıl içerisinde ikinci kez aşiret ahalisinden vergi toplamaya kalkışarak ahaliyi iyice perişan hâle getirmekteydiler. Dolayısıyla yeni düzenlemelere bağlı olarak, 1840'lardan

tarafından kurulduğu ifade edilmektedir. Günümüzde bu köylerdeki bazı aileler kendilerinin Maraş'tan geldiklerini söylemektedirler. Ayrıntısı için bkz. Gündüz, *Danışmendli Türkmenleri*, s. 89.

¹⁵² Bekdik ahali, Nevşehir Kalesi'nin ardına düşen Kahveci Dağı'nın batı yamacında kendilerine tahsis edilen arsalarla ev yaptırmak kaydıyla yerleştirilmişlerdi. Bkz. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 23.

¹⁵³ Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler* (Sempozyumu Bildirileri, Tarsus, 14 Mayıs 2000), Ankara 2000, s. 221.

itibaren aşiret reisleriyle devlet veya devletin taşradaki temsilcileri (kaza, sancak ve vilayet meclislerindeki idareciler) sıklıkla karşı karşıya gelmeye başlamışlardı.

Tanzimat'ın ilanından sonra vergilerin âdil şekilde toplanması amacıyla taşrada, her bir kazada tesis edilen muhassıllık meclisleri¹⁵⁴ kısa sürede olumlu etki göstermişti. Nitekim Aksaray sahasında meskûn Boynuinceli aşiretlerinden bazı cemaatler (başta Hacıahmedli Cemaati olmak üzere) ile Şerefli Aşireti, aşiret idarecilerin zulümlerinden kurtulmak ve normal halkın sahip olduğu haklara sahip olmak, Tanzimat-ı Hayriye şartlarında idare edilmek için devlete başvurarak Aksaray Kazası Muhassıllığı'na bağlanmayı talep etmişlerdi¹⁵⁵. Boynuinceli Aşireti'nin üst yönetimi ise bu sırada Aksaray Muhassılı Said Ağa'nın, Aksaray sahasındaki konar-göçer menşeli aşiretleri yerli ahali ile bir tutarak vergilendirmeye kalkması karşısında yaşanan sıkıntıları bertaraf etmekle meşguldü. Zira Boynuinceli Aşireti'ne bağlı cemaatlerin Aksaray sahasında kalanları yerli ahali gibi sayılıp vergilendirilirken, aynı aşiretin Kırşehir, Nevşehir, Arapsun ve Bozok sahasında kalan hâneleri (veya cemaatleri) olduğu gibi bırakılmış, bu durum vergi kaybına yol açtığı gibi çeşitli dedikodulara da mahal vermişti. Aşiret yönetimi ayrıca İstanbul'a giderek, buldukları kazaların ahaliyle irtibatları olmadığını, onlara pek de uyum sağlayamadıklarını, her tarafa muhassıl tayin edilerek ora ahaliyelerinin rahat kavuştuklarını belirterek, müstakil bir *kaza* olmayı devletten talep etmişlerdi¹⁵⁶. Durum Meclis-i Vâlâ'da enine boyuna görüşülmüş ve aşiretler üzerinde Tanzimat ilkelerinin şimdilik uygulanmayarak, ülke genelindeki aşiretlerin durumlarının yeniden düzenlenmesi için daha ayrıntılı çalışmaların yapılması kararına varılmıştı (1840). Ayrıca Meclis-i Vâlâ'da 5 Kasım 1840'da yapılan görüşmede Şerefli Aşireti'nin de Boynuinceli Aşireti'ne bağlanarak Konya Vilayet Meclisi tarafından gönderilecek bir muhassıl tarafından idare edilmesi; 1841 yılından itibaren ise bütün aşiretlerin Tanzimat usullerine göre yönetilmesi kararlaştırılmıştı. Bu karara

¹⁵⁴ Muhassıllık veya Memleket Meclisleri'nin işleyişi için bkz. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 32-45.

¹⁵⁵ BOA. *Cevdet-Dahiliye, 7620 ve BOA. İrade-Meclis-i Vâlâ, 178*'den naklen Abdullah Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuincelü Aşireti", *Türk Kültürü*, Sayı 503-504, Ankara 2005, s. 17.

¹⁵⁶ Arazi tahriri, vergilerin tespiti ve tahsili gibi hususlarda Tanzimat-ı Hayriye şartlarına uygun olarak müstakil muhassıl ile müdürün yetkili olmasını, zabıta işlerinin de aralarından atanacak bir beye havale edilmesini talep etmişlerdi. Böyle olursa eğer idarî ve mali yükümlülüklerini en iyi şekilde yerine getirebileceklerini, Darphâne ve Baruthâne için tertip edilen kurşun ve güherçileyi nakletmeye devam edeceklerini taahhüt etmişlerdi. Bkz. Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuincelü Aşireti", s. 18.

istinaden Boynuinceli Aşireti, 1841'de Konya Vilayeti'ne bağlı müstakil bir kaza hâline getirilmiş, kazaya kaymakam, nâib ve müdür atanmıştır¹⁵⁷.

Boynuinceli cemaatlerinin idarî anlamda *kaza* statüsüne kavuşmaları tabiidir ki, onların Aksaray ile Koçhisar kazalarından hiç de geri kalmayan sayıda bir nüfusa sahip olmalarının neticesidir. Daha önce ifade edildiği üzere 1830'larda Aksaray-Koçhisar-Kırşehir ve Nevşehir sahasında meskûn olan Boynuinceli cemaatlerinin toplam nüfusu, mesela 1834'te 5242 erkek (kadınlarla beraber 10.484 kişi) idi. Bu nüfus miktarı Aksaray Kazası'nın neredeyse yarısına, Koçhisar Kazasının ise neredeyse beş katına karşılık gelmekteydi¹⁵⁸. Yine ifade edildiği üzere Boynuinceli Aşireti 18 farklı cemaatten oluşmaktaydı ve Aksaray-Koçhisar-Kırşehir-Nevşehir coğrafyasında ikamet etmekte olan konar-göçer menşeli en büyük cemaatti. Dolayısıyla nüfus açısından bakıldığında Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerin *kaza* olarak teşkilatlandırılması isabetlidir. Arşiv belgelerinde ifade edildiği üzere Boynuinceli Aşireti *kazaya* veya *kaymakamlığa* dönüştürüldüğünde, Şerefli Aşireti de bir *müdürlük* teşkil edilerek Boynuinceli Kazası'na bağlanmıştı¹⁵⁹. Zira Tanzimat'ın ilanı akabinde aşiret veya cemaat ağalarından vb. kaynaklanan problemlerin yoğun şekilde devlet merkezine intikal etmesiyle, devlet adamları aşiretlerin veya cemaatlerin yeni bir şekle sokulması hususunu ciddi şekilde ele almışlardı. 1843 yılı sonlarından itibaren aşiret beyliği uygulamasının tamamen ortadan kaldırılması konusu Bâb-ı Âlî tarafından değerlendirilmiş, ancak bu radikal değişimin yeni problemlere yol açacağı düşünülerek, konunun aşiretlerin iskânı tamamlandıktan sonra yeniden gündeme alınması kararlaştırılmıştı. Bu sırada hükûmetin kararı *aşiret beyliği* uygulamasını kaldırarak yerine *müdürlük* kurumunun tesis edilmesi olmuştur¹⁶⁰. Şerefli Aşireti'nin bir müdürlük etrafında yeniden örgütlenmesinin bu gelişmenin akabinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır¹⁶¹.

¹⁵⁷ Ayrıca, aşiret ileri gelenlerinin katılımı ile bir "kaza meclisi" oluşturulmuştu. Kazaya kaymakam olarak İstanbullu Salih Ağa, müdür olarak (Pirizâde) Hacı Hüseyin Bey ve nâib olarak da Alaiyeli Mehmed Sadık Efendi atanmıştı, bkz. Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuinceli Aşireti", s. 20-24.

¹⁵⁸ Bkz. Tablo I.

¹⁵⁹ BOA. A. MKT. UM, 70/61.

¹⁶⁰ Saydam, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler", s. 223.

¹⁶¹ Bu yıllar, Anadolu genelinde mevcut aşiretlerin müdürlük veya muhtarlık adı altında teşkilatlandırılarak devlet sistemine adapte edildiği yıllardır. Teke Yöresi'ndeki yörüklerin değişen idarî konumları için bkz. Mehmet Ak, *Teke Yörükleri 1800-1900*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 90-97.

Tablo 2: Pirizâde Sülalesinin Nüfus Kütüğü (1834)¹⁶²

Hâne	İsim	Fizikî Özellikler	Diğer Özellikler	Yaş
1	Pirizâde Hacı Mehmed bin Bekir	Sarı kır sakallı	¹⁶³ Vrk.3	50
	Oğlu Hüseyin ¹⁶⁴	Az kara bıyıklı		25
	Diğer oğlu Bekir	Şâbb-ı emred		13
2	Pirizâde Abdülfettah ¹⁶⁵ bin Bekir	Kara sakallı		40
	Oğlu Süleyman			7
	Diğer oğlu Mehmed			3
4	Pirizâde Osman ¹⁶⁶ bin Abdurrahman			30
	Oğlu Hanefi			1
	Abdurrahman bin Eyyub			13
	Ahmed bin Hüseyin	Ter bıyıklı		19

Boynuinceli Aşireti kazaya dönüştürülürken, eskiden aşiretin en saygın kişisine karşılık gelen aşiret miri (mir-i aşiret) unvanına sahip Pirizâde sülalesi, Boynuinceli Kazası'nın müdürlüğünü yürütmeye başlamıştı. Bu bağlamda 1845'lere doğru kazanın müdürü Pirizâdelerden Osman Bey'dir¹⁶⁷. Ancak o, yaşanan bazı olumsuz durumlar neticesinde birkaç muhtarıyla birlikte, sorgulanmak üzere 1845'te vilayet merkezi Konya'ya sevk edilmişti. Bu esnada Mehmed Ağa adında biri de Boynuinceli Kazası'na kaymakam tayin edilerek, kaymakamlık merkezi olan Sarıkaraman'a varmıştı. Sarıkaraman'a varan kaymakam, Piroğlu Osman ve sair muhtarların Konya'ya celbinden de yararlanarak halktan kanuna aykırı, çeşitli adlar altında para toplamıştı. Bu paranın toplanmasına olan tepkiden dolayı olsa

¹⁶² BOA. NFS.d 3520.

¹⁶³ Aşiretle ilgili olan 1831'deki ilk nüfus sayımında "aşiret miri" olarak kayıtlıdır. Bkz. BOA. NFS.d 3518, vrk.2.

¹⁶⁴ Boynuinceli Kazası'nın ilk müdürüdür.

¹⁶⁵ Hacı Mehmed'in kardeşi olan Abdülfettah'ın, 1831'deki nüfus sayımında Yusuf (12) ve Süleyman (D.T: 11 Muharrem 1247: 22 Haziran 1831) adlarında iki çocuğu vardır.

¹⁶⁶ Kazanın Hüseyin'den sonraki müdürüdür.

¹⁶⁷ 1831'de ise kardeşi (abisi) olan 50 yaşındaki Hacı Mehmed, aşiretin miri idi. Aynı tarihte Osman 30 yaşında olduğuna göre (Bkz. BOA. NFS.d 3518, vrk.2), 1845'te 44 yaşında olmalıdır.

gerek, idareciler ile ahali arasında huzursuzluk yaşanmış olduğundan bazı öldürme olayları da vuku bulmuştu. Durum üzerine Kaymakam Mehmed Ağa ile kaza müdürü ve sair ileri gelenler sorgulanmak üzere Nevşehir'e celb edilmişlerdi¹⁶⁸. Zira Tanzimat ilkelerine göre kaza idarecileri, kendilerine tahsis edilen maaşa kanaat edip, halktan bir "habbe" almayacakları hususunda taahhütte bulunarak devlete senet vermişlerdi¹⁶⁹. Ancak kaza idaresi, görüldüğü üzere daha farklı bir mecrada ilerlemekte, buna istinaden de aşiret ahhalilerinin devlete olan şikâyetleri eksik olmamaktaydı.

Boynuinceli Kazası'nın kötü idare edilmesi durumu sadece yukarıdaki menfur durumlardan ibaret değildir. Kazanın ilk müdürü ve yine Pirizâdelerden olan Hacı Hüseyin Bey'in de halktan toplamış olduğu devletin vergilerini vb. zimmetine geçirmekten dolayı Varna'ya sürgün edilmesi emredilmiş, öncelikle sorgulanmak ve muhasebesi görülmek üzere aşiretin bazı muhtarlarıyla birlikte Konya'ya getirilmişti (1842). Hacı Hüseyin Bey¹⁷⁰ ve aşiret muhtarları yaklaşık 104.000 kuruşu (olmayan masraf harcaması olarak göstererek) zimmetlerine geçirmekle itham edilmekteydiler¹⁷¹. Hâl böyle iken bu ihmalden sorumlu olanların üzerine gidilmemiş, zimmete geçirilen para o şekilde araya kaynarak gitmiş, yetmiyormuş gibi ahaliden 132.000 kuruş daha toplanmış, akabinde yukarıda bahsi geçen Osman Bey Boynuinceli Kazası'na müdür olarak atanmıştı. Hem Hüseyin Bey ve hem de Osman Bey, hangisi müdür olur ise olsun ahaliden az veya çok gayri kanunî olarak akçe almakta¹⁷², yine kaza sandığında toplanan akçe de benzer şekilde buradan yasal olmayan yollarla müdürler olan Pirizadelere geçmekteydi. Kaza sandığında olması gereken akçenin nerede olduğu sorulduğunda ise *ahalide olduğu*

¹⁶⁸ BOA. A. MKT, 30/60-1.

¹⁶⁹ Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuinceli Aşireti", s. 22.

¹⁷⁰ Hacı Hüseyin Bey, 1831'de Boynuinceli Aşireti Cemaatleri'nin aşiret miri olan Pirizâdelere'den Hacı Mehmed'in oğludur. O, 1834'te 25 yaşında olarak kayda girmiştir (BOA. NFS.d 3520, vrk.3). Bu durumda, 1845'te 35 yaşında olmalıdır.

¹⁷¹ Oysa 1842'den itibaren kaza kaymakamına, aşiret müdürüne ve diğer görevlilere yeterince tahsisat ayrılmıştı. Bkz. Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuinceli Aşireti", s. 20-21.

¹⁷² Cemaat mensupları istenilen akçeyi vermemeleri durumunda zorla hapsedilerek yanlarındaki koyun ve keçi gibi hayvanları satılarak bu akçe tahsil edilmekteydi. Emre itaat etmeyenler sorgusuz sualsiz zincirlenmekte, üstelik de kendilerinden bir de zincir akçesi tahsil edilmekteydi. Boynuinceli cemaatlerinden Hacıahmedli Cemaati öteden beri Bereketli Madeni'nden (Çamardı İlçesi/Niğde) İzmit İskelesine kurşun nakletmekteydiler. Fakat cemaat ileri gelenleri hak sahiplerine bir kuruş ödeme yapmamaktaydı. Yetmiyormuş gibi ahaliden her gün onar-on beşer kişi haksız yere zincire vurularak cezalandırılmaktaydı. Bkz. Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuinceli Aşireti", s. 17.

cevabı verilerek, böylece ahali devlete borçlu gösterilmekteydi. Bu nedenle Pirizâde Osman, Konya Valisi Aşfer Paşa zamanında Konya'ya getirilerek hapsedilmişti. Ancak valinin görev yerinin değişerek Konya'dan ayrılması akabinde Müdür Pirizâde Osman Bey serbest bırakılmıştı. Devam eden süreçte Osman Bey ve onun adamları olan aşiret muhtarlarından geçmişe dönük olarak 45.000 kuruşluk iki adet borç senedi alınmış, adı geçen Mehmed Ağa da yine kazaya kaymakam olarak tayin edilmişti. Kaza müdürü Osman Bey ile muhtarlara esaslı (muhkem) şekilde ikazlarda bulunularak kazanın idaresinde dikkatli olmaları hususu ifade edilmişti. Bununla birlikte muhtarlardan Yeşiloğlu adındaki kimse ve ona bağlı hâneler, hisselerine isabet eden akçeyi (borcu) reddetmiş olduklarından (muhtemel aşiretin diğer ileri gelenleri) üzerine varıp muharebeye tutuşmuşlardı. Muharebe esnasında Yeşiloğlu'nun kardeşi, birkaç gün sonra da küçük çocuğu obasında telef edilmiş halde ölü bulunmuştu. Üstelik öldürülenlerin haklarını, Boynuinceli Kazası idarecilerinden arayan soran olmamış, anlaşılan bir bakıma olayın üzeri kapatılmıştı. Bunlar yetmemiş gibi Boynuinceli Kazası müdürü Osman Bey, *ahaliye 132.000 kuruş borcu olmadığı* hususunda ahalinin beyanını içeren (ahaliden) bir senet almıştı¹⁷³. Bu senedin baskı yoluyla; zor ile alınmış olduğu tahmin edilebilir. Devletin bürokratları tarafından kaleme alınan ve 20 Eylül 1845 tarihli olan bahsi geçen bu raporda yer alan olayların ne derecede doğru olduğu bilinmese de hiçbir şeyin olmadığını, Boynuinceli Kazası'nı idare edenlerin her şeyi yollu yolunca (kanunlar dairesinde) idare ettiklerini, adalet terazisinden ayrılmadıklarını iddia etmek de zordur. Anlaşıldığı kadarıyla Boynuinceli Kazası, *kaza* statüsünü elde etmiş olmakla birlikte, yönetsel anlamda kötü idare edilmekteydi. Hâlen idarede aşiret gelenekleri icra ediliyor olmalıydı ve bu durum, yani *kazanın bir aşiret gibi eski geleneklere göre idare edilmesi*, Boynuinceli Kazası'nın *kaza* olma statüsünün lağvedilmesi için önemli bir sebep teşkil edecekti¹⁷⁴.

Nitekim 1845 tarihli olan yukarıdaki belgede yer alan diğer kayıtlara göre Seyyid Yahya Tevfik, Süleyman Nazım ve Mehmed Selim adındaki (üst düzey devlet memuru oldukları tahmin edilen) kimselerin hazırladığı bir raporda, Boynuinceli Aşireti'nin bir müdür ve muhtarlar ile idare edilmesine devam edilmesi, ancak *kaza* statüsünün, yani *kaymakamlık* uygulamasının lağvedilmesinin yanı sıra Boynuinceli Aşireti ahalisinin meskûn olduğu köyler kendilerine ait olmayıp,

¹⁷³ BOA. A. MKT, 30/60-1.

¹⁷⁴ Bu duruma, yani kaza idaresinde uygunsuz bazı olayların yaşanmasına, başka bir arşiv belgesinde temas edilmiştir. Bkz. BOA. A. MKT. UM, 70/61.

oturdukları veya ziraat ettikleri toprakların başka başka kazalarda yer almasından dolayı¹⁷⁵ anlaşmazlıklar devam edeceğinden, “*hâne ve mer’a ve mezra’aları ahar kazalarda olmak ve kendüleri Nevşehir’e merbut bulunmak mülabesesiyle oldukları mahall ahalisi ve müdürleriyle beyinlerinde sözleri ve münaza’a eksik olmayacağına binaen*”, aşiretin kaza olma durumunun kaldırılarak, çevredeki kazalara bağlanması gerektiği devlete tavsiye edilmekteydi. Bu tavsiyeler yapılırken en büyük memurundan (kaymakam, müdür vb.) ağa ve beylerine varıncaya değin Boynuinceli’ye tâbi cemaat ahaliilerinin haksız vergi talepleriyle sömürülmekte olduğu, Boynuinceli’nin kaza statüsünden çıkarılıp Aksaray ve Kırşehir gibi kazalara bağlanması durumunda ahalinin bu sömürüsünün de ortadan kalkacağı iddia edilmekteydi. Yine bu teklife göre, aşiret içerisinde etkinlikleri bulunan Boynuinceli Aşireti Müdürü Pirizâde Osman Bey, Sandıklı Hacı Osman, Karacakürd Sipahioğlu Hacı Mahmud ve Hereklili Mükremin’in-ki bu kimseler üyesi oldukları cemaatlerin kethüdaları görevindedirler-sürgüne tâbi tutulmaları¹⁷⁶ veya aileleriyle aşiret içinden çıkarılıp münasip bir mahalle yerleştirilmeleri durumunda geriye kalan; başsız kalan ahalinin rahatça Nevşehir’e bağlanabileceği belirtilmekteydi¹⁷⁷:

“Diğer ma’ruzat-ı acizanemizde keyfiyetleri tafsil ü beyan kılınan Boynuinceli ve Şereflü aşiretleri eğer ki lafzara aşair-i saire ile müşterek iseler de zıkr olunan Boynuinceli min-haysi’l-mecmu’ üçbin dörtüyz seksenbir (3481) ve Şereflü üçyüz (300) kadar hânedan ibaret olarak mezkûr Boynuincelinün ikiyüzelliüç hânesi nefsi Nevşehir ve otuzbir hânesi Kırşehir ve ondokuz hânesi Aksaray kasabaları derunlarında mine’l-kadim meskûn ve nüfusları ceridelerinde mukayyed olub ahali-i saire ile beraber memleketçe müretteb olan virgülerini virmede ve diğer üçbin yüzyetmişsekiz (3178) hânesi Nevşehir ve Kırşehir ve Aksaray ve Arabsun kazaları ve Şereflü dahi Aksaray’a tâbi Koçhisar Kazası toprağında mesken edüb bunlar bi’l-cümle hâne ve tarla ashabından olarak emri ziraat ve harasetle iştilal etmekte

¹⁷⁵ Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin kaza merkezi Sarıkaraman Köyü’nde, yaylak ve kışlak sahaları ise Aksaray, Kırşehir ve Nevşehir kazalarında bulunmaktaydı. Bu dağınıklık ister istemez aşiret ile bu kaza idarecilerinin veya ahaliilerinin çeşitli sebeplerle karşı karşıya gelmelerine yol açabiliyordu.

¹⁷⁶ Bu ve benzeri raporlarda belirtilen telkinler Payitaht’ta dikkate alınmıştır. Buna göre 1845’te Boynuinceli Aşireti’nden sürülenler ve sürgün mahalleri şu şekildeydi: Müdür Osman Bey Alaiye’ye, Osman Beyin Yeğeni Yusuf Bey Antalya’ya, Hüseyin oğlu Hüseyin Bey Antalya’ya, Hacı Osman Kethüda Isparta’ya, Süleyman Kethüda İçel-Ermenek’e, Hacı Mahmud Kethüda İçel-Ermenek’e Köroğlu İbrahim Kethüda Burdur’a, İbiş Kethüda Alaiye-İbradi’ye, Mükremin Kethüda Teke-Elmalu’ya, Mehmed Kethüda Alaiye-Manavgat’a ve Hüseyin Kethüda Alaiye’ye. Bkz. BOA. BEO, Sadaret Evrakı Mektubî Mühimme Kalemi, I-A/94-I’den naklen Saydam, “Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuinceli Aşireti”, s. 26.

¹⁷⁷ Bkz. BOA. A. MKT, 30/60-3.

ve içlerinde deve ve ağnam sahibi olanlar yine hânelerinde şenlik kalmak üzere familyalarından bazılarıyla yedlerinde bulunan hayvanları fakad eyyam-ı sayfda (yazın) bir iki mah müddet yaylaka gönderüb getürmekde ve bunlar başkaca kaimmakam ile idare olunmakda olarak ancak müstakıl toprakları olmayub sâkin oldukları ve ziraat eyledikleri mahall ve arazi salifu'z-zikr kazaların olmak¹⁷⁸ ve üzerlerinde bulunan iştirak lafz-ı beliiyesinden dolayı en büyük memurlarından muhtarlarına varıncaya kadar me'kel (geçim yeri-yemek) itihaz olunub mürettebat-ı miriyelerinden ma'ada şimdiye değin kendülerinden daha nice akçeler alınmakda ve sâkin oldukları kazalarda ra'y-i hayvanatdan (hayvan gütmekten) dolayı rencide olunmakda bulunmak mülabesesiyle (münasebetiyle) çekdikleri sefalet ve mazarrat canlarına binerek müdir ve muhtarlarının ibka ve kaimakamlıklarının lağvıyla fi'l-asl Nevşehir'e olan merbutiyetlerinin te'kid ve icrası sureti istid'a olunmuş ve eğer ki keyfiyet-i istid'aları başkaca mazbata-i resmiye ile ifade vü beyan kılınmış ise de aşiret-i merkumeden sekiz mahalle olarak her birinin müstakıl muhtarı ve cümlesinin bir müdiri olub ahalisinden dahi kimi el-hâle hazilhi müdirleri bulunan Osman Bey ve kimisi müdir-i sabık Hacı Hüseyin Beyin tarafdarı olmaktan naşı kankısı müdir bulunur ise diğeri aleyhinde olarak vuku'u beyan olunan fesad ânın azli ve kendüsünün nasbı garazından neşet eylediği vâreste kayd-ı irad olunduğuna ve salifu'z-zikr istid'alarına müsa'ade-i aliyye şayan buyurulduğu takdirde dahi fesad-ı mezkûr mündef' olmamış olacağından başka hâne ve mer'a ve mezra'aları ahar kazalarda olmak ve kendüleri Nevşehir'e merbut bulunmak mülabesesiyle oldukları mahall ahali ve müdirleriyle beyinlerinde sözleri ve münaza'a eksik olmayacağına binaen bu babda mülahaza olunan hüsn-i suret kaimmakamlık ve müdirlik ve muhtarlıkların lağvı ve Bereketlü Maden-i Hümayunundan me'mur oldukları kurşunu ke'l-evvel nakl etmek şartıyla mal-i mirî ve muhassat-ı mu'ayyenelerinin virgü tahsisiyle umur-ı şer'iyeye ve hususat-ı vakı'aları buldukları mahaller nüvvab (naibler) ve müdirleri taraflarından ru'yet olunmak ve haklarında bir güne cevru ta'addi vuku'a gelmemesine Nevşehir kaimmakamı bulunanlar canibinden daima dikkat kılınmak üzere zikr olunan hânelerin bi't-tefrik (aynı olarak, alınarak) buldukları kazalara suret-i irtibatları icra ve hisselerine isabet edecek virgülerinin mezkûr kazalar tob virgülerine zamm ve ilave ile sal be-sal istifa olunması hem ahali-i aşiretin mübtela oldukları ta'addiyatdan korunulmasını ve hem saye-i ma'delet-vaye-i hazret-i mülukânede istihsal-i esbâb-ı kat'-ı varidatı demek

¹⁷⁸ Daha başka bir arşiv belgesinde de ifade edildiği gibi, aşiret ahalesinin tasarruf ettikleri araziler ile normal ahalinin arazileri birçok köyde karışık halde, yan yana, iç içe idi. Bkz. BOA. *Cevdet-Dahiliye*, 7620'den naklen Saydam, "Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynucelü Aşireti", s. 15.

binâberin (bundan dolayı) icrasında müşkilât gösterileceği bi-şekk (şüphesiz) olduğundan evvel-emirde müdir-i merkum Osman Beyin ve aşiretçe nüfuzu bulunan Sandıklı Hacı Osman ve Karacakürd Sipahioğlu Hacı Mahmud ve Herekli(li) Mükremin kethüdaların şimdilik birer mahalle nefyi ve def'i veyahut familyalarıyla aşiret-i merkume içinden çıkarılıb diğer münasib yerlere iskân etdirilmesi ve merkum Hacı Hüseyin Beyin dahi şu irtibat maddesi yoluna girince ve ahali-yi aşiret bu usule alışub evvelki idarelerinin îâdesinden ümidleri kesilinceye kadar müngasında tevkifi (alıkonulması-tutuklu tutulması) lazım geleceği muhat-ı ilm-i sami-i daveraneleri buyuruldukda ol-babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir fi 18 Ramazan 1261" (20 Eylül 1845)¹⁷⁹.

Bu tarz telkinler veya etkenler neticesinde, 1845 yılının sonlarına doğru Boynuinceli Aşireti'nin *kaza* statüsü; yani kaymakamlık olma durumu ile kadı veya nâib bulundurma (niyabet) hakkı kaldırılmış, aşirete bağlı köyler de Aksaray, Nevşehir ve Kırşehir'e bağlanmaya başlanmıştı: "...işbu Boynuincelü ve Şereflü aşireti mukaddema (1841) kaimmakamlık vehile müstakillen idare olunmakda olduğu hâlde suret-i idarelerinde malum olan bazı uygunsuz hallerden dolayı 61 (hicrî 1261/miladî 1845) tarihinde kaimmakamlık ve niyabeti lağv olunarak zikr olunan kazalara ilhak olunmasına..."¹⁸⁰. Boynuinceli Aşireti'nin kaza olma durumunun kaldırılmasının aşiretten tahsil edilecek olan vergilerin tahsilinde soruna yol açmayacağı, aşiretin bağlanacağı kazalardaki müdürlerin vergi toplama meselesinin layıkıyla üstesinden gelebilecekleri, yine aşiretin üzerinde olan kurşun ve güherçile taşıma işini de Ankara Eyaleti'nde meskûn olan daha başka aşiretlerin rahatça yerine getirebileceği ileri sürülmekte ve böylece Boynuinceli Aşireti'nin kaza statüsünün kaldırılmasından endişe edilmemesi gerektiği, devlete telkin edilmekteydi:

"...eğer bakayalarının terakümü ve memur oldukları kurşun ve güherçilenin nakline adem-i iktidarları beyan olunmuş ise de saye-i şevket-vaye-i hazret-i şahanede bunların mülhak oldukları kazaların ekserisinde muvaz-zaf müdirler olarak bakayalarının anlar marifetiyle hüsn-i istihsali müm-kün olduğu misillü kurşun ve güherçilenin dahi yalnız gayret-i ma'lumeye mahsus olmayub Ankara Eyaleti dâhilinde iskân olunan aşair-i ma'lumenin dahi bu misillü hidmet-i mahsusaları olmasıyla anlar nakli tesviye olmakda ise bunun dahi ol-vechile yapılması lazım geleceğinden el-hâsil iskân-ı aşâir

¹⁷⁹ Zira aşiretler üzerinde bu şekilde idarî kararlar alınırken veya aşiretler iskâna tâbi tutulurken, aşiret beylerinin olumsuz davranışlarına engel olabilmek için ikna metodunun yanında bir müddet gözaltına alınmalarına veya sürgün yoluyla başka bir mahalle yerleştirilmelerine sıklıkla başvurulmuştur.

¹⁸⁰ BOA. A. MKT. UM, 70/61.

(aşiretlerin iskânı) maddesi bir taraftan bi'l-iltizam icra olunub durur iken emr-i iskânı takdir etmiş böyle bir aşiretin yine hey'et-i sabıkalarına irca' olunması (yani aşiretlerin iskân olunarak yerleşik düzene geçmeleri teşvik ediliyorken, diğer taraftan bu müdürlüğün yeniden tesisinin eskiye dönüş olacağı) tecviz olunmayub (caiz görülmeyip-uygun görülmeyip) mamafih bu def'a ber-minval-i muharrer inha vuku'balsa...¹⁸¹.

İlgili arşiv belgesinde ileri sürülen yaklaşımın, Meclis-i Vâlâ'da alınan Kırşehir, Hacı Bektaş, Aksaray, Nevşehir ve Arapsun kazalarındaki aşiretlerin normal idarî organlarca yönetilip denetlenmesi kararının¹⁸² çıkmasına öncülük ettiği söylenebilir. Boynuinceli Kazası'nın *kaymakamlık* olma durumu lağvedilince, kaza ileri gelenleri ile Şereflî Aşireti ileri gelenlerinin iki adet mahzar ile devlete başvurdukları görülmektedir. Başvuruda, Boynuinceli ve Şereflî aşiretlerinin idareleri ve vergilerinin layığıyla toplanabilmesi için bir *müdürlük* etrafında birleştirilmeleri; müdürlüğün başına da Aksaray Kazası Müdürü Kapıcıbaşı Tosun Ağa'nın tayin edilmesini talep etmişlerdi. Durum üzerine Anadolu Teftiş Memuru olan bir kimenin konu ile ilgili devlete sunmuş olduğu rapor Konya valisine iletilmiş, “aşiretlerden gelen müdürlük talebinin eski durumlarına (kaza durumuna) dönmek demek olacağından, bu talebin kabul edilmemesi” hususunda uyarılarda bulunulmuştu¹⁸³.

Devlet (devleti temsil eden Konya Eyaleti veya Niğde Sancağı idarecileri), kaza olma durumuna son verdiği aşiretin Aksaray'a bağlı sıradan köylerden veya köylülerden bir farkı kalmaması için aşiretin elindeki yarı özerklik taşıyan diğer yetkileri sonlandırmakta kararlıydı. 1845'te, idarî anlamda kaza olma durumu ortadan kaldırılan Boynuinceli Aşireti cemaatlerinin, 1845-1860 yılları aralığında zabt u rabt altına alınması için üzerine gidilmeye devam edildiği bir dönemdir. Arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla 1845'te *kaza/kaymakamlık* olma konumu kaldırılan Boynuinceli cemaatleri ilkin aşiret/cemaat mensubu olan *kethüda* ve *kâhyalar*, daha sonra da yine aşiret/cemaat mensubu olan muhtarlar tarafından ser-muhtarlık adı verilen bir idare altında yönetilmeye başlanmışlardı.

Ancak bahsi geçen kethüda veya kâhyaların idarelerinden sorumlu oldukları aşiret/cemaat ahali ile olan ilişkileri bilhassa vergi ve benzeri meseleler yü-

¹⁸¹ BOA. A. MKT. UM, 70/61.

¹⁸² BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 1268 (Arz tezkeresi)'nden naklen Saydam, “Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuincelü Aşireti”, s. 26.

¹⁸³ Bkz. BOA. A. MKT. UM, 70/61.

zünden hiç bitmemekte, ahalinin devlete olan şikâyetleri devam etmekteydi¹⁸⁴. Bu bağlamda Aksaray Kazası'nda meskûn Boynuinceli Aşireti cemaatlerine mensup ahali 1846'dan 1850'ye kadar geçen dört yıllık süreçte her yıl vergilerini toplayarak aşiretin ser-muhtar görevinde bulunan Halil Kethüda'ya teslim etmiş ve yıllık vergilerini teslim ettiklerine dair Halil Kethüda'nın mührü ile mühürlü makbuzlarını ellerine almış olmalarına, her bir mahalle muhtarında vergilerin ödendiğini gösteren ilmühaber kâğıtları bulunmasına rağmen, Ser-muhtar Halil'in toplanan vergileri *mal sandığına* teslim etmemesinden midir veya ahalden biraz daha akçe almak düşüncesinden midir, *efkâr-ı fasidesinden midir* her nasıl ise Kethüda Halil, yaklaşık yedi yük (700.000 kuruş) daha üzerlerinde vergi borcu olduğunu iddia ederek ahalden yılda iki kez olacak şekilde vergi toplamaya teşebbüs etmişti. Durum üzerine Boynuinceli Aşireti ahalipleri devlete başvurarak, bu şekilde yılda iki kez vergi ödemeye takatlerinin olmadığını, dolayısıyla kethüda Halil'in bu türde bir salahiyetinin olup olmadığını tetkiki ve muhasebesinin görülmesi için vilayet merkezi olan Konya'ya celb edilmesi hususunda Konya valisine hitaben bir emir yazılmasını/çıkarılmasını talep etmişlerdi¹⁸⁵. Ahalinin devlet merkezinden olan bu talebi karşılık bulmuş, İstanbul'dan Konya valiliğine ilgili konuda yazı yazılmış ve Konya valisi de gerekli olan incelemeleri yaptıktan sonra neticesini İstanbul'a; devlet merkezine bildirmişti.

Konya valisinin 4 Ocak 1850 tarihli bu yazısına göre, Boynuinceli Aşireti adını vergileri Halil, İbiş ve Veli adlarında üç kâhyanın toplamış olduğu, mal sandığında olması gereken vergilerden Halil Kâhya'nın zimmetinde 64.628 kuruş, İbiş Kâhya'nın zimmetinde 40.640 kuruş ve Veli Kâhya'nın zimmetinde de 7491,5 kuruş kaldığı tespit edilmişti. Ancak adı geçen kâhyalar *bu paraları Niğde ve Aksa-*

¹⁸⁴ Ahali ile cemaat/aşiret kethüdaları arasındaki problemler, uzun on yılların meselesidir. Nitekim 15-25 Şubat 1743 tarihli bir arşiv kaydı bu durumu ortaya koymaktadır. Buna göre Boynuinceli Mukataası'na bağlı Karacakürd ahali, kethüdaları olan Süleyman'dan kaynaklanan sıkıntılar nedeniyle derterine çare bulmak için soluğu devlet merkezine; payitahta gitmekte bulmuşlardı. Karacakürd ahalisinin ifadelerine göre, kethüdaları Süleyman daha önceleri kendilerine rencide edici hareketlerde, baskılarda bulunduğu, bir daha bu şekilde davranmayacağı hususunda taahhütte bulunmuş, eskisi gibi zorbalığa teşebbüs ederse (devlete) 5000 kuruş vereceğini (nezre bağlanacağını) kadı ve ahali huzurunda belirtmiş ve bu durum mahkemede kayıt altına alınarak taraflara hüccet verilmişti. Bu hüccetin bir nüshası da Defterhâne'de Başmuhasebe Defterleri'ne gönderilerek kaydedilmişti. Ancak Kethüda Süleyman, "huyulu huyundan vazgeçmez misali" ahaliye (çeşitli sebepler ile) yeniden zulmetmeye başlayınca Karacakürd ahali, yukarıda belirtildiği gibi İstanbul'a giderek kethüdayı şikâyet etmek zorunda kalmıştı. Ahali, Kethüda Süleyman'dan söz verdiği 5000 kuruşun tahsil edilmesi ve kethüdanın bir daha işlerine karışmaması için mahallinde mahkeme görülmesi amacıyla bir emr-i şerif rica etmişler, nihayetinde emr-i şerif çıkartmayı da başarabilmişlerdi. Bkz. BOA. *Karaman Ahkâm Defterleri, Defter N: 1, s. 82/5.*

¹⁸⁵ BOA. MVL 177/7.

ray mal sandıklarına teslim ettikleri, ellerinde teslimi hâvî senetleri olduğu yönünde iddiada bulunmaya devam etmişlerdir. Olayın hakkı hakikati daha ayrıntılı tetkik edildiğinde Halil, İbiş ve Veli adındaki kâhyaların arkasında muînleri (yardımcıları) olan kimselerin olduğu anlaşılmıştır. Bunlar Kaderoğlu İbrahim, Ateşinoğlu Osman, Şabanlı Salih, Koca'nın oğlu Süleyman, Bekir'in Yakub ve Kurtlu Hasan adındaki kâhyalar idi. Bu kâhyaların sorgulanmak üzere Konya'ya çağrılması hususunda Konya'dan özel bir memur görevlendirilmiş olmasına rağmen, kâhyalar emre itaat etmemiş, Konya'ya; Konya Eyalet Meclisi'ne ifade vermeye/sorgulanmaya gitmemişlerdi. Bununla birlikte, adı geçen kâhyalar bahsi geçen paranın Halil, İbiş ve Veli üzerinde olduğunu; geri kalanının da kendileri üzerinde olduğunu ilgili memura şifahen ifade etmişlerdi¹⁸⁶. Görüldüğü gibi Boynuinceli Aşireti idarecileri konumunda olan kâhyalar ahaliden toplamış oldukları vergileri devlete teslim etmemişler, muhasebelerinin görülmesi için davete rağmen, Konya'ya gitmeme cesaretini dahi göstermişlerdir. Yine aynı belgede Konya valisi, (Aksaray Meclisi'nden temin edilen mazbataya; yazıya göre) *Boynuinceli ahalisinin Aksaray Kazası'na bağlı kalmaktan hoşnud olduklarını*, adı geçen kâhyaların idare ettikleri ahaliyi me'kel (yemek, yiyecek; geçim yeri yani sömürülecek bir kaynak) olarak kabul ettiklerinden normal bir ahali gibi meskûn olmalarına rıza göstermediklerini, aşiret olarak idare etmeye niyetli olduklarını belirterek¹⁸⁷ zimmetlerindeki paraların tahsil edilmesinden sonra aşiret kâhyalarının münasip birer mahalle sürgün edilmeleri durumunda asayişin sağlanmış olacağını ifade etmekte ve bu konuda padişahın/devletin iznini talep etmekteydi¹⁸⁸.

¹⁸⁶ BOA. MVL, 83/22.

¹⁸⁷ "...ahali-yi fukaranın kaza-i mezbure merbutiyetlerinden ve ahali-yi meskune hâkiminde bulunmalarından bi'l-vücûh hoşnud ve müteşekkir oldukları aşikâr ise de zikr olunan kâhyalar aşiret-i merkume ahalisini me'kel (yiyecek, geçinecek-sömürülecek kaynak) itihaz etmiş olduklarından ahali-yi saire misillü meskûn olmalarına ru'-yî rıza göstermeyerek aşâir hükmünde kullanırız efkâr-ı fasideleriyle aşiret-i merkume derununa ilga-yî fitne ve fesad ictisar etmekte oldukları melfuf Aksaray Meclisi mazbatasından dahi malum-ı ilm-i rahimaneleri olacağı bedihi ve bunların bu suretle adem-i itaat ve su'î hareketleri ileride aşiret-i merkume derununda ziyadece bir uygunsuzluğun vuku'u mülahazadan gayr-ı ba'id idüğü...". Bkz. BOA. MVL, 83/22.

¹⁸⁸ BOA. MVL, 83/22.

Tablo 3: Boynuinceli ve Şereflî Aşiretlerinin Yıllık Gelir-Giderleri (1845)

Boynuinceli	Şereflî
Mal-i mirî: 150.000	Mal-i mirî: 12.750
Masarf-ı kırtasiyye: 25.000	Masarf-ı kırtasiyye: 3450
Güherçile nakliyyesi bedeli: 10.000	Maaş-ı müdir: 4800
Maaş-ı kaimmakam: 30.000	Maaş-ı neferat-ı zabtiyye: 3600
Maaş-ı müdir: 30.000	Maaş-ı muhtaran: 800
Maaş-ı kâtib: 6000	-
Maaş-ı neferat-ı zabtiyye: 36.000	-
Maaş-ı emin-i sandık: 3000	-
(Toplam): 290.000 (kuruş)	(Toplam): 25.400 (kuruş)

İlerleyen yıllarda Boynuinceli Aşireti'nin Aksaray Kazası'na olan bağlılığının sağlamlaştırılması ve asayişin temini ile ahalisinin rahata ermesi için Aksaray ve Niğde idarecilerinin gayretleri devam etmiştir. Ancak 1863 tarihli bir arşiv belgesinden¹⁸⁹ anlaşıldığı kadarıyla, 1850-60 yılları arasındaki 10 yılda Boynuinceli Aşireti'nin Kızılırmak'ın kuzey veya kuzeydoğusunda yer alan cemaatlerinin Kırşehir'e, diğer bir kısmının da Nevşehir'e bağlanarak iyice küçültüldüğü söylenebilir. Anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte Şereflî Aşireti köyleri ile Kurutlu Cemaati köylerinin Aksaray Kazası'na¹⁹⁰; Herikli ve Dumanlı cemaatlerine mensup köylerin Arabsun ve Nevşehir'e; Savcılı, Sıdıklı, Boynuinceli ve Karacakürd cemaatlerinin Kırşehir'e; Harbendeli, Kütüklü, Danişmendli, Camili ve Bekdik gibi cemaatlere mensup köylerin Hacıahmedli Cemaati ile birlikte *Hacıahmedli* adı altında Aksaray Kazası'na; Büyüksaları, Küçüksaları ve Kürdmahmadlı cemaatlerinin de *Salan* üst çatısı altında¹⁹¹ yine Aksaray Kazası'na bağlanarak Aksaray-Kırşehir-Nevşehir sahasındaki konar-göçer menşeli teşekküllerin müstakil olma durumları ortadan kaldırılıp günümüzdeki idarî yapılanmanın alt yapısı neredeyse oluşturulmuştur. Bu süreçte, Aksaray sahasında meskûn olan ancak Boynuinceli Aşireti cemaatlerinden olmayan Çemeli Aşireti köyleri ile Harbendeli Cemaati köylerinin de Aksaray'a bağlandığı tahmin edilmektedir.

¹⁸⁹ BOA. MVL, 409/34.

¹⁹⁰ Zira 1888'de Şereflî ve Kurutlu birer "nahiye" olarak Aksaray Kazası'na bağlıdır. Bkz. Mustafa Bay, *Salnamelerde Aksaray*, Aksaray Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray 2013, s. 47.

¹⁹¹ Nitekim 1882 ve 1896'da Salan "nahiye" olarak Aksaray Kazası'na bağlıdır. Bkz. Bay, *Salnamelerde Aksaray*, s. 47.

1871 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte nahiye idarî birimi XIX. yüzyılda ilk kez resmî bir hüviyet kazandığından¹⁹² yukarıdaki bahsi geçen oluşumların bu tarihten sonra nahiye adı altında Aksaray Kazası'na bağlanmaları söz konusudur¹⁹³. Bu süreçte Aksaray Kazası'na, Kızılırmak'ın güney veya güneybatısından başlayan ve günümüzdeki Yeşilova'ya kadar uzanan, geçmişten beri Aksaray sahasında en büyük nüfusu ve en çok köyü kapsayan Hacıahmedli Aşireti (Cemaati) ile Saları ve Kurutlu cemaatlerinin kaldığı anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde Hacıahmedli Aşireti'nin çok sayıda köy ile önemli bir nüfus yekûnuna sahip olması, bu sefer dikkatlerin bu aşiret üzerine toplanmasına yol açmıştır. Nitekim Hacıahmedli Aşireti adı, 1863 yılına ait bir belgede ilk kez Boynuinceli Aşireti'nden bağımsız olarak kayda girmiştir; *"Aksaray Kazası toprağında meskûn ve mutavattın bulunan Boynuinceli Aşireti kaza-i mezburâ rabt ve ilhak buyurulduğu o anda Hacıahmedlü Aşiretinin hey'et-i sabıkası (eski yapısı) tagyir olunduğundan..."*. Devlet anlaşılan Hacıahmedli Aşireti üzerinden Aksaray'daki konar-göçer menşeli yapıları sona erdirmeyi ve böylelikle onları devlet sistemine eklemeyi kat'i surette kararlaştırmıştır. Bu münasebetle, Niğde Kaymakamı Galip Abdülhalim'in 1863'te İstanbul'a; devlet merkezine sunduğu yazı önemlidir. Bu yazıya göre, Hacıahmedli Aşireti 54 köyden¹⁹⁴ ve bu köylerde meskûn 969 hânedan oluşmaktaydı. Yine Niğde kaymakamına göre, Boynuinceli Aşireti Aksaray Kazası'na bağlandığında, Hacıahmedli Aşireti'nin de aşiret veya cemaat olma durumu (yapısı) değişime uğramış; bozulmuştu. Yani artık Hacıahmedli Aşireti'nin aşiret olma ayrıcalığı sona ermiş bulunmaktaydı. Buna rağmen, ser-muhtarlık uygulaması devam etmekte; ser-muhtarlık adı altında görev yapan (veya daha önce görev yapmış) kimseler ki, bunlar Çakır Ağa, Mamaloğlu Mehmed Kâhya, Hacı Yusuf ve Kıl Hüseyin olup, ahaliye çeşitli nedenlerle zulmetmeye devam etmekteydiler. Bu nedenle ser-muhtarlığın kaldırılarak, bundan böyle ser-muhtar nasb ve tayin olunmaması, her bir köyün kendi muhtarını seçerek bu kimselerin muhtar olarak tayin edilmesi; aşirete ait vergilerin eskiden olduğu gibi

¹⁹² "1871 Nizâmname'si ile kaza ile köy arasında bir idarî birim olarak ilk kez nahiye oluşturulmuştu. Beş yüz kişiden fazla nüfuslu köy ve çiftlikler bir nahiye olarak düzenlenmiş bulunuyordu. Nahiyeler ayrıca, bir kaza içerisindeki köy ve çiftliklerin yakınlıkları ve ilişkileri göz önünde bulundurularak belirlenecekti. Nahiye müdürü kendisine bağlı köylerin ihtiyar meclislerinden seçilen dörder üyenin katılımıyla oluşan nahiye meclisi ile birlikte karar alarak yönetimi yürütecekti". Bkz. Mehmet Seyitdanhoğlu, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri6.pdf>.

¹⁹³ 1882-1888 yılları arasında Aksaray Kazası'na bağlı nahiyeler: Dağüstü, Suüstü, Ekecik, Hacıahmedli, Şerefli, Kurutlu, Saları. Bkz. Bay, *Salnamelerde Aksaray*, s. 47.

¹⁹⁴ Aradan geçen yaklaşık on yılda Hacıahmedli Cemaati ile komşu diğer cemaatlerin (bir köy ile Harbendeli, bir köy ile Kütüklü, iki köy ile Danişmendli, bir köy ile Camili ve bir köy ile Bekdik) Hacıahmedli Cemaati'ne katılmış olmaları mümkündür.

toplucu değil de köy be-köy hisselerine göre ayrılarak tahsil edilmesi gerektiği tavsiye edilmekteydi¹⁹⁵. Mahallindeki bürokratların devlet merkezine yapmış oldukları yukarıdaki idarî değişiklikleri içeren tavsiyelerin yerine getirilmiş olduğu açıktır. Çünkü 1860'lardan sonra bahsi geçen Boynuinceli ve Şerefli aşiretlerine mensup cemaatlerin meskûn oldukları sahada artık birer *nahiye* olan ve Aksaray Kazası'na bağlı olan Hacıahmedli, Saları, Kurutlu, Şerefli ve Ekecik adları mevcuttur. Böylelikle *Boynuinceli* adı ile birlikte eskiden her biri *cemaat* veya *aşiret* adı taşıyan bahsi geçen tarihî topluluk adları da tarihe karışmıştır.

Sonuç

1841'de kaza statüsü elde ederek Aksaray, Koçhisar, Nevşehir ve Arapsun gibi önemli bir yapıya erişip Niğde Sancağı'na bağlanan Boynuinceli Aşireti, aşiret

¹⁹⁵ “Pişgâh-ı merahim-destgâh-ı hazret-i vekâletpenahiye:

Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki, Hak-i pay-ı rahima-yı cenab-ı vekâletpenahilerine müstefi arz ve beyan olduğu vechile Aksaray Kazası toprağında meskûn ve mutavattın bulunan Boynuinceli Aşireti kaza-i mezburaya rabt ve ilhak buyurulduğu o anda Hacıahmedlü Aşiretinin hey'et-i sabıkası tağyir olunduğundan ser-muhtarlık tarafından ahali-yi fukara gûna-gûn zülm ü taaddi görmüş ve iki de bir de bunların azl ve nasblarını müdiran-ı kaza me'kel ittihaz eylemiş olduklarından ser-muhtarlığın külliye lağvıyla karye be-karye muhtar nasb ve tayin olunması iktiza-yı irade-i aliyeden bulunmuş ise de şimdiye değin bunun icrasına her ne-vechile ise ma-selefde güzeran eden kaimmakamlık taraflarından muvafik olunamamış ve bu def'a vali-yi vâlâ-şân-ı eyalet-i canib-i âlisinden vuku'bulan irade ve iş'ar üzerine icra-yı salahat ve te'minat zımında mezkûr Hacıahmedlü Aşiretine muvasalat-ı çakeranem vuku'bularak saye-i asayiş-vaye-i hazret-i şahanede yaveri-yi nev-çıhan-ı ehass-âyât-ı cenab-ı fahamet-penahilerine aşiret-i merkume derununda ceireyan eden uygunsuzluk ve rabatsızlığın külliye def' ve izalesiyle huzur ve istirahat-ı daime-i sekenenin istihsalı hakkında olunan tedabir ve teşebbüsât sırasında ser-muhtarlık hizmetinde kullanılmakta olan Çakar Ağa ve Mamaloğlu Mehmed Kâhya ve Hacı Yusuf ve Kıl Hüseyin nam kimesnelerin yüzünden aşiret-i merkume ahâlisinin bu vechile zulm ü taaddi gördüğü ve hatta buraca mertebe-i sübut ve tevatürde bulunduğu vechile bundan evvelce merkum Mamaloğlundan 2500 guruş alınarak ser-muhtar nasb ve tayin olunub on iki günden sonra azl edilerek yerine merkum Hacı Yusuf'un tayin olduğu misillü bunlar öteden berü Aksaray Kazasının müdir ve hey'et-i meclisini bir-takrib ile itham ederek birisi azl olundukda derhal diğeri tevarüs suretiyle ser-muhtarlığı yakalayub ifade-i hâl için karyesinden ve belki hânesinden dışarıya çıkamayacak bunca aceze-i fukara hakkında mütecasir oldukları enva'i zulm ü taaddillerinin önu kesdirilmesi hey'et-i sabıkalarının tağyiriyle ser-muhtarlık nâmının ortadan kaldırılmasına mütevakıf bulunmuş ve ol-vechile ahali-yi kaza tarafından mahzar-ı umumî takdimiyle ba-söz-güdâz istid'a ve niyaz dahi vuku'bulmuş ve mezkûr Hacıahmedlü Aşireti 969 hânedan ve 54 pare karyeden ibaret bulunmuş olduklarından fi'ma-ba'de ser-muhtar nasb ve tayin olunmamak üzere bir karyeye ahali-yi kadime-i meskûne misillü intihab-ı ahali ile (ahâlinin seçmesiyle) birer muhtar nasb ve tayin olunarak ve emval-i virgü ve mürettebat-ı saireleri dahi kayd-ı sabıkasına tatbikan karye be-karye tefrik kılınarak ol-suretle dahi emniyet-i kâmile istihaliyle cümleden zat-ı şevket-simat-ı hazret-i hilafet-penahi ve cenab-ı hidiva-fehimleri için dava-yı hayriye isticlab kılınmış idüğünün beyanıyla arzuhal-ı memlûkânem takdimine cür'et kıldını ol-babda ve her halde emr u ferman hazret-i men lehü'l-emr ve'l-ihsan efendimizindir, Fi 19 Receb sene 1279 (10 Ocak 1863) ve fi 29 Kânun-ı evvel sene 1278, Kaimmakam-ı Liva-i Niğde, Galib Abdülhalim". 10 Ocak 1863 tarihli bir mektup ile Niğde'den İstanbul'a giden bu yazı, 26 Ocak 1863'te görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya sunulmuştur. Buradan çıkan cevap (karar) yazısı ise padişah tarafından görüldükten sonra 23 Şubat 1863'te mahalline (Konya-Niğde-Aksaray) yollanmıştır. Bkz. BOA. MVL, 409/34.

idaresinden kaza idaresine geçerken gerekli olan zihniyet değişimini yapamadığından; yani kazayı idare edenler onu aşiret gelenekleri dairesinde idare etmeye devam ettiklerinden, 1845'te aşiretin kaza olma statüsü elinden alınarak, kazadan geriye kalan köyler ise çevredeki kazalara (Kırşehir, Aksaray, Nevşehir) bağlanmıştır. Bu sefer Boynuinceli Kazası ileri gelenleri ile Şerefli Aşireti ileri gelenleri iki adet dilekçe (mahzar) ile devlete başvurmuşlardır. Başvuruda, Boynuinceli ve Şerefli aşiretlerinin idareleri ve vergilerinin lâyıkiyla toplanabilmesi için bir müdürlük etrafında birleştirilmelerini talep etmişlerdir. Ancak, bu talep karşılık bulunmamıştır¹⁹⁶. Talepleri artık vilayet (Konya) idaresince dikkate alınmayan aşiret, bu tarihten 1860'lara kadar *ser-muhtarlık* adı altında, eskiden kethüdalık veya kâhyalık görevinde bulunan kimseler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte aşiretin meskûn olduğu köyler peyder pey Kırşehir, Nevşehir, Koçhisar ve Aksaray kazalarına bağlanarak iyice ufalanmıştır. Boynuinceli Aşireti'ne mensup cemaatlerden Aksaray Kazası'na ise Kızılırmak'ın güneyinde kalan kısmı düşmüştür. Bu kısım, şimdiki Kızılırmak'tan Yeşilova İlçesi'ne kadar uzanan sahadan ibaret olup, burada Hacıahmedli Aşireti ile Saları ve Kurutlu cemaatleri meskûndur.

Aksaray sahasındaki aşiret veya cemaatlerin gerek kaza ve gerekse *ser-muhtarlık* olarak idare edildiği zamanlarda *kötü idare edilmeleri*, idare edilen halkın idare edenlere dönük şikâyetlerinin eksik olmamasına; dolayısıyla da Aksaray ve Niğde idarecilerinin devlete başvurarak kaza ve ser-muhtarlık idarelerinin kaldırılmasını talep etmelerine yol açmıştır. Böylelikle bir zamanlar Orta Anadolu'nun en büyük nüfusu aşiretlerinden biri olan Boynuinceli Aşireti'nin idarî anlamda müstakil olma durumuna ait ne varsa kaldırılmış; aşirete mensup köyler en yakınındaki kazalara bağlanarak, yüzü aşkın köyün sıradan köylere dönüşme süreci tamamlanmıştır. Bu durum, yani devletin 1691'de başladığı konar-göçer menşeli aşiretleri iskân ettirerek yerleşik hayata, ziraata alıştırmaya ve devamında aşiret mensuplarının diğer yerleşik ahali gibi makbul vatandaş olma sürecinin 1870'lere doğru tamamlanması anlamı taşımaktadır. Yaklaşık 200 yılı alan bu gayretin, hiç şüphesiz ahalinin memnuniyetine; yüzyıllardır aşireti idare eden hanedanların ise memnuniyetsizliklerine yol açmış olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira onların yüzyıllarca eskiye giden *aşiret miri*, *kethüda* ve *kâhya* olma konumları ortadan kalkmış; eğer kendilerini seçtirebilmişlerse, 1860'lardan sonra meskûn oldukları köylerde muhtarlık göreviyle yetinmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle onlar, vergi ve askerlik gibi devlete karşı olan yükümlülüklerde, yüzyıllarca idarecisi oldukları ahali ile ilk kez eşit olmaya ve onlarla aynı muameleyi görmeye başlamışlardır.

¹⁹⁶ BOA. A. MKT. UM, 70/61.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

NFS.d (Nüfus Defterleri) Nr. 3392, NFS.d 3489, NFS.d 3490, NFS.d 3499, NFS.d 3518, NFS.d 3520, NFS.d 3691.

Karaman Ahkâm Defterleri, Defter Nr. I, Sayfa ve Hükmü Nr: 27/3, 48/4, 82/5.

D. BŞM, 9113; Cevdet-Askeriye, 346/14329; Cevdet-Maliye, 621/25569; Cevdet-Dâhiliye, 84/4154; C. DH, 109/5402; C. DH, 298/14854; MVL, 83/22; MVL, 177/7; MVL, 409/34; A. MKT 30/60; A. MKT. UM, 70/61.

Araştırma-İncelemeler

Adıyeye, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 11, Ankara 2000, s.769-823.

Ak, Mehmet, *Teke Yörükleri 1800-1900*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Akdağ, Mustafa, *Celâlî İsyancıları*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

Aydın, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, Cilt 36, İstanbul 2000, s.51-54.

Aydın, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81-106.

Aygün, Necmettin, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, Cilt I, Trabzon Ticaret Ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016.

_____, *Nüfus Defterleri'nde Aksaray'ın Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Cilt I, Aksaray Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

Bay, Mustafa, *Salnamelerde Aksaray*, Aksaray Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray 2013.

Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*, Cilt 43, İstanbul 2013, s.450-462.

Birinci, A. M-Çakıcı M-Topal Z, *Akçaabat Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835-1845)*, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 2012.

Çetin, Altan, “Memlûklar Devrinde Türkmenlere Dair”, *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın* (Ed. A. Taşgın ve diğerleri), İstanbul 2014, s.222-227.

Danışmend Gazi Destanı, (Haz. N. Demir), Hece Yayınları, Ankara 2006.

Emecen, F- Yüksel, A, *Giresun Kazası Nüfus Defteri (1835-1845)*, Serander Yayınları,

Trabzon 2016.

Emecen, Feridun, *Tavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

Erdoğan, Emine, “Ankara Yörükleri (1463, 1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre)”, *OTAM*, Sayı 18, 2005, s.119-135.

_____, “Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler”, *38. ICANAS*, Cilt I, Ankara 2011, s.341-351.

Faroqhi, Suraiya, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Devecilik ve Anadolu Göçbeleri (Danışmendli Mukataası)”, *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981-Ankara)*, Cilt II, Ankara 1988, s.923-932.

Fleischer, Cornel H, *Tarihçi Mustafa Âli*, (Çev. A. Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Gökhan, İlyas-Bal, Kasım, *Dulkadirli ve Bayezidli İdareciler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Griswold, William J, *Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611*, (Çev. Ü. Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Gül, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Gül, Mustafa F, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın İskân Faaliyetleri: Lâle Devri’nin Şanslı Şehri Nevşehir”, *Tarihin Peşinde*, Sayı 10, Konya 2010, s.237-253.

Gündüz, Tufan, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

_____, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danışmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Selçuklu-Danışmendli İlişkileri Çerçevesinde Kadınhanı’na Adını Veren Raziye Devlet Hatun”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 44, Ankara 2015, s.37-45.

Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, Cilt I-VI, Togan Yayınevi, İstanbul 2011.

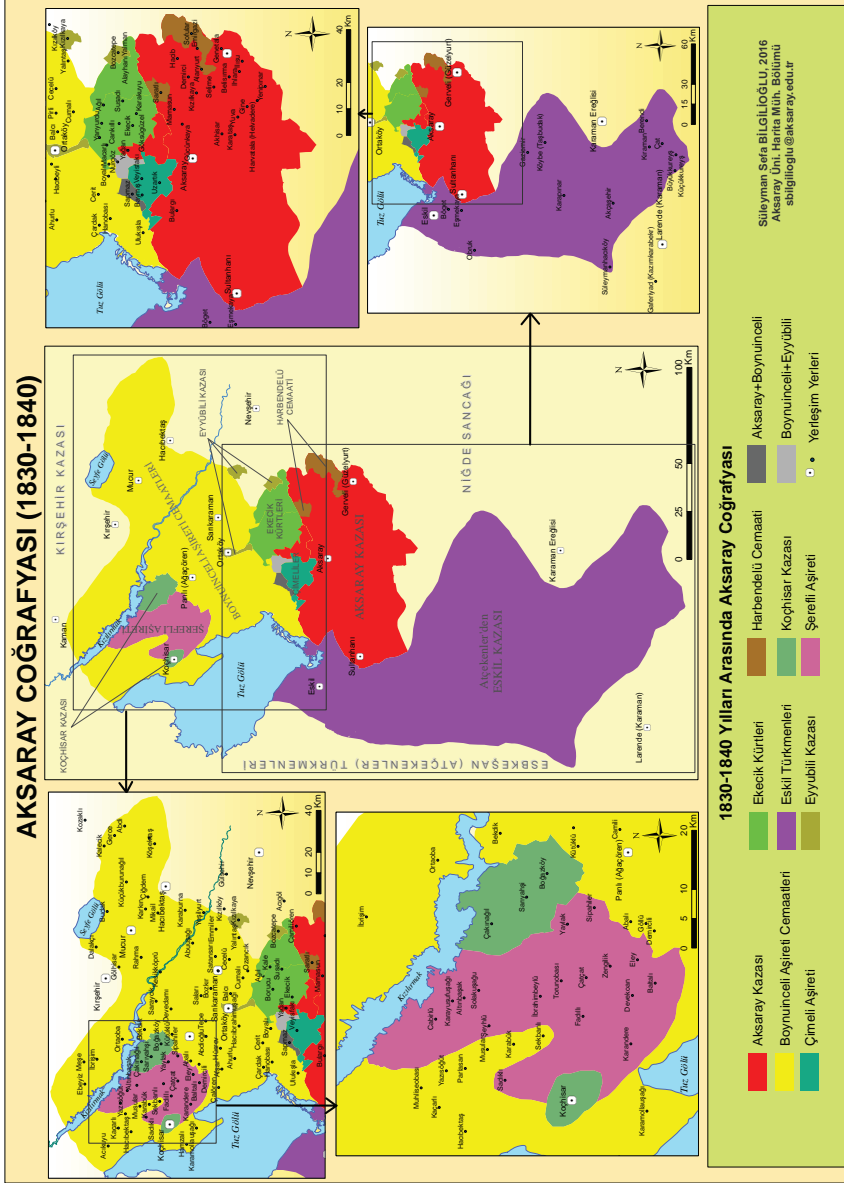
_____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Mısır’ında Hane Politikaları*, (Çev. N. Özsoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

İnalçık, Halil, “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”,

- Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Ed. T. Naff and R. Owen), London-Amsterdam 1977, pp.27-52.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a* (Der. O. Özel-M. Öz), Ankara 2000, s.225-240.
- _____, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” *Tanzimat*, (Ed. H. İncalcık-M. Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s.110-124.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt I, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- Kılıç, Dündar Ali, *Sürmene Nüfus Defteri*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2013.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi*, Cilt I-II-III, Fatih Yayınevi, İstanbul 1974.
- Korkmaz, Zeynep, *Neşehir ve Yöresi Ağzları*, I. Cilt, Ankara Üniversitesi DTCTF Yayınları, Ankara 1977.
- Küçük Asya'nın Bin Yüzü Ankara* (Haz. S. Aydın-K. Emiroğlu-Ö. Türkoğlu-E. D. Özsoy), Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakaflar Dergisi*, Sayı 22, Ankara 1991, s.429-439.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Özaydın, Abdülkerim, “Danişmendliler”, *DİA*, Cilt 8, İstanbul 1993, s.469-474.
- Özcan, Abdülkadir, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye”, *DİA*, Cilt 3, İstanbul 1991, s.457-458.
- Özel, Oktay, “Cizye ve Avarız Defterleri”, Halil İncalcık-Şevket Pamuk (Ed.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.35-50.
- Öztürk, Gülin Erdem, “19 ve 20. Yüzyıllarda Niğde Sancağının İdarî Taksimatı”, *Niğde, Aksaray ve Neşehir Tarihi Üzerine*, İstanbul 2008, s.69-81.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulanması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Sakin, Orhan, *Bozok Sancağı ve Yözet*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Saydam, Abdullah, “Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boy-

- nuinclü Aşireti”, *Türk Kültürü*, Sayı 503-504, Ankara 2005, s.78-92.
- Saydam, Abdullah, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler* (Sempozyumu Bildirileri, Tarsus, 14 Mayıs 2000), Ankara 2000, s.217-229.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *DİA*, Cilt 2, İstanbul 1989, s.270-274.
- Şahin, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Tarih İçinde Kırşehir*, Eren Yayınları, İstanbul 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Tekâlif”, *DİA*, Cilt 40, İstanbul 2011, s.336-37.
- Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinde Komnenos Hâkimiyeti ve Türkler”, *Pontus Sorunu*, Ankara 2007, s.109-124.
- _____, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yıldırım, Fahri, *Seyyahların Gözünden Aksaray Ve Çevresi*, Aksaray Valiliği Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray 2012.
- Yinanç, Refet, “Dulkadiroğulları”, *DİA*, Cilt 9, İstanbul 1994, s.553-557.
- Yörük, Doğan, “II. Mahmud Döneminde Konya Çevresindeki Derbendlerle İlgili Yapılan Düzenlemeler”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi (24-25 Haziran 2010, Elazığ)*, Elazığ 2013, s.197-212.
- _____, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı*, Tablet Kitabevi, Konya 2005.

İNGİLİZ-YUNAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA
19. YÜZYILDA GUNBOAT DİPLOMASİ
-Don Pacifico Örneğinde-

SONGÜL ÇOLAK* - METİN AYDAR**

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca diplomasi, toplumlar arası münasebetlerin ortaya çıkmasında ve icra edilmesinde her zaman önem arz etmiştir. Zira her devlet, milli menfaatlerine uygun olarak tasarladığı dış politika amaçlarını harekete geçirmek için diplomasiye başvurmak zorunda kalmış ve kalmaktadır. Bir kavram olarak diplomasi, Antik Yunan'da devlete ait resmi belgelerin muhafaza edilmesini, düzenlenmesini, diğer devletler ile gerçekleştirilen antlaşmaların aydınlığa kavuşturulmasını ve tüm bunları icra eden bürokratik işleyişi ifade eder. Bu terimin belli temsilciler vasıtasıyla uluslararası ilişkilerin yürütülmesini ihtiva eden yeni bir anlama kavuşması ise uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir¹. Ortaya çıktığı ilk dönemlerden günümüze değin bir aracı konumuna sahip olması nedeniyle diplomasi, bir devlet için dış politikanın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. Bu bağlamda siyasi bir gücün temsilcisi durumunda olan yönetimler, ilk olarak milli menfaatlerini düşünmekte ve amaçlarını buna göre kararlaştırmaktadırlar.

Diplomasi uzmanları, diplomatik uygulamaların geçmişi çok eski tarihlerle götürmekle beraber, bir kavram olarak diplomasinin, 18. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlandığını ileri sürmektedirler². Zira ilk dönemlerde arşivlerle uğraşma manasına gelen diplomasi terimi, bununda dışında, uluslararası ilişkilerin

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, doggul70@gmail.com

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat/TÜRKİYE, metinaydar91@hotmail.com

¹ Harold Nicolson, *Diplomasi*, çev. Mete Ergin, Altın Yayınları, İstanbul 1970, s. 31.

² Halvard Leira, "A Conceptual History of Diplomacy", Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp (Ed.), *The SAGE Handbook of Diplomacy* içinde (28-38), SAGE Publications Ltd, London 2016, s. 28.

yürütülmesi anlamında literatüre ilk defa 1796'da İngiliz devlet adamı ve yazarı Edmund Burke ile girmiştir. Burke, bu tarihte, diplomasiyi “*devletlerarası ilişkiler ve görüşmelerin yürütülmesinde uygulanan beceri ve taktik*” manasında kullanmıştır³.

Sabit ve tutarlı bir dış siyasetin takip edilmesi ve uygulanması olanağının zor olduğu ileri sürülebilir. Nitekim her alanda olduğu gibi, diplomasi de çeşitli dönüşümlere uğramış ve değişik zamanlarda farklı uygulamalar ile yürütülmeye devam etmiştir. Şüphesiz, devletlerin çıkarlarını koruma tarzları, diplomasının değişim geçirmesinde etkili olan faktörlerin başında gelmektedir. Tarihi süreçte diplomasının uğradığı değişimlere bakıldığında; 18. yüzyılda başlayan klasik diplomasi kapsamında daha çok sınırlı sayıda siyasal birimin yer aldığı görülmektedir. Örneğin 1648'de sınırları iyi tespit edilmiş 12 devletin varlığı söz konusudur ve bu durum, çoğunlukla devletlerarasındaki çıkar çatışmalarının ortaya çıkmasını sınırlandırmıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda, bağımsız devletlerin sayılarının giderek artması, bu devletlerin birbirlerine karşı politik, ekonomik ve askeri bağımlılığını ortaya çıkarmış, devletlerin iç ve dış siyasetleriyle ilgili aldıkları kararları etkileyen önemli bir faktör olmuş, ileride yaşanacak çatışmalara zemin hazırlamıştır. Netice itibariyle bu gelişmeler, karşılıklı görüşmeler şeklinde süren diplomasının niteliğinin değişim geçirmesine ön ayak olmuştur.

Uluslararası düzendeki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan sorunların çözümünde yaşanan güçlükler ek olarak ekonomik, teknolojik ve bilimsel gelişmeler de çok taraflı diplomasının meydana gelmesi ve uygulama sahası bulmasında önemli bir paya sahiptir⁴. Ne var ki, çok taraflı diplomasının ortaya çıkmasının uzun bir süreç içerisinde gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Sömürge öncesi dönem incelendiğinde, diplomasının temel amacının, Avrupa'da güç politikası çerçevesinde bir ülkenin etkisini tesis etmek olduğu görülmekte ve doğal olarak tüm diplomasi kurumu bu amacı gerçekleştirmeye hizmet etmekteydi⁵. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında değişim geçiren diplomasi, Avrupa siyasetinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir çizgideydi. Fransız devrimi, Napolyon savaşları, Almanya'nın birleşmesi, Metternich ve Bismarck gibi şahsiyetlerin siyasi bakımdan sahneye çıkması, çağdaş Avrupa'nın yüzünü değiştirdi ve daha geniş tabanlı bir diplomasının oluşmasında etkili oldu⁶.

³ Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005, s. 13.

⁴ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, MKM Yayıncılık, Bursa 2009, s. 360.

⁵ B. Sen, “Diplomacy in the Historical Perspective and Third World”, *Turkish Yearbook of International Relations*, No. XVI, Ankara 1976, s. 75.

⁶ B. Sen, a.g.m., s. 79.

Ulusal güç unsurlarının etkin bir biçimde kullanıldığı göz önüne alındığında, ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin her zaman önem taşıdığı bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir devletin ulusal gücü değerlendirmeye tabi tutulduğunda, güvenliğin esas dayanağı durumunda olan askeri kuvvetler oldukça önem arz etmektedir. Bu bağlamda, işlevleri bakımından ele alındığında, bir ülkenin sahip olduğu donanma gücü ayrı bir önem teşkil etmektedir. Nitekim siyasi diplomasi olarak isimlendirilen ilişkiler içerisinde denizcilik ya da diğer bir deyişle donanma, özellikli alanlardan biridir. Ülkelerin sahip oldukları donanmaların büyüklüğü ve olgunluğu başlı başına bir güç göstergesidir. Öyle ki, donanmalara bağlı gemiler, gittikleri yerlerde ülkelerinin topraklarını temsil etmektedirler⁷. Bu özellikleri ile bir ülke donanmasının, ulusal çıkarları koruma amacıyla rakip devletler arasında caydırıcı bir unsur olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Uluslararası sahada uygulanagelen ve donanma gücünün de önemli katkılar sunduğu diplomasi ve uzantıları konusunda yoğun ve kapsamlı çalışmaların yapılması önemli bir ihtiyaçtır. Tarihi süreçte meydana gelen diplomasi uygulamalarının örneklendirilmesinin de yararlı olacağı muhakkaktır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, 19. yüzyılda örneklerine sık rastlanan “*Gunboat diplomasi*”nin⁸ uluslararası ilişkilerde nasıl kullanıldığını bu konuya iyi bir örnek teşkil eden “*Don Pacifico*” meselesi bağlamında ele almak ve bu meselenin uygulanışı bakımından tam anlamıyla bir abluka olup olmadığını ortaya koymaktır.

Çalışmada ana kaynak olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de dış işleri bakanlığı görevini yürüten Lord Palmerston’a ait 25 Haziran 1850 tarihli bir parlamento konuşmasını ihtiva eden elyazmadan istifade edilecektir⁹. Lord Palmerston’a ait konuşmayı içeren bu elyazma, gunboat diplomasinin uygulanışı ve sonuçlarının yanı sıra, bir devletin uygulamış olduğu ablukanın mahiyetini ortaya koyması bakımından da bilgiler sunmaktadır.

⁷ Aygül Ernek Alan, “Propaganda Aracı Olarak Ganbot Diplomasi” Gürdal Ülger (Ed.), *Propaganda Algı, İdeoloji ve Toplum İnşasına Dair İncelemeler* içinde (83-98), Beta Yayınları, İstanbul 2015, s. 84.

⁸ İngilizcede “Gunboat”, özellikle kıyıya yakın bölgelerde kullanılan büyük silahlarla donatılmış küçük askeri gemiler için kullanılmaktadır.

⁹ Çalışmamıza konu olan ve katalogta Nr. Or. I-44’te yer alan elyazma, Polonya’nın Wrocław Üniversitesi Kütüphanesi’nden temin edilmiş olup, “İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston’un Nutku (25 Haziran 1850)” ismiyle yayına hazırlanmıştır. Eser hakkında detaylı bilgi için bakınız: Songül Çolak-Metin Aydar, *İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston’un Nutku (25 Haziran 1850)*, İdeal&Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

1. Gunboat Diplomasi

Devletlerin çıkarlarını sağlamak, bunları muhafaza etmek ve belirledikleri hedeflerine ulaşmak amacıyla diğer devletleri belli davranışlara yönlendirdikleri ya da olası hareketlerden vazgeçirdikleri görülmektedir. Bunu gerçekleştirirken devletlerin, çeşitli araç ve metotlara müracaat ettikleri ortadadır. Diplomasi ve diplomatik yöntemler, propaganda, ekonomik araçlar, iç işlerine karışma, güç kullanımı tehdidinde bulunma ya da silahlı güç kullanımı başvuru olan klasik yöntemler arasındadır¹⁰. Bununla birlikte, dünya kamuoyunun doğrudan bir savaş tehdidi üzerine gösterebileceği olumsuz tepkiler, devletleri zaman zaman savaş derecesine varmayan zorlayıcı teşebbüslerde bulunmaya sevk etmiştir.

Tarihte, devletlerin elde ettiği güç ile dış politikaları arasında sıkı bir ilişki olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim güçle orantılı olarak dengelenen dış politika, buna göre şekillenmektedir. Dolayısıyla iktidarlar, devletin gücü ile, tasarlanan dış politika amaçları arasında denge kurduğu gibi, ulusal gücünü meydana getiren değişik unsurlar arasında da denge kurmak mecburiyetindedir. Bir devletin dış siyasette rakiplerine gözdağı verebilmesinde sahip olduğu donanma gücünün önemi inkâr edilemez. İşte bu noktada daha çok 19. yüzyıldan itibaren popüler bir konuma kavuşan gunboat diplomasinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Gunboat diplomasi terimsel açıdan “tehdit diplomasisi” manasını karşılamaktadır. Diğer bir ifadeyle, gunboat diplomaside, diplomatik ilişkilerle paralel biçimde silah tehdidinin kullanılarak politikaların yönlendirilmeye çalışılması söz konusudur¹¹. James Cable’a ait “*Gunboat diplomasi, sınırlı deniz kuvvetlerinin kullanımı ya da tehdididir. Bir devletin -yargı yetkisine sahip olduğu- bir bölgede yabancı uluslara karşı avantaj sağlama veya kayı önleme düşünceleri gunboat diplomasinin hedefleri arasındadır.*”¹² tanımdan hareketle gunboat diplomasinin karşı devletin belli bir tavır takınmasını sağlamaya yönelik bir uygulama olduğu söylenebilir. Genelleyecek olursak, gunboat diplomasinin kavramsal anlamda kökleri; pazarlık, uyarı ve güç gösterme teorilerini ihtiva etmektedir¹³. Bu teorilerin bir araya gelmesinden itibaren ilk ola-

¹⁰ Sait Yılmaz, *Güç ve Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul 2008, s. 84.

¹¹ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü İngilizce-Fransızca-Türkçe*, Anka Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 235.

¹² James Cable, *Gunboat Diplomacy 1919-1979: Political Applications of Limited Naval Forces*, MacMillan Press Ltd., London 1981, s. 39.

¹³ Robert Mandel, “The Effectiveness of Gunboat Diplomacy”, *International Studies Quarterly*, Vol. 30, No. 1, (March 1986), s. 60.

rak karşı devlete zorlayıcı bir diploması uygulanır ve ardından güç gösterilerinin harekete geçmesiyle birlikte gunboat diploması pratikte hayat bulur.

Çoğu zaman gunboat diploması ile abluka sistemi birbiriyle eş anlamda kullanılır. Oysa her ikisi mukayese edildiğinde aralarında benzerlik bulunmakla beraber belli nüansların olduğu görülür. Gunboat diploması esas olan belli bir devletin istenilen yönde tutum takınmasını sağlamak iken, ablukada yaptırım uygulanan devletin ekonomik baskıya maruz bırakıldığı görülmektedir. Nitekim abluka, rakip devlet üzerinde baskı oluşturma gayesini güden bir savaş yöntemidir. Bu doğrultuda hedef alınan devlet ile diğer devletler arasında deniz ticaretinin ve münasebetlerin kesintiye uğratılması abluhanın başlıca amaçlarındandır. Bunun haricinde bir devletin hâkimiyetinde bulunan, işgal altında ya da düşman bir devletin denetiminde olan belirli limanlara, havaalanlarına ya da sahil bölgelerine giriş ve çıkışları engellemek de bir savaş yöntemi olan abluhanın amaçları arasındadır¹⁴. Fakat bununla beraber abluka uygulamasının her zaman bir savaş hareketi olmadığına da altının çizilmesi gerekir. Zira savaş hareketiyle savaş durumunun ayrımının yapılması elzemdir.

Devletler hukukunda savaş, sadece güç kullanılması manasına gelmemekte, aynı zamanda belirli bir hukuki durumun, diğer bir deyişle savaş durumunun mevcudiyetine işaret etmektedir. Örneğin, iki devletin birbirlerine savaş ilan etmeleri durumunda güç kullanılmamasına rağmen bir savaş durumu söz konusudur. Buna karşın bir devlete karşı güç kullanımı halinde savaş durumunun olmaması ihtimali de vardır. Bu sebeple abluka, gerek savaş durumunda gerekse barış halinde devletlerin referans aldıkları bir önlem olmuştur¹⁵. Dolayısıyla bir devlete uygulanan abluka tarzından hareketle gunboat diploması ile aralarındaki fark anlaşılabilir. Nitekim barış dönemi ablukada, iki devlet arasındaki ilişkilerin yanı sıra, bu eylemin diğer devletler üzerindeki tesiri göz önüne alındığında, ortada hukuki manası ve sonuçları itibarıyla bir savaş hali yoktur¹⁶. Bu konuyu ele alan Oppenheim, onun bir müdahale veya bir zarara karşılık verme şeklinde gerçekleştiğini belirtmektedir¹⁷. Bu bağlamda bir dış politika aracı olarak kullanılan gunboat dip-

¹⁴ Özden Koral, *Gazze Deniz Ablukası (Silahlı Çatışma Hukuku ve Deniz Hukuku Bağlamında Bir Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü*, İstanbul, 2013, s. 9; Abluka hakkında ayrıca bkz. Cem Sar, "Devletler Hukukunda Deniz Ablukası", *AÜSBFD*, C 17, S 3, Ankara 1962, s. 387.

¹⁵ Cem Sar, a.g.m., s. 387.

¹⁶ Cem Sar, a.g.m., s. 387-388.

¹⁷ L. Oppenheim, *International Law: A Treatise – Disputes, War and Neutrality*, Hersch Lauterpacht

lomasinin barış döneminde uygulanan bir abluka yöntemi olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Gunboat diplomasiye başvuran devletler, bu uygulama ile denizlerden mümkün olan en üst düzeyde menfaat elde etmeyi ve belirli bir politik görüşü kabul ettirmeyi de amaçları arasında saymışlardır. Bu hedeflerine paralel olarak gunboat diplomasi, aynı zamanda savaş gemileriyle yapılan bir güç gösterisi karakteristiğini taşımaktadır¹⁸. 19. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası arenada yaşanan değişikliklerle birlikte özellikle kuvvetli donanmalara sahip ülkeler, savaş ilan etmeden sık sık bu uygulamaya başvurmuşlardır. Bununla beraber, barış ortamında meydana gelen ablukaların, savaş ablukalarından ayırt edilebilmesi amacıyla barış içinde abluka şeklinde nitelendirildikleri görülmektedir. 1827 yılında Yunan bağımsızlık isyanı esnasında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu harekete yardım etmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Yunan kıyılarını abluka altına almaları, 1831'de Fransa'nın mağdur olan vatandaşlarının zararlarını tazmin ettirmek gayesiyle Portekiz'in Tagus Nehri'ni, 1838'de yine Fransa'nın Meksika ve Arjantin limanlarını ve İngiltere'nin 1850'de Don Pacifico meselesinden dolayı Yunan limanlarını abluka etmesi 19. yüzyılın ilk yarısında bu tarzda girilen barış döneminde uygulanan ablukalara, bir anlamda da gunboat diplomasiye örnek teşkil etmektedir¹⁹.

2. Lord Palmerston ve 19. Yüzyılın İlk Yarısında İngiltere'nin Dış Politikası

1815'ten sonra ve “*Pax Britannica*” olarak bilinen genel barış döneminde, İngiliz deniz kuvvetleri polis rolüyle dünyanın uzak denizlerinde görülmeye başladı. “*Yabancı istasyonlar*” üzerine kurulu İngiliz gemileri öncelikle İngiliz ticari ve konsolosluk faaliyetlerini yürütüyordu. Bu İngiliz gemileri, koşullar gerektiğinde zaman zaman yabancı güçlere veya yerli liderlere karşı gunboat diplomasisi uyguluyorlardı²⁰. Fransa ve ABD, kıyı bölgelerindeki durumu istikrara kavuşturmak için gemileri kullanma sanatını uygulamış olsa da, bu dönemde gunboat diplomasinin ustası, deniz kuvvetlerini icra eden ve bundan en fazla faydalanan İngiltere'ydi.

(Ed.), Orient Longsman Ltd., 7th Edition, Vol. 2, London 1952, s. 144-145.

¹⁸ Aygül Ernek Alan, a.g.m., s. 91.

¹⁹ L. Oppenheim, a.g.e., s. 145-146; David Hannell, “Lord Palmerston and the ‘Don Pacifico Affair’ of 1850: The Ionian Connection”, *European History Quarterly*, Vol. 19, No. 4, (October 1989), s. 503.

²⁰ Barry M. Gough, “Forests and Sea Power: A Vancouver Island Economy, 1778-1875”, *Journal of Forest History*, Vol. 32, No. 3, (July 1988), s. 117.

Tarihte başka hiçbir güç, bu zaman zarfında ne İngiltere'nin yaptığı ölçüde donanmasına güvenebildi ne de ondan fazla kazanabildi²¹. Dolayısıyla sahip olduğu donanma gücü ile İngiltere, siyasi arenada elini güçlendirmiş ve ihtiyaç duyduğu politik hedeflerine bu güç vasıtasıyla yön vermiştir.

İngiltere'nin Avrupa güç dengesi içerisinde önemli bir konuma sahip olmasında etkili olan Lord Palmerston, 1808-1829 yılları arasında üzerine almış olduğu Savunma Bakanlığı görevinde oldukça sözü geçer olmuştur²². Bu görevinin ardından 22 Kasım 1830'da İngiliz hükümetinin dış işleri bakanlığına getirilmiştir. 1830'dan itibaren Palmerston, 1865'te, ölümüne değin sırasıyla dış işleri bakanlığı, iç işleri bakanlığı ve başbakanlık görevlerini sürdürmüştür²³. Onun geniş çaptaki siyasi faaliyetlerinin çerçevesi, 1830'dan sonra devraldığı ve uzun bir süre yürüttüğü dış işleri bakanlığı döneminde oluşmuştur²⁴. Uzun bir zaman Palmerston'un faaliyetlerini gözlemleyen ve onun dikkat çekici bir tasvirini yapan Karl Marx'ın:

“Doğuştan tory²⁵ olduğu halde, whinglere²⁶ özgü yalan ağını ustalıklı kurmayı becermiş olan adamdır Palmerston. Demokratik lafazanlığı oligarşik görüşlere rahatça uyarlayan, burjuvazinin pazarlığa dayalı barış politikasını bir eski zaman aristokratının o mağrur edasıyla gizleyip ortaya süren bu politikacı aslında boyun eğdiği zaman saldırır gibi görünmesini ve haince saldırırken kendini savunur gibi göstermesini çok iyi bilir. Gerektiğinde hayali bir düşman icat edip bu düşmanı ustaca esirgemek ve bu sayede en yakın müttefikini umutsuzluğa sürüklemek; tehlikeli anlarda güçsüz karşı güçlünün yanında yer alıp düşmanından kaçarken yüksek sesle yiğitlik türküleri söylemek. Çok iyi başardığı işler arasında bunlar da vardır.”²⁷

ifadelerinden anlaşıldığı üzere Palmerston, İngiltere dış politikasında belirle-

²¹ John Ferris, “SSTR as History the British Royal Navy Experience 1815-1930”, James J. Wirtz ve Jeffrey A. Larsen (Ed.), *Naval Peacekeeping and Humanitarian Operations -Stability from the Sea* içinde, (26-41), Cass Series: Naval Policy and History, Routledge, 2009, s. 26.

²² David Roberts, “Lord Palmerston at the Home Office”, *The Historian*, Vol. 21, No. 1, (November 1958), s. 63.

²³ Henry Bulwer, *The Life of John Temple, Viscount Palmerston: with Selections from his Diaries and Correspondence*, Vol. I, 3rd. Edition, Richard Bentley New Burlington Street, London 1871, s. 3.

²⁴ Darwin F. Bastick ve Guy M. Townsend, “Palmerston and Globe”, *Victorian Periodicals Newsletter*, No. 18, [Vol. 5, No. 4], (Dec. 1972), s. 33.

²⁵ İngiliz Muhafazakâr Partisi üyeleri bu isim ile anılmıştır.

²⁶ 18. ve 19. yüzyıllarda Tory'lere muhalif olan siyasi partiye mensup politikacılardır.

²⁷ Vladimir Potyemkin ve Diğerleri, *Uluslararası İlişkiler Tarihi -Diplomasi Tarihi-*, Attila Tokatlı (Çev.), Evrensel Basım Yayın, C 1, İstanbul 2009, s. 424.

yici bir role sahip etkin bir politikacıdır. O, kendi döneminde Avrupa'da kaos yaşanırken İngiltere'de var olan sorumlu hükümet sisteminin Avrupalı devletlere bir emsal oluşturduğunu ve bu sistem içerisindeki vazifesinden dolayı gurur duyduğunu belirten bir kişidir²⁸. Palmerston'un dış işleri bakanlığı döneminde, dünyanın sanayileşmiş ülkelerinin başında gelen İngiltere, Yakın Doğu'da kuvvet dengesini sürdürmek istemiş; ancak Yunan kralı Otto'nun faaliyetleri onların bu bölgedeki arzularını gerçekleştirmesinde sorun teşkil etmiştir. Otto'nun emperyalist Yunan yöneticilerinin tesirinde kalarak Osmanlı toprakları olan Teselya ve Epir'e göz dikmesi bu hususta etkili olan faktörlerdendir. Bölgedeki statükonun Yunan devleti tarafından tehdit edilmesi üzerine Palmerston, “*İtiraf etmeliyim ki, şimdiye kadar yaptığım en kötü şey, Otto'nun hükümdarlığına ve onun Yunan tahtına oturtulmasına razı olmamdır.*” şeklindeki sözleriyle yaşadığı pişmanlığı dile getirmiştir²⁹. Hâlbuki Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinde etkili olan ülkeler arasında Rusya ve Fransa ile birlikte İngiltere de mevcuttu³⁰. Buna rağmen Yunan devletinin arzu edilmeyen bir biçimde hareket etmesi, pişmanlık sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Palmerston'u Yunan hükümetine karşı takındığı tutumda değişikliğe itmiştir.

Lord Palmerston, Yunan topraklarında mağdur edilen Don Pacifico adlı bir vatandaşın talebi üzerine Yunan hükümeti ile diplomatik temasları başlatmıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki ilişkileri zorlayan bir kriz olarak, Palmerston'un Yunan hükümetine baskı uygulama girişimi, kendisine karşıt olan devlet adamlarına bir fırsat sunmuştur. Şöyle ki meseleyi diplomatik yollar ile çözemeyen Palmerston, İngiltere ile birlikte Yunanistan'ın bağımsızlığının garantörlüğünü elinde bulunduran Fransa ve Rusya'ya danışmadan Akdeniz filosuna Yunan sahillerinin abluka altına alınmasını emretmiştir. Fakat onun dış politikayı bu tarzda

²⁸ Anonim, *Lord Palmerston'un 1266'da Enebi Siyaseti Hakkında Yazdığı Metnin Tercümesi*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Nr. Or. I-144, varak 54a, satır 2- 13. (İleride *Lord Palmerston*, varak vr, satır sr.)

²⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 284.

³⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, DER Yayınları, İstanbul 2013, 9. Basım, s. 178; Ayrıca Rum isyanının ilk evresinde İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmasından ötürü bu harekete karşı çıktığını belirtmek gerekir. Hatta İngilizlerin isyan çıkmadan evvel Osmanlı hükümetine Mora'daki isyan kısılcımını haber etmesi bu durumu teyit etmektedir. Ancak ne var ki Rum isyanı hareketine dair inisiyatifin Rusya'nın elinde bulunması İngiltere'yi endişelendiren dönüm noktalarından biridir. Akdeniz'deki ticaretlerinin sekteye uğrayacağını düşünen İngiltere'nin Yunan hükümetine destek vermesini sağlayan sebeplerin başında inisiyatifi kendi denetimine alarak emelleri doğrultusunda Yunan hükümetinin yönlendirilmesi ve açık bir şekilde düşmanlığını ortaya koyan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Mora ve Girit'e yerleşmesinin önüne geçilmesi düşünceleri hakimdi. Bkz. s. Zekeriya Işık, *19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, S. 2, (Aralık 2011), s. 51-52.

yürütmesi, muhafazakâr muhalefet lideri Lord Derby ve meslektaşları tarafından diğer güçlü devletlerle devam eden dostane ilişkileri tehlikeye sürükleyeceği endişesiyle eleştirilere hedef olmuştur³¹. Palmerston'un Yunan hükümetine yönelik aldığı tedbirler, Fransa ve Rusya'nın Londra'ya güçlü protesto mesajları göndermelerine neden olmuştur³². Hiç şüphe yok ki, Don Pacifico meselesi büyük yankı uyandırmış ve bu olay, aynı zamanda Palmerston'un politik bir komplo ile karşı karşıya olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır³³. Bu gelişmelerden hareketle, İngiltere'nin dış politikasını kendi istekleri doğrultusunda yönlendirdiği düşünülen Lord Palmerston'un izlediği diplomatik yöntemlerin meslektaşlarınınca tehlikeli karşılandığını ve bu nedenle eleştirilerle onun zor duruma düşürülmek istendiğini dile getirmek mümkündür.

1850 yılı Lord Palmerston için zor olmuştu. Nitekim İngiltere kraliçesi, Palmerston hakkındaki çekincelerini Whig partisi üyelerinden J. Russell'e dile getirmiş ve onun yerinden edilmesi için gerekli planın yapılmasını istemişti³⁴. Ancak Palmerston'un ünlü Romalı benzetmesi onu bu durumdan kurtaracak anahtar sözcükler olacaktı. Zira Roma Cumhuriyeti'nin olumlu imajı, başta Palmerston olmak üzere bazı siyasetçilere Avam Kamarası'ndaki tartışmalar sırasında Romalı benzetmelerini kullanmalarına olanak sağlamıştır. Lord Palmerston, daha ılımlı bir tutum içinde olan meslektaşlarının eleştirilerine karşı saldırgan ve emperyalist dış politikasını savunmaya zorlandığında sık sık bu tutumu sergilemiştir. Romalı benzetmesi, özellikle Don Pacifico davasında dış politikanın şekillenmesine yardımcı olmuştur³⁵. Bu davada Yunan hükümetini sorumlu tutan Palmerston, üzerinde oluşan baskılara karşı Roma vatandaşlık doktrinine diğer bir deyişle Latince "*Ben bir Roma vatandaşım*" anlamına gelen "*Civis Romanus sum*" ifadelerine başvurarak meslektaşlarını ikna etmeyi başarmıştır³⁶. Yine o, bu doktrine bağlı bir şekil-

³¹ Mary McMullen, *British Public Opinion and The Origins of the Crimean War: The Impact of Public Opinion on Foreign Policy, 1830-1854*, *Master of Arts, Department of History, McGill University*, 1973, s. 33.

³² David Hannell, a.g.m., s. 498.

³³ David Hannell, a.g.m., s. 503.

³⁴ David Brown, *Palmerston and the Politics of Foreign Policy, 1846-55*, Manchester University Press, Manchester 2003, s. 101.

³⁵ Martijn Polm, *Comparisons with Imperial Rome in Early Twentieth-Century Britain and in the U.S. During the Bush Jr. Administration, Aggressive Foreign Policy by Unipolar Powers and the Lure of the Roman Empire*, *Research Master Student Historical Studies*, Radbound University Nijmegen, 2016, s. 12.

³⁶ Freda Harcourt, "Disraeli's Imperialism 1866-1868: A Question of Timing", *The Historical Journal*, Vol. 23, No. 1, (March 1980), s. 99; William V. Spanos, "Culture and Colonization: The Imperial

de 1 Mart 1848 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında sarf ettiği;

“İngiltere'nin ezeli müttefiki ya da sürekli düşmanlarının olduğu varsayımı dar görüşlü bir politikadır. Bizim ilelebet yanımızda olacak dostlarımız yoktur ve bizim sürekli dostlarımız da yoktur. İngiltere'nin sürekli ve sonsuza değin var olacak çıkarları vardır ve bizim görevimiz işte bu çıkarları korumaktır.”³⁷

cümleleriyle aynı zamanda kendi dönemi için İngiliz dış politikasının modelini belirlemiş oluyordu.

3. Don Pacifico Meselesi

Yunanistan'da patlak veren Don Pacifico olayı, İngiltere'de Haziran 1850'de gün yüzüne çıkan ve gündemi meşgul eden önemli bir mesele olmuştur. Hatta 1848 Devrimi'nin ardından ortaya çıkan siyasi, sosyal, ekonomik problemlerden sonra dış politika merkezli ilk krizdi denilebilir. Bu bağlamda Yunanistan ile yaşanan anlaşmazlık üzerine vuku bulan meclis tartışmaları, muhafazakâr görüşe sahip çok sayıda kişinin dış politika üzerine görüş bildirdiği ender olaylardan biridir. Zira bu tartışma ortamı, aynı zamanda Palmerston'un yürüttüğü dış politikaya karşı muhalefetin tavrını ve olayın siyasi önemini göstermekteydi³⁸. Çünkü 25 Haziran 1850 tarihli parlamento oturumunda Palmerston, savunmasının en uzun kısmını Don Pacifico meselesine ayırmış ve tüm gayretini meslektaşlarını ikna etmeye sarf etmişti³⁹. Öyle ki bu mesele üzerine tartışmaların uzaması, Palmerston'u tüm gece savunma yapmak zorunda bırakmıştı⁴⁰.

İngiltere ile Yunanistan arasında ortaya çıkan diplomatik krizin sebebi olarak görülen Don Pacifico (1784-1854) bir İngiliz vatandaşı olup,⁴¹ Atina'da yaşamı-

Imperatives of the Centred Circle”, *Boundary 2*, Vol. 23, No. 1, (Spring 1996), s. 153

³⁷ Henry John Temple Palmerston, Remarked in the House of Commons, March 1, 1848, *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd Series, Vol. 97, Col. 122; Bernadotte E. Schmitt, “British Foreign Policy”, *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2, (June 1924), s. 313.

³⁸ Geoffrey Hicks, “Don Pacifico, Democracy and Danger: The Protectionist Party Critique of British Foreign Policy, 1850-1852”, *The International History Review*, Vol. 26, No. 3, (September 2004), s. 517.

³⁹ *Lord Palmerston*, vr. 13a, sr. 7- vr. 29b, sr. 7; Tarihte Don Pacifico olarak bilinen, başkonsolos ve tüccar olmasının yanı sıra Atina'da yerel bir Yahudi topluluğun üyesi olan bu şahsın asıl ismi David Pacifico'dur. Bkz. William D. Rubinstein-Michael A. Jolles-Hilary L. Rubinstein, *The Palgrave Dictionary of Anglo-Jewish History*, Palgrave MacMillan, 2011, s. 740.

⁴⁰ Raphael Langham, *The Jews in Britain: A Chronology*, Palgrave MacMillan, Gordonsville 2005, s. 55.

⁴¹ *Lord Palmerston*, vr. 13a, sr. 7.

nı sürdüren Cebelitarık doğumlu bir Portekiz Yahudi'sidir⁴². Onun, 1842 yılına dek Portekiz'in Atina'daki başkonsolosu olması⁴³ ve daha önce Fas'ta aynı vazifeyi icra etmiş bulunması hasebiyle çok yönlü bir şahıs olduğu söylenebilir⁴⁴. İki taraf arasındaki husumete neden olan olay, 1847 yılında Ortodoks ayini sırasında Don Pacifico'nun evinin yağmalanmasıyla şöyle patlak vermişti⁴⁵:

1847'de İngiliz iş adamı ve politikacı Mayer de Rothschild Yunan Hükümetiyle olası bir krediyi görüşmek üzere Atina'yı ziyaret etmiş; onun bu ziyareti Yunan Ortodokslarının kutladığı Paskalya tatiline denk gelmişti. O yıllarda, Atina'da Paskalya bayramında Yehuda tasvirinin yakılması bir gelenektir; ancak söz konusu tarihte yani 1847'de Baron M. de Rothschild'in orada bulunması hasebiyle hükümetten gösterilerin durdurulması talebinde bulunulmuştu. Bu talep üzerine hükümet bu geleneğin gerçekleşmesini önlemek için birtakım tedbirler almıştı. Fakat öyle anlaşılıyor ki, bu köklü geleneğin sonlanmasında Yahudi olan Don Pacifico'nun parmağının olduğu varsayılmış bu zan onun mağdur edilmesinde temel sebep olmuştu⁴⁶. Nihayetinde 1847 Paskalya'sında Atinalı büyük bir grup tarafından, Don Pacifico'nun hanesine ateş açılmış ve talan edilmiştir. Bu olayın ardından Yahudi tacir ve devlet adamı Pacifico, yasal olarak tazminata hakkı olduğundan hareketle, Yunan hükümetinden tazminat talebinde bulunmuştur. Her zaman mütevazı bir yaşam sürdüğü ve maddi zorluklar yaşadığı bilinen Pacifico, tazminat talebine yönelik iddiasını hayali bir ölçekte değerlendirmiş, evini basanların uzun yıllar özenle topladığı nadir paraları yağmaladığını ve değerli mobilyalarının talan edildiğini savunmuştur. Ayrıca, bildirimine göre eşi ve kızları da iki bin pound değerindeki mücevherlerini kaybetmişti⁴⁷. Don Pacifico'nun Yahudi asıllı olması ve bazı Yunanlıların onun hakkındaki önyargıları, onu uluslararası krize neden olan bir aktör haline getirdi. Zira, Lord Palmerston'a göre, Yunan hükümeti görevini ihmal etmiş, ya suçluların bazılarını bulmak ve cezalandırmak hususunda adli

⁴² Raphael Langham, *a.g.e.*, s. 55.

⁴³ Giannis Kairofyllas, *The History of Psiri District*, Filippotis Editions, Athens 2000, s. 102.

⁴⁴ John Alden, *Representative British Orations with Introductions and Explanatory Notes*, The Knickerbocker Press, New York and London 1900, s. 156.

⁴⁵ Fatma Uygur, "Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel ve İstanbul", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 17, S. 4, (Kasım 2014), s. 357.

⁴⁶ *British and Foreign State Papers*, 1849-1850, [2], Vol. XXXIX, Harrison and Sons, St. Martin's Lane, London 1863, p. 332.

⁴⁷ Marcus Arkin, "The Don Pacifico Affair", *Hashalom: The Monthly Journal of The Kivazulu-Natal Jewish Community*, Vol. 18, No. 8, (May. 2014), s. 3.

soruşturmalara devam etmemiş ya da yasal kovuşturma başlatmamıştı⁴⁸. Velhasıl Don Pacifico'nun uğramış olduğu zarar, Yunan kralı tarafından dikkate alınmamış ve telafi edilmemişti. Buna mukabil Lord Palmerston, kendisinden talep edilen yardım isteğini geri çevirmemişti. Nitekim ona göre, İngiliz vatandaşları -nerede yaşadıkları fark etmeksizin- zor koşullarda kalmaları durumunda İngiltere'de ika-met ediyormuşçasına himaye görmeyi hak ediyorlardı. Zira Avam Kamarası'nda-ki 25 Haziran 1850 tarihli konuşmasının sonunda dile getirdiği şu ifadeler, onun bu tarz vakalardaki tavrını ortaya koymaktadır.

“İngiltere devletinin sûret-i idâresi olan usûl-ı idâre-i meşrûta iktizâsınca bizim hâricde bulunan ba'zı teb'amız hakkında tecvîz ve icrâ itdiğimiz himâye ve sıyânet muhâlif-i usûl olmadığı ve bunlar memâlik-i ecnebiyyeden her kangında bulunurlar ise cebr ve zulm ve ta'addî gördükleri hâlde nefs-i İngiltere'de bulunmuş gibi İngiltere devletinin himâyesine müstehak oldukları...”⁴⁹

Palmerston'un Don Pacifico meselesinde Yunan hükümetine karşı izlediği diplomatik yöntem, parlamento konuşmasında dile getirdiği bu düşüncelerinin bir tezahürüydü.

Yunan hükümetine karşı kendi vatandaşının haklarının korunması hususunda İngiltere'nin etkili bir siyaset izlemesinde ve bu olayın, küçük bir yerel çatışma iken uluslararası boyuta taşınmasında olayın kahramanı Don Pacifico'nun yaşadıklarını etkileyici bir üslupla dile getirmesinin de etkisi vardır⁵⁰. Ne var ki Palmerston'u Yunan sahillerini ablukaya sevk eden tek neden Don Pacifico vakası değildi. Bu meseleden evvelde Yunan topraklarında İngilizleri doğrudan ilgilendiren bazı sorunlar yaşanmış ve bu da Yunan hükümetine karşı sergilenen tutumun sertleşmesine neden olmuştu. Arsa alım-satımı yapan George Finlay ismindeki şahsa ait bir arazinin zorla satın alınmak istenmesi ve İngiliz Fantome gemisi mürettebatının Yunanlı görevliler tarafından mağdur edilmesi, Don Pacifico olayından önce yaşanan problemlerden yalnızca bazılarıydı⁵¹. Yunan hükümeti ile aralarında yaşanan

⁴⁸ John Alden, *a.g.e.*, s. 158.

⁴⁹ *Lord Palmerston*, vr. 55a, sr. 6-11; Lauren Benton ve Lisa Ford, *Rage for Order: The British Empire and The Origins of International Law, 1800-1850*, Harvard University Press, 2016, s. 177.

⁵⁰ Lauren Benton ve Lisa Ford, *a.g.e.*, s. 175. Don Pacifico'nun durumunu arz ettiği mektuplar için bkz. *British and Foreign State Papers, 1849-1850*, [2], Vol. XXXIX, London: Harrison and Sons, St. Martin's Lane, 1863.

⁵¹ Don Pacifico vakasından önce Yunan hükümeti ile İngiltere arasında yaşanan meseleler hakkında detaylı bilgi için bkz. *Lord Palmerston*, vr. 5a, sr. 6- vr. 13a, sr. 7.

bu gelişmelerin ardından Don Pacifico meselesinin ortaya çıkması ve Palmerston'un Yunan sahillerinin abluka altına alınması emrini vermesi, onun Lordlar Meclisi'nde ciddi eleştiriler almasına sebep oldu. Zira onun parlamentodaki konuşmasının başında geçen, “*Benim efkâr-ı nâkissa-ı zâtîyyeme göre lordlar meclisinde hilâfımıza ser-nemâ-yı zuhûr olan ekseriyyet-i ârânın emr-i istihsâli bu meclisde mevcûd olan bir fırkanın teşvikât-ı husûmetkârânesinin bir eseri olup böyle harekât-ı nâ-becâyâ râğbet itmegi fırka-i mezkûrenin şânına pekde yakışdıramıyorum.*”⁵² ifadeleri, muhalif kesimin düşmanca tavırları karşısındaki hassasiyetini açıkça ortaya koyuyordu. Yine o, kendisini tenkit edenlerin amacının izlemiş olduğu dış politikayı küçük düşürmeye çalışmak olduğunu belirterek şahsına yöneltilen eleştirilerin esasında İngiltere halkının görüşlerine zıt düşüğünü iddiaya çalışıyordu⁵³. Palmerston, Don Pacifico meselesine dair izlediği dış politikasını şu cümleler ile izah ediyordu:

“Vâkı’ada bir memleket-i ecnebiyyede bulunan teb’amız bir işleri düşdüğü vakitte ol emirde o memleketin eshâb-ı hükümet-i mevcûdesine bi’l-mürâca’a hakkının ihkâkını da’vâ itmeli. Lakin hakkını o memleketin nizâmât-ı mevzû’a-ı nâkissasından ve hilâf-ı nasfet ve hakkâniyet vâkı’ olan usûl-ı muhâkemesinden nâşi tahsil idemediği hâlde devletimizden istimdâd ve isti’âne itmesi ve böyle mesâlihın tanzîm ve tesviyesinde devletimizin müdâhaleye kalkışması umûr-ı tab’iyedir.”⁵⁴

Anlaşılabacağı üzere Palmerston, mağduriyet yaşayan İngiltere vatandaşlarının haklarını savunan görüşleriyle bir anlamda, kendi vatandaşını himaye etmenin doğal bir politika olduğunu savunuyor ve Yunan hükümeti ile aralarındaki husumetin yasal zeminini oluşturuşuyordu. Nitekim o, bu mesele hakkındaki düşüncelerini pekiştirmek amacıyla Sicilya’nın kuşatma altındaki Catania şehrinde bir İngiliz vatandaşının olur olmaz bir şekilde katledilmesi örneğini veriyor ve böylesi bir durumda İngiltere’nin nasıl bir tepki göstermesi gerektiğine vurgu yapıyordu⁵⁵.

Palmerston’a göre Don Pacifico Atina’da güvenli bir bölgede ikamet ederken yaklaşık beş yüz kişilik bir grup tarafından evinin basılıp yağmalanacağını öğrenmiş ve durumu civardaki karakol ve belde yönetimine ihbar etmiştir. Pacifico bu ihbarının dikkate alınıp yardım edilmesini beklerken ret cevabı almış ve akabinde askeriyeye mensubu kimseler haricinde çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu

⁵² *Lord Palmerston*, vr. 4a, sr. 4-8.

⁵³ *Lord Palmerston*, vr. 4a, sr. 11- sr. 1.

⁵⁴ *Lord Palmerston*, vr. 4b, sr. 8 - vr. 5a, sr. 1.

⁵⁵ *Lord Palmerston*, vr. 5a, sr. 1-4.

büyük bir grup tarafından yaklaşık iki saat kadar evi talan edilmiştir. Palmerston konuşmasında Don Pacifico'nun yağmalanan evinde ona ait tahvil ve senet gibi önemli evrakların yok edildiğine dikkat çekerken aynı zamanda bu olaya müdahil olanlar arasında Yunan harbiye vekilinin⁵⁶ oğullarının olduğunu da altını çizmiştir. Palmerston'a göre, Don Pacifico'nun yaşadığı kayıplar ve zararlar göz önüne alındığında Yunan hükümetine açılan tazminat ve özür davası yersiz bir hareket değildir. Fakat olaya dâhil olanların tümünün ele geçirilmesi mümkün olmayacağından özürden vazgeçebilecektir; ancak Don Pacifico'nun zararlarının karşılanması zorunlu ve gereklidir.⁵⁷

Lord Palmerston, Don Pacifico'nun tazminat talebine hakkı olduğuna ilişkin Yunan hükümetine çok sayıda ihtarda bulduklarını, buna karşılık Yunan hükümetinin sergilediği tutumun arzu ettikleri yönde olmadığını dile getirmiştir. İki taraf arasındaki bu süreci, ona ait şu konuşmasında görmek mümkündür.

“...iddi'â-yı tazminâta hukûkumuz olduğunu kabûl itdirmek üzere ihtârât-ı lâzimeyi kirâren ve mirâren Yunan hükûmetine arz eylediğimizde Yunan hükûmeti ihtârât-ı vâkı'amızı sem'-i kabûl ile dinleyecek yerde güya tervîc-i tezvîrâta kalkışmışız gibi redd ve inkâra yüz tutup bu mâddeye dâ'ir takdim itdiğimiz tekârîr-i lâ-yu'add ve lâ-yuhsâmıza virdiği ecvibe-i leyt ve la'alle ve ba'zen dahi sükût gibi 'âlemde nâ-dâna cevâb olmaz darb-ı meselini imâ itmek garazıyla ihtiyâr itdiği sükût gayri sabır ve tahammülü[mü]zü tükedüp da'vâımızdan ya bütün bütün vazgeçmek veyâhûd hakkımızı cebren ve kahren tahsil itmekden gayri çaremiz kalmadığına 'ilm-i yakînimiz hâsil olmağla...”⁵⁸

Görüleceği üzere, Yunan hükümeti duyarsız bir tavır sergilemektedir ve İngiltere'nin ihtarlarına kayıtsız kalmıştır. Bunu müteakiben Lord Palmerston Atina'da bulunan İngiliz elçi Thomas Wyse ile iletişime geçmiş ve onun aracılığıyla, talep edilen tazminat miktarının netlik kazanması için Yunan hükümetine yirmi dört saatlik bir mühlet tanıdığını iletmiştir. Yunan hükümetinin tutumunda bir değişikliğin görülmemesi sebebiyle Palmerston, İngiliz donanma amirali Parker'a Yunan sahillerinin ablukaya alınması emrini vermiştir⁵⁹. Bu kapsamda, İngiltere'nin Yu-

⁵⁶ Dönemin Yunan harbiye vekili Kitsos Tzavelas'dır. Bkz. Philip Carabott, “State, Society and Religious “other” in the Nineteenth-century”, *Kampos: Cambridge Papers In Modern Greek*, No. 18, 2011, s. 14.

⁵⁷ *Lord Palmerston*, vr. 14a, sr. 1 - vr. 14b, sr. 12.

⁵⁸ *Lord Palmerston*, vr. 15a. sr. 13 - vr. 16b, sr. 8.

⁵⁹ *Lord Palmerston*, vr. 15b, sr. 8-13.

nan sahillerini abluka altına alması, tarihi süreçte, abluka uygulamalarının güçlü devletlerce daha güçsüz devletlere uygulandığının bir örneğiydi.

Yunanistan gibi küçük bir devlete karşı yapılan abluka girişiminin insafa yaraşır olmadığı yönündeki eleştirilere mukabil Palmerston, İngiltere'nin bu konuda takınması gereken tutumu ve sebeplerini açık bir şekilde izah etmiştir.⁶⁰ Palmerston, haklılığına dair açıklamalarında, abluka usulünün geçmişten beri uygulanagelen bir yöntem olduğunu ve hatta Fransa'nın çok defa bu yönteme başvurduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Yunan hükümetine tanınan mühletin yirmi dört saat gibi kısa bir süre olması muhaliflerce kendisine yöneltilen eleştirilerden biri olmuştur. Bu hususla ilgili olarak o, Mayıs 1848'de Napoli'de çıkan karışıklıklar esnasında bazı Fransız vatandaşlarının mağdur edilmesini ve bunların Fransız donanma amirali Charles Baudin'den yardım taleplerini örnek olarak vermiştir. Charles Baudin'in Fransız vatandaşların isteklerine kayıtsız kalmadığını, zaman kaybetmeden Napoli sahillerini abluka altına aldığını dile getirmiş, Fransız vatandaşların mağduriyetinin giderilmesi ve emniyetlerinin sağlanması hususunda da Napoli yönetimine tanınan sürenin yalnızca üç saat gibi kısa bir süre olduğuna dikkat çekmiştir. Böylelikle Palmerston, yakın zamanda gerçekleşen bu örnek ablukadan hareketle, kendilerinin Yunan hükümetine verdikleri süre ile Fransız amiralin Napoli yönetimine tanıdığı süreyi kıyaslamış, kendilerinin çok insafı davrandıklarını dile getirmiştir.⁶¹

İngiltere ile Yunan hükümeti arasında küçük bir sorun olmaktan çıkan Don Pacifico meselesinde, Lord Palmerston, Yunan sahillerinin abluka altına alınmasına bağlı olarak gerilimin tırmanmasını önlemek ve muhtemel bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmek amacıyla abluakanın ilk dönemine dair bilgiler de vermiştir. Anlaşıldığına göre, ilk başlarda devletlerin ticari faaliyetlerinin sekteye uğramaması için abluka hemen uygulamaya konulmamış, sadece bazı harp gemilerinin ele geçirilmesi girişiminde bulunulmuştur. Ancak bu ani teşebbüsün neden olabileceği sonuçlar düşünülerek -kan dökülmesine sebebiyet vereceğinden- teslim olmaları beklenmiştir. Buna karşılık Yunan harp gemileri, bu talebe olumlu yaklaşmamışlardır. Dolayısıyla Palmerston, W. Parker'a Yunan tüccar gemilerine de el konulabileceğinin iznini vermiş ve bundan sonra bu gemilere buldukları iskelelerden ayrılmamaları ihtar edilmiştir. Ancak bu gemilerin umursamaz bir şekilde hareket ettiklerini aktaran Palmerston, gelişen durum üzerine, Parker'ın bazı gemileri ele

⁶⁰ *Lord Palmerston*, vr. 15b, sr. 13 - vr. 16b, sr. 10.

⁶¹ *Lord Palmerston*, vr. 16b, sr. 11 - vr. 18a, sr. 9.

geçirdiğini; ancak Yunan halkının zarar görmemesi için birçoğunun serbest bırakılarak vicdanlı hareket edildiğini vurgulamıştır⁶².

Yunan hükümeti ile olan münasebetlerin bu minvalde ilerlediği dönemde Palmerston, Fransa hükümetinden gelen arabuluculuk teklifini memnuniyetle, ancak belli şartlara bağlı olarak uygun bulduklarını belirtmiştir⁶³. Fransa'nın arabuluculuk teklifinin altında yatan sebep ise bu bölgede İngiltere'nin sahip olmak istediği rolü azaltmaktır. Zira Don Pacifico meselesi bağlamında Palmerston'un isteklerine karşılık Yunan hükümetinin aksi yönde bir tutum sergilemesi, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında etkili olan Fransa'yı doğal olarak endişelendirmiştir.

Arabuluculuk müzakereleri esnasında bir anlaşmazlık çıktığı ithamlarına karşı Palmerston, iddiaların yersiz olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki haklılığını, Londra'dan ayrılarak Paris'e dönen Fransız elçi Drouyn de Lhuy'ın Fransa millet meclisine sunduğu raporlarla ispat edebileceğinin de altını çizmiştir. Zira ona göre, D. de Lhuy müzakerelerle ilgili olarak onun düşüncelerine uygun bir şekilde hareket etmişti. Palmerston'un deyimiyle, Fransız elçi kendi meclisine İngiltere'nin tazminat davasından hiç bir şekilde vazgeçmeyeceğini ve bu suretle arabuluculuk sıfatıyla Atina'ya gönderilen Baron Gros'un asıl vazifesinin tazminat talebinin iç yüzünü araştırmak olmadığını ve yalnızca tazminat miktarını görüşmek olduğunu beyan etmiştir. Bununla beraber Baron Gros'un görüşmelerden çekilerek istifası durumunda müzakereler dolayısıyla ertelenen ablukanın tekrar icra edileceğini de eklemiştir⁶⁴.

Don Pacifico davası üzerine müzakereler devam ederken Londra'da Palmerston ile D. de Lhuy arasında görüşülen kararların T. Wyse'a iletilmesinde yavaş hareket edildiği iddiaları, Palmerston'un ciddi bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Zira muhaliflerin böyle düşünmelerinin sebebi, Fransa'nın başlangıçta Yunanlıları İngiliz iddialarını reddetmeye teşvik ettikleri düşüncesinin Palmerston tarafından benimsenmesiydi. Onlara göre Palmerston bu şekilde hareket ederek Fransızlardan intikam alırcasına rahatsızlık vermek istiyordu⁶⁵. Bu eleştirilere karşı kendini savunan Palmerston, Wyse ile olan 25 Mart tarihli konuşmasında Lhuy ile aralarında geçen görüşmeden çıkan kararı direkt olarak iletmediyse de bunu ima

⁶² *Lord Palmerston*, vr. 18a, sr. 9 - vr. 18b, sr. 13.

⁶³ *Lord Palmerston*, vr. 18b, sr. 13 - vr. 19a, sr. 2. Fransa'nın arabuluculuk teklifine karşın Palmerston'un ileri sürdüğü şartlar için ayrıca bkz. *Lord Palmerston*, vr. 19a, sr. 2-13.

⁶⁴ *Lord Palmerston*, vr. 19a, sr. 6 - vr. 20a, sr. 12.

⁶⁵ David Hannell, a.g.m., s. 498.

eden ifadeler kullandığını belirtmiştir. Ayrıca o, Atina’da devam eden müzakere-lerde ortaya çıkan uyuşmazlığın bu gecikmeden dolayı değil, tazminat miktarının belirlenmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Nitekim T. Wyse, Don Pacifico davası için 180.000 Yunan drahmisi ödenmesini önerirken, Baron Gros 150.000 drahmi verilmesi teklifinde bulunmuştur. T. Wyse süreci daha fazla uzatmamak ve Yunan tüccarları mağdur etmemek amacıyla, Yunan hükümetine karşı açılan daha önceki tazminat davalarının kabul edilmesi halinde, 150.000 kese akçenin ödenmesini kabul etmiştir. İlk başlarda bu teklife olumlu yaklaşan Baron Gros, bu düşüncesinden vazgeçmiştir; çünkü o, Don Pacifico’nun Portekiz’den alacaklı olduğu senetlerin de yağma sırasında yok olduğunu iddia etmiş, ancak Portekiz’le yapılan yazışmalar neticesinde bu durumun gerçeği yansıtmadığı kanaati hâsıl olmuştur. Bunun üzerine Baron Gros, T. Wyse’a ve Yunan hükümetine resmi bir yazı ileterek görevinden çekildiğini belirtirken,⁶⁶ Lord Palmerston bu gelişmeler hakkındaki tavrını şu ifadeleriyle ortaya koyuyordu:

“...bu cihetle bunun bu zâyî‘ olan senedât için iddi‘â itdiği tazminin aslı olmayup becâ olmadığına benim dahi ‘ilm ve ceznim hâsıl olmuş olduğundan bunun için Yunan hükümetinden mutâlebe olunan tazminâtın virilmesi-ne râzî olamam fakat bu maslahatın tekrâr tahkik olunmasına muvâfakat iderim ya’ni ba‘de’t-tahkik Portekiz Devleti’nin Paçifiko’ya vücûdu iddi‘â olunan deyni tebeyyün ve tahakkuk eder ise bu deyni beher hâl Portekiz Devleti’nin ifâ itmesi lâzım gelür.”⁶⁷

Fransız memur Gros’un istifası üzerine İngiliz elçi Wyse’in ertelediği ablukayı tekrar uygulamaya koyması ve Yunan hükümetini tazminat ödemeğe mecbur bırakması hem Fransa’da hem de İngiltere’de kınanan bir hareket olmuştur. Bunun yanı sıra İngiltere’de yayımlanan *The Times* ve *Morning Herald* gibi gazetelerde çıkan bazı spekülasyon haberler, Palmerston’u Wyse’in tekrar ablukayı başlatması hakkında açıklamalar yapmaya itmiştir. Bunun haricinde, Palmerston’a karşı olanların dikkat çekici eleştirilerinden bir diğeri Don Pacifico davasında Palmerston’un takip ettiği diplomatik yöntemin İngiltere’yi Fransa ve Rusya ile bir savaşa sürükleyeceği endişesidir. Buna yanıt olarak Palmerston, iddiaların geçersiz olduğunu dile getirirken Atina’daki görüşmelerle ilgili haklılığını ispat etmek için Wyse’in Baron Gros’a sunduğu öneriye olduğu gibi yer vermiştir.⁶⁸

⁶⁶ *Lord Palmerston*, vr. 20a, sr. 12 - vr. 22b, sr. 9.

⁶⁷ *Lord Palmerston*, vr. 22a, sr. 6 - vr. 22a, sr. 11.

⁶⁸ *Lord Palmerston*, vr. 22a, sr. 12 - vr. 27a, sr. 9.

Palmerston, Don Pacifico davasına ilişkin konuşmasının sonlarında, Yunan hükümetine uyguladıkları ablukadan dolayı kendilerinden bir talepte bulunulmasının söz konusu olamayacağını, kaldı ki bununla ilgili gerekli tedbirleri aldıklarını ifade etmiştir. Daha sonra o, “*Hâsılı Yunan hükümetinden da‘vâ üldüğüm tazmîni aldım...*” ifadesiyle Yunan hükümeti ile aralarında husumete sebep olan Don Pacifico meselesinin arzu ettikleri bir biçimde sonuçlandırıldığını belirtmiştir⁶⁹. Neticede, 18 Haziran 1850’de Lordlar Kamarası’nda Don Pacifico meselesi nedeniyle kınamaya maruz kalan Palmerston, 25 Haziran 1850 tarihli ünlü konuşmasının ardından 46 güvenoyu toplayarak çoğunluğu ikna etmiş ve onu eleştirenlere karşı kendini güvence altına almıştır. Öte yandan Don Pacifico, davanın sonuçlanması üzerine Yunan hükümetinden 120.000 drahmi ve 500 pound elde etmiş ve yaşamının geri kalanını Londra’da geçirmiştir⁷⁰.

Sonuç

Diplomasinin yalnızca uluslararası politikada önemli rol oynamaya çalışan kudretli devletlerin siyasi tasarılarında değil, aynı zamanda milli menfaatlerini korumaya çalışan küçük devletler için de büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bu noktada, bir devletin, takip edeceği iç ve dış siyasetin belirlenmesinde, hedefleri ile çıkarları arasında uyumluluğun bulunması kilit bir rol oynamaktadır.

Bir devletin bağımsızlığına karşın, dolaylı yöntemlerle iç işlerine müdahale edilmesi mümkündür. Bu doğrultuda, diplomasinin yer yer farklı amaçlar uğrunda ve değişik yöntemler ile kullanımda olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, diplomatik ilişkilerde ciddi bir rol oynayan askeri güç, ikili ya da daha çok katılımın olduğu uluslararası meselelerde belirleyici rol oynayabilmektedir. Buna ek olarak, rakip devletlere gözdağı verebilmek amacıyla bir devlet, sahip olduğu donanması sayesinde ekonomik ve askeri gücünü kendi toprakları dışında teşhir edebilme imkânına sahip olabilmektedir. Bu hususa ilişkin olarak, 19. yüzyılın ortalarında Atina’da meydana gelen ve diplomatik krize dönüşen Don Pacifico meselesi, diplomasinin uygulanması açısından farklı bir yöntemini ortaya koymaktadır. Don Pacifico meselesinin halledilmesinde, Yunanistan ile diplomatik görüşmelerden netice alamayan İngiltere, donanma gücünden istifade ederek Yunan sahillerini abluka altına almış ve gunboat diplomasinin pratikte vücut bulmasına ortam hazırlamıştır.

⁶⁹ *Lord Palmerston*, vr. 28b, sr. 5 - vr. 29b, sr. 3.

⁷⁰ Joseph Jacobs, “Pacifico Case”, *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 9, New York and Funk and Wagnalls Company, London 1905, s. 454.

Ele alındığı üzere Yahudi kökenli bir İngiliz vatandaşı olan Don Pacifico'nun maruz kaldığı olaylar, İngiltere ve Yunanistan arasında gerginliğe sebep olmuştur. Meselenin ortaya çıkışında onun mensup olduğu ırktan ziyade İngiliz vatandaşı olması ön plana çıkmaktadır. Nitekim Palmerston'un Don Pacifico meselesinde izlediği himayeci politika bu fikri desteklemektedir. İngiltere, mağdur olan Don Pacifico'nun yardım isteği üzerine teşebbüse geçmiş, Yunan hükümetinden bazı taleplerde bulunmuş, istenilen şartların yerine getirilmemesi üzerine Yunan sahillerini ablukaya almıştır. Donanma gücüne güvenen ve buna göre hareket eden İngiltere, Yunan hükümetine karşı başlattığı Gunboat Diploması yöntemiyle karşı tarafı zorlayıcı bir tavır sergilemiş ve sonuçta istediğini elde ederek Don Pacifico'nun mağduriyetini gidermeyi başarmıştır. İki devlet arasında sorun oluşturan bu mesele, Gunboat Diplomasının uygulaması bakımından iyi bir emsal teşkil etmektedir. Uygulanması esnasında, Fransa'nın tavassut vasfıyla araya girmesinden itibaren ablukaya ara verilmişse de ortaya çıkan gelişmeler ve Palmerston'un tutumu abluhanın devam etmesine neden olmuş ve olay İngiltere'nin arzuladığı şekilde sonuçlanmıştır. Bu bağlamda gunboat diplomasının, diğer bir deyişle, deniz gücünden istifade edilerek izlenen diplomatik bir yöntemin rakip devletler üzerindeki tesiri ortadadır.

Don Pacifico vakasında görüldüğü üzere Gunboat Diplomasının genel bir ifade ile -uygulanışı itibariyle- abluhanın barış döneminde gerçekleşen versiyonu olduğu ifade edilebilir. Nitekim iki devlet arasında hukuki açıdan savaş durumu yoktur. Bu sebeple, Don Pacifico meselesi bağlamında ele alınan Gunboat Diploması, savaş durumunda gerçekleşen abluka uygulaması değildir. Dolayısıyla bu örnek, barış döneminde gerçekleşmesi ve İngiltere'nin güç gösterisinde bulunarak istediğini elde etmesi açısından farklı diplomatik bir yöntemi teşkil etmektedir. Neticede Lord Palmerston İngiltere'nin kalcı çıkarlarını hararetle bir şekilde savunmuş, bu uğurda Don Pacifico olayında olduğu gibi, vatandaşlarını korumaları gerektiği düşüncesini dile getirmiştir. Ancak onun bu düşüncelerinin bir arka planının olduğu da şüphesizdir. Nitekim Palmerston, görünüşte, izlemiş olduğu ince diploması ve milliyetçi konuşmaları ile İngiliz vatandaşlarının haklarının kararlı savunucusu olurken; diğer yandan İngiltere'yi bu bölgedeki nüfuzunu artıran ve muhafaza eden bir devlet statüsünde tutmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- Alan, Aygül Ernek, “Propaganda Aracı Olarak Ganbot Diploması” Gürdal Ülger (Ed.), *Propaganda Algı, İdeoloji ve Toplum İnşasına Dair İncelemeler* içinde (83-98), Beta Yayınları, İstanbul 2015.
- Alden, John, *Representative British Orations with Introductions and Explanatory Notes*, The Knickerbocker Press, New York and London 1900.
- Anonim, *Lord Palmerston’un 1266’da Ecnebi Siyaseti Hakkında Yazdığı Metnin Tercümesi*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Nr. Or. I-144
- Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, MKM Yayıncılık, Bursa 2009.
- Arkin, Marcus, “The Don Pacifico Affair”, *Hashalom: The Monthly Journal of The Kiva-zulu-Natal Jewish Community*, Vol. 18, No. 8, (May. 2014), ss. 3.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Bastick, Darwin F. ve Guy. M. Townsend, “Palmerston and Globe”, *Victorian Periodicals Newsletter*, No. 18, [Vol. 5, No. 4], (Dec. 1972), ss. 32-35.
- Benton, Lauren ve Lisa Ford, *Rage for Order: The British Empire and The Origins of International Law, 1800-1850*, Harvard University Press, 2016.
- British And Foreign State Papers*, 1849-1850, [2]. Vol. XXXIX, London: Harrison and Sons, St. Martin’s Lane, 1863.
- Brown, David, *Palmerston and the Politics of Foreign Policy, 1846-55*, Manchester University Press, Manchester 2003.
- Bulwer, Henry, *The Life of John Temple, Viscount Palmerston: with Selections from his Diaries and Correspondence*, Vol. I, 3rd. Edition, Richard Bentley New Burlington Street, London 1871.
- Cable, James, *Gunboat Diplomacy 1919-1979: Political Applications of Limited Naval Forces*, MacMillan Press Ltd., London 1981.
- Carabott, Philip, “State, Society and Religious “other” in the Nineteenth-century”, *Kampos: Cambridge Papers In Modern Greek*, No. 18, 2011, ss. 1-33.
- Çolak, Songül ve Metin Aydar, *İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston’un Nutku (25 Haziran 1850)*, İdeal&Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Dağ, Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü İngilizce-Fransızca-Türkçe*, Anka Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005.
- Ferris, John, “SSTR as History the British Royal Navy Experience 1815-1930”, James

- J. Wirtz ve Jeffrey A. Larsen (Ed.), *Naval Peacekeeping and Humanitarian Operations -Stability from the Sea* içinde, (26-41), Cass Series: Naval Policy and History, Routledge, 2009.
- Gough, Barry M., “Forests and Sea Power: A Vancouver Island Economy, 1778-1875”, *Journal of Forest History*, Vol. 32, No. 3, (July 1988), ss. 117-124.
- Hannell, David, “Lord Palmerston and the ‘Don Pacifico Affair’ of 1850: The Ionian Connection”, *European History Quarterly*, Vol. 19, No. 4, (October 1989), ss. 495-508.
- Harcourt, Freda, “Disraeli’s Imperialism 1866-1868: A Question of Timing”, *The Historical Journal*, Vol. 23, No. 1, (March 1980), ss. 87-109.
- Hicks, Geoffrey, “Don Pacifico, Democracy and Danger: The Protectionist Party Critique of British Foreign Policy, 1850-1852”, *The International History Review*, Vol. 26, No. 3, (September 2004), ss. 515-540.
- Işık, Zekeriya, 19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, S 2, (Aralık 2011), ss. 45-61.
- Jacobs, Joseph, “Pacifico Case”, *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 9, Funk and Wagnalls Company, New York and London 1905.
- Kairofıylas, Giannis, *The History of Psiri District*, Filippotis Editions, Athens 2000.
- Koral, Özden, Gazze Deniz Ablukası (Silahlı Çatışma Hukuku ve Deniz Hukuku Bağlamında Bir Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü*, İstanbul, 2013.
- Langham, Raphael, *The Jews in Britain: A Chronology*, Palgrave MacMillan, Gordonsville 2005.
- Leira, Halvard, “A Conceptual History of Diplomacy”, Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp (Ed.), *The SAGE Handbook of Diplomacy* içinde (28-38), SAGE Publications Ltd, London 2016.
- Mandel, Robert, “The Effectiveness of Gunboat Diplomacy”, *International Studies Quarterly*, Vol. 30, No. 1, (March 1986), ss. 59-76.
- Mcmullen, Mary, British Public Opinion and The Origins of the Crimean War: The Impact of Public Opinion on Foreign Policy, 1830-1854, *Master of Arts, Department of History*, McGill University, 1973.
- Nicolson, Harold, *Diplomasi*, çev. Mete Ergin, Altın Yayınları, İstanbul 1970.

- Oppenheim, L., *International Law: A Treatise – Disputes, War and Neutrality*, Hersch Lauterpacht (Ed.), Orient Longsman Ltd., 7th Edition, Vol. 2, London 1952.
- Palmerston, Henry John Temple, Remarkd in the House of Commons, March 1, 1848, *Hansard's Paliamentary Debates*, 3rd Series, Vol. 97, Col. 122.
- Polm, Martijn, Comparisons with Imperial Rome in Early Twentieth-Century Britain and in the U.S. During the Bush Jr. Administration, Aggressive Foreign Policy by Unipolar Powers and the Lure of the Roman Empire, *Research Master Student Historical Studies*, Radbound University Nijmegen, 2016.
- Potyemkin, Vladimir ve Diğerleri, *Uluslararası İlişkiler Tarihi -Diplomasi Tarihi-*, Attila Tokatlı (Çev.), Evrensel Basım Yayın, C 1, İstanbul 2009.
- Roberts, David, “Lord Palmerston at the Home Office”, *The Historian*, Vol. 21, No. 1, (November 1958), ss. 63-81.
- Rubinstein, William D. -Michael A. Jolles-Hilary L. Rubinstein, *The Palgrave Dictionary of Anglow-Jewish History*, Palgrave MacMillan, 2011.
- Sar, Cem, “Devletler Hukukunda Deniz Ablukası”, *AÜSBFD*, C 17, S 3, Ankara 1962.
- Schmitt, Bernadotte E., “British Foreign Policy”, *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2, (June 1924), ss. 308-322.
- Sen, B., “Diplomacy in the Historical Perspective and Third World”, *Turkish Yearbook of International Relations*, No. XVI, Ankara 1976, ss. 72-98.
- Spanos, William V., “Culture and Colonization: The Imperial Imperatives of the Centred Circle”, *Boundary 2*, Vol. 23, No. 1, (Spring 1996), ss. 135-175.
- Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, DER Yayınları, 9. Basım, İstanbul 2013.
- Uygur, Fatma, “Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel ve İstanbul”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 17, S. 4, (Kasım 2014), ss. 353-378.
- Yılmaz, Sait, *Güç ve Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul 2008.

OSMANLI HÜKÜMETİNİN KOSOVA ARNAVUTLARI ARASINDAKİ KAN DAVALARINA ÇÖZÜM BULMA ÇABALARI 1908-1912

ÖZER ÖZBOZDAĞLI*

Giriş

Osmanlı egemenliğine 15. yüzyılda giren Arnavutlar imparatorlukta bir millet oluşturmuyorlardı. Arnavutlar aşiret bağı ve farklı dini bağlılıklarla bölünmüşlerdi. Osmanlı tarihi boyunca devlet bürokrasisinin en üst kademelerine kadar yükselen Arnavutlar, geleneksel yapılarını korumaya devam etmişlerdi. Özellikle devlet otoritesinin giremediği dağlık bölgeler (Kuzey Arnavutluk) geleneksel yapının en güçlü olduğu bölgelerdi. Bu geleneksel yapı tarihten ve kadim gelenekten besleniyordu. 15. yüzyılda Arnavut asilzadelerinden Lek Dukakin tarafından oluşturulan Lek Dukakin Kanunu geleneksel yapının korunmasına önemli katkılar sağladı. Geleneksel yapının en güçlü olduğu bölgelerden biri Kosova'nın Malisör bölgesiydi. Geleneksel yapının güçlü olduğu bu bölgede şer'i hukuk ve 19. yüzyılda Tanzimatla birlikte gelişmeye başlayan modern hukuk kuralları pek geçerli değildi¹. Bu sebeple Osmanlı yönetimi, devletin kanun ve nizamlarının uygulanmadığı Arnavut bölgelerinde toplumsal huzursuzluklara yol açmamak için yerel kanun ve geleneklere eklenilebilen uyumlu politikalar geliştirdi.

Osmanlı yönetimi bu politikayı özellikle ciddi asayiş problemlerine ve toplumsal huzursuzluklara yol açan kan davalarını çözmek için de takip etti. II. Abdülhamit dönemiyle birlikte Osmanlı yönetimi tarafından kan davalarını çözmek için yerel gelenek ve kuralların uygulanmasına da imkan sağlayan Musalaha-i Dem Komisyonları kuruldu. Komisyonlar bölgede sözü geçen yetkililer ve halkın önde gelen isimlerinin de katılımlarıyla kuruldu. Komisyon üyelerinin bu profil yapı-

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, oozbozdogli@gmail.com

¹ Bilgin Çelik, "Geleneksel Yapı İle Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları", *Studies Of The Ottoman Domain*, c. 4, S. 7, Samsun 2014, s. 20.

sıyla bölge halkından gelebilecek tepkilerin önüne geçilmek istenmiştir. Osmanlı devletinin amacı kabileler üzerinde denetim kurmak ve kan davası olaylarında bir uzlaşma sağlayarak genel anlamda toplumsal barışı sağlamaktı. Bu komisyonların olmadığı dönemlerde de ceza hukuku ve mahkemeleri devreye sokuldu. II. Abdülhamit döneminde kurulan komisyonlar kan davalarını barış ile çözüme konusunda Kosova bölgesinde önemli başarılar sağlamıştır². Musalaha-i Dem Komisyonlarının kan davalarını sulh yoluyla çözmede önemli başarılar sağlaması üzerine, 1908 Temmuzunda II. Meşrutiyetin ilanından sonra Kosova vilayetinde komisyonlar tekrar kuruldu.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı yönetiminin Kosova Arnavutları arasında yaşanan kan davalarını çözüme çabaları Başbakanlık Osmanlı Arşivinden tespit edilen belgeler ışığında incelenecektir. Arşivde yaptığımız çalışmalarda Musalaha-i Dem Komisyonlarının tutanak ve raporlarına ulaşamadık. Komisyon tutanaklarına ulaşamaması derinlemesine sosyolojik analizler yapmayı da zorlaştırdığını belirtmek gerekir. Kan davası gibi önemli bir toplumsal sorunu çözüme çabaları çerçevesinde devletin Kosova bölgesinde Arnavutların örf ve adet hukukuna müdahalelerinin devlet toplum ilişkilerini nasıl etkilediği analiz edilmesi gereken diğer bir önemli sorunsaldı. Bununla birlikte Kosova bölgesindeki kan davaları kamu düzenini tehdit eden bir olguydu. İttihat ve Terakkinin merkezîyetçilik siyasetinde ve imparatorlukta yapmayı planladığı kapsamlı dönüşümde kamu düzeninin sağlanması önemliydi. Bu çalışmada kamu düzenini tehdit eden kan davalarını çözüme çabaları İttihat ve Terakki'nin merkezîleşme politikası çerçevesinde ortaya konulacaktır.

Makalede Arnavutların yaşadığı İşkodra gibi vilayetlerden bahsedilse bile araştırma Kosova vilayeti ile sınırlandırılmıştır. 93 Harbi'nden en fazla etkilenen bölgelerden biri olan Kosova bölgesi 1877 yılında vilayet olarak teşkilatlandırılmış olup bu konumunu Balkan Savaşlarına kadar sürdürmüştür. 1908-1912 tarihleri arasında Kosova vilayetinin idari taksimatı şu şekildeydi: Üsküp (Orhaniye, İştîp, Koçana, Osmaniye, Kratova, Kumanova, Radovişte, Planka, Köprülü kazaları), Priştine sancağı (Gilan, Preşova, Mitroviçe, Vulçitrin, Yeni Pazar ve Firzovik kazaları), Senice sancağı (Kolaşin-i Zir, Yenivaroş ve Akova kazaları), İpek sancağı (Ya-

² II. Abdülhamit döneminde kurulan Musalaha-i Dem Komisyonlarının çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yakup Karataş, "Rumeli Vilayetleri Örneğinde Osmanlı Devleti'nin Çatışma Çözüm Politikaları", *Turkish Studies*, Volume 9/7, Ankara 2014, s. 400-401.

kova, Brana, Gosina, Pregovište kazaları), Taşlıca sancağı (Prepol kazası), Prizren sancağı (Kalkandelen, Gustovar, Loma ve Gora kazaları)³.

Kosova vilayetinin genel olarak üç nüfus grubuna bölüdüğü söylenebilir. Bu üç nüfus grubunu birbirinden ayırmak gerekir: Şehirli (esnaf ve zanaatkarlar, toprak sahipleri, din adamları), köylüler ve vilayetin batı şeridini oluşturan dağlarda yaşayan *Malisörler* (dağlı). Malisör bölgelerinde dağlılar klanlar halinde yapılanmıştır⁴. Klan bölgeleri Lek Dukakin Kanunu'na bağlı gelenekçi yapının en güçlü olduğu bölgelerdi. Malisörler, devlet kontrolünün zayıf olduğu bu bölgelerde sorunlarını Lek Dukakin Kanunu'na göre halletmekteydiler⁵. Lek Dukakin hükümlerinin uygulandığı bu bölgelerde kan davaları yaygın bir toplumsal gerçeklikti. İncelediğimiz dönemde kan davalarının Kosova vilayetinde Malisörlerin yoğun olarak yaşadığı Priştine, İpek ve Prizren gibi sancaklarda yoğun bir şekilde yaşandığı görülmektedir.

1. Arnavutlar Arasında Kan Davaları: Tarih ve Gelenek

Kan davası, aile mirası gibi kuşaktan kuşağa intikal eden bir adalet tutkusudur. Tarihçiler bunu ceza hukukunun ilk aşaması olarak değerlendirmektedir⁶. Kan davaları Balkanlarda Arnavutlar ve Karadağlılar arasında yaygın olarak görülmekteydi. Bölgelerin dağlık yapısı, halkın ekonomik durumu, geleneksel ve toplumsal şartlar Arnavutlar arasında kan davalarını tetikleyen en önemli unsurlardı. Arnavut bölgeleri olan İşkodra'nın kuzeyinde dağlık bölgelerde, Kosova'nın kuzey batı şeridinde ve Makedonya'da geniş aileler (klan) hüküm sürmekteydi. Kuzey bölgesindeki dağ klanları geleneksel yapıya bağlı olarak kendine özgü bir toplumsal yapı geliştirmiştir⁷. Arnavutlarda kan davası durumunda dayanışma kuralları dikkati çekmektedir⁸. İşkodra'nın Malisya bölgesinde kan davaları iki klanın bütün

³ 1326 *Salname-i Devlet-i Osmaniye*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326, s. 714-727; 1327 *Salname-i Devlet-i Osmaniye*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1327, s. 730-744.

⁴ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 43.

⁵ Lek Dukakin Kanunu 12 kitap (bölüm) ve 1262 maddeden oluşmaktadır. Kitaplar ve onların alt bölümleri şunlardır: 1. Kilise, 2. Aile, 3. Evlilik, 4. Ev, hayvancılık ve mülkiyet, 5. Çalışma, 6. Mülkiyet devri, 7. Konuşulan kelimeler, 8. Onur, 9. Hasarlar, 10. Suçlular hakkında kanun, 11. Yaşlı kanunu, 12. Muafiyet ve insanlar. Daha geniş bilgi için bkz. Çelik, a.g.m., s. 20-21.

⁶ Artun Ünsal, *Anadolu'da Kan Davası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 22.

⁷ Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s. 37.

⁸ Clayer, a.g.e., s. 16.

üyelerini birbirine düşürecek noktalara varabilirken, Kosova'da topluca misilleme yapılacak birim aileydi⁹. İşkodra'da bir adam öldürülünce bütün ailesi kan davasını takip ederdi¹⁰. Güneyin daha az engebeli topraklarında ise bir zamanlar yaşamış klanlar tarihten silinmiş kırsal kesime feodal Arnavut beyleri ya da Osmanlı toprak sahipleri el koymuştur¹¹. Bu sosyo-ekonomik değişime bağlı olarak kan davaları Güney Makedonya'da ortadan kalkmaya başlamıştı¹².

Kan davaları Kuzey Arnavut toplumunun en belirgin özelliğidir¹³. Arnavutlar arasındaki kan davaları İşkodra ve Kosova Malisörleri arasında yaygındı. Malisörler arasında kan davalarının yaygın olmasının en önemli sebebi geleneklere bağlı olarak yapılan Lek Dukakin Kanunu'ydu. Bu kanun 1481 yılında prensler ailesinden Leka tarafından meydana getirildi¹⁴. Lek Dukakin Kanunu anane ve geleneklerin bileşimi idi. İki bölgede ya da klanlar arasındaki hukuki sorunlar Lek Dukakin Kanunu'na göre halledilmekteydi. Lek Dukakin Kanunu İşkodra ve Kosova'nın Malisör bölgelerinde sosyal yaşamın bütün yönlerine hakim oldu¹⁵. Kanun adalet için intikam hakkı tanımaktaydı ve kanuna göre ceza işlerinde kan davasından yüksek bir hak yoktu¹⁶. Kan davaları yerel kültürle iç içe geçmiş durumdaydı. Bu bağlamda şunu belirtmek gerekir ki, şiddet eylemlerinin anlamı içinde olduğu kültürle yakından ilgilidir¹⁷. Kan davası evrensel değerlere göre anlamsız, gereksiz, tehlikeli ve toplum dışı bir eylemdir. Bu sebeple dışarıdan birine anlamsız ve cahilce gelebilir. Fakat aynı kültürden olanlar için anlamı açıktır¹⁸. Belli geleneksel kültüre bağlı bir aile grubunun üyesi için kan davası gütmeye zorun-

⁹ Malcolm, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁰ Mahmut Tezcan, *Kan Davaları*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 17.

¹¹ Malcolm, *a.g.e.*, s. 37.

¹² Clayer, *a.g.e.*, s. 17.

¹³ Malcolm, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁴ Celal Bayar, *Bende Yazdım*, c. 3, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 61.

¹⁵ Lek Dukakin kanunu bugün hala Kosova'da bazı kırsal alanlarda etkisini devam ettirmektedir. Özellikle Malisörlerin yoğun olarak yaşadığı kuzey bölgelerinde etkinliği devam etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Arben Cara- Mimoza Margjeka, "Kanun Of Leke Dukagjini Customary Law Of Northern Albania", *European Scientific Journal*, Vol. 11, October 2015, s. 178.

¹⁶ Bayar, *a.g.e.*, c. 3, s. 61; K. Süßheim, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi*, c. I, MEB, Eskişehir 2001, s. 576.

¹⁷ Roger A. Deal, *Namus Cinayetleri Sarhoş Kavga: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet*, çev. Zeynep Rona, Kitapyayinevi, İstanbul 2017, s. 16.

¹⁸ Deal, *a.g.e.*, s. 16.

lu, akılcı, gerekli, kısaca anlamlı olabilir¹⁹. Dolayısıyla kan davasından kaynaklı şiddeti anlayabilmek için bu olgunun altında yatan kültürel kodları ve inançları anlamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında Lek Dukakin Kanunu'na göre bir kişi şerefini kurtarmak için şiddete başvurabilirdi. Kanun şeref için işlenen cinayetlere herhangi bir ceza öngörmemekteydi²⁰. Lek Dukakin Kanunu'nu bu kadar içselleştiren Arnavutların şiddet kullanma konusunda çekingen davranmadıkları görülmektedir. Kan davaları erkek ölümlerinin öncelikli sebebiydi. Örneğin, Toplana kabilesinde kan davalarına bağlı erkek ölümleri %42 idi²¹.

Dukakin geleneği kan davalarının senelerce devam etmesine neden olmaktadır. Dukakin Kanunu ve öldürülen kimsenin ruhunun intikamı alınmadıkça huzur bulamayacağı şeklindeki geleneksel anlayış kan davalarının Osmanlı idaresinde de sürmesine neden oldu²². Dukakin Kanunu'nun merkezinde yüksek şeref duygusu vardı. İşin özünde “şeref” kavramı bulunduğu için kan davasının her aşamasında çok katı kurallar geçerliydi²³. Onur ve şerefe karşı işlenen bir suç asla unutulmamalıydı. Bir kimsenin şerefine yönelik suçların bedeli mal ile değil ancak kan ile ödenirdi²⁴. Bu bedel ödenilmezse şeref hissine değer verilmediği algısı ortaya çıkar ve bu durum kendisinden olanların kanlarına karşı hürmetsizlik şeklinde değerlendirildi²⁵.

Kan davası olaylarının en önemli özelliği uzun bir devre devam etmesi ve olayların zaman zaman cereyan etmesidir. Arnavut bölgelerinde görülen kan davası olayının 3 evre halinde geliştiği görülmektedir; Öldürme, öldürülenin öcünün alınması, karşı tarafın intikamı²⁶. Dukakin Kanunu'na göre akıtılan kan kaybolmamalıdır. Kanun, katil çok uzun süre saklansa bile “kan sıcağı” diyerek maktulün intikamının sürekliliğini vurgulamaktaydı²⁷. Lek Dukakin Kanunu bir öldürülme

¹⁹ Ünsal, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰ Jana Arsooka, “Social Confusion on the Road to Modernity: The Meaning of Violence and Crime in Ethnic Albanian Context”, *Final Results of a 2006 CERGE-EI GDN Project*, June, 2007, s. 15.

²¹ K. Süsseim, a.g.m., s. 577.

²² Hasip Saygılı, “20. yy. Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı”, *Bilge Strateji*, c. 6, S. 10, İstanbul 2014, s. 38.

²³ Malcolm, *a.g.e.*, s. 43.

²⁴ Malcolm, *a.g.e.*, s. 42.

²⁵ Visalettin Pekiner, “Kan Gütme Cürümleri ve 3236 Sayılı Kanun”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 3, Ankara 1960, s. 87.

²⁶ Tezcan, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷ Cara- Margjeka, a.g.m., s. 178.

vakasında katilin “başa baş” gereği öldürülmesi gibi cezalar öngörmekteydi²⁸. Arnavut inancına göre, “öldürülen adamın ruhu kan alınmadan asla dinlenmezdi²⁹”. Kan davasında bir cinayet için bedel talep etme hakkına sahip olan kişiye “zot i gjakut” (kan sahibi) denirdi. Arnavut geleneğine göre katil maktulün mirasçıları tarafından öldürülürdü³⁰. Katilin kanını almak maktulün en yakın erkek akrabasına sırayla intikal etmekteydi³¹. Bu görev aile içinde ve kabile içinde kuşaktan kuşağa geçen kutsal bir görevdi³². Arnavutlarda oç alma babadan oğula hatta toruna intikal ederdi³³. Eğer katil öldürülemezse; babası, oğlu, biraderi veyahut hısım ve akrabasından bir erkek öldürülürdü³⁴. Çevrenin bireyi oç alması için teşvik etmesi, yönlendirmesi ve çocukların bu gelenekle yetiştirilmesi kan davalarına süreklilik kazandıran en önemli sebepti. Maktulün kanı alınmadıkça akrabalarına toplum içinde namussuz gözüyle bakılırdı. Ölen akrabasının kanını almayan kişi toplum içinden dışlanırdı. Bu toplumsal baskıyla kişi kanlısını öldürmek zorunda kalırdı. Kan alan kişi alkışlarla karşılanır ve şerefini kurtarmış sayılırdı. Toplumsal baskı şiddeti destekleyici unsur olarak çocuğun ve aile üyelerinin intikam duygusunu içselleştirmesine neden olmaktadır. Bazı Arnavut kabilelerinde maktulün kanlı gömleği, maktulün intikamı alınana kadar kadınlar tarafından yılın belli dönemlerinde ortaya çıkarılır ve kadınlar bu kanlı gömleğin etrafında “ne-bedbaht imişsin!” sözleriyle bir matem ritüeli yaparlardı³⁵. Bu yolla intikam tutkusunun kökleşmesi sağlanırdı. Kendisinin ya da ailesinin şerefini kurtarmak için karşı tarafın kanını alan kimse bu yaptığını ilan etmek zorundaydı. Sonra makul bir nedenle talep edilmişse belli bir süre için resmi ateşkes ya da besa uygulanırdı³⁶. Bu süre içinde katil kan sahibinin hedefi olmayacağına emin olarak ortaya çıkar ve işlerini

²⁸ Saygılı, a.g.m., s. 37.

²⁹ George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and The Albanians 1847-1913*, I.B. TAURIS, London 2006, s. 30.

³⁰ Vasa Efendi, *Arnavutluk ve Arnavutlar Arasında*, Mihran Matbaası, İstanbul 1880, s. 101; Katili belli olmayan bir cinayetin failini bulmak maktulün mirasçıları için bir şeref borcudur. Bu uğurda gerekirse senelerce çalışılırdı. Bedi Nuri, “Arnavudluk’da Kan Gütme Adeti”, *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 3, Aded: 59, 10 Ağustos 1328, s. 208.

³¹ Bedi Nuri, a.g.m., s. 208.

³² Ünsal, a.g.e., s. 24.

³³ Tezcan, a.g.e., s.17.

³⁴ Vasa Efendi, a.g.e., s. 101.

³⁵ Nuri, a.g.m., s. 209.

³⁶ Malcolm, a.g.e., s. 43.

görürdü³⁷. Bazı klan bölgelerinde bayraktar ya da ihtiyarların teşvikiyle kan davasının barışçı biçimde çözülmesi için uygulanan usuller vardı. Fakat Arnavutlar çoğu zaman bu usullere pek yanaşmamışlardır³⁸.

Kan davalarının amacı sadece misilleme değil; katile ve gerekirse bütün ailesine katledilen insanın kanının bedelini ödetmek ya da şerefi lekelenen insanın şerefini kurtarmaktı. Eğer gerçek hedef misilleme olsaydı, sadece eylemin sorumlusu olan kişi cezaların hedefi olurdu. Fakat lekelenen şeref bu suçu işlemiş kişinin ailesinden bütün erkeklerin öldürülmesiyle temizlenmekteydi. Bundan sonrada karşı tarafın ailesi dökülen kanın bedelini ödetmek isterdi³⁹. Bu döngüsel süreç kan davalarına süreklilik kazandıran diğer bir sebepti.

Bir cinayet durumunda faili belli olursa “*Kuvvet Meclisi*” katil ile maktulün mirasçılarını çağırarak tarafları barışa davet etmekteydi. Taraflar eski adetlere göre uzlaştırılır ve katilden senet alınıp maktulün ailesine verilir. Eğer taraflar arasında barış olursa maktulün mirasçuları diyet parasını aldıktan sonra kan hesabı kapanırdı. Diyet bedelleri bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Kosova'nın İpek ve Prizren sancaklarında 6000 kuruş olan bedel İşkodra'da 3000 kuruşa kadar düşmektedir⁴⁰. Diyet bedeli ödenmemesi durumunda maktulün mirasçılarının kan alma hakkı devam ederdi. Uzlaşmadan sonra taraflar birbirine ziyafet verirdi. Ziyafet sırasında taraflardan birisi yemek yemeden kalkar ise husumet devam etmiş sayılırdı. Barış olmasa bile misafirini hanesine kadar götürmek hane sahibinin borcuydu. Katil barış için maktulün mirasçılarının birinin evine gelir de orada uzlaşma olamazsa, katil hanesine kadar götürülerek husumetin baki olduğu ihtarı çekilirdi⁴¹. Bununla birlikte gerekirse adet ve geleneğe bağlı olarak bazılarında 12 veya 24 kişilik yemin teklif edilirdi⁴². Eğer cinayet olayı gündüz meydana gelmiş

³⁷ Bedi Nuri, a.g.m., s. 209.

³⁸ Malcolm, a.g.e., s. 44.

³⁹ Malcolm, a.g.e., s. 43; Misafir hakkında da durum aynıdır. Birisinin evine misafir olan kişi, bu süre içerisinde ev sahibinin himayesindedir. Misafir evi ve bölgeyi terk edene kadar bir saldırı sonucu öldürülürse, maktulün kanını almak ev sahibinin namus borcudur. Daha geniş bilgi için bkz. Bedi Nuri, a.g.m., s. 209.

⁴⁰ Bedi Nuri, a.g.m., s. 209; Hata sonucu meydana gelen cinayet durumunda maktulün mirasçılar katili affetmeğe mecburdu. Daha geniş bilgi için bkz. *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 3, Aded: 64, I Teşrin-i sani 1328, s. 305; Eğer cinayete teşebbüs olayı yaralama ile sonuçlanırsa yaralı zanlıyı aynı şekilde yaralamaya mecburdur. Yani tabiri caizse bir “yarım kan” alma durumu söz konusudur. Fakat burada dikkat çekici bir durum yaralama bir öncekinin aynı olmalı ve o derece kalmalıdır. Sağ kolundan yaralanan bir kişi zanlıyı sol kolundan yaralarsa cinayet işlemiş sayılırdı. Bedi Nuri, a.g.m., s. 209.

⁴¹ *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 3, Aded: 64, I Teşrin-i sani 1328, s. 305.

⁴² BOA. BOE. 3505/262839, 24 Kanun-i evvel 1324.

ise zanlı temize çıkmak için cibal komisyonuna 12 şahit göstermek zorundaydı. Bu on iki kişiden altısı maktulün mirasçılarında diğer altısı zanlının seçeceği adamlardan oluşmaktaydı. Önce şahitlere yemin ettirilirdi. Şahitlerden birisi ya da ikisi yemin etmezse zanlı yemin etmeyen her şahit yerine üç şahit bulmak zorundaydı. Eğer şahitler bulunamaz veya bulunup da yemin etmezler ise zanlı katil olarak tanınır ve maktulün kan arama hakkı olurdu. Eğer cinayet olayı gece gerçekleşir ise, on ikisi zanlı tarafından diğer on ikisi maktulün mirasçıları tarafından belirlenmek üzere 24 şahit gösterilmek mecburiyeti vardı. Şahitler cinayetin zanlı tarafından işlenmediğine şahitlik ederlerdi. Şahitler zanlının beratına yemin ettikleri halde zanlının katil olduğu ortaya çıkarsa maktulün mirasçıları şahitlerin hepsinden kan alma hakkına sahip olurlardı. Bu durum bir kan davası olayının ne kadar büyüyebileceğini ortaya koymaktadır⁴³.

Bu bağlamda kan davası geleneğinin Arnavut bölgelerinde mimariden sosyal hayatın her alanına kadar oldukça etkili olduğu görülmektedir. Kan davasında insanlar öldürülür ya da saklanmaya zorlanırdı. İpek, Yakova ve Prizren havalesinde insanlar kanlılarından korunmak için meskenlerini dağ başlarında ya da tepelerde yapmaktaydı. Kabileler ya da aileler kale tarzı bu binalarda kan davasının saldırısından korunmak ve silah ile karşı koymak için mazgal delikleri yaparlardı. Kabile erkekleri bu kale tarzı yapılar içinde senelerce dışarı çıkmadan yaşamak zorunda kalabilmekteydiler. Bu durumda tarlayı sürmek gibi hariçte yapılacak işleri kadınlar yapmaktadırlar⁴⁴. Arnavutlarda kadınlardan kan alınmazdı. Kan davalarında intikam için mesken yakma olayları yaygın bir cezalandırma yöntemi idi.⁴⁵

Kan davalarına süreklilik kazandıran diğer bir sebep Arnavutlar arasındaki silah taşıma geleneği idi. Arnavutlarda silah taşıma bir şerefti ve bireysel silahlanma geleneğe bağlı olarak çok yaygındı. Silah şeref, cesaret ve yiğitlik sembolüydü. İrtem Arnavutlar arasındaki silah taşıma geleneğinin önemini şöyle belirtmektedir; “*Bir Arnavut hükûmete vermek için beş para bulamazdı, fakat martine, mavzere verecek on beş yirmi lirayı bulurdu*”⁴⁶. Ahmed Şerif, Arnavutluk’taki gözlemlerini aktardığı eserinde silahın önemini şöyle tasvir etmektedir; “*Arnavud yırtık elbise ile yahn ayak geze-*

⁴³ *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 3, Aded: 64, 1 Teşrin-i sani 1328, s. 305.

⁴⁴ Bedi Nuri, a.g.m., s. 209.

⁴⁵ *Muhibban*, No:7-8, 11 Temmuz 1327, s. 2.

⁴⁶ Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1908-1918)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 233.

*bilir fakat mutlaka silahı vardır. Bununla iftihar eder*⁴⁷. Bu bağlamda devlet otoritesinin olmadığı yerde kan davalarının sürekliliği, güvenlik kaygıları ve adaleti sağlama duygusu silahlanmayı tetiklemekteydi.

Arnavut bölgelerinde Osmanlı valileri bazen düşman aileler arasında sulhu (besa) sağlamayı başarırlardı. 1897 yılında İşkodra valisi kan davasının yalnız katille tatbik edilmesini kabilelere kabul ettirdi. Fakat Mirditler bu kararı reddettiler ve namus meselelerinin hükümet mahkemelerinde çözülmesine katılmadılar⁴⁸. Arnavutluk'ta yasaları ve gündelik hayatı düzenleyen Lek Dukakin Kanunu'nun yıkıcı etkileri derin olmuştur. Bu gelenekten şikayet etmeyen tek bir Arnavut yokken, kan gütmemeyi şerefsizlik saymayan da yoktu. Bu girift gelenek içinde kıvranan Arnavutluk'ta kan davaları ciddi sorunlar yarattı⁴⁹. Arnavut bölgelerinde, Lek Dukakin Kanunlarının uygulanmasına göz yuman Osmanlı Devleti kan davalarının bölgede yarattığı sorunları göz önüne alarak II. Abdülhamit döneminde kan davalarını çözmek için Musalaha-i Dem Komisyonları kurdu. Komisyonların kan davalarını çözmeye başarı sağlaması üzerine II. Meşrutiyetin ilanından sonra komisyonlar tekrar kuruldu⁵⁰.

2. II. Meşrutiyetin İlanıyla Kosova Bölgesinde Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları

Meşrutiyetin yeniden ilanını sağlayan İttihat ve Terakki'nin amacı meşrutiyet idaresini tesis ederek Osmanlı birliğini sağlamaktı. Bunun için Osmanlılık bilincinin yerleştirilmesi gerekmekteydi⁵¹. İttihatçılar, Osmanlılık politikasıyla imparatorluğun bütün unsurlarını bir üst kimlik etrafında toplamayı amaçlıyordu. Bu kimlik siyaseti imparatorluğu bir arada tutmaya yarayacak oportünist bir kimlik siyasetiydi⁵². İttihatçılara göre Osmanlı tabiiyetinden olan her ferdin hangi din ve mezhepten olursa olsun Osmanlı sayılacağı Kanun-i Esasi'de yer almaktaydı.

⁴⁷ Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 13.

⁴⁸ Süsheim, a.g.m., s. 578.

⁴⁹ Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı*, Kırmızı Kedi, İstanbul 2011, s. 191; Lek Dukakin kanunları Arnavutluk komünist rejim altına girmeden önce Kosova havalisi Malisörlerinde, kısmen de Debre ve Mat köylerinde hüküm sürmekteydi. Bayar, *a.g.e.*, c. 3, s. 62.

⁵⁰ Karataş, a.g.m., s. 400.

⁵¹ Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 370.

⁵² Suavi Aydın – Ömer Türkoğlu, “İttihat ve Terakki Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 261.

Bunun amacı anayasa temelinde bir vatandaşlık bağı yaratmaktır⁵³. İttihatçıların temel hedefi, Osmanlılık ideolojisi temelinde merkezi ve güçlü bir devlet yapılıncasıydı. Osmanlılık siyasetinin en önemli araçları hukuk (anayasa) ve merkezileşmiş iktidardı. Merkezileştirme siyasetinin en önemli argümanı hukuki eşitlik ve imparatorluğun her tarafında tek tip hukuk sisteminin uygulanmasıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Merkezîyetçilik siyasetiyle devletin nüfuz edici iktidar olanaklarının genişletilmesini amaçlıyordu. Bu çerçevede İttihatçılar Meşrutiyetin ilanından sonra doğrudan hakimiyet teorisi çerçevesinde “doğrudan merkezîyetçilik” politikası uygulamaya başlayacaktır.

Avrupa’daki sınırlar merkezîyetçilik siyasetinin öncelikli hedefi haline geldi. Kosova vilayeti Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile sınırdaş bir bölgeydi⁵⁴. Kosova vilayeti Berlin Antlaşmasından sonra kurulan Makedonya bölgesinde (Selanik, Kosova ve Manastır) yer almaktaydı. Makedonya bölgesine Sırbistan, Bulgaristan müdahaleleri sonucunda başlayan ayrılıkçı hareketler, büyük devletlerin diplomatik müdahaleleri Osmanlı Devleti’nin Makedonya hinterlandındaki hudutlarının kırılğan yapısını bir kez daha ortaya koymuştu. Hudut boylarının bu kırılğan yapısına Makedonya’da görev yapan İttihatçı subaylar şahit olmuştu. “Kuşatılmış Devlet” mantığı, özellikle bu hudut bölgelerinde yaşayan halkların merkeze entegrasyonu, devletin geleceği için İttihatçıların öncelikli olarak ele aldığı konulardan biri oldu⁵⁵. Bunun sonucunda Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Devleti’nin Rumeli bölgesindeki hudut siyaseti farklı bir karaktere büründü. Hudut boylarının “gayri medeni”, “geri kalmış” olan toplulukları, batıl itikat ve cemaat kimliklerinden kurtararak uygarlık alanına kazandırılacaktı. Bu dönüşüm merkezden atanacak eğitimli bürokratlar aracılığıyla yapılacaktı⁵⁶. Politikanın içeriği güçlü merkezîyetçilik siyasetiyle güçlendirildi. Merkezîyetçilik siyasetinden en çok etkilenen bölgelerden biri de devlet otoritesinin pek giremediği Arnavut bölgeleri olmuştur. Arnavut bölgelerinin merkezle entegrasyonu için kapsamlı reformların yapılması gerekiyordu. “*Burada yapılacak çok iş var*” derken İpek Mutasarrıfı Cemal

⁵³ Özer Özbozdağlı, *İttihat- Terakki ve Makedonya Sorunu 1908-1912*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2016, s. 77.

⁵⁴ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 267.

⁵⁵ Clayer, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁶ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 72.

Bey'in kastettiği tam olarak buydu⁵⁷. Arnavutların yoğun olarak yaşadığı Yanya ve Manastır vilayetleri Osmanlı idaresine tabi ise de İşkodra ve Kosova'nın kuzey kesimlerinde (Kuzey Arnavutluk) Osmanlı kanunlarının hüküm sürdüğü iddia edilemezdi⁵⁸. Kosova vilayetinin ve İşkodra sancağının kuzey kısımlarının istisnai statüden yararlanmaya devam etmesi İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçilik siyaseti için sürdürülebilir değildi. Bununla birlikte milliyetçi Arnavutların adem-i merkezîyetçiliğe varan talepleri kabul edilmezdi⁵⁹. İttihatçılar bütün Arnavutluk'ta tek tip bir hukuk sistemi uygulamak istiyorlardı. Bunun olması için Arnavutların devlete ait mükellefiyetlerini yerine getirmeleri ve geleneklere bağlı uygulamaları ve silahları bırakmaları gerekiyordu⁶⁰.

Kosova vilayetinde birkaç şehir ve vadi dışında kontrol en az düzeydeydi. Özellikle Kosova Malisörleri dağlarda ve yüksek alanlarda kendi kabile kanunlarına göre fiili bir özerklik içinde yaşıyorlardı⁶¹. Kent merkezlerine uzak kalan bölgelerde geleneksel değerler gücünü korumaktaydı. Geleneksel yapının güçlü olduğu bu bölgelerde kan davalarının asayiş sorunlarına ve toplumsal düzensizliğe yol açması ittihatchıların merkezileştirme politikasıyla çelişmekteydi⁶². İttihatçıların merkezîyetçilik politikasında kamu düzeninin sağlanması önemli yer tutuyordu. Bu çerçevede İttihatçılar Meşrutiyetin ilanından sonra Kosova'da hudut boylarında yaşayan Arnavutlara dönük sistemli bir entegrasyon politikası izlemeye başlamıştır. Diğer taraftan kan davaları Kosova'da göç gibi sosyal problemlerde neden

⁵⁷ BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324

⁵⁸ "Arnavutluk'ta Teşkilat-ı İctimaiye", *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 32, Aded: 62, 1 Teşrin-i evvel 1328, s. 272.

⁵⁹ Clayer, *a.g.e.*, s. 478.

⁶⁰ İrtəm, *a.g.e.*, s. 234.

⁶¹ Gawrych, *a.g.e.*, s. 30; Kan davalarının yoğun olarak yaşandığı diğer bir bölge olan İşkodra Vilayetinde ise adliye teşkilatı yalnız ovada ve kasabalarda etkili olabiliyordu. Vilayetün cibal olarak adlandırılan dağlık kısmında adliye teşkilatı yoktu ve buralarda merkezi iktidar muhtar ve ihtiyar heyetleriyle temsil olunmaktaydı. Malisya bölgesindeki şefler ya da beyler; nüfuzlarından güç alan Osmanlı düzeninden çok töre yasasına saygı göstermekteydiler. Bu şeflerin ve beylerin en önemli görevi cibal komisyonlarını toplandırmaktı. Komisyonun başında Müslüman ileri gelenlerinin ve valinin seçtiği bir sergerde bulunmaktaydı. Malisörlər (dağlı) arasındaki davalara (ceza ve asliye) cibal komisyonları bakmaktaydı. Bu komisyonun görevi besa (barış) kararını vererek sadece iki taraf arasında bir tür toplumsal barışı sağlamaktı. Hükümler Osmanlı makamları tarafından yapılmış bir kanununa göre verilmekteydi. Cibal komisyonunda alınan kararlar valinin onayından sonra icra edilirdi. Daha geniş bilgi için bkz. "Arnavutluk'ta Teşkilat-ı İctimaiye", *Şehbal*, s. 272; Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 62-63; *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 3, Aded: 62, 1 Teşrin-i evvel 1328, s. 272.

⁶² Tezcan, *a.g.e.*, s. 14.

olmaktaydı. Kan davalarından kaçan Arnavutlar Makedonya ve Kosova ovalarına gelirken güvenlik arayan Sırp lar da Sırbistan'a göç ediyordu⁶³.

Merkeziyetçilik politikası çerçevesinde Arnavut bölgelerinde birtakım idari ve adli düzenlemeler yapıldı. Meşrutiyetin ilanı ile hükümetin merkezileştirme politikası dağ klanları ve onların şeflerini de etkiledi. Kosova vilayetinin kabile ve bayraktarla⁶⁴ meskun olan bazı kazalarında Meşrutiyetin ilanından sonra adliye teşkilatı oluşturuldu. Bundan böyle Dukakin Kanunu'nun lağvedildiği ve bölükbaşların yerine müdür atandığı duyuruldu⁶⁵. Ayrıca her köye yapılan Kocabaşı ataması da bayraktarların otoritesini kırmaya yönelikti. Bu idari tedbirler Kosova'nın Kuzey batı şeridinde yaşayan Malisörlerin geleneksel yapılarını tehdit ediyordu. Merkezi otorite ile Malisörler arasında çatışma kaçınılmazdı. Bu idari yapılanmaya rağmen Kosova vilayetinde henüz hükümetin nüfuz ve iktidarının giremediği alanlar mevcuttu⁶⁶. Bu idari düzenlemelerle birlikte İttihatçılar devletin nüfuz edici iktidar alanlarını Kosova vilayetinin en ücra köşelerine kadar genişletmek ve tek tip kanun uygulayabilmek için bölgede yoğun bir çaba içerisine girmişlerdir.

İşkodra ve Kosova'da aile üyeleri nüfuzlu beylere hizmet etmekteydi. Bu aileler beylerin toplayacağı silahlı çetelere katılabilirlerdi. Beyler de ovalardaki otlakları onlara kiralyorlardı. Söz konusu aileler sorunlarını beylere iletiyorlar beyler de onların köylerdeki kan davalarını hallediyordu⁶⁷. Eski Arnavutluk'ta katiller beylere kan vergisi vermek zorundaydılar. Beylerde uzlaştırıcı bir rol oynamaktansa, çıkarlarını korumak adına kan davası geleneğini sürdürmek için çaba sarf etmekteydiler⁶⁸. Diğer taraftan beyler “kan bedeli ödememek zorunda olmalarıyla” nüfusun geri kalanından ayrılırlardı. Beyden öç alınmazdı⁶⁹. Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'ta kan davalarının hüküm sürdüğü bölgelerde yerel kabile ve aileleri

⁶³ Clayer, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁴ Bayraktar 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin Kosova bölgesinde uyguladığı bir yönetim şeklidir. Osmanlı makamları tarafından Arnavutları seferber edebilmek için olan birlikler bayraktardı. Bu birimler bayraktarlar tarafından yönetilmekte ve bu görev babadan oğula geçmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz. Clayer, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁵ Clayer, *a.g.e.*, s. 534.

⁶⁶ “Arnavutluk'ta Teşkilat-ı İctimaiye”, *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 32. Aded: 62, 1 Teşrin-i evvel 1328, s. 272.

⁶⁷ Clayer, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁸ İsmail Kadare, 70 yıldır sürüp giden bir kan davasının 44. Kurbanı olan kardeşinin öcünü alan bir dağlının dramını anlattığı “Kırık Nisan” romanında yüksek yaylaların kan vergisine susamış güçlü beylerin oynadığı role dikkat çeker. Ünsal, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁹ Clayer, *a.g.e.*, s. 26.

sisteme entegre etmekte zorlandığı görülmektedir. Özellikle beylerin nüfuz ve etki alanını kırma çabaları merkeze tepkilerin artmasına neden oldu. Merkezîyetçilik siyaseti Arnavutlarda merkezi yönetime karşı içten içe bir tepkinin oluşmasına neden oldu. Arnavut bölgelerinde İttihatçılarla gelenekçi Arnavutlar arasında yaşanan çatışmalar, bir süre sonra gelenekçi Arnavutların milliyetçilerle işbirliği yapmasına neden oldu. Bu bağlamda II. Meşrutiyet döneminde çıkan Arnavut ayaklanmalarının (1909-1910-1911) temel sebebi bu merkezîyetçilik politikasıydı.

Merkezîleşme ve entegrasyon politikasıyla birlikte Osmanlı yetkililerinin rahatsız edici ve barbarca bir gelenek olarak gördükleri kan davaları artık bir örf ve adetin uygulanması olarak değil kamu düzenini bozan temel asayiş sorunu olarak görülmeye başlandı⁷⁰. Diğer taraftan bölge halkı adli konularla ilgili adliyeye müracaat etme geleneği olmadığı için kanlarını er ya da geç kendileri alıyorlardı⁷¹. Bu şekilde kan davaları Arnavut bölgelerinde asayişin bozulmasına neden olduğu gibi her sene yüzlerce kişinin ölmesine de neden olmuştur⁷². Osmanlı hükümeti II. Meşrutiyetin ilk aylarında Musalaha-i Dem Komisyonlarının tekrar kurulmasına izin verdi. Bu süreçte bölgede planlanan radikal dönüşüm adına bir süre daha Arnavutluk'ta yerel güçlerin sorunu çözmesi için müsaade edilmiştir. Arnavutların kadim geleneklerin uygulanmasındaki hassasiyetleri bunda etkili olmuştur. Fakat söz konusu yerel güçlerin bu komisyonlarda kadim geleneklere ve Lek Dukakin Kanunu'na göre kararlar alarak devletin nizam ve kanunlarını dikkate almamaları ciddi bir çatışma konusu olacaktır.

1908 Temmuzunda Meşrutiyetin ilanından sonra genel af ilan edildi. Genel af ilanıyla Kosova vilayetinde siyasi suçlularla birlikte cinayet suçluları da serbest bırakıldı. Kosova valiliği, vilayette kan gütme âdeti olmasından dolayı, eski olayların tekrar yaşanmaması ve düşmanların barıştırılması için Musalaha-i Dem Komisyonlarının tekrar kurulmasını talep etti⁷³. Bu komisyonlar vasıtasıyla kan davalarının barıştırılması planlanmaktaydı. Kosova valiliğinin II. Abdülhamit döneminde kurulan bu komisyonların çalışmalarından ve faydalarından bahsetmesi üzerine Osmanlı hükümeti, 29 Temmuz 1324 tarihinde valiliğin bu talebini kabul ederek, bütün kan davalarının halledilmesi amacıyla, bir kereye mahsus olmak üzere, Musalaha-i Dem komisyonlarının kurulmasını kabul etti. Hükümet komis-

⁷⁰ Gawrych, *a.g.e.*, s. 31.

⁷¹ BOA. BOE. 3505/262839, 26 Kanun-i sani 1324.

⁷² BOA. DH. MKT. 2891/87, 22 Temmuz 1325.

⁷³ BOA. BOE. 3481/261002, 5 Kanun-i sani 1324; BOA. TFR-I-KV. 207/20632, 22 Temmuz 1324.

yonların kurulmasını kabul etmekle birlikte, Kanun-i Esasinin 89. maddesi⁷⁴ gereğince bu komisyonların olağanüstü yetkilere sahip bir mahkeme gibi karar verme yetkilerine sahip olmadığını, ayrıca Kanun-i Esasinin 23. maddesi⁷⁵ gereğince hiç kimsenin bağlı bulunduğu mahkemeden başka bir mahkemeye zorla götürülemediği hususlarını belirterek komisyonların kurulmasının Kanun-i Esasiye aykırı olduğunu da belirtti⁷⁶. Ancak bölgede asayiş ve huzur sağlamada etkileri görülmüş bu komisyonların bütün kan davalarının halledilmesi şartıyla 1909 Nisanına kadar çalışması kabul edildi. Sürenin dolmasıyla komisyonların kesinlikle kaldırılması kararlaştırıldı. Genel af ilanıyla İpek, Prizren ve Tepedelende de komisyonlara destek için asker bulundurulmasına karar verildi⁷⁷. Bu kararlarla birlikte Adliye Nezareti meşrutiyetin ilanından önceki suçların takip edilmesini istedi⁷⁸.

Musalaha-i Dem komisyonları genel olarak kaza eşrafı, büyük ailelilerin ileri gelenleri, bayraktarlar ve karar vericilerden oluşmaktaydı⁷⁹. Bu yapıyla komisyonlar yerel bir nitelik arz etmekteydi. Musalaha-i Dem komisyonları usul ve geleneğe göre karar vermekteydi⁸⁰. Komisyonlarda resmi görevlilerin ve hukuk bilenlerin olmaması en büyük handikapı. Bölge ileri gelenlerinin komisyonlardaki etkinliği ve karar alma süreçlerindeki olumsuz etkileri daha sonra görülecektir. Komisyonların amacı aralarında kan davası olan aileleri huzurlarına davet etmek ve sulhu sağlamaktı⁸¹. Kararlar ceza ve şer'i hukuka göre değil, örf ve kadim adetlere göre verilmekteydi⁸². Bununla birlikte Osmanlı hükümeti komisyon kararlarında mutlak surette “şer'i hukuk ve kanuna mutabakat” aramaktaydı⁸³. Komisyonlar

⁷⁴ 89. madde: Her ne nam ile olur ise olsun bazı mevadd-ı mahsusayı rü'iyet hükmetmek için mahakim-i muayene haricinde fevkalade bir mahkeme veyahut vermek salahiyetine haiz komisyon teşkilî katiyen caiz değildir. Fakat kanunen muayyen olduğu vechle tayini mevla ve tahkim caiz değildir. Suna Killi-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 52.

⁷⁵ 23. madde: Yapılacak usul-i muhakeme kanunu hükmünce kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar olunamaz. Killi- Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁶ *BOA. DH. MKT*, 2710/83-1, 26 Temmuz 1324; *BOA. BOE*. 3481/261002, 27 Kanun-i evvel 1324.

⁷⁷ *BOA. DH. MKT*, 2710/83-1, 26 Temmuz 1324; *BOA. BOE*. 3481/261002, 27 Kanun-i evvel 1324; *BOA. DH. ŞFR*. 408/75, 27 Kanun-i evvel 1324.

⁷⁸ *BOA. BOE*. 3505/262839, 11 Şubat 1324.

⁷⁹ *BOA. TFR-I-KV* 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

⁸⁰ *BOA. BOE*. 3505/262839, 21 Kanun-i sani 1324.

⁸¹ II. Abdülhamid döneminde kurulan komisyonların faaliyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Yakup Karataş, a.g.m., s. 400; Pekiner, a.g.m., s. 89; Tezcan, *a.g.e.*, s. 110.

⁸² *TFR-I-KV* 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

⁸³ Karataş, a.g.m., s. 400.

gerektiğinde zorla düşman aile reislerini bir araya getirerek barıştırmakla ve katilin maktulün ailesine ödeyeceği kan diyetini saptamakla görevliydi⁸⁴. Bu diyet bedeliyle kan davası tarafları barıştırılırdı. Diyet (kan parası) uygulamasının amacı kan davalarını önlemek ve hafifletmekti. Bu komisyonlarla kan davaları sebebiyle vuku bulan cinayetler kısmen de olsa bastırıldı⁸⁵.

Komisyonların kurulması kararından sonra vilayet ve sancaklarda komisyonlar kurulmaya başlandı. Kosova valiliği sadaretin onayından sonra kurulan Musalaha-i Dem Komisyonlarının katillerin hasımlarıyla uzlaşmalarının sağladığını bundan sonra bu şahısların serbest bir şekilde bölgede gezdiklerini belirtmiştir. Adliye Nezareti zanlılardan komisyonların davetine icabet etmeyenler hakkında maktulün ailesinin adliyeye müracaat ettirilmesini istiyordu. Yerel makamlar ve komisyonlar Kosova ve bağlı sancaklarda şimdiye kadar böyle bir uygulamanın olmadığını veya bunun bölge halkının devletin nizamlarına pek ısınmadığı için mümkün olmadığını belirtiyorlardı⁸⁶. Fakat savcılıklar bu gibi şahıslar hakkında kanun takibi yapılmasını istemişlerdir. Valilik bu gibi şahıslar ve firarilerin peyderpey komisyonlara müracaat ederek uzlaşmalarının sağlandığını belirterek, bu şahıslar hakkında kanun takibinin yapılmasının asayiş bozacağını Dahiliye Nezaretine iletmıştır. Diğer taraftan genel af ilanından sonra İpek ve Prizren gibi bölgelerde adli makamlar çalışamaz hale gelmişti⁸⁷.

1908 yılının sonuna doğru Musalaha-i Dem Komisyonlarından Kosova valiliğine yapılan müracaatlarda komisyon kararlarının hükümet desteği olmadan uygulanamayacağı belirtilmekteydi. Musalaha-i Dem Komisyonları uzlaşmaya yanaşmayanlar hakkında baskı ve zor kullanma için hükümetten asker destek talep etmekteydiler. Bu destek sağlanmadığı takdirde uzlaşmaya yanaşmayan şahısların asayiş bozabilecek hareketlerde bulunabilecekleri ve bu durumda komisyonların dağılmasına neden olabileceği belirtilmiştir⁸⁸. Komisyonların baskı ve zorlama yetkilerine sahip olmaması ve halkta adliyeye müracaat geleneği olmadığı için komisyonlara gerek kalmayacağı belirtiliyordu. Özellikle Prizren ve İpek gibi sancaklarda kanlılar arasında uzlaşmanın sağlanamadığı, bunun ancak külliyetli miktarda askerle sağlanabileceği komisyonlar tarafından belirtilmekteydi. Bu tartışmalar

⁸⁴ Ünsal, *a.g.e.*, s. 47.

⁸⁵ *MMZC*, Devre I, İçtimai sene 2, c. 4, 21 Nisan 1326- 3 Mayıs 1910, s. 563.

⁸⁶ *BOA. BOE.* 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

⁸⁷ *BOA. DH. MKT.* 1294/15, 18 Ağustos 1324.

⁸⁸ *BOA. BOE.* 3505/262839, 21 Şubat 1324.

sırasında komisyonların kaldırılması tekrar gündeme geldi. Kosova valiliği, Loma gibi kazalarda devam eden kan davalarını örnek göstererek komisyonların bütün kan davalarını hallettikten sonra kaldırılması gerektiğini hükümete iletmıştır. Dahiliye Nezareti, Prizren ve İpek gibi sancaklarda halkın adliyeye sevkinin mümkün olmaması, kan davalarının uzlaşma ile çözülmesinde komisyonların başarı sağlaması, komisyonların baskı ve zorlama yapmadan görevlerine bir müddet daha devam etmesi gerektiğini Sadarete iletti⁸⁹. Dahiliye Nezaretinin teklifi üzerine Meclis-i Vükela komisyonların çalışma esaslarıyla ilgili şu kararları aldı;⁹⁰

-Musalaha-i dem komisyonlarının kan davalarını uzlaşmayla çözmeleri, uzlaşma sonunda taraflardan senet alınması, senet vermeyenlerin mahkemeye intikal ettirilmesi,

-Senet vermeyenler ile komisyonların davetlerine uymayanların davalarının mahkemeye intikal ettirilerek, maktulün ailesinin dava takibi yapabilmesinin sağlanması ve kanuna göre muamele yapılması.

Bu kararlara ek olarak Kosova vilayetine gönderilen talimatta Musalaha-i Dem Komisyonlarının hukuk dışı karar ve uygulamalarının devlet tarafından kabul edilmeyeceği belirtildi⁹¹. Hükümet komisyon kararlarına uymayanlar hakkında adli makamlarca takibat yapılmasını istedi. Kanun takibatı kararından sonra sancak ve kazalardan gelen telgraflarda Meşrutiyetin ilanı sırasında cinayet suçlularının ciddi bir yekün teşkil ettiğini bu sebeple kanun takibi yapılamayacağı bununla birlikte uzlaşmaya yanaşmayanların da hasımlarından öç almaya çalışacakları için 6 aydan beri sağlanan sükûnet ve asayişin bozulacağı belirtildi⁹². Gilan Musalaha-i Dem Komisyonu ise uzlaşmaya yanaşmayan şahısların adliyeye teslim edildikleri halde katillerin salıverildiğini ve bu durumun eski olayların devam etmesine neden olduğunu Kosova valiliğine iletti⁹³. Komisyon katillerin salıverilmesinin komisyon otoritesini sekteye uğrattığını, kazada otorite boşluğuna neden olduğunu, komisyon kararlarına itibar edilmediğini belirtmekteydi. Bu sebeplerle Gilan'da bir ay içinde 30'a yakın cinayet olayı meydana geldiği vurgulanıyordu⁹⁴.

⁸⁹ BOA. BOE. 3505/262839, 11 Şubat 1324.

⁹⁰ BOA. MV. 124/7; BOA. BOE. 3505/262839, 26 Kanun-i sani 1324; BOA. BOE. 3481/261002, 14 Kanun-i sani 1324; BOA. DH. MKT. 2724/61, 17 Kanun-i sani 1324.

⁹¹ BOA. BOE. 3503/262657, 5 Kanun-i sani 1324.

⁹² BOA. BOE. 3505/262839, 26 Kanun-i sani 1324.

⁹³ BOA. BOE. 3531/264793, 25 Mart 1325.

⁹⁴ BOA. BOE. 3531/264793, 23 Mart 1325.

Komisyonlarla resmi makamlar arasındaki çatışmanın en önemli sebebi, komisyonların uzlaşmaya yanaşmayanları örf ve kadim geleneklere göre cezalandırmak istemesinden kaynaklanmaktaydı⁹⁵. Komisyonların bu tutumundan dolayı Hükümet komisyon karar ve uygulamalarının Kanun-i Esasiye uygun olması gerektiğini sürekli tekrarlamaktaydı. Komisyonlarla ilgili şikâyetlerin artması üzerine vilayet adliye müfettişleri yaptığı denetimlerde, Kosova'nın muhtelif hapishanelerinde komisyon kararıyla tutuklu şahısların bulunduğunu tespit ettiler. Bunun üzerine Adliye Nezareti, Kosova valiliğine gönderdiği talimatta, komisyonların tutuklama yetkisine sahip olmadığını; bu sebeple tutukluların tahliye edilmesini istedi⁹⁶. Komisyonların şer'i hükümler ve kanun dairesinde karar vermesi gerektiği, bunun dışında verilen kararların kabul edilmeyeceği belirtilmiştir⁹⁷. Örneğin, Gosina kazası tevkifhanesinin teftişi sırasında üç şahsın Musalaha-i Dem Komisyonunun kararıyla zincir-bend cezasıyla tutuklu olduklarının anlaşılması üzerine, bu üç şahsın tahliye edilmesi gerektiği Kosova valiliğine bildirildi⁹⁸.

Musalaha-i Dem Komisyonları, komisyonların vazifelerini tamamlamadan kaldırılmasını istemiyorlardı. Kosova valiliği, komisyonların çalışmalarına devlet tarafından destek olunmasını, ancak bu şekilde kanlıların zorla barıştırılarak vilayet dâhilinde bütün kan davalarının bitirilebileceğini, bütün bu işlerin bitiminden sonra kan davalarının zabıta ve adliyece takibinin sağlanabileceğini belirtmekteydi⁹⁹. II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan komisyonlar Ağustos 1909'a kadar faaliyetlerine devam etmişlerdir.

3. Musalaha-i Dem Komisyonlarının Çalışmaları

a. Üsküp Sancağı

Üsküp sancağına bağlı Koçona kazasında Musalaha-i Dem Komisyonunun yetkilerini aşan kararlar aldığı görülmektedir. Koçana Musalaha-i Dem Komisyonunun; halkın Karadağlılara buğday gibi mallar satmamasını, Karadağlılarla konuşmamasını, aksi takdirde bir ay hapis ve iki lira para cezalarının uygulanacağını belirten kararlar alması üzerine Osmanlı hükümeti, bu kararların heyetin vazifesi

⁹⁵ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

⁹⁶ BOA. DH. MKT. 2756/ 28, 5 Kanun-i sani 1324.

⁹⁷ BOA. DH. MKT. 2796/17, 5 Nisan 1325.

⁹⁸ BOA. BOE. 3505/262839, 11 Şubat 1324; BOA. DH. MKT. 2756/28-6, 12 Şubat 1324.

⁹⁹ BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 27 Kanun-i evvel 1324.

dışında işler olduğunu, ayrıca bu şekilde alınan kararların devletin dış politikasına ve itibarına zarar verdiği konusunda Kosova valiliğini uyarmıştır¹⁰⁰.

b. Priştine Sancağı

Musalaha-i Dem Komisyonunun ilk kurulduğu bölgelerden biri Priştine sancağıydı. Priştine mutasarrıfı genel af ilanı ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin talebi üzerine 260 tutuklunun tahliye edildiğini, firarda bulunanlardan 795 kişinin ise genel aftan yararlanmak için müracaat ettiğini ve bunun sonucunda haklarındaki yakalama kararlarının kaldırıldığını, bu şahısların hukuk-u şahsiyetlerinin temin edilmedikçe öç alma olaylarının artabileceği endişesiyle hükümetin izninden sonra Priştine’de Musalaha-i Dem Komisyonunun kurulduğunu belirtmekteydi. Priştine mutasarrıfı komisyonların kurulması ve kararlarının uygulanması için hükümetten destek talep etmekteydi. Bunun üzerine hükümet hukuku şahsiye davalarını ilgilendiren konularda hükümetin komisyon kuramayacağını bu sebeple komisyon kararlarının uygulanmasına destek olamayacağını belirtti¹⁰¹. Priştine’ye bağlı kazalarda halk, komisyon kurulmasını ve üyelerinin de bölge halkından olmasını talep etmekteydi. Halkın talebi üzerine Preşove ve Gilan gibi kazalarda Musalaha-i Dem Komisyonları kuruldu. Priştine mutasarrıflığı kanlılar arasında uzlaşma sağlanana kadar Musalaha-i Dem Komisyonlarının çalışmalarına devam etmesini istedi¹⁰². Priştine’den gelen raporlarda Gilan kazasında Musalaha-i Dem Komisyonuna Hristiyanlardan 30 müracaat olduğu belirtilmekteydi¹⁰³.

Priştine sancağına bağlı Gilan kazasında Musalaha-i Dem Komisyonunun tespit ettiği diyet bedellerinin ödenmemesi nedeniyle eski olaylarının tekrar yaşanabileceğinden endişe edilmekteydi. Bunun üzerine Kosova valiliği sancaklara gönderdiği talimatta, diyet bedellerinin tahsili için mülki görevliler görevlendirmelerini istemiştir. Görevlilerin uyarılarını dinlemeyenler hakkında asayiş bozmadan yasal işlem yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Arşiv belgelerinden Priştine sancağına bağlı kazalarda Musalaha-i Dem Komisyonlarının çalışmalarının Mayıs 1909’a kadar devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

¹⁰⁰ BOA. TFR-I-KV. 211/21085; BOA. DH. ŞFR. 406/93, 25 Teşrin-i evvel 1324.

¹⁰¹ BOA. TFR-I-KV. 207/2063, 27 Temmuz 1324.

¹⁰² BOA. BOE. 3505/262839, 11 Şubat 1324.

¹⁰³ BOA. BOE. 3505/262839, 26 Kanun-i sani 1324

¹⁰⁴ BOA. DH. MUİ. 64-1/33, 11 Kanun-i sani 1325.

c. İpek Sancağı

İpek sancağı Musalaha-i Dem Komisyonu, kuruluşundan 1909'un Şubatına kadar yürüttüğü çalışmada kasaba ile dört kola ayrılan kura arasında bir koldaki katilleri barıştırmıştı. İpek mutasarrıfı üç kolun barıştırılması için çalışmalarını 1909 Nisanına kadar tamamlanacağını belirtmekteydi¹⁰⁵. İpek Musalaha-i Dem Komisyonu reisi komisyonun vazifesini tamamlamadan dağılmasının şimdiye kadar yapılan işleri bozacağını, çünkü kan davasından dolayı kimsenin mahkemeye müracaat etmeyeceğini vurguluyordu. Komisyon reisi vazifelerinin bitmesi için bir aylık süre öngörmekteydi. Komisyon reisine göre, komisyonun vazifesinin tamamlamadan dağılması durumunda barıştırılmış kanlılar tekrar düşmanlığa başlayabilmekteydi¹⁰⁶. İpek mutasarrıfı komisyonların bütün kanlıları uzlaştırmadan dağılmaları durumunda doğabilecek aksaklıklar konusunda şunları söylemekteydi¹⁰⁷;

- Şimdiye kadar uzlaşmış olan kanlıların arası tekrar bozulabilecektir.
- Bunların tekrar olaylara başlamasıyla; asayiş bozulabilecek ve cinayet olayları artabilecektir.

Adliye Nezareti uzlaşmaya yanaşmayanların adliyeye sevk edilmesini istiyordu. İpek mutasarrıfına göre bu konuda ısrar edilmesi halinde, bu güne kadar sağlanan uzlaşmalar ortadan kalkabilir ve komisyonlar çalışamaz duruma gelebilirdi. Bunun sonucunda İpek kazası dâhilinde uzlaşması sağlanmış olan kasaba ile baran kolu arasında kan davası tekrar başlayabilirdi. Ayrıca uzlaşmaları için yeni görüşülmeye başlayan Podmoz ve orta kol kanlılarının barıştırılması mümkün olamayabilirdi¹⁰⁸. Bu tartışmalarla birlikte mutasarrıf Meşrutiyetin ilanından sonra İpek adliyesinin iş yapamaz durumda olduğunu, Yakova ve Gosina adliye memurlarının iş yapmaktan men edildiklerini ve bu iki bölgede müracaat edilecek mahkemenin kalmadığını belirtmekteydi.¹⁰⁹

İpek sancağına bağlı Gosina kazasında, Musalaha-i Dem Komisyonunun tarafı ve haksız muamelelerinden dolayı bazı davalar İpek komisyonuna nakledilmişti¹¹⁰. Gosina Musalaha-i Dem Komisyonu hakkında gelen şikayetlerin temel

¹⁰⁵ BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

¹⁰⁶ BOA. BOE. 3505/262839, 21 Kanun-i sani 1324.

¹⁰⁷ BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

¹⁰⁸ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

¹⁰⁹ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

¹¹⁰ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

konusu diyet paralarının zorla tahsil edildiği konusundaydı. Örneğin, Gosina kazası *Rugova* karyesinde Hasan Hacı'nın çiftçisi Cemal'in katili olup genel af üzerine serbest bırakılan Hasan, Musalaha-i Dem Komisyonu tarafından maktulün ailesine 6500 kuruşluk diyet ödemesine karar verilmişti. Diyet parasının ödenmesi için kendisine baskı yapıldığını belirten Hasan, Meclis-i Mebusana şikâyetlerini içeren bir arzihal gönderdi. Dahiliye Nezareti, şikâyet konusunu Kosova valiliğine ileterek araştırılmasını istedi. Kosova valiliği, konuyla ilgili gönderdiği yazıda Hasan'ın fakir olmasından dolayı Musalaha-i Dem Komisyonu tarafından kendisine hiçbir baskının yapılmadığını, sadece dönem dönem maktulün ailesinin diyet bedelinin tahsili için yapılan müracaatlar üzerine komisyonca meselenin takip edildiğini belirtmiştir¹¹¹.

İpek sancağına bağlı Yakova kazasında ise Musalaha-i Dem Komisyonunun henüz işe başlayamadığı belirtilmekteydi. Bunun sebebi kanlıların hanelerinde kapalı ve birbirilerinden çekinir halde bulunmalarıydı.

İpek mutasarrıfı komisyonların çalışmalarıyla ilgili sorunlar üzerine kapsamlı bir rapor hazırlayarak Kosova valiliğine gönderdi. Mutasarrıf raporunda şu hususları belirtmekteydi;¹¹²

- Komisyonların şer'i ve genel hukuka göre değil, örf ve ananeye göre karar verdiğini, bu şekilde çözülmeye çalışılan bazı olaylarda haksız kararların alındığını,

- Komisyon tarafından verilen karara uymayan kişilere hanelerinin yakılmasına varan cezaların verildiğini, bu iş için de hükümetin desteğinin istendiğini belirten mutasarrıf kendinden önceki mutasarrıf zamanında top bile sevk edildiğini,

- Komisyonda üç beş kişi dışında diğer üyelerin okuma-yazma bilmediğini ve hükümetin nizam ve emirlerinden habersiz olduklarını,

- Azaların düzenli çalışmamasından dolayı işlerin ne zaman biteceğinin belli olmadığını,

- Gosina Musalaha-i Dem Komisyonunun taraflı davranmasından dolayı şikâyet olduğunu, bu şikâyetlerde komisyonun nüfuzlu kişilerin isteklerine göre karar verilmesinden kaynaklandığını, bunun birlikte bu komisyonun örf ve kadim adetlere bile aykırı karar verdiğini,

¹¹¹ BOA. DH. MKT. 2896/85, 29 Temmuz 1325.

¹¹² BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

Yaşanan aksaklıkları bu şekilde belirten İpek mutasarrıfı komisyonların ahali-
ce hukukun ve devletin nizamının üzerinde görüldüğünü, herkesin her sorunu için
komisyonlara müracaat ettiğini, bunun da hükümet tarafından kabul edilemeye-
ceğini belirterek yapılması gerekenleri şöyle sıralıyordu;¹¹³

- Musalaha-i Dem Komisyonlarının bir ay içeresinde görevlerini tamamlama-
larını, Gosina için gerekirse 15 gün ek süre verilmesini,

- Komisyonların işlerini tamamlayabilmesi için hükümet tarafından destek
olunmasını,

- Gerekirse Musalaha-i Dem Komisyonları kararlarından vazgeçilerek hü-
kümet gücüne müracaat edilmesini ve cezaların da devlet gücü tarafından uy-
gulanmasını, bunun için devletin bir dereceye kadar şiddet tekeline kullanması
gerektiğini,

- Bu şekilde hükümetin ciddiyeti hakkında halka bir fikir verilebileceğini, ge-
lecekte yapılması planlanan reformlar için toplumun hazırlanabileceğini,

- İpek sancağı dahilindeki halkın medeniyetten uzak ve bedevi gibi yaşadık-
larını,

- Suçluların cezalandırma yerine taltif edildiklerini, askerlik ve vergi işlerinde
istedikleri gibi davrandıkları için bölge halkının haddinden fazla şımartıldığını, bu
hususlara dikkat edilmeden devletin buralarda otorite sağlayamayacağını,

- Devlet otoritesinin sağlanmasıyla, meşrutiyet hükümetinin bütün teşebbüs
ve uygulamalarının ciddiyetinin anlaşılabilceğini,

Bu hususları belirten İpek mutasarrıfı, bölgede yapılacak çok iş olduğunu, ya-
pılması planlanan işler için bir an önce komisyonların çalışmalarını tamamlaması
gerektiğini belirtmiştir.

d. Prizren Sancağı

Kan davalarının en yaygın olduğu sancaklardan biri de Prizren sancağıydı.
Bu sebeple Prizren'de kurulan Musalaha-i Dem Komisyonunun güvenliği için Sa-
daretin onayıyla asker verildi¹¹⁴. Prizren mutasarrıfı 1909'un Ocak ayına kadar
olan süreçte 200 kan davası dosyasının karara bağlandığını, bunların içinde uzlaş-

¹¹³ BOA. TFR-I-KV. 216/21518, 16 Kanun-i evvel 1324.

¹¹⁴ BOA. DH. MKT. 2655/88, 27 Teşrin-i evvel 1324.

maya yanaşmayanlara devletin gücü gösterilmedikçe komisyona getirilmeyeceklerini, komisyona gelmeyenlerin bu şekilde bırakılacak olması durumunda bugüne kadar harcanan çabanın boşa gideceğini belirtti. Diğer taraftan uzlaşmaya yanaşmayanların diğerinden öç almaya kalkışarak asayiş bozacaklarından, bu kişiler hakkında zorlama ve baskı için devletin gücü talep edilmekteydi¹¹⁵. Prizren mutasarrıfı Musalaha-i Dem Komisyonları vasıtasıyla kanlıların uzlaşmaları sağlandığı halde vilayet istinaf savcılığının Prizren savcı yardımcılığına gönderdiği yazıda suçlular hakkında kanuni takibat yapılmasını istediğini belirtmekteydi. Dahiliye Nezareti, konuyu Adliye Nezaretine ileterek bu şahısların komisyonlar aracılığıyla barıştırıldığını, haklarında kanuni takibat yapılmasının burada asayiş bozacağını belirterek bu karardan vazgeçilmesini istedi¹¹⁶.

Prizren'deki Musalaha-i Dem Komisyonunun Kanun-i Esasi ve kanunlara aykırı kararlar aldığı görülmektedir. Prizren Musalaha-i Dem Komisyonu Adem Bozanik namında birinin katlinden dolayı Yaşar Süleyman, Arif ve Bektaş isimli kişilerin maktulün mirasçılara 60 lira diyet bedeli ödemesini kararlaştırmıştır. Arif, kendi hissesine düşen bedeli öderken; Yaşar ve Süleyman, kendi hisselerine düşen 40 lirayı ödememelerinden dolayı Musalaha-i Dem Komisyonu kararıyla tutuklanmışlardır. Olayda komisyonların kararlarına uymayan şahıslarla ilgili bir mahkeme kararına gerek duymadan tutuklama ve gözetim altına alma yetkisinin kullanılmış olduğu görülmektedir¹¹⁷. Osmanlı hükümeti ise bir şahsın öldürülmesinden dolayı şahıs mahkemece serbest bırakıldığı halde, şahsın Musalaha-i Dem Komisyonunca tutuklanmasının Kanun-i Esasiye aykırı olduğunu belirterek şahısların tahliye edilmelerini istemiştir¹¹⁸.

Prizren Musalaha-i Dem Komisyonu aldığı bir diğer kararda, iki kişiyi öldüren, bir kişiyi yaralayıp firar eden Abdullah'ın hükümete teslim edilmesini, aksi takdirde Firzovikte alınan besa (barış) kararı gereği hanesinin tahrip edileceğini ilan etmiştir¹¹⁹. Kosova valiliği bu konu hakkında Dahiliye Nezaretinden görüş istemiştir. Dahiliye Nezareti bu kararın şer'i hüküm ve kanunlara aykırı olduğunu, komisyonların görevinin sulthan ibaret olduğunu belirterek, şahsın tutuklanmasını

¹¹⁵ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324.

¹¹⁶ BOA. DH. MKT. 1294/15, 30 Ağustos 1324.

¹¹⁷ BOA. DH. MKT. 2710/83, 25 Kanun-i evvel 1324.

¹¹⁸ BOA. BOE. 3481/261002, 5 Kanun-i sani 324.

¹¹⁹ BOA. BOE. 3503/262657, 17 Şubat 1324; BOA. DH. MKT. 2759/28, 17 Şubat 1324.

talep etmiştir¹²⁰. Kosova valiliği bu kararı komisyona ileterek cezanın uygulanmasına onay vermemiştir. Komisyon ise bu kararın uygulanmaması durumunda emsallerine örnek olacağını ve besa hükümlerinin geçersiz kalacağını belirtmiştir. Komisyon üyeleri bu durum nedeniyle doğabilecek aksaklıkları kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir¹²¹.

Prizren Musalaha-i Dem Komisyonunun zor kullanarak diyet paralarını tahsil ettiği şeklinde ahaliden şikayetler gelmekteydi. Prizren'e bağlı Zor karyesi halkı Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; karye ahali adına alınan senetin zabitan tarafından baskı ve zor kullanarak tahsil edildiğini, bunun meşrutiyet hükümetinin adaletiyle bağdaşmadığını belirterek yüz liranın kendilerine geri iadesini istemektedirler. Karye halkı Musallaha-i Dem Komisyonu kararlarının hiçbir kanunla uyuşmadığını belirterek iddiaların adliye müracaat etmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Şikayetler üzerine Prizren mutasarrıfı Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda durumun diyet bedellerinin geç ödenmesinden kaynaklandığını, mak-tulün ailesinin diyet bedelinin ödenmesi için komisyona müracaat ettiğini, diyet bedellerinin tahsilini çabuklaştırmak için mülki görevliler görevlendirildiğini, bu görevlerin de zabitan eşliğinde diyet bedelini tahsil etmesinden kaynaklandığını, zor kullanma gibi bir durumun söz konusu olmadığını belirtmiştir¹²². Bölge halkının ekonomik durumunun kötü olması diyet bedellerinin ödenmesinde sıkıntı yaratmaktaydı. Osmanlı Devleti bu bedellerin tahsil görevini yerel makamlara bıraktı¹²³.

Bir diğer şikâyet konusu Musalaha-i Dem Komisyonunun hane yakma kararıydı. Komisyon üyeleri uzlaşmaya davet edildiği halde gelmekten imtina edenlerin eski usule göre meskenlerinin tahribi için jandarma ve asker talep etmiştir. Prizren mutasarrıfı bölgedeki durumun hassasiyetine değinerek bunun asayiş için gerekli olduğunu belirtmiştir¹²⁴. Örneğin, kocasının bir cinayet olayına adı karışmasından dolayı komisyonca hanelerinin yakılmasına karar verilen bir kadın, bu durumda mağdur olacaklarını belirterek konuyu Dahiliye Nezaretine şikayet etmiştir. Dahiliye Nezareti böyle kanunsuz uygulamalara meydan verilmemesi konusunda Prizren mutasarrıfını uyarmıştır¹²⁵.

¹²⁰ BOA. BOE. 3505/262839, 22 Kanun-i sani 1324

¹²¹ BOA. BOE. 3503/262657, 17 Şubat 1324.

¹²² BOA. DH. H. 51/7, 2 Şubat 1325.

¹²³ BOA. DH. MUİ. 61-1/33, 11 Kanun-i sani 1325.

¹²⁴ BOA. BOE. 3505.262839, 25 Teşrin-i evvel 1324.

¹²⁵ BOA. DH. MKT. 2760/33, 17 Şubat 1324.

e. Yenice Sancağı

Yenice mutasarrıflığı, Musalaha-i Dem Komisyonunun Akova kazası dahilinde 34 kan davasını sulh yoluyla uzlaştırdığını belirtmekteydi. 10 kadar husumetin devam ettiği, bunlardan bazılarının uzlaşmaya yanaşmadığı ve içlerinde komisyon kararlarını kabul etmeyenlerin de olduğu bildirilmekteydi. Yenice mutasarrıflığı komisyon kararlarına uymayanların ve uzlaşmaya yanaşmayanların davalarının mahkemeye intikal ettirilmesine kişilerin yanaşmayacağını, bu kişilerin zabıtaca tevkifine müsaade edilmediği için komisyonların çalışmalarının tatil edilmesine karar verildiğini Kosova valiliğine iletmiştir¹²⁶.

4. Komisyonların Kaldırılması

Komisyonların 1909 yılının Nisan ayında kaldırılması kararlaştırılmıştı. Ancak Kosova valiliğinden gelen yazılarda komisyonların 1909 yazında faaliyetlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. 1909 Temmuzunda zanlıların idam edilmesiyle ilgili tartışmalar yapılmış ancak Kosova valiliği idam cezasının uygulanmasının bölgede kötü tesir bırakacağını belirtmiştir¹²⁷. Musalaha-i Dem Komisyonlarının devamına gerek olmadığı şeklinde Kosova Vilayet İdare Meclisi'nce alınan karar üzerine, komisyonların ilgasına dair karar sancak ve kazalara gönderilmiştir. Kosova valiliğinin dâhiliye nezaretine gönderdiği yazıda bu karar tarihinin 25 Ağustos 1909 olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla nisan ayında kaldırılması öngörülen Musalaha-i Dem Komisyonlarıyla ilgili karar 31 Mart Ayaklanması ve Nisan 1909'da İpek'te başlayan isyan sebebiyle Ağustos ayına sarkmış olabilir¹²⁸.

Musalaha-i Dem Komisyonlarının kaldırılmasıyla ilgili Üsküp mebusu Sait Efendi mecliste yaptığı konuşmada komisyonların kaldırılmasından sonra Arnavutlar arasında kan davası olaylarının tekrar arttığını belirterek, Gilan'da 20 ayda 100'ü aşkın cinayetin işlendiğini belirtmiştir¹²⁹. Arnavutluk bölgelerinde kamu otoritesini güçlendirme çabasına karşın kan davası geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Hapishane defterlerinde yaptığımız incelemelerde katl maddesinden hüküm giyen mahkum sayısının diğer suçlara oranla fazla olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı hükümetinin komisyonların kaldırdığı dönemde kan davalarını ceza hukuku ve mahkemeler aracılığıyla çözmeye çalıştığı söylenebi-

¹²⁶ BOA. DH. MKT. 2796/17, 9 Mart 1325.

¹²⁷ BOA. DH. MKT. 2891/87, 22 Temmuz 1325.

¹²⁸ BOA. DH. MKT. 2911/9, 12 Ağustos 1325.

¹²⁹ MMZC, Devre I, c. 4, İçtimai sene 2, 3 Mayıs 1910 s. 563.

lir¹³⁰. Diğer taraftan İttihatçıların merkezileşme politikasına bağlı olarak artan huzursuzluk Arnavut bölgelerinde 1910 ve 1911 isyanlarına sebep oldu. Osmanlı hükümeti bu isyanlardan sonra da bölgede kan davalarını çözüme kavuşturmak için genel af kararlarıyla birlikte Musalaha-i Dem Komisyonlarını tekrar kurdu.

5. Kan Davalarının Çözümü İçin Son Hamleler: İsyanlardan Sonra Kurulan Musalaha-i Dem Komisyonları 1910-1912

1910 yılının Mart ayında Kosova'nın kuzey bölgelerinde Oktrova vergisi sebebiyle isyan çıktı¹³¹. İsyanın Mayıs ayında bastırılmasından sonra Osmanlı hükümeti Kosova bölgesinde meydana gelen olayları araştırması ve rapor hazırlaması için bölgeye bir teftiş heyeti gönderdi. Heyet bölgeyi teftişten sonra Kosova vilayetinde Arnavutların durumuyla ilgili kapsamlı bir rapor hazırladı. Raporla bölge halkının durumundan bahsedilirken kan davalarıyla ilgili şu hususlar belirtilmektedir:¹³²

“ ... Bazıları da maktulün istifa-yı dem ve ahz-ı sarı yalnız veli ve verese-i katile münhasır olmayub kabile efradının kafesine aid olduğu ve istifa-yı dem ve ahz-ı intikam katilin mahv ve idamına münhasır kalmayub mensub olduğu kabile efradının eli silah tutan erkeklerin kafesine şamil bulunduğu cihetle kabail yekdiğerini takiple meşgul ve yekdiğerinden müctenib ve cümlesi kar ve kesbden azade ve muattal imişler. Kan davası bazen dört bin kuruştan altı bin beş yüz kuruşa kadar olaan diyet itasıyla mürtefi olur ve çok kerede katl ve ahz intikam suretiyle tesellül etmiş olur...”.

1910 Arnavutluk isyanının bastırılmasından sonra Osmanlı hükümeti Kosova bölgesinde Arnavutların elindeki silahları toplamaya karar verdi. 1910 yılı Haziran ayında Pevka, Meyd, İşkodra ve Merdita Malisörlerinin silahları toplandı. Osmanlı ordusu 24 Temmuzdan itibaren Leş, Tiran, Elbasan ve Manastır bölgelerinde Arnavutların silahlarını toplamaya başladı¹³³. Arnavutlar silah toplama faaliyetlerine tepki gösterdiler. Arnavutların silahlarını teslimde tereddüt yaşamalarının önemli sebeplerinden biri de kendi hasımlarının bu süreçte meydanı boş bulmaları ve kendilerinin savunmasız kalmalarından kaynaklanmaktaydı¹³⁴.

¹³⁰ BOA. DH. SYS. 20/44, 26 Kanun-i evvel 1326.

¹³¹ Banu İşlet Sönmez, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 177.

¹³² BOA. DH. SYS. 44/3-3, 6 Şubat 1326.

¹³³ Sırat-ı Müstakim, S. 416, c. 4, 5 Ağustos 1326, s. 4.

¹³⁴ BOA. DH. SYS. 44/3-3, 6 Şubat 1326.

Bölgede bulunan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa halkın tepkisinin dikkate alındığını, ancak bunların silahlarının alınmamasının da bir noktada devlet eliyle cinayete teşvik olacağını belirtiyordu. Mahmut Şevket Paşa bölgede tekrar kurulması planlanan Musalaha-i Dem Komisyonlarına bölge ileri gelenlerinin alınmasını istiyordu. Ona göre bölgedeki kan davalarını seyyar sulh mahkemeleri de çözebilirdi¹³⁵.

Hükümet şahsi suçların affı ve bölgedeki kan davalarını çözmek için Musalaha-i Dem Komisyonlarının tekrar kurulmasına karar verdi. Ve şahsi suçların affı için bir kanun layihası hazırlandı¹³⁶. Mahmut Şevket Paşa, silah toplama faaliyeti devam ederken 13 Mayıs tarihli telgrafında hukuku şahsiye davalarının tasfiyesi için mahalli en büyük mülkiye memurunun başkanlığında, şer'i hukuka hâkim bir kişi, idare meclis üyelerinden bir üye ve bir zabıtanandan oluşan Musalaha-i Dem Komisyonlarının kurulacağını belirtti. Mahmut Şevket Paşa Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Musalaha-i Dem Komisyonu tecrübelerinden dolayı bölge ileri gelenlerini komisyonlara dâhil etmemiştir. Hükümet şer'i hukuk bilgilerinden dolayı kurulacak komisyonlara müftülerin de alınmasını istemiştir. Ancak her yerde müftü olmadığı ve bölgede görev yapan müftülerin yerli halktan olmasından dolayı komisyon işlerine müftüler dahil edilememiştir¹³⁷. Komisyonlarca alınacak kararların devletin kanun ve nizamlarıyla uyum bir şekilde alınması için komisyonlar mülki görevlilerden oluşmaktaydı. Osmanlı hükümeti daha önceki Musalaha-i Dem Komisyonlarında yaşanan sıkıntıları yaşamamak için komisyonların yapısını değiştirmiştir. Bu şekilde komisyonlara bir yaptırım gücü sağlamak ve alınan kararları gerekirse zor kullanarak uygulayabilmek için yapılacak işler doğrudan devlet tekeline alınmıştır. İsyandan sonra artık devletin bölgede etkinlik alanlarını artırmak istemesi de etkili olmuştur.

Musalaha-i Dem Komisyonlarının tekrar kurulmasıyla birlikte Osmanlı hükümeti bölgede uygulanmakta olan adet ve gelenekten beslenen Dukakin Kanunu'nun çıkarılacak kanunlarla tadil ve ilga edilmedikçe yapılmakta olan işlerin sonuçsuz kalacağını da biliyordu¹³⁸. Kosova ve İşkodra vilayetlerinin özellikle cibal kısımlarında hâkim olan ve komisyon tarafından uygulanmakta olan Lek Dukakin Kanunu'ndan dolayı merkezi hükümetin kanun ve nizamları bu bölgelerde yeteri

¹³⁵ BOA. BOE. 3759/281918, 10 Mayıs 1326.

¹³⁶ BOA. BOE. 3759/281918, 13 Mayıs 1326.

¹³⁷ BOA. BOE. 3759/281918, 13 Mayıs 1326.

¹³⁸ BOA. DH. MÜ.İ. 64-1/33, 25 Kanun-i sani 1325.

kadar nüfuz edememekteydi. Devletin etki ve nüfuz alanını artırmak için bir takım idari tedbirler alındı. İdari reformlar kapsamında Kosova vilayetinde 9 nahiye kurulması kararlaştırıldı. Kosova valiliğine verilen talimatta yeni kurulan nahiyelerin ve nahiye müdürlüklerinin bir an önce yapılandırılması istendi¹³⁹. İşkodra'nın cibal kısmında da 9 nahiye kurulmasına karar verildi. Nahiyelerin kurulması kararıyla birlikte İşkodra vilayetine verilen talimatta nahiye teşkilatlarının bir an önce yapılandırılıp nahiye meclislerinin derhal kurulması istendi. Nahiyelere müdür ataması yapılarak, cibal bölgelerinde yaşayan Malisörlerin hassasiyeti nedeniyle nizamiye mahkemeleri kurulup sulh hakimlerinin atanması ve Jandarma teşkilatı kurulana kadar Lek Dukakin Kanunu'nun uygulamada kalması İşkodra valiliği tarafından talep edildi¹⁴⁰.

1911 Arnavutluk isyanının bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kosova Arnavutları arasında artan huzursuzluktan dolayı Padişah için bir Rumeli seyahati planladı. 1911 yılı Haziran ayında Sultan Reşat, Rumeli seyahatine çıktı. Seyahat sırasında Padişah Arnavutluk bölgesinde genel af ilan etti. Sultan Reşat kan davalarının sulh yoluyla halledilmesi için diyet bedellerinin devlet tarafından ödenebilmesi amacıyla 30 bin lira bağışladı¹⁴¹. Padişahın bu kararından sonra Osmanlı hükümeti Arnavutlar arasında genel bir barış sağlamak amacıyla kan davalarını diyetlerini ödemek suretiyle temizlemeye çalışmıştır¹⁴². Kan davalarının diyetleri için ilk etapta Kosova vilayetine 20 bin liralık tahsisat gönderilmiştir¹⁴³. Bununla birlikte hükümet Manastır ve İşkodra valiliklerden bölgelerinde diyet davalarının olup olmadığını araştırmalarını¹⁴⁴ ve kan davalarını bitirmek için nelerin yapılabileceğine dair görüş istemiştir¹⁴⁵.

Sultan Reşat'ın bağışından sonra Osmanlı hükümetinin Makedonya bölgesinde (Selanik, Manastır ve Kosova) yapmayı planladığı ıslahat kapsamında, bölgeye gönderdiği Rumeli Islahat Komisyonunun talebiyle birlikte Musalaha-i Dem Komisyonları tekrar kuruldu. Kan davalarının çözülebilmesi için Musalaha-i Dem Komisyonlarının yetki ve görevlerini düzenleyen yeni bir muvakkat kanun

¹³⁹ Ünlü, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁴⁰ BOA. BOE. 93/6, 16 Kanun-i evvel 1326.

¹⁴¹ "Padişah Hazretlerinin Nutkundan", *Tanin* (Senin), No: 1003-27, 17 Haziran 1911, s. 1.

¹⁴² *Tanin* (Senin), No: 1006-30, 17 Haziran 1911, s. 1.

¹⁴³ "Kan Dava-yı Diyeti", *Rumeli*, No: 497, 25 Temmuz 1911, s. 2.

¹⁴⁴ BOA. BOE. 3918/293783, 7 Temmuz 1327.

¹⁴⁵ BOA. BOE. 3911/293297, 22 Haziran 1327.

çıkarıldı. Bu kanuna göre, Musalaha-i Dem Komisyonlarının davetine icabet etmeyenlerin polis ve asker marifetiyle zorla getirecekleri (**madde 1**), komisyonda barışmayıp kan gütmek fikrinde ısrar edenlerin barışa ikna oluncaya kadar zabıta nezaretinde bulundurulacağı veya bir cinayete meydan vermemek için başka vilayete gönderilebileceği (**madde 2**), komisyonda barışa ikna olup diyet bedelini ödemeyi kabul edip üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmeyen kişilerin yakalanarak adliyeye sevk edileceği (**madde 3**), diyet bedellerinin mahkeme kararı beklenmeden icra daireleri bedeli ödemekle hükümlü kişinin malları üzerinden tahsil edileceği (**madde 4**), komisyonda kan gütmek fikrinde ısrar edenlerin mahkemelerde yargılanacağı (**madde 5**) belirtilmekteydi¹⁴⁶. Osmanlı hükümetinin muvakkat kanunla, yerel adet ve kanunlar arasında bir denge kurmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda kan gütmeye olaylarını önlemek için mecelle ile önleyici ceza hukuku ve güvenlik sistemleri birleştirilmiştir¹⁴⁷. Muvakkat kanunla birlikte komisyonlara ilk kez hukuki bir statü verildi.

Osmanlı hükümeti çıkardığı muvakkat kanunla birlikte Priştine, İpek, Prizren sancakları merkez ve kazalarında Musalaha-i Dem Komisyonlarını tekrar kurdu. Musalaha-i Dem Komisyonlarının görev ve yetkileri muvakkat kanunla düzenlenmişti. Musalaha-i Dem Komisyonlarına yerel makamlardan mülki ve adli görevliler atandı. Örneğin, Priştine'ye bağlı Vulçitrin kazası Musalaha-i Dem Komisyonu bidayet mahkemesi azasından Osman Bey, polis komiseri Cemal Bey ve Eşraftan Haydar Ağa'dan oluşturuldu¹⁴⁸. Komisyonların belirleyeceği diyet bedelleri Sultan Reşat tarafından tahsis edilen ödenekten karşılanacaktı. Burada ödenmesi büyük sorun teşkil eden diyet bedelleri devlet tarafından ödenerek uzlaşmaların daha çabuk sağlanması amaçlanmaktaydı¹⁴⁹. Rumeli Islahat Komisyonunun bölgede çalışmaları sırasında Kosova bölgesinde asayiş ve huzurun sağlanması kapsamlı ıslahat planının bir parçasıydı. Ancak bu çalışmalar Arnavut bölgelerinde huzursuzluğu önlememiştir. Balkan Savaşlarına giderken Arnavut ileri gelenleri geniş çaplı bir isyan girişiminde bulundu. İsyân başarısız oldu belki ama savaş öncesi dönemde Arnavut bölgelerinde devlet otoritesi için tehlike çanları çalıyordu.

1912 yılı genel ayaklanma girişiminden sonra Arnavutluk heyet-i tahkiyesi

¹⁴⁶ BOA. MİV. 226/113, 29 Kanun-i sani 1327; *Düstur*, Tertib-i Sani, c. 4, Matbaa-i Ümera, Dersaadet 1331, s. 114-115; *Takvim-i Vekayi*, No:1094, 11 Şubat 1327, s. 2.

¹⁴⁷ Pekiner, a.g.m., s. 89.

¹⁴⁸ DH. MÜİ. 153/47, 18 Şubat 1327.

¹⁴⁹ BOA. DH. MÜİ. 154/8, 27 Şubat 1327.

reisi olarak bölgeye gönderilen Müşir İbrahim Paşa huzur ve asayişin sağlanması için bölgede Musalaha-i Dem Komisyonlarının tekrar kurulmasını talep etti¹⁵⁰. İbrahim Paşa ve Kosova valisi, mutasarrıf ve kaymakamların başkanlıklarında kurulacak Musalaha-i Dem Komisyonlarının işe başlayacakları güne kadar işlenmiş cinayet, yaralama, darp ve tecavüz olaylarına bakmasına karar verildi¹⁵¹. Komisyonların kurulmasından sonra işlenecek cinayet suçlularının asker ve polis marifetiyle yakalanarak adliyeye teslimi yoluyla cezalandırılmaları kararlaştırıldı¹⁵². Bununla birlikte komisyonlar kurulduğu tarihte firari bulunan şahısların takibinden vazgeçildi. Bu şekilde şahısların komisyonlara müracaat etmelerinin sağlanması ve komisyonlar kurulduğu güne değin tutuklu bulunan şahısların kefaletle tahliye edilmelerine karar verildi¹⁵³.

Bu düzenlemelerle birlikte kan davalarının yoğun olarak yaşandığı Arnavutluk'un cibal kısmında kurulmuş adliye teşkilatlarından bir fayda sağlanamaması üzerine bu bölgeler için yeni bir kanun hazırlanması kararlaştırıldı. Bedi Nuri 1912 yılında Arnavut bölgelerine yaptığı seyahat sırasında Kosova vilayetiyle ilgili şu bilgileri vermektedir; “*Kosova vilayetinin kabail ve bayraktarlarla meskun olan kazalarında yakın vakitlere kadar teşkilat-ı adliye cari değilken birkaç senden beri tedricen tesis eyledi. El-haletü-l heza bu vilayet dâhilinde gerçi muhakim-i adliye müteşekkil ve teşkilat-ı idariye mevcud ise de, hala nüfuz-u hükümet beyne-l kabil tamamıyla tesis etmemiş...*”¹⁵⁴. Hazırlanacak kanunun Arnavutluk'un cibal kısmında uygulanmakta olan Lek Dukakin Kanunu ile bir dereceye kadar uyumlu olması ve Dukakin Kanununun hangi noktalarda düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunun araştırılması için yerel makamlara talimat verildi¹⁵⁵. Bunun için Lek Dukakin Kanunu'nun Yıldız Kütüphanesi'nde bulunan nüshası incelemeye alındı¹⁵⁶.

Balkan savaşlarına giderken kurulan Musalaha-i Dem Komisyonlarını başka işler için de kullanıldığı görülmektedir. Rumeli'deki buhran ve Bulgaristan'ın seferberlik ilan etmesi sebebiyle Kosova'da silahlı silahlı alınacak rediflerin silahların tes-

¹⁵⁰ BOA, İMMS. 154/31, 22 Haziran 1327.

¹⁵¹ BOA, İMMS. 154/31, 5 Eylül 1328.

¹⁵² BOA. MV 169/7, 6 Eylül 1328; BOA. BOE. 4086/304432, 9 Eylül 1328.

¹⁵³ BOA. BOE. 4098/307329, 1 Teşrin-i evvel 1328.

¹⁵⁴ “Arnavutluk'ta Teşkilat-ı İctimaiye”, *Şehbal*, Dördüncü sene, c. 32. Aded: 62, 1 Teşrin-i Evvel 1328, s. 272.

¹⁵⁵ BOA. BOE. 4087/306524, 11 Eylül 1328.

¹⁵⁶ BOA. BOE. 4090/306747, 17 Eylül 1328.

liminden sonra evlerine dağılma olasılığı, bunun sonucunda bir daha toplanmaları ve sevkleri zor olacağından bu konuda Priştine’de toplanacak olan Musalaha-i Dem Komisyonu reislerinden yardım talep edilmesine karar verildi¹⁵⁷. Komisyonların Balkan savaşlarında başka amaçlar içinde kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı devletinin bölgede toplumsal barışı tesis etme çabaları kalıcı olmamıştır. Kabile yapısı ve yerel kültür unsurlarının belirleyiciliği, kan davalarının devletin merkezi otoriteyi güçlendirme veya reform çabalarıyla yok edilecek bir gelenek gibi görünmemektedir. Musalaha-i Dem Komisyonları kan davalarını uzlaştırma konusunda başarı sağlasa bile bölgede yerel adet ve geleneklere bağlılık sebebiyle komisyonlar kaldırıldıktan sonra eskiye geri dönüş olduğu görülmektedir.

Sonuç

Arnavutlar arasındaki kan davası geleneği, kabilecilik ve Lek Dukakin kanunu gibi gelenekten beslenen kökleşmiş sosyolojik bir gerçektir. Bununla birlikte kan davalarının yarattığı “toplu sorumluluk” ve “toplu öç alma” duygusunun bölgede sosyal düzenin devam etmesini sağladığı görülmektedir. Kan davalarının döngüsel süreci, kabileler arasında dengeli bir karşılık yaratırken diğer taraftan da devlet otoritesinin zayıflamasına neden olmaktaydı. Bu durum, kendi güvenliğini sağlamak isteyen halkın kabile yapısına bağlılığını arttırmaktaydı. Zayıf bir merkezi otorite, İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkezîyetçilik politikalarıyla çelişmekteydi. Bu bağlamda Meşrutiyetin ilanından sonra, Osmanlı hükümeti Kosova Arnavutları arasında devam etmekte olan kan davalarını çözmek için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. İttihatçılar kan davalarını çözmek için II. Abdülhamit dönemi tecrübelerinden faydalanarak Musalaha-i Dem Komisyonlarını tekrar kurdu. Öncelikle bu sosyolojik sorunun çözümü, hem asayiş ve kamu düzeninin sağlanması hem de İttihatçıların bölgede yapmayı planladığı reformların uygulanması için gerekliydi. Kamu düzeninin sağlanması İttihatçıların merkezîyetçilik politikası ve bölgede yapmayı planladıkları reformların sağlıklı bir şekilde uygulanması için şarttı. İttihatçılar bu şekilde Arnavut bölgelerinde devletin güçlü olduğunu ve nüfuz edici etki alanlarının her yere uzandığını ispatlamak için bir taraftan idari tedbirler alırken bir taraftan da komisyonlar aracılığıyla kan davalarını önlemeye çalıştılar. İttihatçılar devlet otoritesini güçlendirerek Arnavutlar arasındaki kişisel adalet arama duygusunu da ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

¹⁵⁷ BOA. DH. İD. 147/52, 24 Ağustos 1328.

Diğer taraftan Kosova konumu itibarıyla Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan ile sınırdaş bir bölgeydi. Bu ülkelerin Makedonya sorununa yaptığı müdahaleler Kosova Bölgesini önemli bir bölge haline getirdi. Bu bağlamda bu hudut hatlarında asayiş ve kamu düzeninin sağlanarak sisteme entegrasyonu İttihatçıların merkeziyetçilik politikasının öncelikli hedeflerindendi. Bu şekilde bölgede devletin nüfuz edici iktidar alanları genişletilerek sınır hatlarının güvenliği öncelikli konulardan biriydi. Fakat bölgede toplumsal barışı sağlama çabaları Meşrutiyetin ilanından sonra da başarılı olmadı. Arnavutların yargılama süreçlerine olan itimsizliği, kanlısını öldüren kişinin toplumda itibar görmesi (kahramanlıkla eş tutulmasıydı), toplumsal baskı, Lek Dukakin hukukuna bağlılıkları, Osmanlı Devleti'nin kabileler arası diyalogu geliştirememesi, coğrafi ve ekonomik nedenlerle kan davaları kanayan bir sosyal olgu olarak devam etti. Diğer taraftan bölge halkının ekonomik durumundan dolayı diyet bedellerini ödeyememesi kan davalarının devam etmesinin diğer bir nedeniydi. Devletin bütün çabalarına rağmen kan davaları Arnavutlar arasında kronikleşmiş bir sosyolojik gerçek olarak devam etti.

KAYNAKLAR

Arşiv belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOE): 3505/262839, 3503/262657, 4086/304432, 4098/307329, 4087/306524, 4090/306747, 3481/261002, 3531/264793, 3759/281918, 93/6, 3918/293783, 3911/293297.

Dahiliye Nezareti İdari (DH. İD.): 147/52.

Dahiliye Nezareti Hukuk (DH. H.): 51/7.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT.): 2760/33, 2796/17, 2891/87, 2911/9, 2756/28-6, 2724/61, 2710/83-1, 2896/85, 2655/88, 2756/ 28, 2796/17, 1294/15, 2710/83, 2759/28.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MUI.): 64-1/33, 153/47, 154/8.

Dahiliye Nezareti Siyasi (DH. SYS.): 20/44, 44/3-3.

Dahiliye Nezareti Şifre (DH. ŞFR.): 408/75, 406/93

İrade-i Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 154/31.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 226/113, 169/7, 124/7.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR-I-KV): 216/21518, 207/20632, 211/21085, 207/2063.

Basılı Belgeler

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Düstur

Sürelî Yayınlar

1326 Salname-i Devlet-i Osmaniye, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326.

1327 Salname-i Devlet-i Osmaniye, Selanik Matbaası, Dersaadet 1327.

Muhibban

Rumeli

Sırat-ı Müstakim

Şehbal

Tanin (Senin)

Takvim-i Vakayi

Kaynak ve Telif Eserler

Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*, haz. Mehmed Çetin Börekçi, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Arsoska, Jana, "Social Confusion on the Road to Modernity: The Meaning of Violence and Crime in Ethnic Albanian Context", *Final Results of a 2006 CERGE-EI GDN Project*, June, 2007, s. 1-38.

Aydın, Suavi, – Türkoğlu, Ömer, "İttihad ve Terakki Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 260-285.

Bayar, Celal, *Bende Yazdım*, C 3, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

Bedi Nuri, "Arnavudluk'da Kan Gütmek Adeti", *Şehbal*, Dördüncü sene, C 3, Aded: 59, 10 Ağustos 1328, s. 208-209.

Cara, Arben, - Margjeka, Mimoza, "Kanun Of Leke Dukagjini Customary Law Of Northern Albania", *European Scientific Journal*, Vol. 11, October 2015, s. 174-186.

Clayer, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

- Çelik, Bilgin, “Geleneksel Yapı İle Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk’ta Kan Davaları Ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları, *Studies Of The Ottoman Domain*, C 4, S. 7, Samsun 2014, s. 18-41.
- Emrence, Cem, *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and The Albanians 1847-1913*, I.B. TAURIS, London 2006.
- İrtem, Süleyman Kani, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1908-1918)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- Karataş, Yakup, “Rumeli Vilayetleri Örneğinde Osmanlı Devleti’nin Çatışma Çözüm Politikaları”, *Turkish Studies*, Volume 9/7, Ankara, 2014, s. 398-410.
- Killi, Suna, - Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- Koloğlu, Orhan, *Üç İttihatçı*, Kırmızı Kedi, İstanbul 2011.
- Malcolm, Noel, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1994.
- Özbozdağlı, Özer, *İttihat- Terakki ve Makedonya Sorunu 1908-1912*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2016.
- Pekiner, Visalettin, “ Kan Güme Cürümleri ve 3236 Sayılı Kanun” , *Ankara Barosu Dergisi*, S.3, Ankara 1960, s. 87-93.
- Saygılı, Hasip, “20. yy Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı”, *Bilge Strateji*, C 6, S. 10, İstanbul 2014, s. 35-62.
- Sönmez, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Süssheim, K, “Arnavutluk”, *İslam Ansiklopedisi*, C I, MEB, Eskişehir 2001, s. 573-592.
- Tezcan, Mahmut, *Kan Davaları*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2002.
- Ünsal, Artun, *Anadolu’da Kan Davası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 22.
- Vasa Efendi, *Arnavutluk ve Arnavutlar Arasında*, Mihran Matbaası, İstanbul 1880.

FRATRICIDE IN OTTOMAN LAW

EKREM BUĞRA EKİNCİ*

Introduction

This paper focuses on fratricide in the Ottoman Empire from the Islamic/Ottoman Law viewpoint. Ottoman Law is the term which refers to the applied version of Islamic Law under the Ottoman Empire. The references used in *Sharia* law are the infrastructure of Ottoman law. The issues in which there is no precedent under Islamic law are handled by the rulers and the jurists, thereby legislating these issues¹.

It is necessary to know Islamic law and politics in order to properly evaluate the application of the fratricide in the Ottoman Empire. The matter depends on fundamental historical, political and legal considerations.

* Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Law, Istanbul/TURKEY, info@ekrembugraekinci.com

¹ Modern Ottoman historians and legal historians, however, disagree on the dispute around whether or not Ottoman law is an application of Islamic law in Ottoman lands. One group including Barkan, Köprülü, İnalçık and Üçok, says that Islamic Law was principally in effect in the Ottoman Empire; yet because of political necessity, new rules were sometimes laid down deviating from Islamic legal principles; there were even two collateral legal systems called Sharia/Islamic law and Orfi Hukuk/Customary law. (Ömer Lütfü Barkan, *XV ve XVI nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* [Legal and Financial Principles of the Agricultural Economy in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries], vol. 1, p. X, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1943; M. Fuad Köprülü, *Fıkıh* [Fiqh], *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 5th ed, İstanbul 1978, vol. 4, p. 617; Halil İnalçık, Sultanizm üzerine yorumlar: Max Weber'in Osmanlı siyasal sistemi tiplemesi, *Dünya Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no. 7, October 1994, p. 17; Coşkun Üçok, Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler [Provisions of the Ottoman Laws against the Islamic Criminal Law], *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, vol. 03, no. 01, Ankara 1946, p. 125). Furthermore, Ocak regards Orfi Hukuk as an appearance of the state-guided Islam or Ottoman Islam (Ahmet Yaşar Ocak, XV-XVI yüzyıllarda Osmanlı resmi ideolojisi ve buna muhalefet problemi [Ottoman official ideology in the 15-16th century and the problem of opposition], *İslâmî Araştırmalar*, vol. IV, no. 3, July 1990, p. 191). Another group including Aydın and Akgündüz accuses those in the first group of approaching the issue superficially. (M. Akif Aydın, Osmanlı'da Hukuk [The Law in the Ottoman Empire], *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, vol. I, p. 375; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* [Ottoman Legal Codes], Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990, vol. 1, p. 41). They argue that the claim made by the first group is not correct; in case of a need, weak legal opinions were applied, but the boundary defined by Sharia was observed.

Fratricides have occurred for three different reasons during the course of Ottoman history. The first case is as a result of a rebellion against the Sultan. This is seen as being totally justifiable based on Islamic law. In the second case, there is no clear revolt as yet, but there are signs of a potential revolt. There is some disagreement among ‘ulemās’ as to whether those in this category should have been executed. In the third case, there is neither actual revolt nor a preparation for revolt; however, members of the dynasty were executed due to the potential to incite a rebellion they carried. The dispute occurs mostly on the legality to punish those that fall into this category. Hence, this paper mainly examines whether there is a legal basis for the third case in the available contemporaneous Islamic/Ottoman law literature.²

The main contribution of this paper is to deal with the issue from the point of view of Islamic law, utilizing traditional Arabic legal texts on Islamic law. The previous works on this topic focus typically on the execution of shāhzādahs from a historical perspective. These works do not adequately address the underlying Islamic legal principles behind the fratricide application and what legal evidence the ‘ulemā (Ottoman scholars) based their judgment on. This paper aims to fill this gap.

The prevailing opinion so far is that the execution of shāhzādahs is an application based on *Orfi Hukuk*, which is in conflict with Sharia Law. It is known that among ‘ulemā there are those not in agreement with this opinion. Beginning with the idea that those considering this execution legal should have relied on some legal evidence (sources of Sharia), the aim in the paper is to investigate these evidence and reveal the legal boundary/frame of the historical circumstances without making any value judgments.³

The application of fratricide, which continued for one and half centuries, came to an end after the establishment of another constitutional convention.

² Since the paper is not written for narrating the historical background of fratricide, each fratricide case is not considered. For that reason, examples of fratricide cases are mentioned when necessary. For the narration of the fratricide cases please refer to: Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli [Fratricide in Ottoman Empire]*, Eren, Istanbul 1997, pp. 43-109; Ali Aktan, “Osmanlı Hanedanı İçinde Saltanat Mücadelesi ve Kardeş Katli [Struggle for the Throne and Fratricide in the Ottoman Dynasty]”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, vol. 10, 1987, pp. 7-18; vol. 11, 1987, pp. 45-56.

³ Since the focus of the paper is not on the validity of fratricide in terms of Islamic Law, the fratricide, dating back centuries, will not be evaluated in a subjective way regarding whether it is in agreement with modern religious/legal references. For a study dealing with the existence of such a consistency is not of importance in legal history, but matters to *fiqh* (Islamic jurisprudence).

Since the renunciation of this application (fratricide) is an event important to the legal history and Ottoman constitutional law, the transition from fratricide to the seniorat procedure is also considered.

“Wolves devour the divided”⁴

Turks, having founded several states of various sizes within their Central Asian homeland, in Iran and the Middle East, ultimately settled in Anatolia. Having stated that “they established many states”, suggests that many Turkish states have perished. An old Turkish political tradition considerably contributed to their collapse. This tradition was that the state was the common patrimony of the dynasty. In other words, political sovereignty is a sacred duty bestowed by God upon all the members of the dynasty⁵. Each male member of the dynasty, whether young or old, considered himself as having an equal right to become the ruler. Throughout history, this tradition, called *üleş* (*ulash-share*), used to stimulate frequent dynastic battles resulting in the death of all princes but one. Or some rulers used to opt for the division of the state among two or more princes in order to prevent infighting. However, these divided states were easy prey for their enemies, as clearly expressed in the common saying that “Wolves devour the divided”⁶.

The Turkish states established by the Huns, Gokturks, Uigurs, Karahans, Ghaznevids, Timurids, Baburids and Seljuks, all collapsed for this very reason. Though the Seljuks did appoint a crown prince and attempted to govern on a centralized basis, they were not able to succeed for long. The division of some of the states geographically as North-South or East-West and of the Seljukid states into small principalities known as *begliks* or *atabegliks* (e.g. Zangis, Ayyubids, Qaramanids and Isfendiyarids) was a major contributing factor their dismemberment⁷.

⁴ Turkish proverb.

⁵ Mohamed Taqī Emami Khoei, “Qanunnāme-i Birāder-kushi Sultan Muhammad Fātih ve Nahvihi Ijrā-i F’dām-i A’zā-i Hānedān [The Law of Fratricide of Sultan Muhammad the Conqueror and the Way of Execution of the Family Members],” *Journal of the Faculty of Letters and Humanities*, Tehran, vol. 59, no. 185, 2008, pp. 24.

⁶ Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Kallı*, p. 113.

⁷ The infighting among princes is, of course, not the sole reason for the collapse of the Turkic states before the Ottoman Empire. Since this infighting weakens political authority and causes dissolution of social unity, it is of primary importance. When he got older, Anatolian Seljuk Sultan Kilic Arslan II divided the country among his eleven sons in order to avert a possible infighting. However, this precaution could not prevent civil war. They struggled first with their father, and after his death in 1192, with each other. Eventually, Rukn al-Din II defeated his opponents in 1196 and took control of the whole country. After the death of Sultan Ghiyath al-Din Kaykhusraw II in 1246, shortly after his three sons shared the throne

By the time the Ottomans appeared as a new authority in Anatolia, they drew a lesson from the experiences of the old states which had perished⁸. They realized that the death of some members of the dynasty through fratricide causing *fitnah* (rebellion, social disturbance) and *fasād* (malice and sedition) was far more preferable than the risk of division and at last dissolution of the state. This practice was not peculiar to the Ottomans; it was frequently encountered among the Sassanids, Romans, Byzantines and even Muslims in Andalusia and Morocco⁹. In Europe, thousands had been killed and countries were destroyed in protracted succession disputes. As a result of measures taken by the Ottomans like fratricide, the empire was not divided, as many of the old Turkish states were, nor did wars of succession take place as was the case in Europe. This largely explains why the Ottoman Empire lasted for more than 600 years.

Unlike European dynasties, the exercising of fratricide by the Ottomans prevented the formation of an aristocracy which would have naturally evolved from the numerous branches of the dynasty¹⁰.

The Code (Qānun-nāmah) of Mehmed the Conqueror

The first Ottoman fratricide occurred in 1298 when Dundar Bey was executed for his collaboration with the *tekfurs* (semi-independent Byzantine governors) and his rebellion against the Sultan, his nephew Osman Ghāzī (d. 1324). After this event, members of the dynasty constituted a threat for the state for several centuries. Many shāhzādahs laid claim to the throne and rose in rebellion against the sultan sometimes with the support of the Anatolian states and Byzantium.

When Sultan Murad I, the eldest son of Sultan Orhan Ghāzī, ascended the throne his brothers who were both *sanjakkbeys* (provincial governors) rebelled against him. Murad defeated both of them. This was the first instance in history of a pow-

equally, the agreement on sharing the throne was violated. In both instances tens of thousands died in the ensuing civil wars. Consequently, the country tumbled into a civil war and was defeated by the Mongols, resulting in loss of independence. Distributing the country among the princes can be seen as a humane behavior. On the other hand, it could not make any contribution to the county in terms of peace.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye [Turkey in the Time of Seljuks]*, Turan Neşriyat Yurdu, Istanbul 1971, p. 294.

⁹ Ibid., p. 20-23. A story, which can be seen as an example of the fratricide, is narrated in the Old Testament: When Jehoram, the eldest son of the Kind of Israel Jehoshaphat, was risen up to kingdom of his father, he strengthened himself, and slew all his brethren with the sword, and divers also of the princes of Israel. *Old Testament*, II Chronicles, 21:4.

¹⁰ A. D. Alderson, *The Structure of The Ottoman Dynasty*, Oxford University Press, London 1956, p. 26.

er struggle for the Ottoman throne¹¹. For eleven years after the Battle of Ankara (1402), which ended with the defeat of the Ottomans, the empire suffered an age of *fatrah*¹². Following the death of Sultan Bayezid I (1403), four of his well-trained and talented sons fought for the throne for eleven years, involving thousands of others. At the end of this long civil war the youngest shāhzādah, Mehmed Çelebi, prevailed and assumed sole control of the state as Sultan Mehmed I (d. 1421).

When he was accused that he had violated Mongol traditions, Sultan I. Mehmed wrote a letter to Shahruh, son of Tamerlane, to whom he was formally dependent upon, defended himself as follows: “My ancestors used to solve some problems by calling upon their experience; they were well-aware of the fact that two sultans cannot rule in the same country at the same time”¹³.

In the early years of the *fatrah*, the state, which was about to be divided, was on the verge of collapse, due to the infighting of the members of the dynasty. Most of the shāhzādahs who survived the revolt were supported by enemy countries such as Byzantium and Venice, and some shāhzādahs were held as hostages. It can be considered that earlier revolts and infighting amongst the shāhzādahs had a strong influence on Mehmed the Conqueror (d. 1481). The tragic memories of this period resulted in the issue of the following famous article of the Code of Mehmed the Conqueror (*Kānunnāme-i Āl-i Osman*)¹⁴: **“Fratricide, for *nizām-i ‘ālem* (the common benefit of the people), is acceptable for any of my descendants who ascends the throne by God’s decree. The majority of the ‘ulemā (Muslim scholars) permits the fratricide”**¹⁵.

The permission of fratricide in this aspect was interpreted not only to mean brothers of the sultan but also all male descendants of brothers (nephews, grand-

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri [Ottoman Princes Who Presided over Sanjaks],” *Bellekten*, vol. 156, 1975, p. 660.

¹² *Fatrah*: Lack of authority between two leaders’ sovereignty (predecessor and successor), interregnum.

¹³ Feridūn Bey, *Macmū‘a-yı Munsha‘āt-ı Salātīn [Collection of Writings of Sultans]*, Istanbul 1274/1857, vol. 1, p. 150.

¹⁴ Various manuscript copies of this code from the 17th century are available in Vienna, St. Petersburg, and Paris. The copy in Vienna, with its footnotes, has been published in *Tārīh-i Osmānī Encümeni Mecmū‘asi [Periodical of The Ottoman History Council]* by Mehmed ‘Ārif Bey (İstanbul 1330, pp.2-32). A facsimile production of the copy in the Petersburg Asiatic Museum has been printed in Moscow in 1961. Abdülkadir Özcan and Ahmed Akgündüz have published this in transliteration form. There is not any reference to prince executions in the Paris copy.

¹⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* vol. 1, p. 341.

sons of brothers, etc.). While the fratricide was applied to princes' sons, the sultan's female relatives and their descendants were exempt from this rule and lived under the control of the state in accordance with an article of the code **“My daughters' sons must be given a *sanjak* (district) with high revenue but not a *beylerbeyliği* (province)”**¹⁶.

Though some modern scholars, such as Ali Himmet Berki (d. 1976) and Konrad Dilger, have claimed that this code was concocted¹⁷, there is no longer doubt about the authenticity of this code¹⁸.

“Let Rumeli be yours and Anatolia mine!”

The expression “any of my descendants who ascends the throne by God's decree” indicates the Ottoman view that fate determines the succession to the throne. Some of the earliest sultans such as Mehmed I and Murad II made their eldest sons their heir to the throne before their death. However this kind of appointment of crown prince was not used in a systemic way. Accordingly, only those Ottoman princes who were fortunate enough to ascend the throne were crowned. In the early days, the Ottomans did not impose a strict succession system¹⁹.

There were two reasons for this: Firstly, each male member of the dynasty had an equal right to the throne. As a result of the common patrimony rule in the Turkish political traditions, each shāh-zādah considered himself worthy of the

¹⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 1, p. 342.

¹⁷ Ali Himmet Berki, *Fatih Sultan Mehmed ve Adalet Hayatı [Sultan Mehmed II, the Conqueror and Justice]* (Istanbul: 1953), 142-148; Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. Und 16. Jahrhundert*, München 1967, pp. 34-36.

¹⁸ Abdülkadir Özcan, “Fâtiḥ'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli [Code of Mehmed the Conqueror and the Fratricide for Common Benefit],” *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi [Istanbul University, Faculty of Literature, Journal of History]*, vol. 33, March 1980/1981, pp. 7-11; Abdülkadir Özcan, *Kanunâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, [Code of the Ottoman Dynasty-Analysis and Comparative Text] (Istanbul: 2003), pp. XI-XIX; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 1, pp. 311-313.

¹⁹ In the period between the foundation of the Ottoman State and 1617 when the *seniorat* procedure was established, 10 out of 14 sultans were the oldest son of the previous sultans. Osman Ghazi, though he was the youngest son of his father, was ascended to the throne by *begs* due to the fact that he held a superiority over his brothers in power, bravery, far-sightedness. Even though he was the youngest son of his father, Orhan Ghazi, by reason of his warrior personality, became a sultan after his elder brother waived his rights to the throne. Only two Sultans, Çelebi Sultan Mehmed and Yavuz Sultan Selim, although they had elder brothers, obtained the throne as a result of an armed struggle. For details on this issue, please refer to Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzâdelik Kurumu [The Institution of the Imperial Princes in the Ottoman Empire]*, Ankara 2004, pp.52-73.

throne because he was a son of the sultan²⁰. As the saying goes, “A young wolf cub eventually becomes a wolf”²¹. Secondly, if the Ottomans had imposed conditions as to who might ascend the throne, the opportunities of more talented and more worthy shāhzādahs would have been blocked. This would be contrary to Islamic public law²². Partly due to this reason, Sultan Mehmed II avoided establishing a new type of succession and referred the selection of the next sultan to the competition among the shāhzādahs. Furthermore, he systematized that the winner kills the loser in order to prevent the losers asserting a right to the throne²³.

Each shāhzādah was appointed as governor of a sanjak (district) equidistant from the centre, where he received his training. All shāhzādahs were given the necessary education, discipline and experience during their time at their respective sanjaks. These sanjaks, which were smaller replicas of the Imperial Palace, were set-up for the shāhzādah to rule over. His court and usually his mother accompanied him to his sanjak. Should he be the next sovereign, his court joined him and they presided over the governance of the palace²⁴. Upon the death of their father, the first shāhzādah to come forward and wrench control of the throne became the ruler. This practice also has a number of drawbacks. Each shāhzādah may have considerable military power due to his executive power in his sanjak. In this case a set of cliques consisting of palace people, soldiers, members of the ‘ulemā, viziers, and other members of the inner circle influence the shāhzādah with whom they have a vested interest should he one day lay claim to the throne.

²⁰ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi [The Procedure of the Throne Succession in Ottomans and its Relation with Turkish Ascendancy],” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi [Ankara University, Journal of Faculty of Political Science]*, vol. 14, no. 1, 1959, pp. 77-78.

²¹ Turkish proverb.

²² Islamic public law stipulates that the ruler should be well qualified, and capable of governing the state in a just and efficient manner. Ibn ‘Abidin, *Radd al-Muhtār*, Matba‘a al-Maymaniyya, Bulāq 1299/1882, vol. 1, p. 384. These requirements for a ruler are not unknown to the Turkish law before Islam. This is one of the reasons for the emergence of the *ulash* system. The general assembly formed by the *beghs* (the provincial nobles) recognizes as *hakan* (ruler) the member of the dynasty as the most talented and equipped. Coşkun Üçök/Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, Ankara 1976, p.23; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, 7. Edition, Beta, İstanbul 2009, pp.11-12; Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, pp. 31-32, 113-114.

²³ The principle of divisibility of sovereignty in the old Turkish political tradition originates mainly from *ulash* system. Even though the Code of Mehmed did not establish a new succession system, it provided a legal basis with the fratricide, thereby making an important step towards the principle of indivisibility of sovereignty. This indivisibility principle complies with Islamic law in which two rulers are not allowed to govern a state at the same time.

²⁴ Uzunçarşılı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, p. 668.

Beginning from the period of Sultan Selim II, the eldest shāhzādah was sent to a sanjak while other shāhzādahs stayed in the palace. This custom, which continued for only two reigns, implied the appointment of a *de facto* crown prince. At that time, the reason that only one shāhzādah was sent to a Sanjak was because of the large difference in age between the eldest shāhzādah and his younger brothers²⁵. During the reign of Sultan Mehmed III (the end of the 16th century), shāhzādahs were not sent to a sanjak because of the young age of all shāhzādahs, however this became a precedent for all future sultans and all crown princes were housed in a compartment called the *Shimshirlik* or *Qafes* in the imperial palace²⁶.

The incorporation of the fratricide by Sultan Mehmed II in his code and the abolition of the custom regarding sending the princes to sanjaks by the end of the 16th century were turning points in the establishment of an absolute central administration. The old Turkish tradition of sovereignty belonging jointly to all the members of the ruling family shifted to the old oriental idea of indivisible and sacred sovereignty depending on the sultan in the Ottoman palace²⁷.

In 1481, Jem Sultan (d. 1495) offered to share the empire with his elder brother and the current sultan, Bayezid II (d. 1512) saying “Let Rumeli be yours and Anatolia mine!”. But Sultan Bayezid II found this offer dangerous for the state and he fought against his brother. Although Jem Sultan was not inferior to his elder brother in any respect, he lost the crown to his brother “by God’s decree”. Shāhzādah Jem, perhaps fearful for his life, revolted against his brother.

Ottoman people were sincerely attached to the dynasty, originating from old Turkish customs, so much so that they considered the members of the dynasty to be the sole heirs to the throne. Occasionally the military threatened to replace the Sultan with another shāhzādah, as they did in the case of Sultan Murad IV (d. 1640). The unfortunate shāhzādahs constituted a potential threat to the continuity of the state, by their very existence, even if they had no role in the plots

²⁵ Uzunçarşılı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, p. 666.

²⁶ The terms “Shimshirlik” (Boxwood Area) and “Qafas” (Cage) were the names respectively given to the living area of the princes because of the boxwoods surrounding this area and the cage-like motifs which adorned the living quarters. The reference to a cage is ironic in that this described the type of life the princes would have lived in. During this period, it was widely accepted that princes were forbidden from having children of their own. Although this rule is not explicitly spelled out in Ottoman sources, a form of birth control may have been a voluntary practice accepted by princes who were deemed to be too immature for fatherhood.

²⁷ Halil İnalcık, *Essays in the Ottoman History*, Eren, Istanbul 1998, pp. 24-25.

and rebellions. Busbecq, the Austrian ambassador to the Ottoman Empire at the time of Sultan Suleiman the Magnificent (d. 1566) says²⁸, while mentioning Shāhzādah Mustafa (d. 1553), son of Sultan Suleiman the Magnificent, that it was unfortunate to be the son of a sultan, as only one of them would ascend the throne, whilst others would be executed. The *janissaries* (soldiers in the elite guard) would ceaselessly use the princes in order to obtain from the sultan worldly advantages. If what they demanded was not accepted, they used to cry out “Long live the prince!”. They did this to demonstrate that they were willing to allow the shāhzādah to ascend the throne²⁹.

It is a fact that some princes, such as Shāhzādah Mustafa, son of Suleiman the Magnificent and Shāhzādah Mahmud (d. 1603), son of Mehmed III (d. 1603), used to speak against the sultan saying that “If I were the sultan, I would do so and so”³⁰. This was an important reason for their execution to prevent chaos in the future. Shāhzādah Selim (d. 1574), the youngest son of Sultan Suleiman the Magnificent, and Shāhzādah Ibrahim (d. 1648), brother of Sultan Murad IV, succeeded in ascending the throne due to their patience, because they were not even considered to be in line, as there were several shāhzādahs ahead of them. In some executions, the role of the mischief-makers was considered to be as critical as the careless and daring actions of the shāhzādahs³¹.

²⁸ Ogier Ghislain de Busbecq, *The Four Epistles of A.G. Busbequius Concerning His Embassy into Turkey*, trans. from the Latin, London 1694, p. 47.

²⁹ Sir Henry Blount, a traveler and English legist, stayed in the Ottoman State between 1634 and 1636 and has commented on this issue. Blount comments in his book, *A Voyage into the Levant*, that the struggles faced by Sultan Murad IV were caused by the inaction of his father Sultan Ahmed I. Sultan Ahmed I did not kill his brother when he ascended to the throne nor did he send him to a sanjak. The presence of a readily available replacement to Sultan Mustafa paved the way for Osman II to be his replacement and later when the janissaries were not pleased with Osman II, they murdered him and ‘reappointed’ Mustafa, the previous Sultan to reign again under their control. Blount comments that Ahmed’s perceived benevolent pardoning of Mustafa lead not only to the subsequent death of his own son, Osman II, but paved the way for a continued blood-lust within the ranks of the janissaries. Blount says that “this gave them occasion to taste the Bloud Royall, whose reverence can never be restored” which means he attributes the remaining problems the empire had with the janissaries to Sultan Ahmed’s one action. Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, 2. Edition, London 1636, pp. 125-126.

³⁰ Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi [History of Turkey]*, Hayat, Istanbul 1965, vol. 8, p. 105.

³¹ Note that since a little boy can ascend the throne, he constitutes a threat to it. As in the West, the age of a monarch is not considered a condition to become a monarch in the East. In Islamic law, it is legitimate for a little boy to ascend the throne in conformity with monarchial tradition. A regent governs the state on behalf of the sultan until he reaches puberty. The Islamic scholars approve the validity of this application because of the principle of *maslahah*. Sultan Mehmed the Conqueror and Sultan Murad IV ascended the throne at the age of 12 and 7 respectively. Sultan Mehmed IV’s mother asked Kazasker Hanefi Efendi

The types of fratricide

The execution of the princes was carried out in accordance with the Code of Mehmed. These executions were in accordance with that law which was current at the time. There, then, arises a problem of whether or not this code is compatible with the principles of Islamic law which dominated in the Ottoman legal system.

The Code of Mehmed the Conqueror was a text, which was based on the sovereign right of the sultan (Orfi Hukuk)³². As in the previous Muslim Turkish states, the number of codes legislated by sultans in the Ottoman State based on this authority started to increase in the course of time. At this point the codes started to be referred to not as *Sharia* (Islamic law). Orfi Hukuk derives its legality from Islamic Law. Islamic Law had given the sultan the right to define punishments for new kinds of crimes. These kinds of punishments are called *ta'zeer*³³. It is a part of Orfi Hukuk. *Siyāseten qatl (ta'zeer bi al-qatl)* is one of the *ta'zeer* punishments. It is the punishment that results in political execution of a person by the sultan whose life is considered harmful to the common benefit. In Islamic Law, the sultan maintained control over the administration of justice. In other words, the sultan is the supreme judge. In that case it is possible for him to judge the cases and to punish the guilty if necessary. This punishment is generally applied for state

about whether his son was qualified to be a sultan. Kazasker issued a fatwa regarding its permissibility. Islamic scholar Ibn 'Abidin cites a fatwa from Bazzaziyya that "If caliph or sultan dies and his little child is pledged allegiance, the reign is considered valid because of necessity. The ruling has to be given to the vizier, who considers himself obedient to the sultan because of his honor. The child is the sultan in appearance, but in reality the vizier rules. When the child reaches puberty, the ruling of the vizier terminates". Ibn 'Abidin, *Radd al-Muhtār*, vol.1, p. 385.

³² Ibn Kayyim, *Flām al-Muwaqqi'īn*, Cairo 1388/1968, vol. 4, pp. 372-379; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 1, p. 51. Orfi Hukuk is useful when filling in the gaps in which Sharia law is deliberately silent and unconstitutional, by the political authority. While these basis were being set up, it was above that the historians were disputing whether or not the Sharia borders were respected. Üçok/Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 213 ff.; Halil Cin/Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish legal History]*, 3rd Edition, İstanbul 1996, vol. I, p.197; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 73 ff.; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl [Ta'zeer bil-Qatl in Ottoman Empire]*, Ajans-Turk, Ankara 1963, 30 ff.

³³ Crimes in Islamic law can be broken into three categories: i) *Hadd* crimes (apostasy from Islam, theft, adultery or fornication, false accusation of adultery or fornication, highway robbery, and drinking of alcohol). *Baghy* is considered a *hadd* crime. ii) Crimes of the *jināyāt* type (murder and battery). The punishments for these two groups are prescribed clearly in the Qur'an and the Sunna. iii) Crimes of the *ta'zeer*. These are determined by the sultan in accordance with *maslaha*. Since the sultan and the judges have wide judicial discretion on these types of crimes, there are notable personal influences upon Islamic criminal law. However, Islamic scholars do not have a consensus on whether *baghy* is a *hadd* crime. Those not considering *baghy* a *hadd* crime include *baghy* in the law of war because the punishment for *baghy* is determined by the ruler/sultan, not by the law. *Baghy* is not always punishable by death.

officials/authorities who intentionally or unintentionally caused considerable damages to the state. The state officials may not undergo a fair trial because of their power and status. As is seen in *mazalim* courts in the Islamic history, the sultan can accuse a state official of his abuse of power or fault; and punish him if evidence is available to the sultan. This type of punishment is also applied for those engaging in the following harmful activities: forming the habit of thieving, usurping and murdering; racketing; pederasty; sorcery; disseminating heresy against Islam and revolting against the sultan³⁴. *Siyāseten qatl* can also be ordered by the grand vizier or any qadi. In practice, however, all death penalties are carried out with the authorization of the Sultan. If fratricide applied as a precaution is considered *siyāseten qatl*, the scope of *siyāseten qatl* becomes larger than that of *ta'zeer bi al-qatl*³⁵.

The first type of fratricide was applied in cases of those revolting members of the dynasty who were eligible to ascend the throne. This is a crime called *baghy* (*khurūj alā al-sultan* = rebellion against the sultan) according to the Islamic Law prevailing in the Ottoman Empire. The punishment for those who revolt against legal governments has been generally execution in every century worldwide. As a matter of fact, the Qur'an, the primary source of Islamic Law, orders the people to obey the legal government³⁶ and also commands the government to fight those who revolt against it and to urge them to obey³⁷. The Prophet Muhammad said that if another person tries to usurp the authority of the legal ruler, he has no right to live³⁸. In Ottoman history some famous examples of *baghy* are: the revolt of Savcı Bey (d. 1385) against his father Sultan Murad I (d. 1389), and

³⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 1, pp. 102-103. There are various monographs about the legal bases of *ta'zeer bil-qatl* (*siyāseten qatl*). For instance *Risālah al-Nasiha fī al-Siyāsa al-Shar'iyyah wa al-'Urffiyah* (*Siyāsa-nāma*) by an Ottoman scholar Dede Jongī Effendī (d. 1566) and *al-Siyāsa al-Shar'iyyah* by Ibn Taymiyya (d. 1328).

³⁵ Mumcu says that the fratricide was accepted because of necessity and he characterizes the support of the 'ulemā in Kanunname as a legal cooperation between Orfi Hukuk and Sharia. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, p.194. However, he states on another page that the fratricide is a type of *siyāseten qatl* punishment, but has no relation with Islamic criminal law. Mumcu, 204. What Mumcu means by this statement is that the fratricide is either against Islamic law or does not match with the definition of *ta'zeer bi al-qatl*.

³⁶ *Holy Qur'an*, 4:59.

³⁷ *Holy Qur'an*, 49:9.

³⁸ Muslim, 'Imāra 46, (1844), 59, (1852); Abū Dā'ūd, Fitan 1, (4248), Sunna 30, (4762); Nasā'ī, Tahrim 6, (7, 93), Bey'a 25, (7, 153); Ibn Mājah, Fiten 9, (3956). As a matter of fact there are the proverbs, "Two lions may not rule in one forest" and "One country is not large enough for two rulers".

Jem Sultan against his elder brother Sultan Bayezid II, and Shāhzādah Bayezid (d. 1562) against his father Sultan Suleiman the Magnificent. On Sultan Murad I's accession to the throne, the execution of his brothers, Halil and Ibrahim due to their revolt against the Sultan was the first instance of this type of fratricide. The Hanafi school stipulates that it is a criminal offence to complete the preparation of the revolt³⁹.

In the second type of fratricide, there is no clear revolt, but signs of a revolt. Disobeying the sultan by a word or by deed and provoking people to the revolt are crimes; hence these crimes could result in *siyāseten qatl*⁴⁰. Ottoman scholars defined it as *sai bil' fasād* (attempt to create disorder) and classified it as *ta'zeer* punishments. The execution of Dündar Bey, (Osman Ghāzi's uncle), who was accused of collaborating with the *tefkurs*, is the first execution of a shāhzādah in Ottoman history, as well as the first instance for the second type of fratricide. Non-revolting shāhzādahs such as Korkut, brother of Sultan Yavuz Selim, and Mustafa, son of Sultan Suleiman, were executed -despite the fact that little evidence existed- due to this reason. Modern law does not have a tendency to punish those who are in the planning stage of a crime unless they also take specific steps in preparation of a revolt. However, the difference between planning and taking specific steps depends on the point of view of the jurist. Also in modern times, while the gathering of three people to discuss murder of a person is not technically considered a criminal attempt, to hold a gathering of three people to discuss a coup is considered a criminal attempt. According to Mumcu, the surviving shāhzādahs can be considered as *sai bil' fasād* since they are most likely to damage the public order⁴¹.

In the third type of fratricide, there is neither an actual revolt nor a preparation to revolt. There arises the problem of legality. It is seen in history that members of the dynasty were executed to prevent the possibility of tumult and rebellion. Most of the jurists considered it proper to execute princes due to the fact that they may revolt in the future. Most probably the phrase in the Code of Mehmed the Conqueror, "the majority of scholars permitted it", refers to this fact⁴². Sultan Mehmed implied this kind of fratricide in the Code, if the claim that

³⁹ Ibn 'Ābidīn, *Radd al-Muhtār*, vol.3, p. 320.

⁴⁰ Ibn 'Ābidīn, *Radd al-Muhtār*, vol. 3, pp. 184-185.

⁴¹ Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl [Ta'zeer bil-Qatl in Ottoman Empire]*, p. 194.

⁴² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 2, pp. 13-14.

he had his infant brother (who was still nursing) Ahmed, strangled when ascending the throne is true. Baghy and sai bil' fasād are already declared a crime in the books of fiqh⁴³. The historian Pechevi said that at the time of Sultan Murad III, five little shāhzādahs were executed in compliance with the “unfortunate Ottoman code”⁴⁴. This statement supports the opinion on the Code.

The first instance of the third kind of fratricide is the execution of Yakub Çelebi by his brother Sultan Bayezid I. Bayezid I had ascended the throne by the Beys (the tribal, civil and military chiefs) who went on to influence him into urgently having his brother executed after the death of their father, Sultan Murad I, at the Battle of Kosovo in 1389. This execution agitated the soldiers.⁴⁵ From then on even the non-revolting children of the revolting shāhzādahs were also executed. As the first Sultan to legitimize fratricide, Sultan Mehmed II had had his younger brother executed. These types of executions reached their peak during the 16th century. Sultan Murad III and Sultan Mehmed III executed 5 and 19 brothers, respectively, although none of them revolted.

Akgündüz claims that the above-mentioned article of the Code is relating to the crime of sai bil' fasād (attempt to create disorder) and considers the execution of the non-revolting shāhzādahs misuse of the Code⁴⁶. Heyd says that the article can be regarded as confirmation of the traditional political order and as a kind of political punishment to eliminate those who are likely to revolt against the Sultan⁴⁷.

The third type of fratricide is based on nizām-i 'ālem⁴⁸ as mentioned in the

⁴³ In addition to being born the son of the daughter of Isfendiyar Bey, sultan of one of the Anatolian begliks, Ahmed was a potential political threat. According to historical sources, due to the expected potential public outrage, the Sultan pretended not to have noticed this execution and moreover he punished the murderer.

⁴⁴ “*kânûn-i vâriîn-i Osmanî*”. Ibrahim Pachawî, *Tarih-i Pachawî*, Matba'a-i 'Âmira, Istanbul 1281-1283, p. 439. Āshiqpashazādah, an Ottoman historian strictly opposing the fratricide, says in his cronicle that “Kıyar eşi ve kardeşi kardeşine/Demez hakdan ne ola buna yazılı [He kills his rival and brother / He does not pay attention to what God orders for this]”, implying the fratricide is against the Sharia. *Tarih-i Âl-i Osmân*, Matba'a-i 'Âmira, İstanbul 1332, p. 103.

⁴⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi [Annotated Chronology of Ottoman History]*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, vol. 1, pp. 83-84.

⁴⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, vol. 2, p. 13.

⁴⁷ Uriel Heyd, *Studies In Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, p. 194.

⁴⁸ Heyd defines the phrase “nizām-i 'ālem” as “order of the world”. However this phrase equates to maslahah, which means for the common public benefit. *Ibid.*, p. 194.

Code of Mehmed the Conqueror. According to Ottoman chronicles and records, *nizām-i ‘ālem* means that the common benefit is assured by eliminating the fitnah in advance. This is known as *al-maslaha al-mursala* in Islamic law. Sultan Selim III mentions the institution of *siyāseten qatl* in an imperial decree (Hatt-i Humayun) by saying that “in the past during my predecessor’s reign *nizām-i ‘ālem* was maintained with *siyāsal*”, and thus he implies that there is a direct connection between *siyāseten qatl* and *nizām-i ‘ālem*⁴⁹.

Some contemporary legal historians believe that fratricide is based only on the Orfi Hukuk but contrary to the Sharia (Islamic law) principles⁵⁰. They regard the evidences given to show the validity of the fratricide as groundless. Punishing a person who is suspected of planning to commit a crime in the future is unlawful and the general principle of “Fitnah is worse than killing” cannot always be applied due to the principle of “everyone is presumed innocent until proven guilty”. Furthermore, they argue that it is not correct to base the fratricide on the principles of *zarurat* (necessity), *maslaha* (common benefit), and *istihsan* (juristic preference), because the lack of a potential harm is at best imagined⁵¹. Mumcu points out that fratricide in this instance can be viewed as political execution and thus has a precedent as it exists in law. A cooperation of Islamic law and Orfi Hukuk occurs here⁵².

Others claim that the practice of fratricide is undefendable from a humane and Islamic justice viewpoint. They go on to point out that the state of affairs during this period made this practice unavoidable and that the dynasty was forced to “take this prescription” so that both the government and the union would not be divided⁵³. Alderson argues that the application of fratricide for the sake of

⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları [Selim III’s Imperial Decrees]*, 2. Edition, Ankara 1988, p. 67.

⁵⁰ M.Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, p. 133; Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Kattı*, p. 159, Hasan Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, Filiz, İstanbul 2000, p. 329.

⁵¹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, pp. 132-133; Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Kattı*, pp. 150-156.

⁵² Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Kattı*, p. 194.

⁵³ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 134-135; Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Kattı*, pp. 150-151, pp. 159-160. According to Akman, the execution of non-revolting princes is an application of Orfi Hukuk based on the old Turkish political conception, and the application of fratricide goes beyond the boundary of the intersection of Orfi Hukuk and Sharia. He has not evaluated in detail the evidence that the ‘ulemā used to support the legality of these executions. Instead, he presents some premises on behalf of the ‘ulemā supporting the fratricide, and then criticizes these premises. It is implied that this support of the ‘ulemā is the result of the harmony between the political authority and them.

preserving the empire is an extreme method and that it was implemented so that a single powerful ruler could rule without the potential threat of loss of land⁵⁴. İsmail Hami Danişmend argues that this practice when viewed from a modern lens may seem to be a tragic tradition, however, the constant infighting and struggles between the Shāhzādahs for power heavily influenced the application of fratricide which prevented the future uncertainty and gridlock that had often occurred in the past⁵⁵.

Otherwise it would be too late!

Is it legal to kill a person on the assumption that he is potentially going to revolt in the future? Dede Jongi Effendi (d. 1567), an Ottoman jurist, writes in his famous book, *Siyāseh-nāma*, that to wait for them to commit crimes, in order to punish them, usually removes the possibilities of punishment and sometimes causes tragic and unacceptable consequences. As shown in the course of history, to wait for a prince to revolt in order to punish him, would result in his engagement with enemy countries and having to deal with a person that had won the support of thousands of armed soldiers and had become a threat to the security of the state. It could be too late to seek punishment in such a situation, because it would be too late to do something about it⁵⁶. Furthermore, if these princes who were killed were not executed, they would have inevitably executed their rivals.

As a matter of fact, Ibn ‘Ābidīn (d. 1836), one of the latest prominent scholars of law in the Ottoman Empire, says in the chapter on ta‘zeer of his famous book, *Radd al-Muhtār*, “It has been mentioned in Nasafi’s (d. 1310) *Ahkām al-Siyāseh* that *Shaykh al-Islām Khāherzādah* (d. 1253) was asked about the execution of mischief-makers while they are not active. He replied that their business is to incite tumult, even when they are not active. As they are potential instigators of tumult and anarchy, it is permissible to kill them. We understand this from the Qur’an verse (6:28) which declares, “They (mischief-makers) will certainly stick to the things they are forbidden, even if they were to come back to the world once more”⁵⁷.

There are two verses in the Qur’an conveying the meaning that “Fitnah is

⁵⁴ Alderson, p. 25.

⁵⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, vol. 1, p. 227.

⁵⁶ Dede Jongi Effendi, *Siyāseh-nāma*, trans. M. ‘Ārif, Istanbul 1275/1858, pp. 5-6, pp. 25-28.

⁵⁷ Ibn ‘Ābidīn, *Radd al-Muhtār*, vol. 3, p. 186.

worse than slaughter”⁵⁸. The historian Bosnevi Hussein Effendi (d. 1644) and Shaykh al-Islām Khoja Sa’d al-dīn Effendi (d. 1599), explain clearly that fratricide was applied in accordance with the mentioned verses of the Qur’an⁵⁹. It is narrated in Qur’an (18:80-81) that the friend of Prophet Mūsā (Moses) killed an innocent child. Mūsā had asked him: “Have you killed an innocent person who had killed none?” And he had replied: “The parents of the boy were believers, and we feared lest he should instigate them by rebellion and disbelief. So we intended that their Lord should change him for them for one better in righteousness and closer to mercy”. Similarly, in the Bible, it is stated: “It was expedient that one man should die for the people”⁶⁰.

There exist some arguments regarding taking preemptive steps against a future possible harm in Islamic law. The Prophet Muhammad had a person put in a prison due to the charge of theft and after his innocence was discovered he was freed⁶¹. The second caliph ‘Umar exiled Nasr bin Hajjaj and sent him from Medina to Basra, when he was concerned about the possibility of his causing mischief and tumult, though he had not yet committed any offence. He said to him, “You are not guilty, but if tumult appears because of you in the future, I will be guilty”⁶². If a person unwillingly destroys an item left in his custody, he does not have to repay the damage he has caused. However, Caliphs ‘Umar and Ali

⁵⁸ *Holy Qur’an*, 2:191, 217.

⁵⁹ Khoja Sa’d al-dīn Effendi, *Taj al-Tawārih*, Tābhāne-i ‘Āmira, Istanbul 1279/1862, vol. 1, p. 124. Khoja Sa’d al-dīn Effendi says of the execution of Shāh-zādah Yakub that “Taking into consideration the idea that the corruption [in a society] is more dangerous than execution and taking lessons from Savcı Begy’s revolt [against his father Sultan Murad I], the statemen realized that the existence of many princes is dangerous to the state and the public order. Since the sultan is the shadow of God on earth, there must be a similarity between the shadow and the shader, and there exists only one God, the statemen decided to sentence Shāh-zādah Yakub to death.” I/124. He states that Shāh-zādah Mustafa and Musa Çelebi were executed with the order of the Sultan in order to eliminate the social disturbance (itfā-i nāire-i fitnah) and remove the general harm (daf-i zarar-i āmm), Khoja Sa’d al-dīn Effendi about the execution of Shāh-zādah Yakub said: The statemen think the concept of corruption is more violent than immorality. They also considered the rebellion of Savcı Bey against his father Sultan Murad I. They believed that the existence of sovereign heirs was harmful to the nation and nation order. As the Prophet said, since sovereignty is like the shadow of God; so there must be a similarity between the shader and the shadow. For this reason, they decided to execute the prince Shāh-zādah Yakub. *Taj al-Tawārih*, vol. I, p. 124. Khoja Sa’d al-dīn Effendi says that Prince Mustafa Mustafa was killed by order of the sultan except for “extinguishing the fire of fitnah” (itfā-i nāire-i fitnah). *Taj al-Tawārih*, vol. I, p. 317. He also says, Musa Çelebi has been killed because of preferring special harm (zarar-i hās) to avoid public harm (zarar-i āmm). *Taj al-Tawārih*, vol. I, p. 272.

⁶⁰ *Holy Bible*, John, XVIII: 14.

⁶¹ Abū Dā’ūd, Aqdiya 29, (3630); Tirmizī, Diyāt 21, (1417); Nasā’ī, Sārık 2, (8, 67).

⁶² Ibn ‘Abidīn, *Radd al-Muhtār*, vol. 3, p. 152.

had judged that craftsmen such as tailors and launderers would have to repay the damage due to *maslaha* ⁶³.

The principle of *sadd al-zarai* is one that dictates that the road to harm should be cut off before any harm takes form as a part of *maslaha*. For example, the court appoints a trustee to those that are wasteful with their money and those that have debts, does not allow for the testimony of some witnesses, nor does it allow for muslim women to marry non-muslim men, and its prevention of none relative men and women to fraternize.

Siyasah can be seen as an administrative and political precaution taken to protect the public benefit rather than for punishment⁶⁴. This is understood from the above-mentioned applications of the Prophet Muhammad and the Caliph Omar. Although not having criminal discretions, mentally handicapped people can be precluded from forming relationships with other people because they may do harm to other people. In modern law, civil rights, and liberties can be suspended under suspicion of a crime. All the following infringement of liberties are based on this principle: imprisoning suspects, body searches, phone tapping, cordoning off roads that are potential points of violent assembly, not admitting those who may provoke a fight to a sport stadium, and even taking hooligans into custody during a match, holding on to personal metal belongings in escrow while entering secure areas.

After stating Shāhzādah Yakub was innocently killed, Ahmed Cevdet Pasha, a stateman and historian, says that “due to this execution, most historians condemned Sultan Bayezid I. Some excused him from this execution because he sacrificed his own brother in order to hinder from any possible social disturbance and maintain the public order in the case of any fitnah that Shāhzādah Yakub would have caused. But the truth is that this kind of tragedies is the result of the circumstances of the time. When the level of wealth and civilization in a society increases, the prosperity and felicity do so; on the other hand, demands rise, rivals show up and kinship is neglected during the competition. Savcı Bey’s revolt

⁶³ Ibn Malak, *Sharh Manār al-Anwār*, Istanbul 1965, p. 253; Ibn al-Humām, *al-Tahrīr fī Usūl al-Fiqh*, Mustafa Al-Bābī Al-Halabī, Cairo 1351/1932, p. 361.

⁶⁴ It is explained in detail under the title of “Ta‘zeer punishment in the cases regarding public good” in Abd al-Qādir ‘Udah’s book that a punishment can be imposed due to the acts which are not forbidden by the religion but violate the public good. Abd al-Qādir Uдах, *Al-Tashrī‘ al-Jinā‘i al-Islāmī*, Dār al-Kitāb al-Arabī, Beirut, vol. 1, pp. 149-152.

against his father (Sultan Murad I) is because of the change of the conditions. It is no longer a time when a brother can completely trust his own brother.”⁶⁵

These acts are, of course, not at the same level with the fratricide in question in terms of degree of punishment. However, there is no difference between them with respect to the legal logic. A top-level statesman in the United States spoke about the fight against terrorism: “We have to take precautions before a terror attack. We cannot wait for somebody to commit the crime in order to arrest him. This is because if they succeed in committing their crime, then thousands of people die”⁶⁶. Therefore the execution of non-revolting princes is a measure of precaution rather than a punishment. However, the requirements of an unlawful act are not satisfied in this case. It is obvious that sultans pushed the political limits given by the *Sharia* while considering fratricide and basing it on judicial reference⁶⁷.

Relative justice

It is possible to see the legality of the fratricide among the main principles of Islamic law. Two famous Ottoman historians, Qarāmānī Mehmed Pasha (d. 1481) and Shaykh al-Islām Khoja Sa’d al-dīn Effendi cite some of these principles in an attempt to justify fratricide⁶⁸. Some of these cited principles are as follows: “In order to prevent the common harm, the personal harm is preferred”⁶⁹, “The greater harm is removed by means of the lesser harm”⁷⁰, “When two harms are

⁶⁵ *Kisās-i Enbiyā wa Tawārīh-i Khulafā* [*Stories of the Prophets and History of Khalifs*], Kanā’at Matba’asi, Dersaadet 1331, vol. XII, p. 1068.

⁶⁶ FOX News Sunday, Dec. 18, 2005. <http://www.foxnews.com/story/0,2933,179054,00.html>

⁶⁷ Personal inviolability (Masuniyat-i Shahsiyyah) is one of the fundamental principles of law. From a modern legal viewpoint which has begun to be established since the end of the eighteenth century, the right to life has gained priority, which is one of the most important of human rights. Cesare Bonesana di Beccaria, *An Essay on Crimes and Punishments*, Albany: W. C. Little & Co., 1872, Part: 28, pp. 97-98. One can lose his/her right to life under the following conditions: compensation for being illegally deprived of one’s right to life and a threat to the public security. However, the idea that one’s right to life can be deprived under some conditions is not supported much in the modern societies. In the context of fratricide, execution of a person due to the public benefit is an issue which may not be comprehended from a modern legal viewpoint. Furthermore, this issue is at the center of the opinion differences the previous Islamic legal scholars had on the border of tazir punishments.

⁶⁸ Khoja Sa’d al-dīn Effendi, vol. 1, p. 272; Karamani Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi* [*History of Ottoman Sultans*], trans. Ibrahim Hakki Konyali, Istanbul 1949, p. 347.

⁶⁹ al-Hādīmī, *Majāmi’ al-Haqāiq*, Matba’a-i ‘Āmira, Istanbul 1308, p. 46.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 46. Ottoman historians narrated the following statement from Şarabdar İlyas who was one of Shāh-zādah Mustafā’s men and delivered the Shāh-zādah for his execution to his elder brother Sultan Murad II: “I betrayed in appearance, but did it right in reality. If he was alive, a civil war would take place

encountered, an attempt is made to prevent the greater harm by committing the lesser”⁷¹, “The lesser of the two harms is preferred”⁷², and “The removal of a harm is better than obtaining a benefit”⁷³. These principles also had been reiterated in the articles 26-30 of Ottoman civil code known as “*Majallah al-Ahkām al-Adliyah*” several centuries later⁷⁴.

The execution of princes was based on the principles of *maslaha* (common benefit) in Islamic law. This principle means the determination of a legal ruling by considering the public good for the cases for which there is no *hukm* (ruling) in the main sources of Islamic law: the Qur’an and the Sunna. There are four requirements to determining the validity of a *maslaha*: First, the *maslaha* should be decisive and not probable. The prevailing opinion (*ghalib al-zann*) is used in the same sense as certainty. As a matter of fact, most of the princes who were spared revolted against the Sultan⁷⁵.

Secondly, the *maslaha* should be for the public good, but not for an individual benefit. The execution of princes aims to protect the state and the public instead of the Sultan. Thirdly, the *maslaha* should not cause any misdeed or at least should be preferable over a potential misdeed. For instance, although lying is evil, it is permissible to tell a lie in war or in order to bring about reconciliation

and the county would be ruined. The prince reached the position of the martyrdom without being involved in any wrong-doings. A personal harm is preferred over a common harm. This is an old custom that I have not made up.” *Āshiqpashazādah*, p. 103; Neshri, vol. II, p. 573.

⁷¹ *Ibid.*, p. 44.

⁷² Ibn Nujaym, *al-Ashbāh wa al-Nazāir*, Muassasatu al-Halebī wa Shurakauh li al-Nashr wa al-Tavzī’, Cairo 1387/1968, p. 132.

⁷³ al-Hādīmī, *Majāmi’ al-Haqāiq*, p. 45.

⁷⁴ Akman says that the *Majallah* is a civil law, so it should be applied in the cases of civil law; the harm mentioned here is on goods and not on persons (Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, pp. 152-153). However, ‘Alī Haidār Effendi (d. 1937), one of the greatest jurists and scholars and one of the heads of the Ottoman Court of Appeal, expresses in his book called *Durar al-Hukkām*, which is one of the best commentaries on *Majallah*, “These principles apply not only to the law of obligation, but also to worship, marriage and criminal cases of Islamic Law” (‘Alī Haidār Effendi, *Durar al-Hukkām*, Matba‘a-i Tevzi‘-i Taba‘a, Istanbul 1330/1912, vol. 1, p. 28. Although ‘Alī Haidār Effendi was a Hanafi scholar who lived in the latter years of the Ottoman Empire, his explanation on these principles is important to show the viewpoint of an Ottoman scholar regarding these principles.

⁷⁵ Solakzādah says of the execution of Shāhazādah Yakub that taking into consideration the idea that the corruption [in a society] is more dangerous than execution and taking lessons from Savcı Begy’s revolt [against his father Sultan Murad I], the statement decided to execute the prince. Because he had a large number of military forces, there may have occurred a fitnah that could not be handled easily. *Solakzādah Tārīhi*, Mahmud Bey Matba‘asi, İstanbul 1297, p. 86.

between two persons. Although the execution of princes is a murder, the execution is preferred to the deaths of more people and civil commotion. Fourthly, we should be able to infer from the Qur'an and the Sunna (*dalalat al-nass*) in order to act according to *maslaha*. The above mentioned verses and Sahaba's (the Prophet Muhammad's companions) practicing *maslaha* are taken as evidence for these executions⁷⁶. Thus, "the sultan's ruling over the people should depend on the public good"⁷⁷.

An example related to this subject is mentioned in books of fiqh (Islamic jurisprudence): The enemy captured Muslims and kept some of them as targets on their front line. Under normal circumstances, it is not permissible to kill an innocent person. But if no shooting occurs, in order to avoid killing these captives, the enemy will invade the country and kill the people including those captives. Therefore these innocent captives must be shot. There is a common benefit here⁷⁸.

Busbecq, the Austrian ambassador to the Ottoman Empire at the time of Sultan Suleiman the Magnificent (d. 1566) who executed two of his sons, says that Islam survived owing to the Ottoman dynasty; if the Ottoman dynasty collapsed, the religion would also collapse, and the security of religion and state is more important than the princes⁷⁹.

Mar'ī bin Yusuf of Syrian (d. 1624), a Hanbali scholar, considers fratricide as one of the virtues of the Ottoman dynasty. He states that the dynasty executes their own children lest a revolt which breaks out among Muslims and the State falls into disorder; although this is in opposition to common sense, the execution provides great benefit; the execution is similar to giving a fatwa regarding the execution of three people in order to protect the lives of thirty people. He expresses that when there is no clear evidence for the revolt of the princes, the probability (*zann*) is replaced by certainty (*yaqīn*). He points out that these executions are due to politics (*siyasa*), but not the Sharia. Attributing the saying "the door of *siyasa* is larger than that of Sharia" to Ibn 'Uqayl, he approved it. He supplies proof

⁷⁶ 'Abd el-Wahhāb al-Khallāf, *Ilmu Usūl al-Fikh*, 6. Edition, Cairo 1954, pp. 95-96; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslāmīye ve İstilahat-ı Fikhīye Kamusu*, İstanbul 1949, vol. 1, p. 203.

⁷⁷ Ibn Nujaym, *al-Ashbāh*, p. 124; al-Hādīmī, *Majāmi' al-Haqāiq*, p. 45; *Majallah al-Ahkām al-Adliyah*, article no 58.

⁷⁸ Ibn 'Abidīn, *Radd al-Muhtār*, vol. 3, p. 230. Those who argue against fratricide say that the principle of *maslaha* cannot be applied for an imagined harm. Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, pp. 150-151.

⁷⁹ Busbecq, p. 53.

from Qarāfī's remarks on *al-walayah al-mazālīm* and Ibn Taymiyya's remarks on *al-siyāsah al-shar'īyyah*. While reconciling the two people in *al-walayah al-mazālīm*, prima-facie evidence and witnesses which are not considered in the Qādi courts are taken into consideration. He points out the principle of preferring the lesser of the two evils. He mentions the execution of Shāhzādah Mustafa by Sultan Suleiman. He narrates the collapse of the Moroccan sultanate due to the lack of fratricide in the sultanate⁸⁰.

The reservations regarding the lawfulness of fratricide arise as a result of the inferred difference between political and Sharia law resulting from modern thought, however, classical thought does not differentiate between the two. Many *al-siyāsah al-shar'īyyah* books have been written to prove this very point, as Islamic sources are not exclusive to the Qur'an and Sunnah. To equate fratricide with homicide would be a superficial understanding of Sharia. In the event of a dispute between general and special law, the application of special law is the convention⁸¹.

There are two kinds of understanding of justice: **Absolute justice**, which infers that the benefit of even one single individual cannot be sacrificed for the sake of common benefit. However, the abovementioned Majallah principles denote **relative justice**. Sometimes the prevailing conditions necessitate the application of relative justice rather than absolute justice. That is why some legal scholars allow the application of fratricide.

Support from 'Ulemā: Fatwa

The government used to obtain a fatwa by asking the scholars to determine whether a matter was legal or not. This procedure, though not obligatory, was taken seriously because it showed the legality of the government procedures towards the public and was applied until the end of the Ottoman Empire. According to the article in the Code of Mehmed the Conqueror regarding fratricide, the majority of scholars of the time expressed their opinions that fratricide was legal according to each particular case. Opposition by few scholars did not mean that fratricide

⁸⁰ Mar'ī bin Yusuf al-Karmī, *Qalā'id al-'Iqyān fī Fadā'il Salā'tin Āl Uthmān*, Mektebe Yayınları, Konya 2008, pp. 54-58.

⁸¹ ***Lex specialis derogat legi generali***. Where two laws govern the same factual situation, a law governing a specific subject matter (*lex specialis*) overrides a law which only governs general matters (*lex generalis*). *Lex specialis*: a law governing a specific subject matter. *Lex generalis*: a law which only governs general matters. Commercial Code is a *lex generalis* whereas the Law on Intellectual Property Rights constitutes *lex specialis*.

was illegal. The Prophet declared that the disagreement of law-scholars was a blessing to his *ummah* (believers of the prophet)⁸². Therefore, opinions of scholars may differ on a particular case. In that situation, the action of a person following either one of the scholars will be legal. “An *ijtihād* (conclusion drawn by a *mujtahid*) cannot be cancelled by another *ijtihād*” is a general principle of Islamic Law⁸³.

While on the Hotin campaign Sultan Osman II wanted to have his brother executed based on the possibility of his revolting. For this reason, the Sultan wanted to have a fatwa. Shaykh al-Islām Es’ad Effendi did not issue a fatwa but kazasker Tashkopruzādah (d. 1621) did⁸⁴.

Many fatwas differed when addressing the same matter when there was no clear basis to address the same questions. The fatwas regarding fratricide have not survived. It is not clear who “the majority of the ‘ulemā” mentioned in the Code of Sultan Mehmed were and whether he conferred with the ‘ulemās’ concerning the fratricide⁸⁵.

If there is no clear statement for a particular case in the Quran and the Sunna, a mujtahid scholar expresses his opinion on this case. In doing so, he takes into consideration customs, common benefit, and necessity. When there is a disagreement among legal opinions expressed by mujtahid scholars, one of these opinions can be taken. Once a sultan chooses one of them, it becomes legally binding as Majallah said in the foreword. It is understood that Sultan Mehmed the Conqueror acted in this way and made the opinion of the supporting ‘ulemā his basis for the fratricide article in his code.

⁸² al-Suyūṭī, *al-Jāmi‘ al-Saghīr*, Beirut 1401/1981, no: 288. For the detailed commentaries on this tradition (hadīth) please refer to Ibn ‘Ābidīn, *Radd al-Muhtār*, vol. 1, p. 48; Abd al-Ghani al-Nablusi, *al-Hadiqatu al-Nadiyya Sharhu Tariqati al-Muhammadiyya*, Dersaadet 1290, vol. 1, pp. 244-245.

⁸³ Ibn Nujaym, *al-Ashbāh*, p. 105; *Majallah al-Ahkām al-Adliyah*, article no 16.

⁸⁴ The Ottoman historians criticize this execution because the decision was made upon the inculcation of Kızlarağası (*Tārih-i Pachawī*, II/375; *Solakzādah Tārihi*, 700; *Naīma Tārihi*, vol. II, p. 187). It is even claimed that Tashkopruzādah issued such a fatwa just because he had a desire to become a shaykh al-Islām (Danişmend, II/278-279). But Abdülkadir Özcan regards it as a baseless claim by pointing out Tashkopruzādah’s powerful scholarship (Fatih’te Nizam-ı Alem Düşüncesi [The Idea of Common Benefit in Mehmed the Conqueror], *Türkiyat Mecmuası*, S.3, Mayıs 1994, s.19).

⁸⁵ In the earlier Islamic states, and also in the Ottoman Empire, the administration’s desire to ask fatwa in order to base its actions/applications on the support of ulamas is due to the concern of whether these actions are legitimate. By doing so, they declare to the public that an action/application based on Orfi law does not violate any Sharia principles. The statement “ekser-i ulemā tecviz etmişir” was added to the Code of Mehmed because of a similar concern. Until the end of the Ottoman Empire, for a given case, no action was taken place until an Islamic legal reference was found and a fatwa was issued for the case. Some divergences from this rule occurred in the application domain, which does not annihilate the rule.

Was the statement “the majority of the ‘ulemā permits fratricide” in the Kānunnāme intended to relate the fratricide with baghy in order to demonstrate the fratricide’s conformity with Islamic law? There cannot be a relation between this statement and baghy. Because the conditions and punishment for a baghy crime are clearly stated in Islamic law, there is no need to ask the ‘ulemā for their opinions. The problem is whether a non-revolting shāhzādah can be punished or not. This is, as mentioned above, not a punishment, but a precaution in principle.

We have only the fatwas issued by the ‘ulemā given to punish the revolt of Shāhzādah Bayezid against his father Sultan Suleiman. Busbecq mentioned a fatwa which was issued by Shaykh al-Islām Ebussuud Effendi regarding Shāhzādah Mustafa. Apart from this, we only have the ‘ulemās’ comments on this subject in the chronicles. It is not possible to access clear and objective information on the fratricide cases. Hence, it is not easy to analyze the cases from a legal point of view.

Furthermore, even if a *fatwa* was not sought on an action, the absence of any objection by the ‘ulemās of the time, toward that action, meant that they approved it implicitly. At least some of the ‘ulemās supported this application as a point of law, which reminds us that they may have behaved under pressure from the Palace. In fact, it is possible to say that with respect to their employee status the ‘ulemās adhered strictly to the Ottoman State. Although there was no clergy in the hierarchical sense in Islamic society, ‘ulemās had a traditional power due to their class consciousness and solidarity.

This structure would try to sustain its power by means of the control mechanism over its members. Hence, based on this mechanism, they knew how to stand against the administrators. Moreover, determining the legitimacy of an action does not rely on the opinion of the ‘ulemās. The availability of even slight evidence to the contrary allows for subjectivity which gives the fatwa strength.

The historians who were also great scholars in law, such as Shaykh al-Islām Ibn Kemāl (d. 1534) declared that fratricide was politically right and legal⁸⁶. Similarly, as a jurist, *kazasker* (supreme qādi) Bostanzādah Yahyá Effendi (d. 1639), author of the book *Tārih-i Sāf*, approves and even praises Sultan Mehmed III

⁸⁶ Ibn Kamāl, *Tawārih-i Āl-i Osman [History of Ottoman Sultans]*, ed. Şerafeddin Turan, Ankara 1957, vol. 7, p. 9. Ibn Kemal says of Shāhzādah Ahmed who was defeated and killed by his brother Sultan Selim that “A lion cub eventually becomes a lion. A prince grows up and becomes a sultan. This saying is correct. An undesirable plant should be removed before it becomes bigger. The spark of a fitnah fire should be extinguished before it sets everything on fire.”

for killing his brothers for the common benefit (nizām-i ‘ālem)⁸⁷. Solakzādah (d. 1658), an Ottoman historian, says so⁸⁸. Nishāncizādah (d. 1622), Ottoman jurist (qādi) and historian, says that Shāhzādah Yakub (d. 1389) was executed because the availability of multiple princes enables the public to think about who should become the next sultan⁸⁹.

When Sultan Murad II came to the throne he did not kill his brothers in following his father’s will. He took the two of them, Yusuf and Mahmud, into custody. The other named Mustafa was governor of Hamidili (now Antalya and Isparta). However, when Shāhzādah Mustafa attempted to revolt, he had to be executed⁹⁰.

As mentioned earlier, when Sultan Selim I ascended the throne, he had not executed his brother Korkut and had in fact given him the governorship of Manisa and Mytilēnē. Meanwhile, some viziers and soldiers of the previous sultan Bayezid II wrote to Korkut, indicating to him that they wanted him to be sultan and that the conditions for that were ripe. Shāhzādah Korkut gave a positive response to them, in which he even promised that he would raise their salaries when he became sultan. This letter eventually reached Sultan Selim I. Shāhzādah Korkut, who was also famous for his legal knowledge, was certainly not able to deny it and was consequently executed (1513)⁹¹. As it is shown in this example, it could not be said that sultans were always eager to exercise fratricide⁹².

The events such as fratricide cannot be evaluated separately, without taking into consideration the place, time, and conditions in which they occur; otherwise, errors of judgment are inevitable. As Ahmet Mumcu points out, the subject must be evaluated from a more rational objective point of view, unlike some historians who considered fratricide to be motivated by bloodthirsty greed for power. He

⁸⁷ Bostanzādah Yahyā Effendi, *Tārīh-i Sāf*, Taraqqi Matba‘asi, Istanbul 1287, vol. 1, p. 86.

⁸⁸ *Solakzādah Tarihi*, p. 353.

⁸⁹ Nishāncizādah Mehmed Effendi, *Mir‘at-i Kānāi*, Istanbul 1873, vol. 2, p. 311.

⁹⁰ Eroğlu, p.202.

⁹¹ *Ibid.*, vol. 2, pp. 464-465.

⁹² Interestingly, all of the Ottoman chronicles unanimously state that the executed princes are martyrs for the sake of religion, nation and homeland. Nishāncizādah narrates the following statement from Sultan Selim while he was going to suppress his brother Shāhzādah Ahmed’s revolt that “My father made a request to me that do not make any harm to your brothers unless they revolt or have any disobedience against you; otherwise, negligence and respite are the cause of disturbance”. He added a Persian poem related to this request: “Two lions do not live together in one cage, two suns do not shine over one place, two swords do not fit one scabbard, two shahs (sultan, king) do not rule in one state”. *Nishāncizādah*, vol. II, p. 463.

goes on to state that Ottoman practice of fratricide was born out of necessity and with the passing away of this said necessity they did away with this practice⁹³.

New succession procedure in the Ottoman dynasty

There is no unanimous agreement on the number and nature of fratricide cases in Ottoman history. According to the majority of available knowledge, fratricide was applied to 60 princes. Five princes in the fourteenth century, five princes in the fifteenth century, 44 princes in the sixteenth century, five princes in the seventeenth century, and one prince in the eighteenth century had been executed. Sixteen princes due to baghy (actual revolt), seven princes due to sai bil' fasād (attempt to create disorder), and the rest due to nizām-i 'ālem (precautionary measure) had been executed. Most of them are during the 150 years following the Code of Sultan Mehmed the Conqueror, in sixteenth century. Execution of an ex-sultan by the new sultan (in the beginning of the 19th century) can be added to the listed fratricides. Princes were executed by strangulation in accordance with the old Turkish tradition which forbade the shedding of royal blood of members of the dynasty⁹⁴.

Following the end of Sultan Mehmed III's reign, Sultan Ahmed I, having ascended the throne in 1603, considered it unnecessary to execute his brother. Upon his death in 1617, although he had sons, his brother Sultan Mustafa I ascended the throne. Thus, for the first time, the brother of the previous sultan ascended the throne instead of his son. A new precedent had thus been set and this practice continued in the Ottoman Empire. Henceforth, the oldest shāhzādah at the time of the death of the Sultan automatically became the new Sultan. This means that the Ottoman succession concept had actually changed. The primogeniture procedure, in which the eldest son of the sultan ascended the throne, which was common in Europe, was abandoned and the seniority procedure, in which the eldest member of the dynasty ascended the throne, was applied. It was thought that this new system brought stability to the process of ascension and that the shāhzādahs would be able to get a better education in the palace including experience in witnessing the running of an empire first-hand, from their elder brother, the Sultan⁹⁵.

⁹³ Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyasetin Kati*, p. 189.

⁹⁴ Fuad Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti [Restraint of the Shedding of Blood in Execution of the Dynasty Members in Turkish and Mongolian Dynasties]," in *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi [Islamic and Turkish Legal History Studies and Waqf Institution]*, Istanbul 1983, p. 77.

⁹⁵ In European monarchies, the eldest son of the ruler always ascends to the throne. If the ruler does

It can be assumed that Sultan Ahmed I who anyway had a tolerant character⁹⁶, acted mercifully due to the influence of public opinion. The execution by his father Mehmed III of his 19 brothers had awakened a deep sense of indignation amongst the population. If what was said about the mental health of Shāhzādah Mustafa is considered to be correct, Sultan Ahmed I may not have seen him as a threat⁹⁷.

Moreover, Sultan Ahmed I did not have any son to continue his bloodline when he ascended the throne. Shortly after ascending the throne, however, Sultan Ahmed did have sons yet he was probably apprehensive that they would not live to adulthood and did not want to take the risk of ending the dynasty should these sons not live to adulthood⁹⁸. An interesting account in Alderson describes Ahmed I attempting to execute his brother who said to have been a dervish, on several occasions, however, at each attempt, the Sultan is stricken with illness which he interprets as a sign from God not to go through with it and ultimately he decides against the execution, thus leaving his brother to carry on living⁹⁹.

not have any sons, the question of succession becomes a problem. In a feudalist society the sovereignty bestowed upon the king is invariably as a result of an action taken by him. In the event that a successor has not been identified, in order for the position of suzerain to continue without interruption, an heir should be researched and chosen after his death. Generally in accordance with inheritance traditions, the closest heir would inherit the throne. This practice can be thought of as the birth of dynasties. If the heir is too young, a relative is chosen as consort. If no relatives exist, then the process of choosing a successor (*oligere*) becomes critical. This vacancy generally results in a conflict among the elite while positioning themselves to be the next leader. In the tradition of the Franks importance is placed on keeping the estate within the family, specifically the male members. The principle of prohibiting women from inheriting an estate (*Lex Salica*), is derived from the aforementioned tradition. The traditions and laws that govern royal succession in Europe were adopted many centuries later. Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi [A Comparative History of European Peoples]*, Translated from French into Turkish by Samih Tiryakioğlu, Varlık, Istanbul 1960, pp. 138-139.

⁹⁶ Sultan Ahmed I was a strong advocate derwish of the famous mystic of his time Aziz Mahmud Hüdaî. (Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, vol. 3, p. 342). Sources emphasize the religiousness of Sultan Ahmed I (Ibid., vol.3, p. 230, 267), however this does not play a role in his decision not to have his brother Shāhzādah Mustafa executed as his father Sultan Mehmed III was as at least as religious. However the latter holds the record for fratricide with 19 of his brothers being executed for the “common good.” (Ibid., vol. 3, p. 228).

⁹⁷ It is noteworthy that the names of his father and elder brother are on the *sikkas* (coins) issued during the reign of Sultan Mustafa I. İbrahim Artuk, Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler [Succession in Ottomans and Coins Related to it], *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1978): 256.

⁹⁸ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, pp. 61-62; Günhan Börekçi, “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi [A Dynasty at the Threshold of Extinction 17th-Century Ottoman Political Crisis],” *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, vol. 14, no. 26, 2009/1, pp. 59.

⁹⁹ Alderson, *The Structure of The Ottoman Dynasty*, p. 29.

At the time of his death, Ottoman sources point out that the probable reason why Sultan Ahmed I's sons did not immediately ascend the throne upon their father's death, instead of their uncle Sultan Mustafa, was because of the important role played by Sadrazam Sofu Mehmed Pasha and Shaykh al-Islām Es'ad Effendi¹⁰⁰. They used the reasoning that the shāhzādahs were too young to ascend the throne. This cannot be the possible reason because Sultan Fatih was 12 and Sultan Ahmed I himself who was 13.5 years old when they became Sultan. They were younger than Sultan Ahmed's eldest son, Osman II who was 14.

When ascending the throne, Sultan Osman II dismissed Sofu Mehmed Pasha and diluted the authority of Es'ad Effendi so that he could no longer appoint high-ranking qadis. However, if Es'ad Effendi truly had a role in preventing Osman II from becoming Sultan, Osman II's reaction would have been much greater. Es'ad Effendi kept his title and in fact gave his daughter in marriage to the Sultan. Es'ad Effendi's reluctance to give a fatwa to Sultan Osman II (before going on the Hotin campaign, a few years later after ascending the throne) so that he could execute his younger brother does not imply that he was also the one that prevented the execution of Sultan Mustafa in itself. If Es'ad Effendi did have a hand in preventing Ahmed I's sons from becoming Sultan, he did so with the intention of easily influencing a weak Sultan Mustafa. This is however, not an admirable action; changing the course of history for your own personal gain.

Western sources have two points of view regarding this issue: Firstly, that Sultan Ahmed I bequeathed the throne to his brother and secondly that Sultan Ahmed's wife Mahpeyker Kosem Sultan played a role in this case¹⁰¹. Bequeathing the throne to his mentally ill brother would not have been a logical course of action for Sultan Ahmed I, because he did not initially have his brother executed precisely for that reason. At the time of her husband's death, Mahpeyker Sultan had three sons who were younger than their older half-brother, Osman. Mahpeyker Sultan probably feared for her sons' life, should their older half-brother become Sultan and have them executed. Therefore, it is more likely that she preferred her brother-in-law Mustafa to become sultan as he would not see her sons as a threat

¹⁰⁰ See Tezcan, pp. 47-48 for the differentiation between absolutists and constitutionalists as well as the naming of Shaykh al-Islām Es'ad Effendi as the Kingmaker for his role in the coronation of Sultan Mustafa I. Even if this opinion is correct, the consequence of this matter would cause another absolutism by associating the palace authority with the *‘ulemā* and the bureaucracy.

¹⁰¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, vol. 3, p. 270.

to his sultanate. This is the interpretation most favoured by historians. However, Sultan Mustafa's sultanate was short-lived, lasting only three months, and was replaced because of his mental illness.

It is understood from an *Hatt-i Humāyūn* (imperial decree) issued to the army by Sultan Osman II that accession to the throne by the previous sultan's son is regarded as a *qānūn-i qadīm* (the constitutional conventions). It is stated in this imperial decree: "After my father Sultan Ahmed died, while I should have ascended the throne in accordance with the constitutional convention, Sultan Mustafa was crowned in my place only because he is a few years older than me...". As a matter of fact, according to Islamic Law an uncle cannot be a successor and inheritor whilst a son of the deceased exists. In this regard, succession from father to son is more akin to Islamic Law. Nevertheless, since *varasah* (succession) in Islamic Law is not a condition to be sultan, it is not unlawful that the brother of the previous sultan ascends the throne whilst the son of the previous sultan is alive.

Until 1603, there were only two exceptions to the tradition of fratricide. Sultan Süleyman the Magnificent and Sultan Selim II did not have any younger brothers to apply fratricide to. Sultan Ahmed I's period of ascension to the throne is a first in Ottoman history as he did not commit fratricide against his brother Sultan Mustafa I. Lamartine says that instead of the son of Sultan Ahmed I, his brother had ascended to the throne, which indicates that the law of Genghis Khan was still operative amongst the Ottomans. He also states that "This practice extolled Sultan Ahmed I and those sultans who followed him. However this precedent would become a catastrophe for the Empire". Enthroning the eldest *shāhzādah* meant inherently systematizing the tradition which considers the crown a common patrimony of the dynasty¹⁰².

Sultan Ahmed I did not apply the Code of Sultan Mehmed II, but he also did not abolish it. It was in fact applied for the last time by Sultan Osman II and Sultan Murad IV¹⁰³. With the abandonment of the practice of sultan's joining a military campaign, fratricide also was abandoned. The proof of this can be viewed through the actions of Sultan Osman II and Murad IV, both of whom only practiced fratricide when they left the capital for a campaign.

¹⁰² Alphonse de Lamartine, *History of Turkey*, Translated from French, New York 1857, vol. 3, p. 161. Interestingly, this practice was adopted only by the Kingdom of Saudi Arabia.

¹⁰³ Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", p. 667.

Having ascended to the throne in 1648, Sultan Mehmed IV did not have his brothers executed throughout his reign. After the dethronement of Sultan Mehmed IV (1687), the eldest member of the dynasty officially ascended the throne despite the fact that he had adult children. By means of *ekberiyet* (seniorat) principle which was both the cause and the result of abolition of the fratricide, the power of the palace lessened in the favor of the bureaucracy. This principle prevented the soldiers from interfering the governmental issues, and hence led to the more civilized administration¹⁰⁴. Hodgson says “Succession by contest is appropriate to a military state, but in the civilian-minded seventeenth century the principle was suppressed, if not in theory then at least in practice. [...] Instead of the strong hand of the monarch, as a commanding general, the strong hand required by the bureaucracy was supplied by the grand vizier”.

Although Sultan Abdulmecid (d. 1861) reportedly tried to change this procedure in order to enable their own sons to ascend the throne and to re-establish the succession procedure from father to son, this procedure was included within the Ottoman constitution of 1876 (*Qānūn-i Esāsī*)¹⁰⁵. The change to the succession rule, called *ekberiyet* (seniorat), was put into practice for practical purposes. Consequently, fratricide was all but eliminated, but other problems arose.

Conclusion

Ottomans did not impose a strict succession system as in old Turkic states in the first two centuries of the state. A competent and fortunate *shāhzādah* used to ascend the throne. In case the previous sultan had more than one child, these *shāhzādahs* mostly revolted because they laid claim to the throne. The idea behind this claim is that the old Turkish political tradition says that the right to rule

¹⁰⁴ Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, The University of Chicago Press, London 1974, vol. 3, p. 128. 667.

¹⁰⁵ When Sultan Abdulmecid described his idea to Lord Canning the British Ambassador, Canning replied: “then you may not be able to control the *Shāhzādahs* who are awaiting their turn for the throne as they will no longer be as near to inheriting the throne thus not posing a direct threat. However, they will have the freedom of movement and thus lay claim to the sultanate. This should be avoided at all costs as the real strength of this empire is that there are no claimants to the throne”. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, ed. Cavid Baysun, 2. Edition, Ankara 1986, p. 133. Sultan Abdulhamid II says that “Layard, the British Ambassador, came to me at the time of Safwat Pasha’s viziership (1878); he suggested that the succession system should change over to a succession based on primogeniture. I acknowledged that this system would be beneficial. But I said that I could not do that and I would not like to be embarrassed by my family”, Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri [Sultan Abdulhamid II’s Days of Exile]*, Timaş, İstanbul 2010, p. 301.

is inherited equally by all sons of the ruler. The resulting civil war determines who becomes the next sultan. To impede such civil wars, sultans, whenever ascending the throne, have to take Shāhzādahs, being thought of as a threat to the throne, out of action. As a result, the Code of Mehmed the Conqueror (Kānunnāme-i Āl-i Osman) legislates an article to regulate the succession process.

Though this article can be regarded as a means of preventing the Ottoman State from falling apart and providing social peace in society, the disputes over the legitimacy of this article have arisen since its application. According to most of the modern authors dealing with the problem, the execution of shāhzādah is based on the regulation belonging to a legal area where Orfi Hukuk is in conflict with Sharia.

Some of the Ottoman ‘ulemās approved its legitimacy by regarding fratricide as a precaution due to the maslaha (common benefit) principle, not as a punishment. They furthermore introduced some Quranic verses, the application of the Prophet Muhammad, and his companions’ application as evidence in order to support their opinion.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmed Cevdet Pasha, *Kisās-i Enbiyā wa Tawārīh-i Khulafā* [Stories of the Prophets and History of Khalifs], Kanā‘at Matba‘asi, Dersaadet 1331.
- _____, *Tezākīr*, 13-20, ed. Cavid Baysun, 2. Edition, Ankara, 1986.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri* [Ottoman Legal Codes], 9 vols., Istanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990.
- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli* [Fratricide in Ottoman Empire], Istanbul: Eren, 1997.
- Aktan, Ali, “Osmanlı Hanedanı İçinde Saltanat Mücadelesi ve Kardeş Katli [Struggle for the Throne and Fratricide in the Ottoman Dynasty]”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 10 (1987): 7-18; 11 (1987): 45-56.
- A. D. Alderson, *The Structure of The Ottoman Dynasty*, London: Oxford University Press, 1956.
- ‘Alī Haidār Effendi, *Durar al-Hukkām*, 4 vols., Istanbul: Matba‘a-i Tevzi‘-i Tabā‘a, 1330/1912.

- Alphonse de Lamartine, *History of Turkey*, Translated from French, 3 vols., New York: 1857.
- Artuk, İbrahim, “Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler [Succession in Ottomans and Coins Related to it],” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1978): 255-280.
- ‘Ashiqpashazādah, *Tārīh-i Āl-i Osmān*, Matba‘a-i ‘Āmira, İstanbul 1332, pp. 85, 103.
- Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri [Sultan Abdulhamid II's Days of Exile]*, İstanbul: Timaş, 2010.
- Aydın, M. Akif, “Osmanlı’da Hukuk [*The Law in the Ottoman Empire*],” in *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, vol. 1, İstanbul: IRCICA, 1994: 375-438.
- _____, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, 7. Edition, İstanbul: Beta, 2009.
- Barkan, Ömer Lütfü, *XV ve XVI nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları [Legal and Financial Principles of the Agricultural Economy in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries]*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1943.
- Beccaria, Cesare Bonesana di, *An Essay on Crimes and Punishments*, Albany: W. C. Little & Co., 1872.
- Berki, Ali Himmet, *Fatih Sultan Mehmed ve Adalet Hayatı [Sultan Mehmed II, the Conqueror and Justice]*, İstanbul, 1953.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, 8 vols., İstanbul: 1949.
- Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, 2. Edition, London, 1636.
- Bostanzādah Yahyá Effendi, *Tārīh-i Sâf*, 3 vols., İstanbul: Taraqqi Matba‘asi, 1287.
- Börekçi, Günhan, “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi [A Dynasty at the Threshold of Extinction 17th-Century Ottoman Political Crisis],” *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 14/26 (2009/1), 45-96.
- Cin, Halil / Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi Turkish legal History*, 3rd Edition, İstanbul 1996.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi [Annotated Chronology of Ottoman History]*, 4 vols., İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947.

- Dede Jongî Effendi, *Siyāseh-nāma*, trans. M. ‘Ārif, Istanbul, 1275/1858.
- Dilger, Konrad, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. Und 16. Jahrhundert*, München, 1967.
- Eroğlu, Haldun, *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu [The Institution of the Imperial Princes in the Ottoman Empire]*, Ankara: Akçağ, 2004.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, *Türk Hukuk Tarihi [Turkish Legal History]*, İstanbul: Filiz, 2000.
- Feridūn Bey, *Macmū‘a-yı Munsha‘āt-ı Salātīn [Collection of Writings of Sultans]*, 2 vols., İstanbul, 1274/1857.
- al-Hādīmī, *Majāmi‘ al-Haqāiq*, İstanbul: Matba‘a-i ‘Āmira, 1308.
- al-Khallāf, ‘Abd al-Wahhāb, *Ilmu Usūl al-Fıkh*, 6. Edition, Cairo, 1954.
- Hamdamī Chalabi, *Solakzādah Tārihi*, Mahmud Bey Matba‘asi, İstanbul 1297.
- Heyd, Uriel, *Studies In Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973.
- Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam*, 3 vols., London: The University of Chicago Press, 1974.
- Ibn ‘Ābidīn, *Radd al-Muhtār*, 5 vols., Bulāq: Matba‘a al-Maymaniyya, 1299/1882.
- Ibn al-Humām, *al-Tahrīr fi Usul al-Fıqh*, Cairo: Mustafa Al-Bābī Al-Halabī, 1351/1932.
- Ibn Kayyim, *I‘lām al-Muwaqqi‘īn*, 4 vols., Cairo, 1388/1968.
- Ibn Kamāl, *Tawārih-i Āl-i Osmān [History of Ottoman Sultans]*, ed. Şerafeddin Turan, 7 vols., Ankara, 1957.
- Ibn Malak, *Sharh Manār al-Anwār*, İstanbul, 1965.
- Ibn Nujaym, *al-Ashbāh wa al-Nazāir*, Cairo: Muassasatu al-Halebī wa Shurakauh li al-Nashr wa al-Tavzī‘, 1387/1968.
- Ibrāhim Pechevî, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul: Matba‘a-i ‘Āmira, 1281-1283.
- İnalçık, Halil, *Essays in the Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998.
- _____, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi [The Procedure of the Throne Succession in Ottomans and its Relation with Turkish Ascendancy],” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi [Ankara University, Journal of Faculty of Political Science]* 14/1, (1959), 69-94.
- _____, “Sultanizm üzerine yorumlar: Max Weber’in Osmanlı siyasi sistemi tiplemesi [Commentaries on Sultanism: Max Weber’s typology of the Ottoman political system],” *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7, (October 1994): 5-26.

- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları [Selim III's Imperial Decrees]*, 2. Edition, Ankara, 1988.
- Karamani Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi [History of Ottoman Sultans]*, trans. İbrahim Hakki Konyalı, İstanbul, 1949.
- Khoja Sa'd al-dīn Effendi, *Taj̄ al-Tawārih*, 2 vols., İstanbul: Tābhāne-i 'Āmira, 1279/1862.
- Khouei, Mohamed Taqī Emami, "Qanunnāme-i Birāder-kushī Sultan Muhammad Fātih ve Nahvihi Ijrā-i Pdām-i A'zā-i Hānedān [The Law of Fratricide of Sultan Muhammad the Conqueror and the Way of Execution of the Family Members]," *Journal of the Faculty of Letters and Humanities*, (Tehran, Spring 2008), 59 (185):24.
- Köprülü, M. Fuad, Fıkıh [Fiqh], *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 5th ed, 4, (İstanbul 1978): 601-622.
- Köprülü, Fuad, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti [Restraint of the Shedding of Blood in Execution of the Dynasty Members in Turkish and Mongolian Dynasties]," in *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: 1983.
- Mar'î bin Yusuf al-Karmî, *Qalāid al-'Iqyân fî Fadāil Salātīn Āl Uthmān*, Konya: Mektebe Yayınları, 2008.
- Tārih-i Osmānī Encümeni Mecmu'ası [*Periodical of The Ottoman History Council*], İstanbul 1330.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl [Ta'zeer bil-Qatl in Ottoman Empire]*, Ankara: Ajans-Türk, 1963.
- al-Nablusî, Abd al-Ghanî, *al-Hadiqatu al-Nadiyya Sharhu Tariqati al-Muhammadiyya*, Der-saadet, 1290.
- Naīma Effendi, *Tārih-i Naīma*, Matba'a-i 'Āmire, İstanbul 1283.
- Nishāncizādah Mehmed Effendi, *Mir'at-i Kāināt*, 2 vols., İstanbul, 1873.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı resmî ideolojisi ve buna muhalefet problemi [Ottoman official ideology in the 15-16th century and the problem of opposition]," *İslâmî Araştırmalar*, 4-3, (July 1990), 190-194.
- Ogier Ghislain de Busbecq, *The Four Epistles of A.G. Busbequius Concerning His Embassy into Turkey*, trans. from the Latin, London, 1694.
- Özcan, Abdülkadir, "Fātih'in Teşkilat Kanunnāmesi ve Nizâm-ı Ālem İçin Kardeş

- Katli [Code of Mehmed the Conqueror and the Fratricide for Common Benefit],” *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* [Istanbul University, Faculty of Literature, Journal of History] 33, (March 1980/1981), 1-57.
- Özcan, Abdülkadir, “Fatih’te Nizam-ı Alem Düşüncesi” [The Idea of Common Benefit in Mehmed the Conqueror], *Türkiyat Mecmuası*, S.3, Mayıs 1994.
- Özcan, Abdülkadir, *Kanunâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, [Code of the Ottoman Dynasty-Analysis and Comparative Text], İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Öztuna, Yılmaz, *Türkiye Tarihi* [History of Turkey], 12 vols., İstanbul: Hayat, 1965.
- Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi* [A Comparative History of European Peoples], Translated from French into Turkish by Samih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık, 1960.
- al-Suyûtî, *al-Jāmi‘ al-Saghīr*, 2 vols., Beirut 1401/1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye* [Turkey in the Time of Seljuks], İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Udah, Abd al-Qādir, *Al-Tashri‘ al-Jinā‘i al-Islami*, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri [Ottoman Princes Who Presided over Sanjaks],” *Bellekten* 156 (1975): 659-696.
- Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler [Provisions of the Ottoman Laws against the Islamic Criminal Law],” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3/1, (Ankara 1946) 125-146.

ERMENİ ARAŞTIRMALARINDA İHMAL EDİLEN KAYNAKLAR: ERMENİCE HATIRATLAR, SÜRELİ YAYINLAR VE DİĞER ESERLER

HALİL ÖZŞAVLI*

Giriş

Bilindiği üzere Ermeni meselesi olarak bilinen 1915 tehciri günümüzde her geçen yıl biraz daha tarih mecrasından kaydırılıp siyasetin kirliliğine alet edilmektedir. Bundan 150 sene önce Ermeni milliyetçilik hareketleri ve örgütleri ile başlayan Osmanlı'nın Ermeni meselesi artık Türkiye Cumhuriyeti'nin sözde soykırım suçu ile yüzleşme meselesine dönüşmüştür. Bu durumla bağlantılı olarak Ermeni meselesinin çeşitli yönlerini araştıran Türk ve yabancı akademisyen sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu araştırmacılar çalışmalarını daha iyi kılmak için Osmanlı arşivleri başta olmak üzere farklı devlet arşivlerinde araştırmalar yapmakta ve konu ile ilgili belgeler bularak bunları kamuoyu ile paylaşmaktadır. Bu belgelerin yanında Türkçe ve diğer yabancı dillerdeki süreli yayınlar, hatıratlar ve diğer basılı eserler yine Ermeni meselesine ilgi duyan akademisyenler tarafından kullanılmaktadır.

Ancak Ermenice kaynaklar (hatıratlar, süreli yayınlar ve diğer bir takım eserler) maalesef yalnız Türk akademisyenler değil konuya ilgi duyan yabancı araştırmacılar tarafından da ihmal edilmiştir ve edilmektedir. Öncelikle Ermenice kaynak ifadesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine müteakip 1960 ve 1980'lere kadar Anadolu'yu terk eden Ermeniler tarafından yazılan kitap, hatırat ve araştırma eserler ile Ermeni olaylarının yaşandığı döneme ait olup bizzat Ermeni milliyetçiler tarafından yayımlanan süreli yayınları kast ettiğimizi belirtmekte fayda vardır.

* Doç. Dr., Türkiye Büyük Millet Meclisi, Şanhurfa Milletvekili, Ankara/TÜRKİYE, halil-ozsavli@hotmail.com

Peki, Ermenice kaynakların Ermeni meselesi açısından ne gibi bir önemi vardır? Ermenice kaynakları kullanmak Ermeni meselesini araştıranlar için ne gibi bir yarar sağlayacaktır? Ermenice kaynaklardaki bilgiler araştırılan konuyu ve tarihçi veya araştırmacının varacağı neticeleri ne kadar etkileyecektir? Bu sorulara cevap çalışmamızın ana temasını oluşturacaktır.

İlk olarak Ermenice kaynaklarda günümüzde soykırım tezini savunan Türkçe ve çeşitli yabancı dillerdeki eserlerde hakim olan mazlum edebiyatı, kendini acındırma duygusu yoktur. Aksine bu eserlerde Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığını, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımları ve bu yardımlardan ötürü Doğu Anadolu'da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak ettiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır. Ortadoğu, Amerika ve Avrupa'daki Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Urfa Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği vb. Ermeni hemşehri dernekleri tarafından hazırlanan toplu hatırat tarzındaki eserler bu alandaki önemli örneklerdendir. Bunların yayında I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan devletler yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni gönüllü askerlerin hatıratları, Ermenice süreli yayınlar ve yayımlanmış arşiv kaynakları Ermeni meselesi konusunda mutlaka bilinmesi ve kullanılması gereken kaynaklardır. O halde konu ile alakalı Ermenice kaynakları aşağıdaki şekilde sınıflayabiliriz;

1) Hatıratlar

a) Çeşitli Ermeni hemşehri dernekleri tarafından I. Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanan toplu hatıratlar

b) Ermeni gönüllü birliklerinde savaşan Ermeni askerlerin hatıratları

2) Süreli Yayınlar

3) Yayımlanmış Belgeler

4) İnceleme Eserler

1. Hatıratlar

Elimizde bu eserlerle ilgili onlarca örnek olmakla birlikte yukarıda zikrettiğimiz diğer alanlardaki kaynakları da tanıtabilmek adına burada sadece birkaç tanesinin muhteviyatına değineceğiz.

a. Çeşitli Ermeni Hemşeri Dernekleri Tarafından I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Yayınlanan Toplu Hatıratlar

Çeşitli dünya ülkelerinde uzun yıllardan beri devam eden araştırmalarımızda elde ettiğimiz birçok arşiv bölgesine göre Ermenilerin Anadolu'yu terk etmesi 1915 sonrasında değil 1921 yılından sonra başlayan gönüllü göçler neticesinde olmuştur.¹ Bu göçler yoğun olarak 1921-1930 yılları arasında gerçekleşmiş ve Türkiye'den son toplu Ermeni göçü 1939'da İskenderun Sancağı Ermenilerinin Lübnan ve Suriye'ye göç etmesi ile gerçekleşmiştir.² Anadolu'yu terk eden Ermenilerin büyük bir çoğunluğu ilk etapta Ortadoğu'da çeşitli ülkelere yerleşti. Ancak burada fazla duramayarak Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler. Batı Anadolu'dan göç edenler ise önce Yunanistan'a oradan da ve diğer Avrupa ülkelerine gittiler. Karadeniz bölgesindeki Ermeniler ise çoğunlukla Rusya'ya göç etmeyi tercih ettiler.

Ermeniler gittikleri yerde, yoksulluk, işsizlik ve benzeri zor hayat koşulları ile mücadele etmek zorunda kaldılar ve bu mücadeleyi verirken bitlikte dayanışma içinde oldular. Bu dayanışmanın neticesinde 1930'lu yılların başından itibaren Amerika ve Avrupa'da Adana Ermenileri Derneği, Sivas Ermenileri veya Urfa Ermenileri gibi hemşehri dernekleri kurulmaya başlandı. Anadolu Ermenileri ile ilgili olup 1930-1980 yılları arasında Amerika'da yayımlanacak olan birçok hatırat tarzındaki eserin yayımlanması bu dernekler üstlendi. Bu eserlerin kimisi birçok kişinin kişisel hatıratını anlattığı kolektif eserler olabilirken kimi zamanda tek bir kişi tarafından hazırlanan eser şeklinde de yayımlandı. Bunlardan bazıları şöyledir;

Urfa Ermenileri:

- Aram Sahakian'ın Դիցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայրրդիները (Tivtsaznagan Urfan Yev İr Hayortineri) *Kahraman Urfa ve Ermeni Oğulları* adlı eseridir. Eser 1600 sayfadan oluşan oldukça muhtevalı bir eserdir. Bu eserde sadece 1895 ve 1915 Urfa Ermeni olayları yer almayıp, Ermenilerin Urfa'ya ilk yerleşmelerinden itibaren yaşam tarzları, gelenek ve göreneklere kısacası Urfa Ermenileri ve Urfa'daki yaşamları hakkında

¹ Bu için bkz: Halil Özşavlı "I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye Dışına Ermeni Göçleri 1918-1930", *Türk Tarih Kurumu Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu*, İzmir, 12-15 Kasım 2015. (Yayımda)

² Bu göç neticesinde 18.000 civarında Ermeni kendis isteklerine Fransız mandası altında bulunan Lübnan (14.000 kişi) ve Suriye (4000 kişi)'ye göç etmiştir. Bkz: Halil Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü; Sancak Ermenilerinin Suriye ve Lübnan'a Göçürülmesi 1938-1939, *Belleten Dergisi*. Ankara, Aralık, 2016 (Yayımda).

her şey bulunmaktadır. Tehcirden sonra önce Halep oradan da Beyrut'a göç eden Urfa Ermenilerinden biri olan Aram Sahakian bu eserini ilk olarak 1933 yılında Beyrut'da yayınlamıştır. Sahakian, bu eserinde 1895 ve 1915 Olayları hakkındaki en ayrıntılı bilgileri vermiş, olayları anlatırken sadece Ermeni görgü tanıkların ifadelerine yer vermemiş, Urfalı Müslümanların da olaylara dair hikâyelerine eserinde yer vermiştir. Kitabın sonunda Urfa Ermeni Şivesi sözlüğü, Urfa Ermenilerinin nerelere göç edip yerleştikleri ve bazı önemli ailelerin fertlerinin isim listesi gibi önemli ekler de vardır.³ Eserde hem Urfa'da vukuu bulan 1895 ve 1915 Ermeni isyanları hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle 1915 Ermeni isyanında Urfalı Ermenilerin devlet görevlilerine ve orduya nasıl direndikleri kahramanca bir direniş gibi anlatılmakta, Ermeni savaşçıların Osmanlı askerlerini nasıl öldürdüklerinden övgüyle bahsedilmektedir. Eserin 812. Sayfasından itibaren 1915 Urfa Ermeni isyanı anlatılmakta, isyanın lideri Mıgırdıç Yodnağperian'ın Urfa Ermenilerini isyan için nasıl eğitip örgütlediği ayrıntıyla verilmektedir. Eserin 860. Sayfasından itibaren ise bizzat isyana katılıp savaşanları hatıraları verilmektedir. Bu anlatımlar 928. Sayfaya kadar devam etmektedir.⁴ Bundan sonraki sayfalarda ise isyanın lideri olan Mıgırdıç Yotnağperian ve isyanda önemli görevler üstlenmiş olan Kevork Alahaydoyan, Movses Sucuyan, Papaz Sogomon Akkelyan, Vağash Mesrobyan, Harutyun Simiyan ve Harutyun Rastgelenyan gibi isimlerin hayatları ile isyan sırasında gösterdikleri kahramanlıklar anlatılmaktadır.⁵

Urfa Ermenileri hakkında ayrıca şu Ermenice kaynaklarda da oldukça önemli bilgiler vardır.

- Ա. Ահորանյան, Ուրֆայի հերոսամարտը, Հայրենիք, Մեպտեմբեր, 1933 (A. Ahoranyan, Urfa Müdafaası, Hayrenik Dergisi, No:11, Eylül 1933, Boston)
- Արմեն Տանտան, Հայհերոսամարտերը; Ուրֆայի դիւցազնամարտը (Armen Danoyan, Ermeni Direnişleri; Urfa Müdaafası), California, 1985.

³ Aram Sahakian, *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Beyrut, 1955.

⁴ Sahakian, *a.g.e.*, s. 860-928.

⁵ Sahakian, *a.g.e.*, s. 92 ve devamı.

- Բրունո Էքարտ, Ապրանս Օրերը Ուրֆայում, Երեվան 1985 (Bronu Ekard, Urfa Yaşadığım Günler, Erivan, 1985: Bu eser Almancadan Ermeniceye tercüme edilmiştir)
- Էդուարդ Աւագեան Ուրայի վերջին Ահագանգը, Երեվան 1990 (Edward Avazyan, Urfa'nın Son Alarmı, Erivan, 1990)
- Եղիա Գահուենեան, Յուշեր Ուրֆայի 1915 թ. Հերոսամարտը եւ յետագայ իրադարձոթիւններու մասին, Երեվան 1995 (Yeğya Kahveciyan, 1915 Urfa Müdaafası ve Sonraki Olaylar Hakkında Hatıralar, Erivan 1995)

Antep Ermenileri:

- Avedis Nakkaşyan, Յիշատակներ; Դրուագներ կեանքիս Պատմութենէն (Hatıralar; Hayat Hikâyesinden Bölümler), New York, 1931.
- B. B. Ajemian (çev.), Kara Kirikor Haroutunian or A Guileless Life (Kara Kirikor Harutunyan veya Art Niyetsiz Bir Hayat), Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987.

Bu eser 1825 yılında Antep'te doğan Kara Krikor'un hayatı ile alakalı bir kitaptır. Eser Ermeni harfli eski Türkçeden İngilizceye aktarılmıştır. Eserde belirtildiğine göre asıl metin 1907 yılında kaleme alınmıştır.⁶ Kara Krikor'un doğumu ve yaşamı ile alakalı bilgilerle başlayan eserin ilk bölümünde 1848 yılında Antep'te meydana gelen kolera salgınından bahsedilir. Aynı bölümde 1847'de Erzurum'dan Antep'e gelen Protestan misyonerlerin Ermeni harfli Türkçe ile yazılmış İnciller dağıtması ve verdikleri vaazlardan da bahsedilir.⁷

- Kevork A. Sarafyan (edt), Պատմութիւն Անթէպի Հայոց (Badmutyuan Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi, 2 cilt, Los Angeles, 1953.
- Sarkis Laleyan (Haz.), Յուշամատեան Նուիրուած Աստուր Յ. Լեւոնեանի, Ինքնակենսագրութիւն եւ Դրուարքներ Իր Կեանքէն ու Գործէն (Huşamadyan Nvirvadz Adur H. Levonyani yev Trvaknyr İr Gyanken u Kordzen; Adur H. Levonyan'a Adanmış Hatıralar; Onun Otobiyografisinden ve işinden Bölümler), Atlas Matbaası, Beyrut, 1967.

⁶ B. B. Ajemian (çev.), *Kara Kirikor Haroutunian or A Guileless Life*, Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987, s. 4-5.

⁷ Ajemian, *a.g.e.*, s. 6.

- Yeğiya H. Dolbakyan, Այնտապի ու Այնթապահայր (Ayıntab u Ayınta-nahayu; Antep ve Antep Ermenileri), Erivan-1992, Halep-1994,
- Fighting The Turks At Aintab (Antep'te Türklerle Savaşmak, 1921 tarihli bir dergi Makalesi)
- Levon K. Dağlıyan, Գաղաղամի Տալ (Gağagannın Dag; Darağacının Altında), Massachusetts-ABD, 1970.

Antep Ermenileri ile ilgili olarak en temel eser Kevork A. Sarafyan'ın editörlüğünde hazırlanan eserdir. “Antep Ermenileri Tarihi” olarak Türkçeye tercüme edilebilecek olan bu eser iki cilt halinde oldukça muhtevalı bir eserdir. İlk cilt 1084 sayfa ikinci cilt ise 804 sayfadan oluşmaktadır.

Altı bölümden oluşan eserin ilk cildinin başlangıç konuları, Antep'in tarih içindeki yeri, Antep adının kökeni, coğrafi şekilleri gibi konulardan oluşmakta tarih boyunca Antep ve Antep'e bağlı ilçe ve köylerdeki Ermeni varlığı irdelenmektedir. Bunların yanında Antep'teki kiliseleri ve bu kiliselerde görev yapmış rahipler tek tek anlatılmaktadır. Aynı şekilde okullar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmektedir. İlk cildin son bölümü olan altıncı bölüm “Siyasi ve Bağımsızlık Faaliyetleri” adını taşımakta ve 1895 dönemi Antep Ermeni olayları ile Antep'teki Hınçak, Taşnak ve Ramgavar varlığı ile alakalıdır.⁸ Eserde anlatıldığına göre Antep Ermenileri hiçbir zaman Ermeni bağımsızlık davasına hiçbir zaman ilgisiz kalmamışlar ve hatta bu ilgileri 1877 Osmanlı-Rus savaşından önce bile var olmuştur. Antep Ermenileri daime Patrik Hırimyan'ın önderlik ettiği düşüncelere sadık olmuş ve onu sürekli takip ederek onun bağımsızlık mücadelesini desteklemiştir.

Eser'de Antep'teki Hınçak, Taşnak ve Ramgavar varlığı ile alakalı olarak ifade edilenler özetle şöyledir;

“...Antep'teki ilk Hınçak ajanları İstanbul'daki Murad-Rapaelyan Koleji'nin mezunlarından olan Zeytunlu Pilibos Sarkisyan ve Avedis (Şavarş) Şişmanyan'dı. Abdülhamit döneminde Antep'teki Vartanyan (Vartanants) okulu milliyetperver ve ilerici Hınçak gençlerinin merkezi oldu. Bu dönemde Abdülhamit döneminin otoriter rejimine rağmen bu kurum devrimci fikirlerin ocağı oldu. Politik gizli toplantılar, devrimle alakalı yasak yayınların okunması, av partisi kisvesi altında dağlarda ve bağlarda yapılan askeri ve nişancılık eğitimleri bu dönem gençlerin başlıca meşgul olduğu işlerdi...”⁹

⁸ Kevork A. Sarafyan (edt), *Պատմություն Այնթապի Հայր (Badmutyun Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi)*, cilt 1, Los Angeles, 1953, s. 899-1009.

⁹ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 944.

Taşnak örgütü ile alakalı olarak şunlar ifade edilir;

“..Antep Ermenileri yıllar içinde Ermeniceyi unutmuş ve Türkçe konuşan Ermenilere dönüşmüştü. Ancak şaşırtıcı bir şekilde dinlerinden ve kiliselerinden Asla vaz geçmediler. Antep Ermenileri sürüp giden kötü koşullarına rağmen ekonomik olarak Türklerden daha iyi durumdaydılar. Antep’te Atenafan ve Vartanyan okulları Ermenilerinin kimliğini ve dilini unutması hususunda en etkili olan iki kurum oldu. Bu okulun yöneticileri ve öğretmenleri genç nesillerin Ermeni kültürü ile eğitilmeleri için ellerinden geleni hep yaptı. Dini kurumlarında temel endişesi bu yöndeydi. Hepsinin amacı yeni nesilleri Ermeni dili ve ruhu ile eğitmektir. Ermeni çocukları ilk okulu bitirdikten sonra Türkiye Merkezi Amerikan Koleji’ne devam ediyorlardı.¹⁰

Bu kolej Türkiye Merkezi Amerikan Koleji adıyla anılsa da buraya devam eden öğrencilerin yüzde doksan dokuzu Ermeniydi. Antep Ermenileri Türkçe konuşularda Ermeni edebiyatına susamışlardı. Ğazar Hoca ve okul müdürü Çolak Artin sayesinde Raffi, Turyan, Alişan Beşiktashyan ve Kamar Katiba gibi ünlü Ermeni edebiyatçıların eserleri kendileri için temin edilmişti ve bu eserleri ailece okuyorlardı. Hatta bu eserlerin bazıları Türkçeye bile çevrilmişti.

Ermeni gençliği 1890 yıllardan itibaren yeni bir düşünce sistemi geliştirmeye ve kendi kabuğundan sıyrılmak için yollar armaya başladı. Türklerin onların namus ve mallarını talan eden vahşi zihniyetine karşı silahlı mücadele başlatmak! Ki, zaten okudukları devrimci kitaplarda da bu yazıyordu. Silah temin etmek artık onlar için kaçınılmaz bir mecburiyet haline dönüşüyordu. Silah temini konusuna ne kadar önem verdiklerini Rahip M. Papazyan’ın Pazar ayını sırasında söylediği şu sözler ortaya koyuyor; “Yatak ve döşeklerinizi satın, silah satın alın”. Gençlik içten içe kayınıyordu. Ancak bu insanları ortak bir amaç etrafında birleştirecek onlara yol gösterecek bir model eksikti..¹¹

Bundaki sonraki sayfalarda 1895-1896 olayları sırasında Antep’te yaşananlar anlatılmaktadır.¹²

¹⁰ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 954.

¹¹ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 955.

¹² Kitabın 959. sayfasında gönüllü olarak Osmanlı’ya karşı savaşan Antepli Ermenilerden bir gurubun resmi bulunmaktadır.

Daha sonra ise tekrar Antep'teki Taşnak varlığı ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Anlatıcım Nerses Hagopyan isminde bir Taşnak ajanıdır. Hagopyan şu bilgileri veriyor;

“... 1898-1910 yılları arasında Antep'teki Taşnak oluşumu sınırlı sayıda ve gizli oldu. 1909'da Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konduğu dönemde bile tedbirli olmak varlığımızı tamamıyla ifşa etmedik. 1909 yılında Antep'teki Taşnak üyesi 100 kadardı. Bunun yanında sürekli Antep'te kalmayan arkadaşlarımız da vardı. Eğitim veya diğer kişisel nedenlerden ötürü Diyarbakır'a, Gürün'e, Bitlis ve diğer bazı yerlere gidenlerimiz de vardı. Bazıları ise öğrenci olarak Beyrut'a gitmişti. Başlarda cesaret ve gözü karalığın simgesi olan Nazar Nazaryan 1902 yılının sonlarında öldürüldü ve ben ve diğer sekiz kişi Taşnak ajanı olarak Antep'te kaldık. 1909'da Anayasa özgürlük getirdiğinde partinin hareket alanı genişledi. Taşnak partisinin himaye ve önderliğinde hem Türkçe hem de Ermenice edebi, tarihi, bilimsel ve siyasi konularla alakalı açık hava toplantıları ve konferanslar düzenlenmeye başlandı¹³... fakat biz en çok çabayı silah temini için veriyorduk. Halkı hazırlamak (devrime H. Ö) ne kadar önemli silahlanmak da bizim için o kadar önemliydi. Ve silah bulmak o günlerde bizi sayısız zorlukların önüne koyuyordu. Maddi imkânsızlıklar ve yaşamımıza son verilmesi tehlikesi başlıca endişemizdi. Tabii ki tehlikelerde uzak durmak ve sakin bir yaşam sürmek için devrimci olmamıştık. Ölüm hep pusuda bekler devrimciyi. Ama Antep ve Kilikya'yı bir süreliğine genel bir isyandan uzak tutma kararımızın ve beklenmedik bir saldırı için hazır olma çabalarımızın bir düşüncesizlik yüzünden ortaya çıkmasını istemiyorduk.... Taşnak üyeleri olarak her bir üyenin kendine ait bir silahı olması kuralını zorunlu kıldık. Herkesin kendi silahı olması zorunluymuştu. Ayrıca parti zamanı gelince halka dağıtmak için depolarda silah biriktirmeye başladı. Silahlar genellikle Halep'ten satın alınıyor ve değişik yollarla Antep'e taşınıyordu.¹⁴ Silahlar elimize geçtikten sonra onları gizli depoları ve güvenli evlerin duvarlarının içine yaptığımız gizli bölümlerde saklıyorduk. Bunların yeri sadece birkaç arkadaş tarafından biliniyordu. Halep'ten ve daha uzak yerlerden satın alınan bu silahları almak bize çok pahalıya mal oluyordu ve maalesef bu silahlar en iyi silahlar değillerdi veya Rus yapımı Sürmeli, Gra, Martin, Mavzer adındaki onluklar yada revolverlerdi. Bu silahlar bize ortalama olarak 6-8 altına mal oluyordu. Halep'te belediyede eczacı olan arkadaşımız Mığırđıç Keşişyan silahların

¹³ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 965.

¹⁴ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 966.

temini hususunda biz çok yardımcı oluyordu. Arap silah satıcılarından ilahları alıyorduk. Keşişyan Kayserili olduğu için Kayseri'nin silahlanmasını istiyor ondan sonra diğer bölgelerin.

Silah temin bir diğer yer ise Osmanlı ordusu idi. Bunun için maddi olarak kötü ve muhtaç durumda olan asker ve subayları kullanıyorduk. Bazı güvenilir arkadaşlarımız onlara yaklaşıp güvenlerini kazandıktan sonra onlara rüşvet verip silahlarını ellerinden alıyordu. Ancak bu yolla elde edebildiğimiz silah miktarı çok azdı. İskenderun'da İtalyan bir kaptanı ile de silah satın almak için görüşüyordum. Silahlar için istediği fiyat çok uygundu ancak bir defada yüz silah almamı istiyordu. Ancak gereken meblağa sahip olmadığım için güzel İtalyan silahlarını alamadım. Örnek olması açısından sadece bir tane aldım.

O dönem Antep'e silah sevkiyatı için kendi özel yollarımız vardı ve bunların en güvenilirlerini arkadaşımız Avedis Hanzedeyan bilir ve kullanırdı. O H. Piranyan'ın ticarethanesinde sekreterlik işlerini yürütürdü. Silahları kendi eşyalarını içeren yüklerin arasına ustaca gizler ve Gürün ve civar bölgelere gönderirdi.

Silahları kullanmayı öğrenmek ve atış talimi yapmak için şehirden uzak ve kimsenin olmadığı yerlere gider avcılık yapar gibi silah eğitimi alıyorduk.¹⁵

Sarafyan'ın bu muhtevalı eserinde Antep'teki Taşnak ve Ramgavar örgütlerinin varlığı anlatımına sonraki sayfalarda da devam edilmektedir. Ancak çalışmamız kapsamı bu konu ile ilgili sınırlılıklar burada konu ile alakalı her şeyi bilgiyi vermemize engel olmaktadır. Yalnız şunları bilgileri de vermekte fayda vardır. Eserin ikinci cildinde daha çok Antep Ermeni isyanı isyanı ve Fransızların Antep'i işgali ve işgalden sonra yaşananlar anlatılmakta ve Ermenilerin bu işgal sırasındaki tavrı sırasında önemli ayrıntılar verilmektedir.¹⁶

Erzincan Ermenileri:

Erzincan Ermenileri için bilinen kaynaklar Kalusd Sürmenyan'ın Erzincan (Երզնկա) adlı eseridir. 1. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda Osmanlı ordusunda teğmen olarak hizmet etmiş Erzincanlı bir Ermandır. Kitap 7 bölüm ve 465 sayfadan oluşmaktadır. Birinci bölüm genel olarak Erzincan tarihi ile alakalı olup ikinci bölümde çeşitli Ermeni devrimci örgütlerinin Erzincan ve çevresinde

¹⁵ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 967.

¹⁶ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 2, s. 7- vd.

örgütlenmesi ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Erzincan'da Ermenilerin eğitim, idari ve sosyal yönden durumları anlatılarak Erzincan'daki Ermeni okulları ile kiliseleri ile kiliselerdeki ruhani liderler hakkında bilgiler verilmektedir. Dördüncü bölümün 258 ile 346. Sayfaları arasında kalan bölüm Sürmenyan'ın hatıralarını içermektedir. Beşinci bölüm Erzincan'ın coğrafyası ile alakalı iken altıncı bölüm Erzincan'da yaşanan depremler ve bu depremlerin yarattığı tahribat hakkındadır. Oldukça kısa olan yedinci bölümde ise Erzincan'da yaşanan ölümler hakkında sayısal veriler verilmekte ve tanınmış Erzincanlı Ermenilerin biyografileri anlatılmaktadır.¹⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere eserin ikinci bölümü daha çok Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütlerinin Erzincan'da örgütlenmesi üzerinedir. Buna göre Ermeni devrimciliğinin fitili ilk olarak Erzincan'da ateşlenmiş ve daha sonra diğer bölgelere yayılmıştı. Ermeni devrimci örgütlerinin Erzincan'da ortaya çıkması ise Sürmenyan'ın anlatımıyla şöyle olur;

“... önce yavaş yavaş Erzincan'da değişik yüzler görülmeye başladı. Hınçak ajanları Aram Aramyan, Hırayr (Mardiros) Boyacıyan, Şmavon (Simon ? H. Ö), Garabed Ğumrigyan ve diğerleri Erzincan'da devrimciliğin tohumunu ektiler. Kısa sürede bu tohum genişledi ve zenginleşti. Onların sayesinde henüz 90'lı yılların başında (1890'lar, H.Ö) okullarda milli ve bağımsızlık duygularıyla dolu bir nesil yetişmeye başladı. 1890 yıllarda Garabed Ğumbrigyan özel bir görevle Kafkaslardan Erzincan'a geldi. Vatanperver vaazları ile halka yeni bir coşku ve heyecan getirdi. Kendi elleriyle Ermenilerden mürekkep iki grup kurdu. Bunlardan biri şehirde diğeri ise Ergan¹⁸ köyünde idi. Bu grupların ilk ilk işi Erzincan'da ilk tiyatroyu kurmak oldu.

Ondan sonra (1887-1888) Moruk Hinayegyan'un çabalarıyla Erzincan'da Hınçak örgütü kuruldu ve kısa zamanda onlarca üyesi oldu. Hınçaklık yaygınlaştıktan sonra yukarıda bahsettiğimiz iki grup dağıldı. Hınçak örgütü halk arasında devrimci fikirleri yaymak için çok çaba sarf etti. Okullardaki etkinlikleri destekledi, konferanslar düzenledi, dergiler çıkartılmasına vesile oldu ve saire. Şunu itiraf etmek gerekir ki o dönemde Erzincan'da Hınçak örgütünün varlığı ve Hınçaklık Erzincan'daki toplumsal hayatta büyük ilerlemelere sebep oldu.¹⁹

¹⁷ Kalusd Sürmenyan, *Երզնկյա (Erzincan)*, Kahire, 1947, s. 5-9 (İçindekiler kısmı)

¹⁸ Günümüzde Erzincan-Oğulcuk köyü.

¹⁹ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 27.

Bu bölümün devamında Sürmenyan Taşnak örgütü yayın örgütü Troşag'dan alıntı yaparak çete lideri Keri'nin Erzincan'daki faaliyetlerini ve çetesini nasıl kurduğunu anlatıyor;

“.... 1891 yılının Ağustos 25'inde Agn²⁰'nın Lick köyünde köyün muhtarı Bedros Budakyan köydeki Rahip Haçadur ile aşar vergisi yüzünden tartışmaya girer ve onu ihtilal örgütlerine üye olduğu (komitacılık yaptığı için H.Ö) için hükümete teslim edeceği hususunda tehdit eder. ²¹Kalusd Arhanyan bu tartışmaya müdahale eder. Müdür rahibi Eğin'e göndermeyi planlamaktadır. Ahoranyan rahibi yolda askerlerin elinden almak için hazırlıklar yapar. Ancak o anda Pergan köyünden gönderilmiş bir mektup kaybolur ve tesadüfen Budakyan'ın eline geçer. Budakyan bu belgeyi de rahip ile Eğin'e gönderir. Bu mektupta Eğindeki hükümet yetkilileri dahiliye nezaretine Armudan²²'da Ermeni komite grubu tespit ettiğini bildirmektedir. İstanbul'dan Kuruçay kaymakamı Ahmey Bey'e – ki Müşir Zeki Paşa'nın kardeşidir-Armudanlıları araştırması için emir gönderir. Kaymakam askerlerle beraber iki Armudan köyünde araştırma yapmak için buraya gelir. İnsanları tutuklar ve rüşvetle geri salar.

Yol bir kere açılmıştı, artık oralarda ne olsa komitelere yüklenecekti. Ömer adında bir Türk öldürülür. Bu işin suçlusu olarak çok sayıda Ermeni tutuklanır ve içlerinden on ikisi bu işin müsebbibi olduğu gerekçesiyle hapse atılır. Daha sonra yine o sıra yeni göreve başlayan başka bir Ermeni müdür on iki kişiyi daha hapse atar ve toplam yirmi dört kişi Erzincan hapishanesine gönderilir.

Bundan sonra Hacı Kalusd hakkında da suçlamalar başlar ve komitecilerin başı olduğu ve bu örgütün masraflarının onun tarafından karşılandığı iddia edilir ve evinde araştırma yapılır. Arhanyan evden kaçır ve birkaç arkadaşı ile birlikte dağa çıkar....²³

Bundan sonraki sayfalarda Arhanyan'ın Osmanlı askeri ile aylar süren silahlı mücadelesi anlatılmaktadır. Sonraki bölümlerde ise gerçek adı Rupen Şişmanyan olup Keri adı ile tanınan bir komitecinin çetesini nasıl oluşturduğu ve Sebuş Dağı'nda Türklerle nasıl savaştığı anlatılmaktadır. Hatta bir de Keri'nin silah ve savaş eğitimi vermek için Dersime götürüp eğittiği kişilerin isimleri ve memleketleri dahi

²⁰ Günümüzde Erzincan'ın ilçesi Kemalîye ilçesinin eski adı olan Eğin kastedilmektedir.

²¹ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 28.

²² Günümüzde Erzincan'ın Armutlu köyü. Büyük ve Küçük Armutlu olmak üzere iki köy vardır.

²³ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 29.

verilmektedir. Bu kişilerden İzmirlı Dıkran bır marangoz ustasıdır ancak aynı zamanda çete için gizli silah yapmaktadır. İlgili liste şöyledir;²⁴

1- Rupen Şışmanyen (Keri)	- Bayburtlu
2- Ara	- Bayburtlu
3- Dıkran (Yıldırım Arakel)	- Bayburtlu
4- Avedis (Avo)	- Gümüşhaneli
5- Onnih Şahbazyan	- Gümüşhaneli
6- Haçig Seyisyan	- Erzincanlı
7- Vahe (Mıgırdıç) Çögüryan	- Erzincanlı
8- Bedros Kalacıyan (Şeg Beros)	- Erzincanlı
9- Bedros Kazancıyan	- Erzincanlı
10- Sukias Ohligyan yada Kzancıyan	- Erzincanlı
11- Karekin Yenidünyayan (kalfa)	- Erzincanlı
12- Avedis Demircıyan yada Heruşanyan	- Erzincanlı
13- Sebuh kalaycıyan	- Erzincanlı
14- Armenag Boyacıyan	- Erzincanlı
15- Andon Avazyan	- Erzincan'ın Hınsoreg köyünden
16- Movses Kalusdyan	- Erzincan'ın Hınsoreg köyünden
17- Dıkran (demirci)	- İzmirlı
18- Bedros Çamahyan (Kara Beros)	- Erzincanlı

Erzincan Ermenileri ile alakalı diğerk bir kitap olan M. Aznavuryan'a ai "(Erzincan'da Devrimci Faaliyetler ve Keri'nin Çetesinin Oluşumu)"²⁵ adlı eser yukarıda değindiğimiz Sürmenyan'ın kitabı kadar önemlidir. Zira bu eser tamamen Erzincan'da Ermeni komitecilerin faaliyetleri ile alakalıdır. Eserde Taşnak komitesinin Erzincan'daki faaliyetleri ve Taşnak komitesinin 1898'de Tiflis'te gerçekleşen

²⁴ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 35-36. Sebuh Dağı'ndaki çarpışmanın detaylı anlatımı için bkz: 37-42 arası.

²⁵ M. Aznavuryan, *Երզնկայի Յեղափոխական Իւնդրումները (Erzincan'da Devrimci Faaliyetler)*, Detroit, 1973.

ikinci genel kongresi hakkında da başka bir yerde bulunamayacak derecede kıymetli bilgiler mevcuttur. Kongreye delege olarak katılan on dokuz kişi ile Taşnak adına ajan olarak görev yapan on üç kişinin isim listesi de tam olarak verilmiştir. Bu kongre ve bu liste hakkında bu eserde bilgi verilmesinin nedeni Keri'nin de bu toplantıya katılmış olmasıdır.²⁶

Sivas Ermenileri:

Sivas Ermenileri ile alakalı olarak en ayrıntılı bilgileri bulabildiğimiz eser Arekel N. Patrik tarafından hazırlanan “Sivas ve Çevresi Ermenilerinin Tarihi” adlı eserdir.²⁷ Eser iki cilt halinde hazırlanmış olup ilk cilt 880 ikinci cilt ise 686 sayfadır. İkinci cilt daha çok Sivaslı Ermenilerin hatıraları, kültürel ve sosyal kuruluşları ile Sivas'taki köy ve şehir hayatı ile ilgilidir. İlk cilt ise on iki bölümden oluşmaktadır. İlk dokuz bölüm sırasıyla Sivas'ın tarih içindeki yeri, Sivas'ta dini hayat, Sivas'a ilişkin gezi yazıları, Sivas'taki sosyo-kültürel dernek ve kurumlar, Sivas'ta Ermenilerin dini hayatı, okulları, dini merkezler ve Sivas'ta Ermeni nüfusu ve ekonomisi ile alakalıdır. 632 ve 664 sayfalarında arasında kalan dokuzuncu bölümden itibaren Sivas'ta Ermeni çetecilik ve ihtilal faaliyetleri anlatılmaktadır. Dokuzuncu bölümün alt başlıkları şunlardır; Sivas'ta bağımsızlık hareketleri ve bunların yansımaları, 1889-1895 yılları arasında Sivas ve çevresinde Hınçak faaliyetleri, Zeyton ve Sasun isyanları, Sivas'ta 1895 kıyımları, Hınçakların bölünmesi, Jön Türkler ve Osmanlı Anayasası.²⁸ Onuncu bölüm 1907-1908 döneminde Sivas'taki durum anlatılırken, On birinci bölümde Sivas isyanı²⁹, Sivaslı Ermenilerin tehciri ile tehcir döneminde Sivas'ta yaşananlar anlatılmaktadır. On ikinci bölümde Kafkas cephesinde Türklere karşı savaşan Sivaslı Ermeni gönüllüler, Fransızlar tarafından Ermeni lejyonunun oluşturulması ve Antep isyanına Sivaslı Ermenilerin katkıları anlatılmaktadır.³⁰

Eserde Hınçaklar ile ilgili olarak şu bilgiler mevcuttur;

“...Hınçakların Sivas'taki ilk şubesi 1889'da Kafkasya'dan Sivas'a gelen Rafael Movsesyan tarafından kuruldu. Sivas, Erzincan, Divriği, Gürün ve

²⁶ Aznavuryan, *a.g.e.*, s. 20-22.

²⁷ Arekel N. Patrik (Haz.), *Պատմագիրք Յուշանունեան Արարատինց և Գաւառի Հայրութեան (Sivas ve Çevresi Ermenileri Tarihi)*, 2 cilt, Mşag Matbaası, Beyrut, 1974.

²⁸ Patrik, *a.g.e.*, s. 632-664

²⁹ Eserde isyan yerine öz savunma veya meşru müdafaa anlamına gelen “ինքնապաշտպանություն” kelimesi kullanılmaktadır.

³⁰ Patrik, *a.g.e.*, s. 763-797.

diğer çevre şehirlerini birleştiren bir halka oldu... 1878'de Rahip İzmirliyan ve Rahip Hrimyan ile dönemim patriği Varjabedian'ın fikriyle (veya tavsiyesiyle H. Ö) Sivashlı Ğumrig Garabed'in başkanlığında kalabalık bir Ermeni grubu Bitlis-Van taraflarına yollandı. Bu grubun amacı orada Ermeni iddia ve taleplerini haklı gösterecek olaylar çıkartmaktı. Bu grupta şu Sivasililar da vardı; Isdepan Pzaryan, Harutyun Medzaduryan, Hayguni (Bikayel Babigyan, Bedros Telleryan. Ğumrig'in başkanlığında bu grup uzun zaman bölgede çalıştı... Küçük Hayk (Sivas ve çevresi H.Ö) bölgesindeki Hınçakların planı öz savunma için hazırlanmak ve Türk yada başka milletlerden oluşan çeteleri yok etmek için güçlü akıncı gruplar oluşturmaktı. Bu gruplar içinde çok faal bir rol üstlenen Suren Surenyan (gerçek adı Ğazaros Gıdılozyan) durumu şöyle anlatıyor: Küçük bir güce sahip olmamıza rağmen anlaşılmaz derecede bir öz güvene sahiptik hatta ordulara karşı saldıracak kadar. O zamanki devrimci ruhu durdurmak imkansızdı. Sadece gençler değil, yaşlılar ve kadınlar da kalbine işlemişti bu ruh.³¹

Organizasyonun merkezi Merzifon'daki Anadolu Koleji idi. İdarecilerden Prof. Hobhannes Karayan Hınçak devrimci örgütüne üyeydi. Diğer bir yönetici olan Prof. Garabed Tumanyan ise komiteye resmen üye olmadığı halde çok güvenilir olduğu için olup biten her şeyden haberi vardı...³²

Eserde Sivas ve havalisinde Hınçaklar ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler olduğu gibi Taşnaklar hakkında da kıymetli bilgiler mevcuttur.³³ Ancak bu çalışmanın sınırlarını daha fazla aşmamak için bundan sonra Ermeni gönüllülerin hatıratlarına değineceğiz.

b. Ermeni Gönüllü Birliklerinde Savaşan Ermeni Askerlerin Hatıratları

Ermeni araştırmalarında bilinmeyen ve bu yüzden de kullanılmayan diğer bir önemli kaynak da Ruslar için Kafkas cephesinde savaşan başta ABD olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinden gelen ancak çoğunluğu Anadolu'lu olan Ermeni gönüllüler ile Fransız ve İngilizlerin kurduğu lejyonda savaşan Ermeni lejyonerlerdir. Bu lejyonerlerde tıpkı Kafkasya'da savaşan ırkdaşları gibi Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden Amerika ve Avrupa'ya göç etmiş I. Dünya Savaşı başlayınca da gemilerle Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere gemilerle Kıbrıs'a gelmişlerdir.

³¹ Patrik, *a.g.e.*, s. 639.

³² Patrik, *a.g.e.*, s. 640.

³³ Patrik, *a.g.e.*, s. 672-679.

Şu ana kadar Ermeni lejyonunda gönüllü asker olarak görev almış ve Anadolu'ya kadar gelebilmiş dört kişiye ait hatırat tespit edebildik. Ancak bunlardan sadece ikisini temin edebildik ve okuduk.³⁴ Bu eserlerin isimleri ve yazarları şöyledir;

- Movses Şahmazyan, Հայ Կամավորների Շարժումը (Hay Gamavorner Şarjumu;

Ermenice Ermeni Gönüllüler Hareketi)³⁵

- Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամավորի մը Պատմություն (Gamavori mı Badmutyun;

Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)³⁶

Her iki eserde de gönüllü asker toplamak için Amerika'da sürdürülen coşkulu kampanyaları görmek mümkün. Movses Şahmazyan'ın hatıratında bir Kesaplı olan kendisinin Ermeni lejyonuna katılmaya karar verip uzun bir yolculuktan sonra Kıbrıs'a gelmesi ve burada bir yıl kadar eğitim aldıktan sonra Fransız askeri olarak Adana'ya gelmesini anlatmaktadır. Ermeni gönüllülerin Adana ve havalisinde yaşayan Ermenilerce coşkuyla karşılanması ve her akşam söylenen zafer türküleri ile Osmanlı bayrağının Ermeni gönüllülerce meydana yakılması bu hatıratları dikkat çekici öğelerin sadece bir kaçıdır.

Erzincanlı Ardaşes Demirciyan tarafından kaleme alınan hatırat ise Amerika'nın Detroit şehrinde bir grup Erzincanlı Ermeninin gönüllü askerler olarak Rus ordusunda savaşmak üzere Tiflis'e gelmesi ve Kafkas cephesinde yaşananlar anlatılmaktadır. Amerika'dan sandıkları dolusu silahın gönüllülerle beraber Tiflis'e getirilebilmesi, İğdir'deki salgın hastalık ve bu hastalıktan ötürü günlük iki-üç yüz kişinin hayatını kaybetmesi bu eserdeki en dikkat çekici noktalar. Aşağıda her iki eserdeki önemli noktalardan alıntılar eserler hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

³⁴ Temin edemediğimiz hatırat Han (Manuğ Bağdasaryan)'a ait olan ve "Kilikya Lejyoner Hareketi Günlerinden Hatıralar" diye Türkçeye çevirebileceğimiz, 1943'te Boston'da yayımlanan hatırat. Bunun yanında yine bir lejyoner olan Hovhannes Garabedian'ın otobiyografisi de bu konuda istifade edilebilecek ancak temin edemediğimiz eserlerden biridir.

³⁵ Movses Şahmazyan, Հայ Կամավորների Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտին 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumu Araçın Aşharhamardın 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920), Kesap-Suriye, 1965.

³⁶ Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամավորի մը Պատմություն (Gamavori mı Badmutyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi), Detroit, 1916.

Movses Şahmazyan'ın Hatıratı

“... Amerika'ya Fransa'dan bir heyet geldi. Heyetin iki mensubundan biri Taşnak partisi temsilcisi Hanımyan diğeri ise Hınçaklar temsilcisi Seban Gülenyan idi. Bu heyetin gelişyle beraber Amerika'da Ermenilerin yaşadığı her yerde Ermeni partileri iş birliği içinde açık hava toplantıları yapmaya başlandı. Her yerde kahramanlık türküleri ve şiirleri okundu. Büyük bir heyecan ve coşku ile Ermeni gönüllülerden bir lejyon kurulacağı duyuruldu. Tarifsiz bir heyecan sarmıştı her yanı. Amerika'nın dört bir yanından Ermeni gençler New York'a geliyor ve gönüllü asker yazılıyordu. Maalesef 2000 civarında kişi Alman deniz altılarının oluşturduğu tehlikeden ötürü ve bizim için meçhul diğer bazı nedenlerden ötürü gönüllü asker yazılmaktan vaz geçti. Aksi halde ve eğer fırsat verilseydi en az 10,000 Ermeni gönüllü olmaya ve cepheye gitmeye hazır. Gidenlerin içinde Amerika'daki Kesaplıların yarısından fazlası vardı. O günkü heyecan ve coşkuyu anlatmak için bir örnek yeterli olacaktır; New York'ta, gönüllüler henüz yola çıkmadan Ermeni siyasi partilerinin girişimiyle bir eğlence ve toplantı gecesi düzenlendi. Korneg'in büyük ve geniş salonu kiralanmıştı. Salonda 4-5000 kişi bulunuyordu. Burada vatanperver nutuklar söylendikten sonra tanınmış bir şarkıcı olan Baron Şahmuradyan “Hayasdan (Ermenistan, H.Ö)” türküsünü söyledi.³⁷ Daha sonra yine meşhur bir Ermeni türkücü olan Bayan Panosyan “Grung Urge Gukas Mer Aşharhen Habrig Çunis [Turnam nelerden gelirsin, bizim illerden bir haber getirdin mi?]” adlı şarkıyı söyledi. Ne kadar heyecan verici ve etkileyici bir manzaraydı. Salondakilerin bir çoğu ağlamaya başladı. Bunun ardından para yardımı kampanyası başladı. Yağmur gibi yağıyordu samimi, içten ve cömert bağışlar. Neredeyse on dakika içinde 30,000 dolar civarında para toplandı. O anda bir Ermeni gönüllü ayağa kalktı ve şöyle bağırdı: “-İşte!!! Banka hesap cüzdanım, 800 dolarım var. Beni de gönüllü kaydedin. Hem kendimi hem sahip olduğum her şeyi bu kutsal davaya bağışlıyorum...”³⁸

“... Beyrut'ta birkaç hafta kalışımızdan sonra Kilikya'ya gidiş haberi verildi bize. Ermeni gönüllülerin kalbindeki sevinci tarif etmek imkânsızdı. Ermeninin rüyası gerçek oluyordu. Fransız gemileri bizi Mersin'e taşıdı. Oradan trenle Adana'ya geçtik. O manzarayı anlatmak çok zor. Aradan yıllar akıp gitmiş olmasına rağmen halen hüznümü ve gözümden akan yaşları engellemek çok zordu. Bizi karşılamak için Milli Dernek üyeleri bizi karşılamaya

³⁷ Şahmazyan, *a.g.e.*, s. 7 vd.

³⁸ Baron kelimesi Ermenicede Türkçedeki Bay kelimesine, Digin ise Bayan kelimesine karşılık geliyor.

gelmişti. Onlarla beraber kız ve erkeklerden oluşan okul öğrencileri, halktan yaşlılar ve gençler. Sanırsın bütün Ermeniler buraya bizi karşılamaya gelmiş.

Ermeni ordusu sıra oluşturarak askeri düzende yürümeye başladı. O anda olan şey zafer geçidiydi. Arkadan takip eden kalabalık haykırıyordu; “Yaşasın Ermeni gönüllüler”. Her yerden alkışlar ve zafer çiğlikleri yükseliyordu. Başımıza ve omuzlarımıza çiçek demetleri dökülüyordu. Bu anda hem sevinç hem gözyaşı fark ediliyordu yüzlerde. Bu tarifsiz manzara bana bir Ermeni şiirin mısralarını hatırlattı. Şöyle deniyordu o iki mısradaki; “Ermeni yaşlıları ağlayarak diliyordu, özgürlük görmek ve ölmek”.

Adana sokaklarından geçerek Milli Derneğim binasına vardık. Oradan da askeri kışlaya. İlk bakışta binanın girişinde hâlâ Türk bayrağı asılı olduğunu fark ettik. Ermeni gönüllü buna tahammül edemedi. İçimizden birisi hemen direğe turmandı ve artık oraya yakışmayan düşmanın bayrağını aşağı getirdi. Daha sonra o bayrağı meydanda yaktılar.

Her yerde mutluluk ve neşe türküleri söyleniyordu. Mutluydu Ermeni askeri ve mutluydu halkımız. Çünkü artık kendi vatanımızda özgür idik. Ama yazık ki bunların hepsi kısa sürdü...”³⁹

Erzincanlı Ardaşes Demirciyan’ın Hatıratı

“...Geçen seneki Amerika’dan Kafkasya’ya gönüllü gönderme hareketini ve bu amaçla yapılan propaganda çalışmalarını ve o dönem yaşanan heyecanı Amerikalı Ermeniler zaten biliyor. Detroit şehri de bu heyecanın yaşandığı yerlerden biriydi. 7 Ağustos’ta Erzincanlı Ermeniler olağanüstü bir kongre düzenlediler ve bu kongrede Erzincanlı Ermenilerden mürekkep bir gönüllü alayının oluşturulmasına Milli Ermeni Konseyi adına Kafkasya’da savaşlara katılmasına karar verildi. Toplantı sırasında ve sonrasında yapılan bağışlar ve diğer Erzincanlı Ermenilerden gelen yardımlarla 4.000 dolar para toplandı.

Ağustos 14-15’te 55 kişiden oluşan Erzincanlılar grubu Arrangel isimli gemiye binmek üzere New York’a doğru yola çıktılar. Fakat beklenmedik aksaklıklardan dolayı o gemiye yetişemediler ve 29 Ağustos’ta New York’tan ayrılacak olan diğer gemiyi beklemek zorunda kaldılar. New York’ta bizim gruba beş Erzincanlı ve farklı yerlerden daha birçok Ermeni gönüllünün katılımıyla sayımız 260’a yükseldi.

³⁹ Şahmazyan, *a.g.e.*, s. 13 vd.

Samimi olmak gerekirse Taşnak partisi gönüllülerin toplanması için ve gönüllü olmaya karar verenlerin bir an evvel ve en uygun yolla Kafkasya'ya gönderilmesi için hiç bir fedakârlıktan kaçınmadı. Bu konuda ki çabaları takdire şayandır...⁴⁰

“... 14 Eylül'de Arhangelsk'e vardık: Gemiden inmeden önce bazı düzenlemelerin yapılması gerekiyordu. Bunları halletmek için ben H. Demirciyan ve Horen Çankalyan gemiden indik ve bölge sorumlusunu görmeye, şehre gittik. Daha önce alına karara göre biz ve beraberimizdeki 23 sandık silah Tiflis'e gönderilecekti. Bölge sorumlusu gereken izinleri almak için aynı akşam Petrograd'a telgraf göndereceğine dair söz verdi ve cevabın 2-3 güne kadar geleceğini belirtti. Bu iki üç zarfında gemide kalmamız gerekiyordu. Beraberimizde getirdiğimiz silahlara ilişkin olarak bunun bir gümrük sorunu olduğunu belirterek silahları beraberimizde götürmemize karşı çıktı. Ancak daha sonra ayrılış günümüzde silahları trenle göndereceğine dair söz verdi...⁴¹

“... Eylül 30'unda şehirden vagonlarla ayrılacağımız ve Kafkasya'ya gideceğimiz haberi geldi. Nihayet oldukça fazla bekledikten sonra istasyona gittik ve tren geldi. Burada da bir düzen yoktu. Herkes daha iyi bir vagona binmek için uğraşiyor kargaşa çıkartıyordu. Tam tamına 330 kişi beş eski vagona tikiş tikiş bindik. Bölge sorumlusu silahların yakında bize gönderileceğine dair söz verdi.

Tiflis'e vardığımızda daha bir yıldan beri cephede savaş binlerce Ermeni gönüllü gördük. Büyük bir bölümü Türkiye Ermenisi olan bun gönüllüler, Rusya içlerinden, Romanya'dan, Bulgaristan'dan, Mısır'dan ve bazıları da Türkiye'den gelmişti. Savaşın başlamasının ardından saydığım bu ülkelere kaşan bu Türkiye Ermenileri daha sonra Kafkasya'ya gelmiş ve on bir aydan beri cephede savaşa savaşa iyi birer gönüllü olmuştu. Bazıları Bitlis'e kadar gidip şimdi ise Tiflis'e geri gelmek zorunda kalmıştı.

Tiflis'te sadece sıradan gönüllü Ermeni askerler yoktu. Sebu, Simbad, Avedis, Nikol, Aramays ve diğer meşhur Ermeni komutanlar da burada Tiflis'teydi. Hepsisi de eski Taşnak kurucusuydu.⁴²

Gönüllülerin bazıları Tiflis'te kalırken bazıları da Erivan'a gitmişti. Erivan'a gidenler üzerlerinde doğru dürüst elbise ve ayakkabı olmadığı halde,

⁴⁰ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 6 vd.

⁴¹ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 9.

⁴² Demirciyan, *a.g.e.*, s. 17-20.

ellerine birer silah verilerek Antranig'in emriyle İğdır'a doğru yola çıkarılmıştı. İğdır'a varan gönüllülerin büyük bir kısmı hastalanıyor geri kalanlar ise Türk sınırına doğru devam ediyor. Antranig yarı yolda geri dönüyor ve gönüllü askerleri Sımbad'ın emrine veriyor. Antranig'e duydukları güven- den dolayı buraya kadar gelen gönüllüler Antranig'in döndüğünü duyunca onlar da dönmeye karar veriyor. Bu durumu anlayan Sımban Vartanyan'ı çağırarak eğer böyle bir şey olursa ilk önce onu kurşuna dizeceğini söy- lüyor. Gönüllüler bir süre sessiz kalıyor ve ilerlemeye devam ederek Hı- zırlıköy'e kadar varıyor. Hastalıktan, elbise ve ayakkabıların tamamen çü- rümesinden dolayı buradan öteye girmek artık mümkün değildi. Burada Vartanyan dahil askerlerin bir kısmı firar ediyor. Diğerleri de umutsuz bir sonla karşılaşmadan önce kaçıyor..."⁴³

2. Süreli Yayınlar

Hem Ermeni milli bilincinin oluşturulmasında hem de I. Dünya Savaşı sı- rasında Ermeni gençlerin İtilaf Devletleri safında gönüllü olarak savaşmalarında Ermenice süreli yayınlarından yapılan çağrı ve propagandaların etkisi büyük ol- muştur. 19. yüzyılda devletin bir önceki yüzyılda uygulamaya koyduğu askeri reformların yerine artık hukuki ve toplumsal reformlara ağırlık vermeye başlaması ve tüm reformlardan etnik köken ve din ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı vatandaş- larının eşit ölçüde istifade edebileceğini duyurması, bu yüzyılda Ermeni basınının da gözle görülür derecede ilerlemeye kaydetmesine vesile olacaktır. Osmanlı İm- paratorluğu'nun ilk resmi gazetesi Takvim-i Vekayi' nin 1832'de Lıro Kir Medzi Derutyun'un Osmanyen adıyla yayımlanan nüshası İstanbul'da çıkmış Ermenice ilk gazete olarak tarihe geçer.⁴⁴ Osmanlı Ermenilerinin ikinci süreli yayını ise 1839 yılından itibaren İzmir'de Protestan misyonerler tarafından yayımlanmaya başlan- an *Işdemaran Bidani Kîdalyats*⁴⁵ olur. Aylık bir dergi olan *Işdemaran Bidani Kîdalyats* 1854 yılına kadar yayın hayatını sürdürür.⁴⁶ Tanzimat dönemi Ermeni süreli yay- nılarında dikkat çekici miktarda bir artış olacaktır. Bu dönemde çıkan Ermeni süreli yayınlarının bir diğer özelliği de bu yayınlarda milliyetçi söylemlerin görül-

⁴³ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 17-25, 25-30.

⁴⁴ Ardaşes Der Haçaduryan, *Հայ Մամուլի Ցուցահանդես 1794-1961 (Hay Mamuli Tsutahantes 1794-1961: Ermeni Basım sergisi 1794-1961)*, Atlas Matbaası, Beyrut, 1961, s. 4.

⁴⁵ Ermenice “Շտեմարանի Պիտանի Պիտելյաց” Yararlı bilgiler ambarı demek.

⁴⁶ H. Krikoris- V. Kalemkeryan, *Պատմության Հայ Լրագրության Ըսկզբունի վիճելու վեր ժամանակը (Badmutyun Hay Lrakutyun; Uşgizpen minçev mer jamanagı: Ermenice Ermeni Gazetecilik Tarihi, Başlangıç Tan Günümüze)*, Mihitryan Matbaası, Viyana, 1893, s. 60; Babloyan, *a.g.e.*, s. 38..

meye başlanmasıdır. Milliyetçi konuları konu alan dergi ve gazetelerin 1840'dan sonra ortaya çıktığına şahit oluyoruz. O dönem Osmanlı topraklarında çıkan iki yaygın milliyetçi söylemleri ilk dile getiren yayınlar oldukları gibi ihtilalci Ermeni örgütlerine de ilham kaynağı oldular. Bu yayınların şaşırtıcı bir diğer özelliği de onları yayımlayan kişinin kimliği. Bunlar 1855'den 1863'e kadar yaygın hayatına devam eden Arzvi Vaspuragan⁴⁷ (Van Kartalı) ve 1863'ten itibaren yayımlanmaya başlanan Ardzvi Darono⁴⁸ (Muş Kartalı)'dır.

Ardzvi Vaspuragan ilk olarak İstanbul'da Patrik Hirimyan (1820-1907) tarafından yayımlanmaya başladı. Patrik Hirimyan Van'da doğmuş ve eğitiminin büyük bir kısmını burada amcasından almıştı. Karısının ve kızının erken ölümünden sonra rahiplik sürecine giren Hirimyan patriklik seviyesine yükselerek 1869-1873 yılları arasında Osmanlı Ermenilerinin Patriği oldu. 1878 Berlin Antlaşması akabinde gerçekleşen barış görüşmelerine Ermeniler adına katıldı ve Ermeniler için özerklik talep etti. Daha sonra ise Ermenilerin en yüksek ruhani makamı olan kateğigosluga yükselerek 1893-1907 yılları arasında Eçmiadzin'de kateğigosluk yaptı.⁴⁹

Ermeni bilincinin sağlamaşturmada eğitimin ve süreli yayınların öneminin farkında olan Hirimyan 1858'den itibaren İstanbul'dan Van'a taşındı ve burada bulunan Varak manastırında Ardzvi Vaspuragan'ı basıp yayımlamaya başladı böylece Ardzvi Vaspuragan Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu'da yayımlanmaya başlanan ilk Ermenice gazete olma unvanını aldı. Hirimyan aynı dönem Muş'taki St. Garabed manastırının da başrahibi oldu. Burada 1863'ten itibaren Ardzvi Darono⁵⁰ (Muş Kartalı) isimli iki hafta bir yayımlanan gazeteyi çıkarmaya başladı.⁵¹

Arzvi Vaspuragan'ın işlediği konulara baktığımızda Ermenilerin doğuda Kürt ve Türk beylerin tarafından baskılara maruz bırakıldıklarını ve devletin bunları görmezden geldiği iddiasında bulunur. Öte yandan milliyetçi yazılar yayın-

⁴⁷ Van'ın Ermenice ismi Vaspuragan'dır.

⁴⁸ Muş'un Ermenice ismi Daron'dur.

⁴⁹ Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University of California Press 1963, s. 53.

⁵⁰ Muş'un Ermenice ismi Daron'dur.

⁵¹ Babloyan, *a.g.e.*, s. 33. Ayrıca bkz: H. Rapayel Garabedian, *Լիւիսնայի Յուշակ Հայրենի Լիւիսնայի 1794-1927 (Liagadar Tsutsag Hayeren Lvakirneru 1794-1921; Ermenice Ermenice Gazeteler Tam Liste 1794-1921)*, Mihitaryan Matbaası, Vededik, 1924, s. 11.

layarak Ermenileri örgütlenmeye ve direnmeye çağırır. Şüphesiz altında imzası olmasa da Hirimyan'ın bu yazıların yazılmasında payı büyüktür. Örneğin Arzvi Vaspuragan'ın 1862-1863 yılına ait 1. sayısında “Başlayalım İşimize Tekrar Başlayalım” isimli bir makalede şu ifadeler mevcuttur;

“... Neyi bekliyoruz, neyi ümit ediyoruz. Neden gevşiyoruz, biz insan evladı değil miyiz? Haydi kalkın başlayalım işimize tekrar başlayalım. Ne bakıyorsunuz? Savaş bitmedi. Irmak kurumaz köylü kardeşim, geç işinin başına, uzanıp beklemek büyük ahmaklıktır. Eski, yeni, düşman hep aynıdır. Hayatta oldukları müddetçe savaşıyorlar.... Tanrı'dır yenmeye yenilmeye karar veren. Kalkın başlayın işinize tekrar başlayın... Ağlamayın kardeşler! Gözünüze yazık. Bırakın ağlasın eski kafalar, karanlık gözler. O ağlayanlar ki hep öldüler... Bundan sonra savaş var. Duyuyor musunuz, batudan, kuzeyden, her yerden gelen korkutucu sesleri. Korkmayın! Onlar bize cesaret versin. Ağlamayı bırakalım, savaşalım. Bize doğru geliyorlar. Biz tavuk değiliz. Bizler insanız ve insan evladınız. Ermeni ve Ermeni mirasıdır. Cesaret yeniliğin, zafer yeniliğin!

Makaledeki milliyetçi söylem şu kafiyeli sözlerle zirveye ulaşıyor;

İnç vor unink anenk Azkin zoh (Her neye sahipsek millet için edelim kurban)

Azkn El havıdyan meznits muna koh (Milletdir sonsuza kadar rahat olacağımız yer⁵²)

Aynı sayıdaki “Ölmüş Kalplere Can Veren Yalnızca Milli Tarihtir” başlıklı başka bir makalede de benzer milliyetçi söylem ve Ermenilere yönelik birleşme ve örgütlenme çağrısı vardır.⁵³ Kısa bir süre sonra Patrik Hirimyan'ın çabaları neticesini verecek ve Doğu Anadolu'da Ermeni milliyetçi örgütleri kurulmaya başlanacaktır. 1890'lı yıllara gelindiğinde ise bu örgütler çeşitli isyan hareketlerine girişeceklerdir.

Ermenice süreli yayınlar I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri yanında katılma kararı almış Ermeni liderler tarafından propaganda amacıyla kullanılacak ve Dünya Savaşının başlamasından hemen önce hem Kafkas Ermenileri hem de Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeniler Rus ordusunda Türklere karşı savaşmak üzere gönüllü birlikler oluşturmaya başlayacaktır.⁵⁴ Bu dönemde çıkan Mşag (Մշակ), Horizon (Հորիզոն) ve diğer Ermeni gazeteleri Rus ordusuna yardım çağrısında

⁵² *Արձույնի Վասպուրականություն (Arzvi Vaspuragan: Ermenice Van Kartalı)*, Van, 1862-1863, Say., 1, s. 9-19.

⁵³ Aynı yer, s. 20-24.

⁵⁴ Çeşitli ülkelerden ve Doğu Anadolu illerinden gelen Ermeni gönüllülerin isim listesi için bkz:Aram Turabian, *Les Volontaires Arméniens Sous Les Drapeaux Français*, Association Ouvrière, Marsilya , 1917, s. 9-34.

bulunan makaleler ile doludur. Özellikle Mşag gazetesine göre Ermenilerin buna gücü yeterdi ve Türkiye Ermenistanını kurtarma arzularını göstermeliydiler.⁵⁵ Ermeni aydınlar ve liderler adeta hürriyet büyüüne kapılmış ve bunun sarhoşu olmuştu. Tek yaptıkları çağrı ne olursa olsun savaşa Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının yanında katılmak ve böylece bağımsızlık elde etmektir. Paris'te yayınlanan Azk gazetesinde M. imzalı *Ermenilerin Savaşta İki Taraflı Görevi* başlıklı yazıda yazar Ermenilerin bu savaşa ilgisiz ve tarafsız kalamayacağını, Ermenilerin maddi ve fiziki tüm güçleri ile bu savaşa girip Ermeni davası için neleri feda edebileceklerini göstermeleri gerektiğini ifade ediyordu.⁵⁶ Tiflis'te yayımlanan Mşag gazetesinde H. Arakelyan 1 Ekim 1914 tarihli *Ne Talep Etmeliyiz?* başlıklı makalesinde Ermenilerin Rusya'dan Batı Ermenistanı işgal etmesini ve burayı Rusya Ermenistanı ile birleştirmesi talep etmeleri gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁷ Benzer bir düşünceleri içeren başka bir makalede imzasız olarak Horizon gazetesinin 5 Ekim 1914 tarihli sayısında yayımlandı. Bu makalede de yazar Rusya'nın Batı Ermenistanı işgal etmesini ve burayı Rusya Ermenistanı ile birleştirerek Türklerden Ermenilerin intikamını almasını talep ediyordu.⁵⁸ Arşag Çobanyan ise 17 Ekim 1914 tarihli aynı gazetede *Kurtuluş Savaşı* başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu⁵⁹;

“...bu benzersiz savaşın bizi içine çekeceğine dair düşüncelerim sayısız fakat bugün amacım bu makalemde bu konuyu mütalaa etmek değil. Yorum yapmak, nutuk atmak, çekişmek zamanı değil bu zaman. Bu zaman herkes için çalışma zamanıdır. Biz böyle tüm dengelerin altüst olduğu bir zamanda seyirci gibi hareketsiz kalamayız. Ne kadar zayıf ve küçük olursak olalım bir rol üstlenmeli, bir şey yapmalıyız. Hak ve özgürlük için bu mücadeleye sürüklenmiş ırkımıza karşı görevimizi olabildiğince yerine getirmeliyiz. Yarının esaretten ve zincirlerden kurtulmuş dünyasında hürriyet payımızı almak için biz Ermeniler de bu evrensel savaşa iştirak etmeliyiz. Belki küçük bir şey yapacağız ama bunu tüm kalbimiz ve gücümüzle yapacağız.

Paris'teki Ermenilerin böyle bir anda sorumluluklarının büsbütün farkında olduklarını bildirmekten mutluyum. Daha dün 150 Ermeni yiğit,

⁵⁵ Հայ ժողովրդի Պատմությունը 1870-1917 թվականներին, Հատոր 6 (HAY JOĞOVURTI BADMUTYUNU, 1870-1917 TAVAGAMERIN, Հատոր 6; Ermeni Halkının Tarihi, 1870-1917 Yılları Arası), cilt 6, B. Ağayan (edt.), Erivan, 1981, s. 546

⁵⁶ Ազգ (Azk; Ermenice millet demek), Paris, No: 30, 7 Aralık 1914.

⁵⁷ Մշակ (Mşag; Ermenice çiftçi demek), Tiflis, No: 219, 1 Ekim 1914.

⁵⁸ Հորիզոն (Horizon; Ermenice ufuk demek), 5 Ekim 1914, No: 220. Horizon o dönem Tiflis'te yayınlanan bir Taşnak yayınıdır.

⁵⁹ Մշակ (Mşag), Tiflis, No: 234, 17 Ekim 1914.

Fransa'nın parlak bayrağı altında kanlarını dökmek için gönüllü yazılarak Fransa'dan ayrıldı. Tıpkı Belçikalı, Polonyalı, İsviçreli, Romanyalı ve daha birçok millete mensup yiğitler gibi. Rahip D. Yeğişe bu gönülleri kutsadı ve Ermeni adını yüceltmelerini istedi. Daha sonra haçı çıkararak başlarını takdis etti. O anda herkesin ağzından Yaşasın Fransa çığlığı duyuldu. Aynı anda orada hazır bulunan Fransızlar da Yaşasın Ermenistan diye bağır-dılar. Bu 150 kişi Fransa'dan yola çıkan ilk grup. Samiyorum Marsilya'da da 25 kişi⁶⁰ gönüllü yazılmış durumda. Bu gönüllülerin arasında öğrenciler, zanaatkarlar ve tüccarlar var. İçlerin biri benim eski bir dostum olan Dr. Artinyan'dı. Dr. Artinyan Fransız ordusunda hizmet etmek için İstanbul'dan kalkıp buraya gelmişti..."

3. Yayımlanmış Belgeler

Bildiğimiz kadarıyla Taşnak partisi arşivi bugün Amerikan'ın Boston şehrinde-dir. Ancak bu arşivlere değil bir Türk araştırmacı, Ermeni akademisyenlerin bile girmesine ve araştırma yapmasına izin verilmemektedir. Ancak birkaç yıldan beri Taşnaklar arşivde sahip oldukları tasnif edip ciltler halinde yayımlamaktadırlar. Yayımlanan bu eser Hraç Daşnabedian'ın editörlüğünde "Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler" adıyla yayımlanmaktadır. Şu ana kadar 12 cilt yayımlanmıştır.⁶¹ Şu ana dek yayımlanan ciltlerde kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Taşnak faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Genel olarak belgeler Taşnak ajanlarının İstanbul, Tiflis veya Avrupa'daki merkez büro ile Anadolu'da çeşitli illere dağılmış farklı bürolarla mektuplaşmalarını içermektedir. Örneğin 11. Ciltte yer alan bir belge Taşnak ajanı Vramyan'ın merkez komiteye gönderdiği mektuptur. Vramyan'ın anlattığına göre savaşın başlamasından önceki son Taşnak kongresi 17-30 Temmuz 1914 tarihleri arasında yapılmış ev bu kongre Taşnakların 8. evrensel kongresi idi. Kongre devam ederken İttihat ve Terakki hükümeti adına Dr. Bahattin Şakir ve Naci Bey Erzurum'a gelerek Taşnak temsilcileri ile görüşme talep ederler. Önce Naci Bey ile Vramyan yalnız görüştükten sonra 13 Ağustos'ta Taşnak üyeleri Rosdom, Agnuni, Vramyan ile tekrar görüştüler. Daha sonra ikinci bir kez 28 Ağustos'ta bu kez sadece Agnuni ve Vramyan ile Bahattin Şakir ve Naci Bey arasında bir görüşme daha oldu.

⁶⁰ İzmir'de basılan Aşğadank isimli Ermenice gazete de Marsilya'da 25 Ermeni gencin Fransız ordusuna gönüllü yazıldığını ancak henüz gönderilecekleri yerin belli olmadığını yazmaktadır. Bkz: Աշխատանք (Aşğadank, Ermenice Emek), 5 Mayıs 1914, No: 84, İzmir.

⁶¹ Hraç Daşnabedian (ed), *Երիտեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պարունութեան Հանլար (Hay Heğopozagan Taşnagsutyayn Badmutyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)*, 12 cilt, Beyrut, 2015.

İttihatçılar Taşnakların savaşta kimin yanında yer alacaklarını merak ediyor ve onlardan millet-i sadıka unvanlarına layık olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmelerini ve Rusya'daki Ermenileri Rusya aleyhine isyana teşvik etmelerini istiyorlardı. Ancak Taşnak temsilcileri ittihatchılara savaşta tarafsız kalacaklarını ve Rus Ermenilerini isyan ettirmeye muktedir olamayacaklarını bildirirler.⁶²

Fakat durumda hiç de böyle değildir. Çünkü aynı esere göre Taşnaklar bir ay sonra Tiflis'te bir kongre daha toplayacak ve kongrede İtilaf devletlerinin yanında Osmanlı'ya karşı savaşıma kararı alacaklardır. Şöyle ki; Taşnak partisi içinde savaşa girip girmeme ve girilmesi durumunda kimin yanında yer alınması konusunda fikir ayrılıkları vardı. Partinin batı (Osmanlı topraklarındaki, H.Ö) şubelerindeki kurulları ve K. Hacag ve A. Garon gibi ajanlarının bir kısmı Taşnakların öz savunma ve silahlı mücadele için gizlice hazırlık yapması gerektiğini, gönüllü birlikler ile ancak tehlike anında birleşilmesi gerektiği görüşündeydiler. Bununla birlikte partinin yine batı şubelerindeki, A. Manugyan, A. Vramyan, Vartkesd Papazyan ve H. Şahrigyan gibi bazı ajanlara göre ise gönüllü birlikler teşkil etmek de savaşta silahlı mücadeleye katılmak Ermenilerin zararınaydı.⁶³ Nihayet Kafkasya Taşnakları 21-23 Eylül 1914 tarihinde Tiflis'te düzenledikleri diğer bir kongrede gönüllü birlikleri oluşturarak savaşa Rusya'nın yanında dahil olmayı kararlaştırdılar. Başlangıçta 3.000 kişiden oluşan bir birlik daha sonra 8.000 kişiye ulaşarak Rusya'nın yanında Kafkas cephesinde savaşa dahil oldu.⁶⁴

Yayımlanmış belgeler kategorisine dahil edilebilecek bir diğer yayında 1918-1920 yılları arsında varlık gösteren Ermenistan Cumhuriyeti devletinin parlamento tutanaklarıdır. Bilindiği üzere 1917'deki Rus devriminden sonra Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kuruldu ve adına Ermenistan Cumhuriyeti dendi. Ancak bu devleti sadece iki buçuk yıl süren bir bağımsızlığın ardından Kasım 1920'de Sovyet ordularının işgaline uğrayarak 2 Aralık 1920'de Sovyetler Birliği'ne dahil edildi. Bu kısa süreli döneme ait parlamento tutanakları "*Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanları*"⁶⁵ adıyla 2000 yılında Eri-

⁶² Daşnabedian, *a.ge.*, cilt 11, s. 133.

⁶³ Aram Nazaryan, *Հայ Կամուրջակալի Շարժումը 1914-1916 Թվականներու և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւնը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvaganıyru yev Hay Heğəpohagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)*, Hay -Tad Basımevi, Erivan, 2011, s. 22.

⁶⁴ Daşnabedian, *a.ge.*, s. 144-145.

⁶⁵ *Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Պատմության Բնախոսու, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 (Քաղաքական Պատմություն): Փաստաթղթերի և Նյութերի Ժողովածու (Hayasdanı Hanrebedutyarı Kĩdityunneri Azkayin Badmutyan Pasdatuğter*

van'da yayımlanmıştır. Bu eserde 1918 yılında Doğu cephesinde Türk kuvvetleri ile Ermeni kuvvetleri arasında gerçekleşen muharebeler ile alakalı önemli bilgiler olmakla birlikte yeni 1918-1920 yılları arasında varlık gösteren bağımsız Ermeni devletinin ilgili dönemdeki sosyal, siyasi ve ekonomik meseleleri hakkında kıymetli bilgiler vardır. Mesela ilgili eserde verilen 8 Mayıs 1918 tarihli ilk belge Türkiye ile Kasım 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkasya'da kurulan devletlerle, yani Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Milli Şurası ile Batum'da gerçekleşen barış görüşmeleri ile alakalıdır. Belge Ermeni komutanlarından Olan Simon Vratsiyan'ın o dönem Ermenistan Milli Meclisi Başkanı A. Ahoranyan'a gönderdiği mektuptur. Vratsiyan mektubunda Türkiye'nin pozisyonu hakkında bilgi vermektedir.⁶⁶

4. İnceleme Eserler

Taşnak ve Hınçak örgütlerinin kuruluşunu ve amacını anlatan kitaplar bu sınıfa dahil edilebilir. Bu eserlerin bazıları bizzat bu örgütlerin ideologları tarafından yazılmıştır. Bu açıdan Taşnak partisinin ideoloğu ve aynı zamanda tarihçisi olan Mikael Varandian'ın kaleme almış olduğu "*Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Tarihi*"⁶⁷ adlı önemli bir örnek olacaktır. Varandian'ın bu eseri on yedi bölümden ve 352 sayfadan oluşmaktadır. Kitaptaki tüm bölümler önemli olmakla birlikte en dikkat çekici olan bölümler şunlardır;

Taşnaklardan Önce Ermeni Hareketi, Taşnakların Doğu, Liderler Krisdapor, Zavaryan, Rosdom), Hanasor Saldırısı⁶⁸, Muş'ta Fedailer, Ermeni-Kürt işbirliği Denemeleri, Ermeni-Mekadon Dayanışması, Sason Savaşı ve Sason Savaşında Kafkasya Ermenilerinin Çabaları.⁶⁹

Hınçak örgütünün tarihi anlatan birçok Ermenice olmakla birlikte bunlardan en çok bilineni eser Hınçak Partisi tarih Araştırmaları Birimi adına Arsen Gi-

Yev Hayasdamı Hanrebetyunu 1918-1920, Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı, Erivan, 2000; Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanlar).

⁶⁶ *Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı*, s. 9.

⁶⁷ Mikael Varandian, *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Պատմությունը (Hay Heğapöğgan Taşnagsutyun Badmutyuni: Ermenice Ermeni Devrimci Federasyonun Tarihi)*, cilt 1, Tahran, 1981. Eserin ilk baskısı 1932'de Paris'te yayımlanmakla birlikte elimizde 1981 Tahran ve 1992 Erivan baskıları mevcuttur. 1992 Erivan baskısında birinci ve ikinci ciltler tek bir kitapta yayımlanmıştır.

⁶⁸ Taşnak çetecilerinin o dönem Van vilayeti sınırları içinde bulunan Kürt Mazrik aşiretine karşı yaptıkları baskın anlatılmaktadır.

⁶⁹ Varandian, *a.g.e.*, s. 27-352.

dur⁷⁰ tarafından kaleme alınan “Sosyal Demokrat Hınçagyan Partisi Tarihi 1887-1967”⁷¹ adlı eserdir.

On yedi ana bölümden oluşan eser 616 sayfadan oluşmakta ve her bölümün bir çok alt başlığı vardır. Dikkat çekici bölümler sırasıyla şunlardır; Türk Devletinin Çöküşü, Ermeni Meselesinin Kökenleri, Hınçak Partisi’nin 1887’de Doğuşu, İç Bölgelerde Örgütlenme, 1895 Zeytun İsyanı, 1896’ya Kadar İran’da Hınçak Partisi, 1897’ye Kadar Kafkasya’da Hınçak Partisi, Amerika’da Hınçak Partisi, Hınçak Partisi’nin Yayın Organları, Fikir ve Ayrılıkları ve Bölünme, 1908 Osmanlı Anayasası, I. Dünya Savaşı’ndan 1920’ye Kadar Olan Gelişmeler, Kilik’ya olayları ve Hınçak Partisi’nin Rolü.

“Fikir Ayrılıkları ve Bölünme” adlı bölümün alt başlıklarında partinin 1896, 1901, 1902, 1903 ve 1905 yıllarındaki genel kongreleri anlatılmaktadır. Bunun yanında 1909, 1910, 1912, 1913 ve 1914 kongreleri “1908 Osmanlı Anayasası” adlı bölümde anlatılmıştır. 1910, 1912 ve 1914 kongrelerine sadece Türkiye’deki parti bürolarının temsilcileri katılmıştır. İstanbul’da 24 Temmuz 1914 tarihinde başlayıp Ağustos ayının sonuna kadar devam eden kongre I. Dünya Savaşı’nın savaşının başlamak üzere olduğu bir dönemde toplanması bakımından önemlidir. Bu kongrede Cangülyan başkan Arsen Gidur sekreter seçilir. Hınçak Partisi’nin Osmanlı topraklarındaki toplam 51 şubesinden sadece 31’i kongreye delege göndermişti. Kongrenin gündem maddesi Hınçak partisinin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri ve savaş durumunda Hınçakların nasıl bir pozisyon alacağı idi. Kongrenin sonunda Hınçakların öz savunma için örgütlenmesi ve hazırlanması kararı alındı.⁷²

Sonuç

Ermeniler 1921’de Anadolu’yu terk edip önce Suriye ve Lübnan’da sonraki yıllarda ise Avrupa ve Amerika’ya göç ettiler. Gittikleri yerlerde yaşamlarını bir düzene oturtuktan sonra çeşitli eserler yazdılar bu eserleri yayımladılar. Kitap, hatırat veya bir araştırma çalışması olan bu eserlerde Ermeni milliyetçilik hareketlerinin nasıl ortaya çıktığı, Ermeni Taşnak ve Hınçak örgütlerinin Anadolu’daki

⁷⁰ Arsen Gidur eski bir Hınçaktır ve İstanbul’da gerçekleşen 1914 Genel Kongresi’nde sekreterlik görevine getirilmiştir.

⁷¹ *Պատմությունը Արցախի Հանրապետության Հիմնադրումը 1887-1962* (Badmutyoun Sosyal Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), Beyrut, 1962, 2 cilt.

⁷² Badmutyoun Sosyal Demograd Hınçagyan Gusagsutyun, s. 374-376.

her şehirde nasıl yapılandığı ile buradaki faaliyetleri ayrıntılı anlatılmıştır. Ancak bu kaynaklar günümüzde bu konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından ihmal edilmektedir. Türk ve yabancı akademisyenler dil engeline takılmakta ve isteseler de bu kaynaklara ulaşamamakta, ulaşsalar bile okuyamamaktadırlar. Ermeni akademisyenler ise bu kaynakları içlerinde kendi tezlerinin aleyhinde bilgiler mevcut olduğu için görmezden gelmektedirler. Çünkü bu eserlerin 1980 yılına kadar yayımlanmış olanlarında günümüzde soykırım tezini savunan Türkçe ve çeşitli yabancı dillerdeki eserlerde hakim olan mazlum edebiyatı, kendini acındırma duygusu yoktur. Aksine bu eserlerde Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığı, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımlar ve Ermenilerin bu yardımlardan ötürü Doğu Anadolu'da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak etiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır. Ortadoğu, Amerika ve Avrupa'daki Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Urfa Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği vb. Ermeni hemşehri dernekleri tarafından hazırlanan toplu hatırat tarzındaki bu eserler bunlara örnek olarak verilebilir. Toplu hatıratların yanında I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan devletler yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni gönüllü askerlerin hatıratları, Ermenice süreli yayımlar ve yayımlanmış arşiv kaynakları Ermeni meselesi konusunda mutlaka bilinmesi ve kullanılması gereken kaynaklardır.

Ermeni hemşehri dernekleri tarafından yayımlanan toplu hatırat tarzındaki eserler genellikle bir Anadolu şehirden gelenlerin geldikleri yer ile ilgili hatırladıklarını anlattığı eserler olup bu eserlerde sadece o şehirdeki Hınçak ve Taşnak ajanlarının kimler olduğu ve bu ajanların faaliyetleri değil aynı zamanda o şehrin kendi tarihi ve oradaki Müslüman halk hakkında da ayrıntılı bilgiler vardır. Ermeni lejyonunu ve Rus ordusunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Anadolu Ermeni askerlerin hatıratları ise konu açısından bambaşka bir öneme sahiptir. Bu eserlerde Amerika ve Avrupa'da sürdürülen para toplama ve gönüllü asker yazdırma kampanyalarını görmek mümkündür. Gönüllü yazılan bu askerlerin askeri eğitim almak için Kıbrıs'a gelmeleri ve Anadolu işgal edilirken yaptıkları faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin nasıl bir ihanet ile karşı karşıya kaldığının ispatıdır. Bunların yanında döneme ait Ermenice süreli yayımlar ile Taşnak Partisi arşivi ve Ermenistan devlet arşivlerinde bulunan belgeler Ermeni meselesinin nasıl ortaya çıktığı ve Ermenilerin 1915'te neden tehcir edildiği konusunda araştırmacılara gerçek ve ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Özellikle Taşnak ve Hınçak Partileri tarafından ya-

yımlana belgelerde her iki partinin savaştan önceki çeşitli yıllarda toplandığı genel kongrelerde aldıkları kararları görmek mümkündür. İlk kongrelerde kabul parti tüzüklerinde her iki partinin nihai amacının Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurmak olduğu ve bu amaç için silahlı mücadele ile Osmanlı Devleti’nin savaşa girdiği bir dönemde genel isyan çıkartmak yöntemlerinin benimsendiği görülecektir. Savaştan hemen önce 1914 yılında toplanan kongrelerde ise alınan karar İtilaf Devletleri yanında Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmak olacaktır.

Tüm bunlar ışığında, Ermeni soykırım iddiaları karşısında kendini daha sağlam ve yadsınamaz delillerle savunmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Ermenice bilen akademisyen ve araştırmacı sayısını süratle arttırması kaçınılmaz ve daha fazla ertelenemez bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

Süreli Yayınlar

Arzvi Vaspuragan: Ermenice Van Kartalı (Արծուի Վասպուրական), Van, 1862-1863, Say., 1.

Aşğadank: Ermenice Emek (Աշխատանք), 5 Mayıs 1914, No:84.

Azk: Ermenice Millet (Ազգ), Paris, No:30, 7 Aralık 1914.

Horizon: Ermenice Ufuk (Հորիզոն), 5 Ekim 1914, No: 220.

Mşag: Ermenice Çiftçi (Մշակ), Tiflis, No: 234, 17 Ekim 1914.

No: 219, 1 Ekim 1914.

Kitaplar

Ajemian, B. B. (çev.), *Kara Kırkır Haroutunian or A Guileless Life*, Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987.

Aram, Nazaryan, *Հայ Կամավորական Շարժումը 1914-1916 Թվականներու եւ Հայ Հեղինակական Դաշնաստեղծութիւնը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvagannyru yev Hay Heğopohagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)*, Hay -Tad Basımevi, Erivan, 2011, s., 22.

Aram, Turabian, *Les Volontaires Arméniens Sous Les Drapeaux Français*, Association Ouvrière, Marsilya , 1917.

Arekel, N. Patrik (Haz.), *Պատմագիրք Յուշամատենան Սերաստիոց եւ Գաւառի*

- Հայրյթեան (Badmakirk Huşamedyan Sebaststio Yev Kavari Hayutyun; Sivas ve Çevresi Ermenileri Tarihi), 2 cilt, Mşag Matbaası, Beyrut, 1974.
- Aznavuryan, M., *Երզնկայի Յեղափոխական Խմբորդումները (Yerzingayi Heğboğagan Ğmorunneru; Erzincan'da Devrimci Faaliyetler)*, Detroit, 1973.
- Daşnabedyan, Hraç (ed), *Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Հասնար (Hay Heğboğagan Taşnagsutyun Badmutyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)*, 12 cilt, Beyrut, 2015.
- Demirciyan, Erzincanlı Ardaşes, *Կամաւորի մը Պատմութիւն (Gamavori mı Badmutyuan; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)*, Detroit, 1916.
- Garabedya, H. Rapayel n, *Լիակատար Ցուցակ Հայերէն Լրագիրներու 1794-1927 (Liagadar Tsutsag Hayeren Larakirneru 1794-1921; Ermenice Ermenice Gazeteler Tam Liste 1794-1921)*, Mihitaryan Matbaası, Vededik, 1924.
- Haçaduryan, Ardaşes Der, *Հայ Մամուլի Ցուցահանդես 1794-1961 (Hay Mamuli Tsut-sahantes 1794-1961: Ermeni Basımı sergisi 1794-1961)*, Atlas Matbaası, Beyrut, 1961.
- Krikoris, H. - Kalemkeryan, V., *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան Ընկալումէ մինջեւ մեր ժամանակըր (Badmutyuan Hay Lrakutyun; Usgizben minçev mer jamanag: Ermenice Ermeni Gazetecilik Tarihi, BaşlangıçTan Günümüze)*, Mihitaryan Matbaası, Viyana, 1893.
- Mikael, Varandian, *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պատմութիւնը (Hay Heğboğagan Taşnagsutyun Badmutyuan: Ermenice Ermeni Devrimci Federasyonun Tarihi)*, cilt 1, Tahran, 1981.
- Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University of California Press 1963.
- Sahakian, Aram, *Դիւցազնական ՈՒրֆան Եւ Իր Հայորդիները (Titsaznagan Urfan Yev İr Hayortneru; Kahraman Urfa ve Uğulları)*, Beyrut, 1955.
- Sarafyan, Kevork A. (edt), *Պատմութիւն Անթէլի Հայոց (Badmutyuan Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi)*, cilt 1, Los Angeles, 1953,
- Sürmenyan, Kalusd, *Երզնկա (Yerzinga; Erzincan)*, Kahire, 1947.
- Şahmazyan, Movses, *Հայ Կամաւորներ Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտիւն 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumu Araçin Aşharhamardin 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920)*, Kesap-Suriye, 1965.
- Հայ Ժողովրդի Պատմութիւնը 1870-1917 թվականներին, Հատոր 6 (Hay Joğovurti Badmutyuan, 1870-1917 Tvagannerin, Հատոր 6; Ermeni Halkının Tarihi, 1870-1917 Yılları Arası), cilt 6, B. Ağayan (edt.), Erivan, 1981.

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 (Զարգացման Պատմություն); Փաստաթղթերի Եւ Նյութերի Ժողովածու (Hayasani Hanrebedutyani Kidityunneri Azkayin Badmutyan Pasdatuğter Yev Hayasani Hanrebetyunu 1918-1920, Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı), Erivan, 2000; Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanlar).

Պատմության Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Հնչակյան Կուսակցություն 1887-1962 (Badmutyun Sosial Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), Beyrut, 1962, 2 cilt.

Makaleler

Özşavlı, Halil, “I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye Dışına Ermeni Göçleri 1918-1930”, *Türk Tarih Kurumu Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu*, İzmir, 12-15 Kasım 2015. (Yayımda)

_____, “Türkiye’den Son Toplu Ermeni Göçü; Sancak Ermenilerinin Suriye ve Lübnan’a Göçürülmesi 1938-1939, *Belleken Dergisi*. Ankara, Aralık, 2016 (Yayımda).

RUS-BATI REKABETİNİN ODAK NOKTASINDAKİ ANADOLU VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN SOVYET POLİTİKASI (1920-1922)

TURHAN ADA*

Giriş

Osmanlı coğrafyası, jeo-stratejik nitelikleri, geniş toprakları ve doğal zenginlikleri ile özellikle 18. Yüzyıl'dan itibaren, sanayileşen Batılı devletlerin ve bu devletlerle rekabete girebilen Çarlık Rusya'sının hedef noktalarından biri olmuştur.

Bu sürecin başında, Kuzeyden merkeze, yani Güneydeki sıcak denizlere doğru inmeye çalışan Rusya, Osmanlı Devleti için birinci tehdit olarak belirginleşmiş, bunu, Batı emperyalizminin Osmanlı coğrafyasında odaklanan yayılmacı politikası takip etmiştir.

Osmanlı devlet adamları, bu ikili kumpas karşısında, bir tarafın garantörlüğüne dayanarak diğerinin tehdidinden kurtulma esasına dayanan bir denge politikası takip etmek zorunda kalmışlardır; bazı egemenlik haklarından taviz vermeyi göze alarak, birçok kez İngiltere ve Fransa'ya, kimi zaman da Rusya'ya dayanmak suretiyle, devleti ayakta tutmaya çalışmışlardır. Osmanlı coğrafyası üzerinde, sıcak çatışmayı göze alacak kadar şiddetli bir rekabet içine giren iki kutbun, bölgesel çıkarlarını elde etmeye çalışırken, istisnai olarak, uzlaşma aradıkları dönemler de olmuştur. Osmanlı Devleti, bu dönemlerde, konjonktüre boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Sürecin son evresinde yaşanan Mısır Sorunu, çizdiğimiz bu çizginin belirginleştiği bir dönemdir. Nitekim, bu dönemde, Osmanlı devlet adamları Mısır Hıdivi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı karşısında, destek bulamadıkları Batı'nın yerine Rusya'ya yaklaşma yoluna gitmişler; 1833'de imzalanan Hünkâr İskelesi

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, tada@yildiz.edu.tr

Antlaşması ile resmileşen bu birliktelik Rusya'ya, Boğazlar üzerinde inisiyatif sahibi olma imkanını vermiştir.¹

Ancak, üç taraflı hassas dengenin, bu şekilde, Moskova'nın lehine dönmesine tahammül edemeyen İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya, uluslararası dengelemin doğurduğu doğal sınırlamaların dışına çıkamayan Rusya'nın da imzasını alarak, 1841 yılında Londra Boğazlar Sözleşmesi'ni hayat getirmişler, kendilerini de tekrar denkleme dahil etmişlerdir.

Bu şekilde oluşan yeni konjonktürden rahatsız olan Rusya ise 1853 yılında başlayan ve 3 yıl süren Kırım Savaşı ile Kafkasya ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya kadar ilerlemeyi başarmış, ülkenin bekasını düşünen Osmanlı devlet adamları da, çareyi, devletin toprak bütünlüğünü Batılı devletlerin garantisi altına alan 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'na imza koymada bulmuşlardır.

23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte tablo bir kez daha değişmiş, İstanbul'u etkisi altına alan istikrarsızlığı fırsat bilen, aynı kanallardan Anadolu'ya ilerleyen ve 2 yıl sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla tekrar inisiyatif sahibi olan Rusya, avantajlı konuma gelmiştir.² Bu dönemde bir blok lideri olarak hareket eden İngiltere ise sözü edilen gelişme üzerine tekrar başrolü üstlenerek aynı oyunu tekrar sahneye koymuş ve Rusya'nın da kerhen destek verdiği Berlin Antlaşması ile üçlü denklemini aynı yıl içinde bir kez daha eski yörüngesine oturtmayı başarmıştır.³

Biz, bu çalışmamızda, Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikasını analiz etmek suretiyle, bu üçlü satrancın, Milli Mücadele döneminde de devam ettiğini, vurgulamaya çalışacağız. İlgili süreç içinde birçok olgunun değişken olduğu, birçok olgunun ise sabit kaldığı malumdur. Bizim bu çalışmayı hazırlarken ulaşmak istediğimiz temel amaç da, sabit kalan ve değişkenlik arz eden olguların ışığında, Osmanlı Devleti'nden Ankara Hükümeti'ne miras kalan bu dış politik çizginin hassasiyetle izlenmiş olduğu gerçeğini, sahih referanslar üzerinden, ayrıntılı biçimde ortaya koyabilmektir.

¹ *Dışişleri Bakanlığı Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya No: 405.

² *Dışişleri Bakanlığı Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya No: 405, Karton: 119; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Cilt III, İstanbul 1327, s. 91-105.

³ Mısır Sorunu ve Kırım Savaşı bağlamındaki siyasal bağtlar hakkında toplu bir genel değerlendirme için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 59-65, 82-91.

A. Türk-Sovyet İtilafı ve Üçlü Dengenin Tekrar Etkin Olması

1. İtilafın Kuruluş Nedenleri ve Oluşum Süreci

Anadolu, yüzlerce yıldır, sahip olduğu jeo-stratejik özellikleri nedeniyle, sıcak denizlere inmeye çalışan Rusya'nın önünü kesen doğal bir engel olarak görülmüştür. Bu olgu, Rusya'nın siyasi bir güç haline gelmesiyle varlığını hissettirmeye başlamıştır. Rusya, İngiltere ve Almanya arasındaki küresel rekabetten kaynaklanan I. Dünya Savaşı'nda, İngiltere ve Fransa'nın başını çektikleri "İtilaf Devletleri" bloğu içinde yer almış, yalnız kalmak istemeyen Osmanlı Devleti ise, II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte İngiltere ve Fransa'dan beklediği ilgiyi göremediği için,⁴ karşı kampta, İttifak Devletleri'nin bir üyesi olarak, savaşa iştirak etmek zorunda kalmıştır.⁵

1915 yılında, Çanakkale cephesinde, dramatik bir mağlubiyete uğrayan İtilaf Devletleri'nden beklediği yardımı alamayan Çarlık Rusyası, Lenin önderliğindeki Bolşevik İhtilali ile, hem, yeni bir döneme girmiş,⁶ hem de, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri'yle Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir.⁷

Bu ciddi gelişmeden sonra, Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Limni adasının Mondros Limanı'nda imzaladığı Mondros Mütarekesi ile fiilen iflasını

⁴ Osmanlı Devleti'nin sonuçsuz kalan bu çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-148; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt II/IV/TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 510, 549-558. Biz, bu sonucu, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı coğrafyasında odaklanan çıkarlarına bağlıyoruz.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Muahedeler, Dosya No: 437/8/2; Cemal Paşa, s. 138-142; *Halil Mentеше'nin Amları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 187-188; Mahmud Muhtar Paşa, İstanbul, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341, s. 233; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 562, 675; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II/IV, s. 510, 642. Talat Paşa, hatıratında, Osmanlı-Alman işbirliğini savunuyor ve çoğunluğun bu görüşte olduğunu ifade ediyor. Bkz. *Talat Paşa'nın Amları* (Edit.: Alpay Kabacalı), III. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 36. Biz, bu yaklaşımı, savunma endişesine bağlıyoruz. Çünkü, daha önce, gerek İngiltere ve gerekse Fransa nezdinde işbirliği teşebbüslerinde bulunulmuş, ancak, her iki ülkeden de olumsuz cevap alınmıştır.

⁶ *Dışişleri Bakanlığın Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya: 405, Karton: 125, Şifre Kalemi: 10 Kasım 1917, No: 2289; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Cilt II, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 33; Aleksandr Kerensky, *Kerensky ve Rus İhtilali* (Çev. Rasih Güran), Ağaoglu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 162-174; Viladimir İlyic Lenin, "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994, s. 183; Kurat, s. 326.

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Hariciye Siyasi, Dosya No: 2296, Gömlek: 1-2, M-04.03.1918; Orbay, C. I, s. 33-34; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 153-158; Fethi Okyar, *Üç Devir'de Bir Adam* (Edit.: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 235; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 95-96; Kuran, s. 658; Kurat, a.g.e., s. 349; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 81, 82; Uygur Kocabayoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 139.

ilan etmiş,⁸ devletin kalbi durumundaki Anadolu'da, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının öncülüğünde, çok yönlü çıkarları nedeniyle sıcak ve güncel tehdit niteliğini kazanan İtilaf Devletleri'ne ve onların desteklediği işgalci Yunan güçlerine karşı çok yönlü bir kurtuluş mücadelesi başlatılmıştır. İngiltere'nin, sömürgelerine sıçramasından endişe ettiği Türk tipi bir direniş hareketini, kaynağından çıkmadan bastırma arzusu içinde olduğu da bu bağlamda vurgulanması gereken bir gerçektir.

I. Dünya Savaşı'nda rakip olan ve ülkelerinde yeni filizlenecek olan rejimlerin taşıyıcılıklarını üstlenen Mustafa Kemal Paşa ve Lenin, bu benzerliklerinin yanı sıra, 1920 yılının ilk aylarında ortak düşmanla, yani İngiltere, Fransa ve İtalya'nın oluşturduğu müşterek kuvvetin tasallutuyla karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı.⁹ 21 Kasım 1918'den beri, Karadeniz sahilleri, İngiltere'nin kontrolü altındaydı.¹⁰ Ayrıca her iki taraf da, halka dayalı olduğunu iddia eden ve ülkelerinde yeni filizlenen bir iktidar görüntüsü vermekteydiler. Ancak, 1917 Devrimi ile birlikte etkinlik kazanan sosyalizm olgusundan çok Moskova'nın yüzyıllardır devam eden sıcak denizlere inme politikası ve Ankara Hükümeti'nin sürdürdüğü Batı ile Rusya arasında hassas denge siyaseti, iki taraf arasında bir güvensizlik ortamı oluşturmaktaydı. Devrimden sonra kurulan Rusya Geçici Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Milyukov, 1 Mayıs 1917'de, bütün Rus elçiliklerine gönderdiği bir genelge ile, hükümetinin, Doğu Anadolu, İstanbul ve Boğazlar'dan vazgeçmeyeceğini, ifade etmişti.¹¹

Ankara'nın Moskova'ya soğuk bakmasında, Bolşevikler'in, İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderlerinden Enver Paşa'yı kullanarak, Kemalistleri tasfiye edebilecek bir politika uygulamalarının da¹² büyük payı vardı.¹³ Kendisini Anadolu

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Hariciye Siyasi., Dosya: 2563, Gömlek: 5, M-30.10.1918; Ali Fuad Türkgeldi, s. 153-158; Orbay, C. I, s. 145-147; Okyar, *a.g.e.*, s. 247-248; Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt II, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 29; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, III. Baskı, TTK Basımevi, Cilt II, Ankara 1988, s. 503, 587, 597; Kuran, s. 606; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 225.

⁹ Mustafa Kemal Paşa, Sovyet diplomat Aralov'un konuyla ilgili bir beyanını yorumlarken, bu hususa özellikle dikkat çekmiştir. Bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, Cilt VIII, İstanbul 2002, s. 271.

¹⁰ Kurat, s. 585, 590.

¹¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III/IV, s. 65.

¹² Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1984, Belge No: 124; Cilt IV, Belge No 244, s. 514-5; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 206-207 v.d.; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa* (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 89-90; Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları*, 1921-1922, İzmit 1949, s. 108-109.

¹³ Geniş bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 2-38-18 (ilgili

direnişini lideri gibi gösteren¹⁴ ve uzun yıllardır Mustafa Kemal Paşa ile rekabet içinde olan Enver'in de,¹⁵ bu noktada, oldukça istekli olduğu söylenmekteydi.¹⁶ Diğer taraftan, kurduğu Halas-ı İslam Cemiyeti ile yeni bir imaj kazanmak isteyen Sovyet tarafı,¹⁷ Enver Paşa ve arkadaşlarına yaklaşıırken, onların, Türk-İslam coğrafyasında edindikleri itibarı dikkate alıyor ve bu coğrafyanın "dostu olduğu" mesajını vermeye çalışıyordu. Moskova, bölgedeki İngiliz etkisini de hedef alan bu stratejisi bağlamında, 1919 yılı Eylülünde, ünlü Rus yazar Karl Radek vasıtasıyla Berlin'de bulunan Talat Paşa ile temas kurmuş ve işbirliği teklifinin Enver ve Cemal Paşalara da iletilmesini istemişti.¹⁸ Eski itihatchılar, söz konusu itibarlarına dayanarak, özellikle Anadolu üzerinde etkin olmak istiyorlardı.¹⁹ Bize göre, Enver ve Talat Paşalar ile temas halinde olan ve her iki isim üzerinde de iyi bir intiba oluşturmayı başaran Sovyet tarafını²⁰ böyle bir tavra sürükleyen nedenlerden biri, şüphesiz, ulusal direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın, sosyalizmi, Anadolu halkı için uygulanabilir olmaktan uzak, "gayr-i milli" bir ideoloji olarak nitelendirmesiydi.²¹ Moskova'nın bu tavrı, Sovyetlerle işbirliği yapmak isteyen Paşa²² ve yandaşlarını büyük ölçüde tedirgin ediyor ve ölçülü hareket etmeye zorluyordu.²³

Nitekim, Enver Paşa, 1920 yazında, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı iki mektupla, Sovyetlerin de desteğiyle, askerleriyle birlikte Anadolu'ya yardıma gelece-

rakamlar sırasıyla kutu, gömlek ve sıra numaralarına karşılık gelmektedir), Fon Kodu: 30-18-1-1, 12 Mart 1921; Bilal Şimşir, *a.g.e.*, Cilt IV, TTK Basımevi, Ankara 1992, Belge No: 124.

¹⁴ Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 101.

¹⁵ Kuran, s. 675-676.

¹⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, Belge No 124, s. 368; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 41; Kuran, s. 657-658.

¹⁷ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 25.

¹⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76, 206.

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 206-207, 362-363.

²⁰ *A.g.e.*, s. 42; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, Mentek Matbaası, İstanbul 1967, s. 21.

²¹ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, Belge No: 250.

²² Mustafa Kemal Paşa, mücadele sürecinin henüz ilk evresinin yaşandığı günlerde, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında düzenlenen Erzurum Kongresi'nde, Sovyetler'den övgüyle bahsetmişti. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989, Belge No: 38.

²³ Mustafa Kemal Paşa, bu fikri seslendirirken "Rusların, Anadolu'da, bir Sovyet hükümeti kurmaya çalıştıklarını, bunun için birçok komiteyi finanse ettiklerini" bildiğini ifade etmiştir. Bkz. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1979, Belge No 79.

ğini ifade ederek, bu hassas konjonktürü daha da derinleştirmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Ekim tarihli cevabî mektubunda muhatabını diplomatik bir dille Anadolu dışında tutmaya çalışması ve ihtiyatlı olmaya davet etmesi, bu gerçeği büsbütün belirginleştirmişti.²⁴

Sovyet tarafının Ankara'ı rahatsız eden ince bir politikası daha vardı: Moskova, çeşitli propaganda usullerini de kullanarak, Türk kamuoyunu etkilemek istiyordu. Nitekim, Bolşevikler, bu bağlamda, Anadolu'daki kurtuluş hareketini kendi ihtilallerinin bir benzeri olarak göstermeye çalışıyorlar;²⁵ Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in, barışçı söylemlerin ardına gizlenen ve hatta daha da ileri giden yaklaşımları göze çarpıyordu;²⁶ Sovyet diplomat, Sivas Kongresi'nin sona ermesinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919'da, Türkiyeli işçi ve köylülere hitaben bir açıklamada bulunmuş, Anadolu'nun İtilaf Devletleri tarafından paylaşılması ile ilgili gizli antlaşmaları tanımadıklarını açıklarken, Türk kamuoyunu İngiltere ve Fransa'ya karşı manipüle etmeye çalışmıştı.²⁷

Probleme daha realist bir bakış açısıyla yaklaşıldığında daha değişik bir görüntü ile karşılaşılıyordu. Anadolu hareketine yaklaşırken, Güney sınırlarının güvenliğini, bölgenin, İtilaf Devletleri'ne karşı bir tampon bölge kimliğini kazanmasını ve Sovyet saygınlığının İslam Dünyası'nda yayılmasını amaçlayan Bolşevikler,²⁸ menfaat çatışması içine girdikleri eski müttefiklerine karşı Türk milliyetçileriyle anlaşmak zorunda olduklarının bilincindeydiler. Lenin'in, emperyalizme karşı bağımsızlık mücadelesi veren kişi ve kuruluşların sosyalizm adına desteklenmelerini öngören prensibi de bu bağlamda oldukça etkiliydi.²⁹

²⁴ Karşılıklı yazışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 63-72.

²⁵ Sovyetler, yayın organları *İzvestiya Gazetesi*'nde, Anadolu'daki kurtuluş hareketini, "Asya'daki ilk Sovyet ihtilali" olarak lanse etmeye çalışmışlardır. Bkz. Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 25.

²⁶ Çiçerin, 13 Eylül 1919'da yaptığı bir radyo konuşmasında, Anadolu'daki komünist unsurları teşvik edici bir hitapta bulunmuştur. *Doküman Vneşney Politikı*, Cilt III, Gospolizdat, Moskova 1959, s. 209; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 173.

²⁷ Kurat, s. 325; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s. 124-125; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 130-133.

Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987, s. 529; Boris Potkhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül 1991), ATAM Yayınları, Cilt II, Ankara 1996, s. 1078.

²⁸ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 15/Ek, s. 47-53; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 20-21; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 17; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 7.

²⁹ Lenin'in, bu önemli politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Viladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm-*

Nitekim saydığımız bu ve benzeri sebeplere binaen işbirliği teklifi öncelikle Moskova tarafından geldi ve üst düzeyde görev yapan bir Sovyet yetkili 1919 yılı ortalarında Havza'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal Paşa'ya birlikte hareket etme teklifinde bulundu.³⁰ Bunu, Sovyet Kafkas Orduları Başkomutanı Eliava'nın, Sivas Kongresi'nden sonra, İstanbul'daki gizli direniş teşkilatlarından Karakol Cemiyeti'ne benzeri bir teklif götürmesi izledi.³¹ 1919 yılı Ekim ayında, Balıkesir'e gelen üst düzeydeki bir Sovyet yetkilinin, 61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım (Özalp) Bey'e komünizme sahip çıkılması karşılığında külliyetli miktarda yardım önerisinde bulunması³² ile de Moskova'nın son konumu belirginleşmiş oldu.

Söz konusu girişimleri olumlu bulan Mustafa Kemal Paşa, Amasya'da bulunduğu sırada, en yakın silah arkadaşlarından Rauf (Orbay) Bey ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile istişare etti; Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa³³ ile İstanbul direnişinin önde gelen isimlerinden İttihatçı Karakol Cemiyeti'nin lideri Kara Vasıf Bey'i bilgilendirdi³⁴ Böylece, Türk milli direniş hareketinin lider kadroları arasında sağlam bir görüş alış-verişinde bulunulmuş oldu.

Sonuçta, uluslararası konjonktürün bu noktada düğümlenen doğal zorunluluklarını ve Sovyet Rusya'nın Ankara'nın karşı tezi olan Misak-ı Milli'yi³⁵ onayla-

Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979. Sovyet Devrimi'nin karizmatik lideri, bu siyasetinde başarılı olmuş ve desteklediği unsurları Sosyalizme kazandırmasını bilmiştir. Bunun yegane istisnası ise Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına verilen desteğin sonuçsuz kalmasıyla ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu realiteye temas edilecektir.

³⁰ Konuyla ilgili yorumlar hakkında bkz. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul 1962, s. 338; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s. 124; Mehmet Bora Perinçek, Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

³¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76.

³² Kazım Özalp, *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 74; *Balıkesir-Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çankılı'nın Kuvey-i Milliye Hatıraları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, 84-85, 93-94.

³³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, Emre Yayınları, Cilt I, İstanbul 1993, s. 92-94.

³⁴ *Nutuk*, Cilt I, s. 48.

³⁵ Misak-ı Milli, kısaca "Türk Bağımsızlık Projesi" olarak tanımlanabilir. 28 Ocak 1912 de son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilmiş, 17 Şubatta kamuoyuna duyurulmuştur. Her bakımdan özgür ve kendi bölgesindeki tüm Türkleri çatısı altında toplayan bağımsız bir Türkiye olgusunu idealize eder. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, (Devre: IV), Cilt I, İçtima: 11, 17 Şubat 1336, s. 143-146; *Yeniğün*, No: 86, 29 Teşrin-i Sani 1336; *Nutuk*, aynı yer; Orbay, Cilt II, s. 20-22; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 110-111; Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (Edit.: İsmail Kara), II. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, s. 162-163; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 540-541; Okyar, s. 290; Halide Edip Adıvar, *Turkey Faces West*, New Haven 1930, s. 176; Kuran, s. 611-612, 653; Mustafa Budak, *Misak-ı Milli'den Lozan'a*,

yan yaklaşımlarını tartan Türk milliyetçileri Bolşeviklerle anlaşmayı gerekli gördüler; Sovyet tarafının yayılmacı emelleri yüzünden başlangıçta soğuk baktıkları bu olguyu, içinde buldukları durumun güçlüğü nedeniyle ister istemez kabul etmek zorunda kaldılar ve ilk temasları kurmak üzere Kazım Karabekir Paşa ile Doktor Fuat Sabit (Ağacık) ve Doktor Ömer Lütfi Beyleri görevlendirdiler.³⁶ Kaldı ki, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 1919 yılı Eylülünde, Sovyetler'in ititihatçılara ilk kez işbirliği teklif ettiği ve meclis içindeki ititihatçıların tehdit olarak algılandığı dönemde, eski ititihatçı ve Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa'yı böyle bir işbirliği için görevlendirerek,³⁷ buldukları konumu daha önce de belli etmişlerdi. Merkez olarak Bakü'yü seçen ve bu amaçla Doktor Fuat Bey ile de birleşen Halil Paşa'nın,³⁸ çok geçmeden, hatırı sayılır ölçüde Sovyet yardımını deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırması,³⁹ taraflar için ilk ciddi tecrübe olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bu beraberliğe onay verirken, şiddetle ihtiyaç duydukları Sovyet yardımına bir an evvel kavuşmak ve Doğu sınırlarında istikrarlı bir ortam oluşturmak istiyorlardı. Böylece, önce askeri alanda güçlü bir irade ortaya koyabilecekler, sonra da, Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe etmelerini bekledikleri Batılı başkentleri, bu korkuyu koz olarak kullanmak suretiyle, bağımsızlığa dayalı Türk tezini kabul etmeye zorlayabileceklerdi.⁴⁰ Ankara için, Sovyet tarafı ile uzun vadeli bir ittifak söz konusu değildi; Moskova'yı Ankara'ya iten sebeplere dayanılarak yardım talep edilecek ve bu beraberlikten endişe eden Batılı güçlerin saf değiştirmesi sağlanacaktı.⁴¹ Bu nedenle, ne, görev verilen Halil Paşa'nın, ne de, arkadaşlarının, Asya'daki İngiliz sömürgelerinde isyan çıkarma yönündeki taleplerine olumlu cevap verilecekti.⁴²

İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası, V. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014, 588 s.; Turhan Ada, "Atatürk'ün Misak-ı Milli Stratejisi ve Bu Bağlamdaki Problematik Tartışmaların Analizi", *Yeni Türkiye*, Ankara 2017, s. 630-652.

³⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 110; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 94.

³⁷ Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkamı*, s. 8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 42; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınları, İstanbul 1958, s. 115-117.

³⁸ "Türk Komitesi" çatısı altında gerçekleşen bu birleşme hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 25: Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'ye 13 Nisan 1920 tarihli yazı.

³⁹ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 34, 178.

⁴⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 92-94; İngilizler, bu gerçeği de bilmekte ve değerlendirmekteydiler. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 13, s. 33.

⁴¹ Karabekir, aynı yer.

⁴² *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 4-2.

Kısaca ifade etmek gerekirse, çıkar ilişkilerine dayanan stratejik ortaklık, var olma mücadelesi veren Türk ve Sovyet tarafları için, bir gereklilik haline gelmiş, ancak, iki taraf da Batı ile bir denge kurmak istedikleri için, içtenlikle kurulmayan bu ortaklık, henüz başlangıç evresini yaşarken, büsbütün “siyasi” bir nitelik kazanmıştı.

Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlık prensibinden taviz vermeksizin beklediği yardımı alabilmek ve Moskova’ya, İtilaf Devletleri’ne karşı bir koz olarak kullanmak için Sovyet tarafına yakın bir görüntü vermek istiyor, bu maksatla, Ankara Hükümeti’nin güdümünde çalışacak sol oluşumlara manevra alanı açıyordu. Paşa, muhafazakar kamuoyunun bu bağlamda oluşabilecek tepkisini ortadan kaldırmak için, “İslam ile ters düşmeyen bir Bolşevizm” olgusu üzerine bina edilen ve “Yeşil Ordu” ismini taşıyan Ankara güdümlü bir teşkilatın kurulmasına onay vermişti. “Yeşil Ordu” imajı, bu olgu ile aynı paraleleymdi.⁴³

Mustafa Kemal Paşa, böyle bir yol takip ederken, komünizmin Anadolu’da yeri olamayacağına bilincindeydi.⁴⁴ Ancak, söz konusu tavrı takınırken haklı gerekçelere de sahipti. Bu bağlamda, Rusya ile bağlantısı kesilen Anadolu Yarımadası’nın sömürgeleşmesinden duyduğu endişe özellikle dikkat çekiciydi.⁴⁵ Paşa, bu nedenle, muhtemel bir dahili muhalefeti ve Sovyet tarafının doğabilecek şüphelerini ortadan kaldırmak için, algı operasyonuna dayalı “politik” bir yürüğe girmeye dahi hazırды. Yine aynı nedenlerle, bir tehdit olarak algıladığı Çerkes Ethem’in, Yeşil Ordu’nun silahlı gücü haline gelmesine dahi tanık olmuştu.⁴⁶ Ancak,

⁴³ Yeşil Ordu, Milli Mücadele dönemi Anadolu’sunun en güçlü sosyalist örgütüdür ve o döneme damgasını vurmuştur. Bu cemiyet, daha çok, İslami sosyalizm görüşünü savunan bir görüntü vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 1-6-1, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1920; *Nutuk*, Cilt II, s. 626-632; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 146-147; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, XI. Baskı, İstanbul, Atlas Kitabevi, s. 130; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985, s. 77. Örgütün kurucuları arasında, Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Şerif Matanof ve Şeyh Servet başı çekmekteydi. Bkz. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1975, Belge No: 92; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 63-68. Rıza Nur, hatıralarında, Yeşil Ordu’nun kuruluşu konusuna temas ederken, “*Yeşil Ordu meselesi, Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesini kolaylaştırmak için ihdas edilmiş bir yalandır.*” diyor. Bu oluşumun, bölgenin işgalini kolaylaştırdığı açıktır. Ancak, sırf bu nedenle böyle bir oluşuma izin verildiğini söylemek, bize göre, abartılı bir yaklaşımdır. Çünkü, ilgili dönemde, Ankara-Moskova itilafına güç kazandırmak için Ankara Hükümeti’nin farklı niteliğe sahip daha başka teşebbüsleri de söz konusu olmuştur. Krş. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41-42.

⁴⁴ Onar, Cilt I, Belge No 250; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 160.

⁴⁵ Tansel, Cilt III, s. 248.

⁴⁶ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41.

Paşa'nın temel çizgisinde asla bir sapma söz konusu değildi ve Milli Mücadele'nin başında belirlediği hedeflerine ulaşmak için istikrarlı yürüyüşünü devam ettirme azmi ve kararlılığı içindeydi.

Kafkasya'nın jeo-politik önemini arttıran bu gerçek, İtilaf Devletleri tarafından daha önce de değerlendirilmişti. Kaldı ki, İngiliz ve Fransız devlet adamları, Bakü petrollerini ellerinde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve muhtemel bir Ankara-Moskova yakınlaşmasına karşı bir ön tedbir olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurmuşlardı. İngiltere'nin Kafkasya temsilcisi Oliver Wardrop, Lord Curzon'a gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli telgrafta, bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyeceklerini belirtmişti.⁴⁷ Kaldı ki, Bolşevik Devrimi ile birlikte başlayan ve Moskova'yı ciddi şekilde zorlayan Batı destekli Beyaz Rus ordularının neden olduğu sorunlar, daha yeni yeni ortadan kalmaktaydı.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ve Anadolu hükümetini tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını bağımsızlık yolunda bir gereklilik olarak gördüğü için⁴⁹ sürecin 1920 yılının ilk aylarına rastlayan bu ilk evresinde, söz konusu projeyi akim bırakmak için harekete geçti. Milli Mücadele'nin lideri, bu amaçla, Azerbaycan ve Dağıstan yönetimleriyle temas kurmayı uygun buldu.⁵⁰ Ancak, Müttefikler tarafından bağımsızlıkları tanınan Kafkas hükümetleri, doğal olarak, uzlaşmaz bir tavır sergilediler. Bu bağlamda, Azerbaycan'da, iktidarı elinde bulunduran Müsavat Partisi ağırlıklı koalisyon idaresinin, Müttefiklerin yanında saf tuttuğu görüldü.⁵¹ Önceden planlanmış olmamasına rağmen Menşeviklerin egemen olduğu Gürcistan ile de uzlaşmaya çalışıldı fakat sonuç değişmedi.⁵² Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Kafkas uluslarına karşı Bolşeviklerle birlikte politika geliştirmeye karar verdi.⁵³

⁴⁷ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri* s. 137.

⁴⁸ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Documents on British Policy*, Londra, Seri: I, Cilt III, Belge No: 630; Edward Hallett Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi (1917-1929)*, (Çev.: Levent Cinemre), II. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015.

⁴⁹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt VI, 2001, s. 268; C. VIII, s. 271; *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 107; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 195

⁵⁰ Karabekir, aynı yer.

⁵¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 499-503.

⁵² Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas hükümetleri nezdindeki diplomatik girişimleri hakkında bkz. Sönel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 166, 167, 180-182; Cilt II, s. 60.

⁵³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 473-475; *a.g.e.*, Cilt I, s. 183.

Milli Mücadelenin önderleri, bu sırada, İstanbul Hükümeti'nin aleyhteki propagandalarıyla da mücadele etmekteydiler. Bu bağlamda, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi, kaleme aldığı bir fetva ile Milli Mücadele hareketini “en ağır cezayı hak eden bir isyan hareketi” olarak nitelendirmiş, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Doktor Adnan (Adıvar) Bey, Kara Vasıf Bey, Bekir Sami (Kunduh) Bey, Halide Edip (Adıvar) Hanım ve Ahmed (Alfred) Rüstem Bey'in idamlarına hükmetmişti;⁵⁴ Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı, “*Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların Bolşevik oldukları*” yolundaki söylentiler de gündemdeydi. İstanbul Hükümeti kuvvetleriyle direnişçilerin vuruşmasını öngören ve nihai hedefi İstanbul Hükümeti'nin tamamen İngiliz egemenliği altına girmesi olan bu çabaların⁵⁵ akim kalması için Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle, Ankara Müftüsü Rıfat (Börekcı) Bey tarafından bir karşı fetva çıkarılmıştı.⁵⁶

Diğer taraftan Karakol Cemiyeti adına Moskova'ya gönderilen ve kendisi gibi kişisel inisiyatifyle hareket ederek Sovyet Albay İlyaçef ile bir ittifak anlaşması imzalayacak kadar haddini aşan Baha Said Bey, Ankara Hükümeti için ciddi bir problem oluşturmaktaydı.⁵⁷ Ankara, çok geçmeden kendisi ile özel olarak ilgilenecek ve Doğu Cephesi'nde hapis yatmasını sağlayacaktı.⁵⁸

Sürecin bu evresi mercek altına alındığında sonuç olarak ortaya şöyle bir tablo çıkmaktaydı: Her şeyden önce, Anadolu'yu temsil eden Ankara ile Moskova merkezli yeni Sovyet hükümeti arasında ortak düşmanlar karşısında müşterek çıkar ilişkisine dayanan bir itilafın temelleri atılmaktaydı. Ankara, bu işbirliği sayesinde, ihtiyaç duyduğu yardımı elde etmeyi ve Sovyet kozunu kullanarak Batılı başkentleri kendi tezine yaklaştırmayı amaçlıyordu. Moskova ise Anadolu'yu, Batılı rakipleri karşısında bir tampon bölge olarak kullanmak ve kendi etki alanı içinde tutmak istiyordu. Ancak, her iki taraf da, muhatabının, Batılı ülkelerle işbirliğine

⁵⁴ *Peşam-ı Sabah*, No: 493-10923, 11 Nisan 1336; *Alemdar*, No: 480-2780, 11 Nisan 1336; Takvim-i Vekayi, No: 1336-3824, 11 Nisan 1336; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 647-648; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580; Okyar, s. 290; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 114-115; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, (Eser, Fasiküller Halinde Yayımlanmıştır), Maarif Vekaleti Matbaası, İstanbul 1940-1953, s. 2054; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 216-218; Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kırtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 148-150.

⁵⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 201, 214, 235.

⁵⁶ Onar, Cilt II, Belge No 461; *a.g.e.*, s. 213. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 648-649; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580

⁵⁷ Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 518-519, 638-640.

⁵⁸ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41.

girerek taraf değiştirmesinden ve kendisini yalnız bırakmasından korkmaktaydı. Karşılıklı güvensizlik ortamını besleyen en ciddi etken buydu. Kilit nokta ise Batılı müttefiklerin yanında yer alan Kafkasya bölgesiydi. Çünkü, tarafların işbirliği içine girebilmeleri için, öncelikle, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan eksenli Kafkas Seddinin yıkılması gerekiyordu. Ankara Hükümeti'nin lideri konumundaki Mustafa Kemal Paşa bu maksatla, Kafkasya'daki Sovyet nüfuzunu kabullenmek durumunda kalmış, Anadolu'nun kurtuluğu için buna razı olmuştu. Çünkü, bu seddi ortadan kaldıracabilecek askeri güc, Moskova'nın elindeydi.

2. Diplomatik Temasların Başlaması ve Bu Süreçteki Gelişmeler

İşte böylesi bir sürecin ve böylesine zor şartların tabii neticesi olmak üzere taraflar arasındaki işbirliğine yönelik ilk ciddi talep, doğal olarak, çok daha sıkışık durumdaki Türk tarafından geldi. Bu bağlamda, Milli Mücadele Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920'de Sovyet lideri Lenin'e bir mektup göndererek, Türk tarafının, Sovyetlerin Kafkas politikasına onay vermesi karşılığında Moskova'nın Ankara'ya aynı ve nakdi yardım yapmasını öngören bir teklif sundu. Mektupta en dikkat çekici nokta, Mustafa Kemal Paşa'nın, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Moskova'dan başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesini talep etmesiydi.⁵⁹ Sovyet Dışışleri Komiseri Çiçerin'in, 2 Haziran'da bu mektuba müspet cevap vermesiyle, taraflar arasındaki işbirliğinin temeli atılmış oldu. Mektup, "Ermenistan" ve "Kürdistan'da" birer plebisit talep etse de mevcut şartlar dahilinde, bir işbirliğine zemin oluşturabilecek nitelikteydi.⁶⁰

Ancak, bu noktaya kolay gelinmemiş, her bakımdan ihtiyaç içinde olan An-

⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Mülazım İbrahim Efendi tarafından Moskova'ya götürülen bu tarihi mektup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Tarih Kurumu Tevfik Byıkhoğlu Arşivi*, Belge No: 134; *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 60/Ek; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele'ye"*, s. 232, Belge No: 39; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 678; s. Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası*, Elif Matbaası, İstanbul 1965, 41-42; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 140; Tansel, s. 252; Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt II, Ankara, TTK Basımevi, 1973, s. 893-895; Saime Yüceer, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995, s. 89-90.

⁶⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 879, Dosya No: 10-2, Fihrist: 98-2, 98-3, 98-4; *Doküman Vneşney Politiki*, Cilt II, s. 404; Şimşir, aynı belge; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920; *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 430-50, 8 Ekim 1920, Açıkşöz, No: 61, 12 Temmuz 1336; *Albayrak*, No: 99, 5 Temmuz 1336; *Peşam-ı Sabah*, No: 685-11114, 1 Teşrin-i Sani 1336; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 5-6.

kara Hükümeti, Moskova'nın cevabını beklerken, ciddi bir taviz vermiş,⁶¹ Bolşevik Ordusu bu gelişme üzerine, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmişti. İşgal, Ankara'ya değil İtilaf Devletleri'ne yaklaşan Azerbaycan'daki Müsavat iktidarının, bazı Türk subaylarının da desteğiyle devrilmesini ve yerine Moskova güdümlü Gajinski ekibinin gelmesini sağlamıştı. İşgal karşısında ayaklanan Müslüman Tatarlar, Kızıl Ordu birliklerince şiddetle sindirilmişler ve 1500 kayıp vermelerine rağmen güvendikleri Ankara'dan hiç bir destek bulamamışlardı.⁶²

Çiçerin, mektubunda, bu tavize rağmen, Ankara Hükümeti'nin asıl maksadı olan "Sovyet yardımı" konusuna, Moskova'nın komünist olmayan ülkelere mesafeli yaklaşması, muhtemel bir Sovyet-Türk itilafının, Lenin'in, İngiltere ile yapmayı düşündüğü ekonomik işbirliği antlaşmasına engel olması ihtimali ve Ankara'nın geleceğinin belirsizliklerle dolu olması gibi sebeplerden dolayı temas etmemiştir.⁶³

1920 yazına bu konjonktür içinde girildi. Her ne kadar da Türk tarafının verdiği teminat üzerine gerçekleşmiş olsa da, Kafkasya'da varlığını hissettiren Sovyet gücü, Haziran ayında, Ankara'nın, kendisini, büyük bir yalnızlık içinde hissetmesine neden oldu; Moskova'ya güvenilemeyeceği fikri yaygınlık kazandı. Bu noktadan hareket eden Türk milliyetçileri, Misak-ı Milli'nin realize edilmesi ve Doğu Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması için Taşnak idaresindeki Ermenistan'a harekât düzenlemeye karar verdiler. Bu girişimin temel hedefi, stratejik öneme sahip Kars Ardahan ve Artvin'in kurtarılmasıydı.⁶⁴ Söz konusu gelişmeden de anlaşılacağı üzere, karşılıklı güvensizlik olgusu, ikili ilişkileri şekillendiren en ciddi dinamik idi.

Ankara'nın mesajını alan Moskova, tarafları birbirlerine yaklaştıran konjonktürün etkisi ve Türk tarafının gösterdiği başarılı direniş sayesinde, 3 Haziran 1920 tarihinde, Ankara'ya, "Çiçerin" imzalı bir mektup gönderdi. Zor durumda bulunan Ankara, taraflar arasındaki işbirliğinin önemine vurgu yapan ve kararı verilen taarruz hareketinin tehirini talep eden bu mektuba,⁶⁵ yalnız olmadığını anlamının

⁶¹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920.

⁶² *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 13-16, Fihrist: 118; Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'ye 13 Nisan 1920 tarihli yazı. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 75; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 674-681; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 138.

⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız II", *Belleken*, Cilt XXX, Sayı: 117, s. 129; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi, Savaş Yayınları*, Ankara 1990, s. 179.

⁶⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 248-249; Kuran, s. 662; Tansel, Cilt III, s. 285.

⁶⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 77-78. Bu, Çiçerin'in, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği ilk

sevinci içinde, 20 Haziran'da olumlu yanıt verdi.⁶⁶ Bu “*yapıcı*” yaklaşımların bir sonucu olarak Ankara Hükümeti'nin 5 Mayıs 1920 tarihli kararı ve Sovyet tarafının onayı ile,⁶⁷ başkanlığını Dışişleri Vekili Bekir Sami Bey'in yaptığı bir Türk heyeti, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderildi. 69 gün sürecek olan bu yolculuğun amacı, Sovyet Rusya ile bir işbirliği antlaşması yapmaktır. Heyet içinde Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve İbrahim Tali (Öngören) Bey gibi etkin ve güçlü isimler de vardı.⁶⁸ Heyet yola çıkarken, Rus Halk Komiserliği Sovyeti'nin 13 Mayıs 1920 tarihli tamimi ile Rusya dahil bütün Doğu Müslümanlarına “özgürlük” talep etmesi ve “Türkiye'nin taksimine” karşı olduklarını beyan etmesi, bu bağlamda büyük önem taşımaktaydı.⁶⁹ İstanbul basınının liberal görüşleriyle öne çıkan gazetesi İkdâm da, Ankara'nın Sovyet politikasına destek vermektedir.⁷⁰

Ancak, meclis içinde yapılan tartışmalar, Ali Şükrü ve Tunalı Hilmi Beyler başta olmak üzere bazı milletvekillerinin Moskova'ya derin bir güvensizlik içinde olduklarını gösteriyordu.⁷¹ Bu bağlamda arkadaşlarını ikna etmeğe çalışan⁷² ve siyasi demeçlerin yanında fiili müdahaleye de ihtiyaç duyulduğunu değerlendiren Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle, Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk

mektup değildi. Sovyet Hariciye Komiseri, TBMM açılmadan önce de Paşa'ya bir mektup göndermiş ve bu sürecin ilk işaretlerinden birini vermişti. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, Belge No 133/Ek., s. 386.

⁶⁶ Onar, Cilt II, Belge No 887 *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 7.

⁶⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, II. Baskı, Ankara 1995, s. 48.

⁶⁸ Bekir Sami Bey ve arkadaşlarının, Lara'dan Erzincan'a yaylı araba ile hareket ettiklerine dair 25 Mayıs 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge No:105-1; *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 77; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 128; Kuran, s. 659; Kandemir, s. 45-47; Metin Özdemir, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986, s. 13; Eroğlu, s. 163; *Kurtuluş Savaşımız, (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 67; Hamit Aliyev, “Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlanmasında Rolü”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 911; Gottard Jaeschke, *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1939, s. 56; Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973, s. 181.

⁶⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 29, 13 Mayıs 1920; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 77-78.

⁷⁰ *İkdâm*, No: 8359, 22 Mayıs 1336.

⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 14, 11 Mayıs 1336, s. 257-261.

⁷² Mustafa Kemal Paşa, tereddüde düşen milletvekili arkadaşlarını ikna edebilmek için, Ankara'nın tüm maddi ihtiyaçlarını karşılamaya hazır olduklarını açıklayan Bolşeviklerle ortak düşmana karşı birlikte hareket ederlerken Türk Millî Kültürü ile bağdaşmayan komünizmi benimsemek mecburiyetinde olmadıklarını ifade etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 26, 139-140 v.d.

birlikleri, “müşterek menfaatler” görüntüsü altında tekrar harekete geçti; 1 Ağustos'ta Kızıl Ordu ile ilk teması sağladı;⁷³ 14 Ağustos'ta ise Kızıl Ordu'nun ilerlediği Nahçıvan'a kadar uzanan bölgede denetim sağladı. Bu, Kafkas Seddi'nin ikili işbirliği ile yıkılması anlamına geliyordu.⁷⁴

Bu şartlar dahilinde, 7 maddelik kapsamlı bir yol haritası ile yola çıkan Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyet,⁷⁵ 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaştı⁷⁶ ve pek de makul rakamlar içermeyen bir acil askeri yardım listesi⁷⁷ ile 24 Temmuzda, Çiçerin ve Ermeni asıllı yardımcısı Karahan ile görüştü. Fakat, olumsuz ve uzlaşmaz bir tavır takınan bu ikilinin görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine⁷⁸ Lenin ile temas kuruldu. Sovyet Devrimi liderinin “yapıcı” teşvikleri⁷⁹ ile 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma taslağı hazırlandı ve taraflarca parafe edildi.⁸⁰ Ankara Hükümeti, İngiliz-Fransız itilafını yıkmak için Fransa'ya yaklaşmaya çalışırken, Moskova, Kilikya bölgesi ile ilgili olarak 20 Mayıs 1920 tarihinde, Fransızlarla 20 günlük bir bırakışmaya imza attığında dahi endişelenmiş,⁸¹ Türk tarafının İslamcı-Turanlı eğilimler içinde olduğunu savunmuş,⁸² fakat sonuçta ortaya böyle bir irade koymuştu. Ancak, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami Bey'i çağırtan Stalin, söz konusu metnin uygulamaya geçirilmesinin ve yapılacak yardımın, Bitlis ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesine bağlı olduğunu bildirdi.⁸³ Açıkça ifade etmi-

⁷³ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 6-1.

⁷⁴ İlgili süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 208; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 264-272.

⁷⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 3, 3-1; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 50

⁷⁶ *A.g.e.*, Cilt II, s. 111; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 78; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele’ye”*, s. 247-248.

⁷⁷ Listede 200 uçak, 200.000 tüfek v.b. karşılanması güç talepler ileri sürülüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 100.

⁷⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 75-84; Tengirşenk, s. 152, 158; Atay Akdevelioğlu ve Baskın Oran, *Türk Dış Politikası (1919-1989)* (Edit. Baskın Oran), Ankara, İletişim Yayınları, 2001, s. 167; Armaoğlu, “1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya”, s. 896.

⁷⁹ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 91-94; Tengirşenk, s. 162-163.

⁸⁰ *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 91-101; Tengirşenk, s. 179-181; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 102-103; Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 38; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004, s. 169.

⁸¹ *Nutuk*, Cilt II, s. 608-610; Tengirşenk, s. 152, 250; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 579-580.

⁸² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 149.

⁸³ *A.g.e.*, s. 106-111, 122; Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş* (Edit.: Taylan Sorgun), II. Baskı, Kamer Yayınları, İstanbul 1997, s. 329; Kuran, s. 660; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve*

yor olsa da Stalin'in bu yaklaşımının ardında Moskova'nın umutla imzalanmasını beklediği Sovyet-İngiliz ticaret antlaşması da vardı.⁸⁴ Ankara heyetinden önce Moskova'ya giden ve kendi inisiyatifleriyle hareket ederek yararlı olmaya çalışan Enver Paşa, Doktor Fuat Sabit, Cemal Paşa ve Halil Paşalar da Sovyet yöneticilerinin bu yaklaşımlarıyla karşılaşmışlardı.⁸⁵

Dış politik endişeler sebebiyle takınlan bu tavrı,⁸⁶ Bekir Sami Bey'in Meclis Başkanlığı'na gönderdiği 30 Ağustos tarihli raporu ile öğrenen Türk tarafı,⁸⁷ Moskova'nın yaklaşımını tepkiyle karşıladı.⁸⁸ İlk Sovyet elçilik heyetinin Ankara'ya geldiği Ekim ayının ilk haftasına⁸⁹ kadar sorun etkisini yitirmeyince, Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim 1920 tarihinde Bekir Sami Bey'e gönderdiği talimatta, Sovyet tarafının olumsuz yaklaşımını şiddetle eleştirdi, Misak-ı Milli'den taviz verilemeyeceğini ve kesin tavır takınmanın gereğini vurguladı.⁹⁰ Bu hareket tarzı, Batılılaşmayı savunan ve Moskova ile işbirliğini benimseyen milletvekillerinin üzerinde uzlaşma halinde oldukları bir politika idi.⁹¹ Milli Mücadele'nin yaygın organı niteliğindeki

Dış Politika, Cilt II, s. 12-21; Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 581; Tansel, Cilt III, s. 252; Aptulihat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964, s. 80. Bu üç şehir, o dönemde, günümüz idari taksimatına göre daha geniş bir alana sahiptiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1998, 258 s..

⁸⁴ Tengirşenk, s. 164-170; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁸⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, "Tarihi Mektuplar", *Tanin*, No: 4454-408, 18 Ekim 1944; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 60-67; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 81-83,91-92; Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkani*, s. 10-13, 21-24; Kandemir, s. 69-71.

⁸⁶ Ali Fuat Cebesoy, Sovyet tarafının bu yaklaşımını, yapmayı tasarladıkları Sovyet-İngiliz ticaret antlaşmasına bağlamaktadır. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 155.

⁸⁷ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 43-5, 43-6; Tengirşenk, s. 146-171; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 105-111.

⁸⁸ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra No: 3913, Belge No: 17-1, 17-2; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 84, 16 Teşrin-i Evvel 1336, s. 158-187; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 115; Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 83; Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 185-186.

⁸⁹ Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Kömünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 201.

⁹⁰ Rus delegasyonu ile yapılan antlaşmanın tetkik edildiği ve Ermenilere terk edilecek hiçbir arazinin olmadığı hakkında Bekir Sami Bey'e verilen talimat: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge No: 17-1, 17-2; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 273, Dosya No: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 375-377; Onar, Cilt II, Belge No 945; *İkdam*, 4 Mart 1337; Tengirşenk, s. 190-194; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 112-116; Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, s. 67.

⁹¹ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 129.

Hakimiyet-i Milliye de, “onurlu işbirliği” olarak nitelendirebileceğimiz bu politikaya paralel bir çizgi takip etmekteydi.⁹²

Bekir Sami Bey’in diplomatik heyetinde yer alan Yusuf Kemal Bey, meclisin 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda, hem, bu son gelişmeleri kısaca özetledi, hem de, takıncakları tutum hakkında meclisi bilgilendirdi.⁹³ Anlaşılan O ki, Moskova’nın gelenekselleşmiş, Ermeni yanlısı politikası ne denli aktif ise Türk tarafının Milli Mücadele’ye şekil veren bağımsızlık ideali de o kadar güçlüydü...

3. Yayılımcı Sovyet Emelleri ve Ankara’nın Yaklaşımı

Sürecin tam bu noktasında kesilen diplomatik temaslar, Sovyet tarafının Türkiye üzerinde odaklanan siyasi emellerini yeniden ateşledi. Ankara Hükümeti’nin çaresizliği, İstanbul Hükümeti’nin yalnızca isimden ibaret olan tüzel kişiliği, Moskova’yı bu yaklaşıma teşvik etmişti.

Bu bağlamda, 10 Eylül 1920 tarihinde, Enver Paşa’ya yakınlıklarıyla bilinen, Halil Paşa, Salih Zeki ve Fuat Sabit’in önderliğinde Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası kuruldu.⁹⁴ Her zaman olduğu gibi o günlerde de, Ankara’nın, Bolşevik yönetiminin yayılımcı emelleri hakkında ciddi tereddüt ve endişeleri vardı. komünizm propagandasının ülke içinde hızla yayılması, bilhassa, Bolşeviklerin, ordu içindeki propagandaları, TBMM Hükümeti’nin kuşkularını artırmıştı. Kaldı ki, 1-10 Eylül tarihleri arasında Bakü’de düzenlenen, Enver Paşa’nın da katıldığı Moskova güdümlü I. Doğu Halkları Kurultayı’nda, “Komünist Anadolu” idealine açıkça vurgu yapılmıştı.⁹⁵ Kurultay Başkanı Zinovyev, Ankara’ya, yalnızca İngiliz tehdidi nedeniyle destek olacaklarını, “...bunun başka türlü olacağı bir zamanın da geleceğini...”, Moskova’ya teslim olmadan destek sağlamaya çalışan Ankara temsilcisi Mahmut Şevket (Esental) Bey’in yanında pervasızca ifade etmişti.⁹⁶ Bu günlerde, III. En-

⁹² *Hakimiyet-i Milliye*, No: 64, 9 Eylül 1920.

⁹³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 85, 17 Teşrin-i Evvel 1336, s. 176-187.

⁹⁴ Paul Dumont, “Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi’nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921”, *Birikim*, Mart 1980, s.44; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 43-52.

⁹⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 55, Sıra No: 5874, Belge No: 55-1, 55-5; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁹⁶ Kurultayın toplanması ve Sovyet tarafının yaklaşımı hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 4-1; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 16-40; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 153, 156, 157; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41; Kuran, s. 676; Kandemir, s. 95-96.

ternasyonal'in, Anadolu dışındaki komünist yapılanmaları, Anadolu dahilindeki benzerleriyle işbirliğine çağırıldığı, herkes tarafından hesaba katılan bir husustu.⁹⁷

Mustafa Suphi'nin Türkiye İştirakiyyun Teşkilatı, yukarıda bahsedilen Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası gibi, kongrenin sona erdiği tarihte, 10 Eylül de kurulmuştu.⁹⁸ Bu, her iki gücün de, Moskova tarafından koordine edildiklerini gösteriyordu.

Ancak, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, her şeye rağmen, Sovyet Rusya ile ittifak yapmak istiyor, Kuzeyden gelecek yardıma duydukları derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu'daki Komünist propaganda ve örgütlenmelere müsamaha gösteriyor ve fakat bu faaliyetleri izlemeyi de ihmal etmiyorlardı.⁹⁹ Böylece, Sovyet Rusya adına Anadolu'da etkin olan "gerçek" komünistlerin Ankara Hükümeti'nin denetimi altına faaliyet göstermeleri söz konusu oluyordu.¹⁰⁰

Bu tablo, TBMM çatısı altında yararlı olmaya çalışan milletvekilleri için sindirilmesi güç bir realiteydi. Misak-ı Milli'yi benimsemiş ve Milli Mücadele uğruna her türlü fedakarlığı göz almış böyle bir topluluğun oldukça reaksiyoner tavırlar içine girmesi de kaçınılmazdı. Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın sağduyulu yaklaşımları neticesinde, çoğunluğun hislerine tercüman olan bir meclis kararı alınmış ve bir nebze de olsa tepkilerin sınırlı kalması sağlanmıştı.¹⁰¹

Taraflar böylesine hassas bir zeminde iken, 1920 Eylülünde, Ankara'ya gönderilen iki yüz kişilik ilk Sovyet diplomatik kurulunun, beraberinde beş yüz kilo altın ve bütün Anadolu'nun telsiz şebekesiyle donatılmasına yetecek kadar ekipman getirdiği görüldü. Bu durumun Türk tarafı üzerinde yarattığı etki çok büyük oldu.¹⁰² Bolşeviklerin, muhtaç durumdaki Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları karşısında gizleme gereği bile duymadıkları "Komünist Anadolu" propagandaları ile

⁹⁷ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Bellelen*, Cilt XXXV, Sayı: 140, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 624-629; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 218-224

⁹⁹ Tevetoğlu, s. 221 v.d.; Ali Rıza Biçer, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000, s. 139-146.

¹⁰⁰ Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007, s. 39-40.

¹⁰¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210

¹⁰² Kandemir, s. 95-96.

eş zamanlı olarak gönderdikleri bu yardımın Türk tarafınca reddedilme gibi bir lüksü mevcut değildi.

Ancak, ortada, propagandalarından vazgeçmeden kendisine yaklaşmak isteyen Moskova karşısında, Anadolu'nun bağımsızlığını hedefleyen bir Ankara vardı. Mustafa Kemal Paşa, Moskova ile işbirliğini onaylarken, hükümet otoritesinin dışında sol teşekküller tarafından temsil edilen ikinci bir otoriteye müsaade edemeyeceklerini, Mustafa Suphi'ye yazdığı 13 Eylül 1920 tarihli cevabî mektupta bizzat ifade etmiş ve bu konuda Ali Fuat Paşa'yı da bilgilendirmişti.¹⁰³ Kaldı ki, Suphi'nin Türk esirlerden oluşan 1.500 kişilik askeri birliği ile Ankara'da bir hükümet darbesine hazırlandığına ilişkin raporlar da gündemdeydi.¹⁰⁴

Ankara Hükümeti'nin, komünist propaganda yapan yayın bütün teşekkülleri kapatma yetkisi, beklendiği üzere, bu günlerde alındı ve uygulandı.¹⁰⁵ Ayrıca, henüz sürecin ilk evresinin yaşandığı bu dönemde Dağıstan'daki mücadelesi ile Ankara Hükümeti'nin elini güçlendiren, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa ile Ankara-Moskova ilişkilerinin sağlıklı bir yörüngeye oturmasında önemli yararlıklar gösteren Halil Paşa'nın, ittihatçı eğilimler içine girerek keyfi hareket etmeye başlamaları üzerine Ankara ile ilişkileri kesildi,¹⁰⁶ Ankara'nın bu tavrından sonra duran Sovyet yardımına ihtiyaç duyan Kazım Karabekir Paşa'nın¹⁰⁷ muhalefetine rağmen, Türk tarafı adına hareket etmelerinin önlenmesi amacıyla, Talat, Enver ve Cemal Paşalara karşı da benzeri bir tavır takınıldı.¹⁰⁸

Ankara, bu şekilde, başarılı bir siyaset izliyor, küçük tavizler vererek Sovyet

¹⁰³ *Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi*, Belge No: 152; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 471-475; Tevetoğlu, s. 223-225. Tevetoğlu'nun verdiği bilgilerden, Mustafa Kemal Paşa'nın, Mustafa Suphi'nin mektubuna 2 ay sonra cevap verdiği anlaşılıyor.

¹⁰⁴ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2/4, Fihrist: 4-2; Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 6-1, 6-2; Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 26-8, 26-9, 40-3, 40-4, 40-5, 40-6.

¹⁰⁵ *Takvim-i Vekayi*, No: 3972, 4 Teşrin-i Evvel 1336; Kandemir, s. 127.

¹⁰⁶ Enver Paşa hakkında tahrir ve BMM Riyasetinin 30 Mayıs 1920 tarihli cevabı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10 A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 244. Kazım Karabekir Paşa, anılarında, Halil ve Nuri Paşaların, aynı gece içinde, İngilizlerden kaçarak birlikte çalışmaya başlamalarını, İngiliz çıkarlarına hizmet eden provokatif bir gelişme olarak yorumluyor. Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 3.

¹⁰⁷ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 49.

¹⁰⁸ Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilgili maddenin değiştirilmesi hakkında Kazım Karabekir Paşa imzalı ve 24 Haziran 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge No: 96-1; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 208.

tarafını yönlendiriyor, temel prensiplerine ise bütün benliği ile sahip çıkıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu politikayı “*Ruslar, dahili hidemat ile memleketimizi ellerine geçirmek istiyorlar. Kayıtsız şartsız Rus tabiyeti demek olan dahildeki Komünizm gaye-i işarıyla tamamen aleyhimizdedir.*” diyerek açıkça gerekçelendirmişti.¹⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği milliyetçi önderlerin Sovyet yayılmacılığına karşı takip ettikleri politika şu esasa dayanmaktaydı: Sovyet Rusya'yı kuşkulandırmadan onların yayılmacı emellerine engel olmak ve beklenen yardımı elde etmek...

Nitekim, bir süre sonra, bu maksatla, ülkedeki komünist eğilimleri kontrol altına almak için kapatılan Yeşil Ordu'nun¹¹⁰ yerine, Sovyet temsilcisi Upmal'in ilgili talebi¹¹¹ ile de eşzamanlı olarak, 18 Ekim 1920'de Resmi Türkiye Komünist Partisi'ni kurduruldu.¹¹² Bu ilişkiler bağlamında, Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya yakın olabilmek için merkezini Bakü'ye taşıyan Moskova güdümlü Türkiye İştirakiyyun Teşkilatı'nın lideri Mustafa Suphi'nin destek teklifine muhatap oldu.¹¹³ 22 Kasım 1920 tarihli meclis kararı ile de Ali Fuat Paşa'nın başkan, Tevfik Rüştü (Aras), Fuat (Carm) ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beylerin ise üye olarak iştirak et-

¹⁰⁹ *Türk Tarih Kurumu Tevfik Byıkhoğlu Arşivi*, Belge No: 152.

¹¹⁰ Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte, gizli bir ihtilal cemiyetine dönüştüğü için Yeşil Ordu Cemiyeti'ni kapatmıştır. Bkz. *Nutuk*, Cilt II, s. 41; Özalp, Cilt I, s. 174. Paşa'nın bu tavrında, Yeşil Ordu'nun, Çerkes Ethem'i askeri kanadı olarak yapılandırmaya çalışmasının da etkisi vardı. Bkz. Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 76. Bu bağlamda, Sovyet tarafının, Çerkes Ethem'i Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kullanma ihtimali de söz konusuydu. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 89. Çerkes Ethem'in anti-Kemalist unsurları yanına çekmek için kendisine Bolşevik süsü vermesi ise olaya başka bir boyut katmaktaydı. bkz. Dumont, s.48. Mustafa Kemal Paşa ile birkaç defa temas kurmuş olan ünlü Sovyet Generali Frunze, Çerkes Ethem'in Bolşevizmi çağrıştıran yaklaşımlarıyla ilgili olarak, Ankara Hükümeti'ni ön plana alarak, Ethem'i sahiplenmemeyi tercih etmiştir. Bkz. Mihail Vasilyevic Frunze, *Türkiye Anıları* (Çev.: Ahmet Ekeş), Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s. 101.

¹¹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 22 Kasım 3 Ocak 1337, s. 146-161; Upmal, söz konusu talebini, Kazım Karabekir Paşa'ya bizzat iletmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 66, 5 Ekim 1920; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 169; Kandemir, s. 127.

¹¹² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 1-6-1, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1920; Özalp, Cilt I, s. 174; Onar, Cilt II, Belge No 950, 954. Mustafa Kemal Paşa bu bağlamda Ali Fuat Paşa ayrıntılı açıklamada bulunmuştur, bkz. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 472-475, 509-511; Özalp, Cilt I, s. 173; Adıvar, *Türkin Ateşle İmtiham*, s. 131 v.d.; Kandemir, s. 90-101; Tevetoğlu, s. 303-305; Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 107- 108; Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 35; Ersal Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s. 241.

¹¹³ Atatürk'ün Bütün Eserleri, İstanbul, Kaynak Yayınları, Cilt IX, İstanbul 2002, s. 328; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 44.

tikleri bir heyet “Sovyet rejimini incelemek” üzere Moskova’ya gönderildi.¹¹⁴ Türk ulusal direnişinin lideri böyle bir tutum içindeyken, ihtiyaç duyulan Sovyet yardımını¹¹⁵ ve “*Bolşevik taraftarı bir siyasetin öldürücü mahiyetinden habersiz*”¹¹⁶ olduğunu düşündüğü Moskova yanlısı Halk Zümresi’nin temayüllerini hesaba katmaktaydı. Meclis içinde, ayrıca, yaklaşık 40 kişiden oluşan, Enver taraftarı, güçlü bir grup da mevcuttu.¹¹⁷ Mustafa Kemal Paşa, bu süreç içinde Kazım Karabekir Paşa’nın da üzerine düşeni yaparak yayılmacı bir niyet beslemedikleri konusunda Sovyetlere güvence vermesini istiyordu.¹¹⁸

Ankara Hükümeti, bu noktada, attığı tüm adımlara rağmen, iki taraf arasındaki güven sorununun etkisiyle, yakın geçmişte örneğini verdiği bir tavır tekrar ortaya koydu ve ertelenmiş olan Kafkas Taarruzunu gerçekleştirilmeye karar verdi; bu esnada, ikili ilişkiler, son derece kırılgan bir zeminde seyretmekte, her an, yeni bir gelişme, olağan kabul edilmekteydi.

Kafkasya’da konuşlanan Sovyet ordusunun Misak-ı Milli’ye yönelik muhtemel bir taarruzunu önlemek amacıyla güden bu hareket başlamadan, Mustafa Kemal Paşa, öncelikle bölgedeki Müslüman milislerden faydalanmak istemişti;¹¹⁹ Ayrıca, Ermeni meselesi konusunda görevlendirilen Sovyet diplomatik kurulunun Ankara’ya gelişine kadar hareketi tehir etmeyi gerekli görmüş, TBMM içindeki muhalefete¹²⁰ ve Enver Paşa’nın aksi yöndeki telkinlerine¹²¹ rağmen kararını değiştirmemişti.¹²²

Gösterilen bu esnekliğe Ermeni sorunu bir müddet sonra daha da derinlik kazandı. Bolşeviklerin, Ermeni bölgelerinde görevlendirilmek üzere Ermenilerden

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi ve konuyla ilgili meclis tartışmaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VI, İçtima: 101, 22 Kasım 331336, s. 1-17; Tefrik Rüştü Aras, *Atatürk’ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 205.

¹¹⁵ Onar, Cilt II, Belge No 929; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 255.

¹¹⁶ Onar, Cilt II, Belge No 930. Bu grup, o sırada gizli bir ihtilal cemiyetine dönüşen Yeşil Ordu’ya paralel bir politika takip ediyordu. Bkz. Yılmaz, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 97. Mustafa Kemal Paşa, ileriki aşamalarda, siyasi manevralarla bu iki unsuru birbirinden ayıracaktır. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 100.

¹¹⁷ Karaman, s. 38-39.

¹¹⁸ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 49.

¹¹⁹ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 717.

¹²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 211-213.

¹²¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 40-41.

¹²² *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 717-718.

oluşan silahlı müfrezeler kurduklarına ilişkin haberler Ankara'ya gelmeye başladı.¹²³ Ermeni mezalimi karşısında iştiyakla beklemesine rağmen, Batılı devletler ile kurulacak bir yakınlaşma ihtimali karşısında Doğu Harekatı'nı erteleyen Ankara Hükümeti,¹²⁴ bu sırada kendi kaderi ile baş başa kaldı. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ile "Batı", tavrını belli etmiş,¹²⁵ 20 Mayıs bırakışması sonrası umutla beklenen Türk-Fransız yakınlaşması¹²⁶ yerine, 8 Haziran'da tekrar silaha başvuran¹²⁷ ve Kilikya Ermenilerini isyana teşvik eden bir "Fransa" figürü ortaya çıkmıştı.¹²⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın, ulusal basının tepkiyle karşıladığı bu gelişmeler¹²⁹ karşısında, Türk milletine hitaben yayınladığı 2 Temmuz 1920 tarihli bildirisi ile İtilaf Devletleri'nin Türk Milletini yok etmeye karar verdiklerini vurgulaması¹³⁰ mevcut durumun tek kelimelik özeti idi. TBMM'nin, Sevr Antlaşmasına imza atanları, "Vatan Haini" ilan etmesi¹³¹ ise Anadolu'daki bağımsızlık idealini gösteren önemli bir gelişmeydi.

Nitekim, Sovyetlerin General Vrangeli ile savaş halinde olmasını fırsat bilen Ankara Hükümeti'nin 20 Eylül 1920 tarihli emri ile izin verilen Doğu Harekatı, sekiz gün sonra başladı.¹³² Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'in Sovyet makamlarını bilgilendirdiği ve hatta desteklerini de talep ettiği hareket kapsamında¹³³ Ermenistan'a giren Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri, kısa

¹²³ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 35-115, Fihrist: 14-1.

¹²⁴ Kazım Karabekir Paşa, Ermeni mezalimi karşısında iştiyakla beklemesine rağmen, Batılı devletler ile Ankara arasında doğabilecek bir yakınlaşma ihtimalini düşünerek Ermeni hareketinin ertelenmesini talep etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'dan olumlu cevap almıştı. Harekatın bu döneme sarkması, açıkça, bu sebebe dayanmaktaydı. Bkz. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 59; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 715-717. Sovyet tarafı da, muhtemel bir Ermenistan hareketuna olumsuz yaklaşığını ifade etmişti. Bkz. *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 37.

¹²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 135-136; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 52; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 129-130; Ali Türkogeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 126; İnal, s. 2065.

¹²⁶ *Nutuk*, Cilt II, s. 608-610.

¹²⁷ *Nutuk*, Cilt II, s. 610, Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580.

¹²⁸ *Harp Tarihi Dairesi Arşivi*, Belge No: 5/7723, Dosya No: 228.

¹²⁹ Örnek olması açısından bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 207, 12 Haziran 1921.

¹³⁰ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 24/3038; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 38, 5 Temmuz 1920.

¹³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 213-217.

¹³² Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 272; Okyar, s. 291.

¹³³ *Nutuk*, Cilt II, s. 652; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 118-119.

sürede Sarıkamış ve Kars'ı da kapsayan geniş bir alanı ele geçirdi.¹³⁴ Aynı şekilde, 22 Aralıkta, Çiçerin'e, işbirliğine vurgu yapan bir nota verilmiş¹³⁵ iken, Ermeni tarafı ile 27 Aralık 1920'de, Gümrü (Alexandropol) Antlaşması imzalandı ve Bolşevik etkisine giren Erivan hükümetinin Sevr Antlaşması'ndaki imzası geri çekildi; bu, Türk tarafının, Kafkas Taarruzu ile hedeflediği amaca ulaşması demektir. Ankara'nın gücünü gösteren söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin '93 Harbi'nde kaybettiği topraklar geri alınırken, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Elazığ ve Sivas illerinin Türk toprağı olduğu gerçeğı onaylanıyordu.¹³⁶

Böylece, ikili işbirliğini düşünerek hareket karşısında sessiz kalmayı tercih eden Sovyet tarafının TBMM içindeki itibarı artmakta,¹³⁷ muhatabını dikkate alarak hareket ettiğini sürekli olarak ortaya koyan Ankara, süreç içinde ortaya koyduğu hassasiyet ile Moskova ile aynı paralelde yer almak istediğini açıkça göstermekteydi. Harekatın başladığı günde dahi aynı olgu söz konusu olmuş, 28 Eylül'de, Moskova'da bir araya gelen Türk ve Sovyet temsilcileri, bu atmosferin etkisini yansıtan müzakerelerde bulunmuşlardı.¹³⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın bildirisini yayınladığı 2 Temmuz 1920'de ise Çiçerin'in işbirliğini vurgulayan mektubu Ankara'ya ulaşmış,¹³⁹ Paşa 22 Ekim tarihli cevabı mektubunda yine işbirliğini öne

¹³⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No: 176; Onar, Cilt II, Belge No: 937, s. 192; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422 ve İçtima: 76, 30 Eylül 1336, s. 449; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 71, 1 Teşrin-i Sani 1920; *Vakit*, No: 1070, 10 Kasım 1336; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 272-282; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 181-187; *Nutuk*, Cilt II, s. 652-654; Özalp, Cilt I, s. 172; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 96; Okyar, s. 291; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 381-382; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 269; Tansel, Cilt III, s. 139.

¹³⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422.

¹³⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 2-12-2, Fon Kodu: 930-2-0-0, 15 Kasım 1921; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161; *İkdam*, No: 8512, 17 Kasım 1336; *Alamdar*, No: 690, 17 Kasım 1336; *Nutuk*, Cilt II, s. 652-654; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 188-193; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 282, 283, 290; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 121, 122; Rıza Nur, Cilt III, s. 96; Okyar, s. 291; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, s. 67, 68; Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, s. 198-199; Suat Bilge, *Güç Kömşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 63.

¹³⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161.

¹³⁸ Sovyet tarafının onayı ile Enver Paşa'nın da iştirak ettiği, ancak ağırlığını hissettirmesine rağmen sonuçları üzerinde pek de etkili olamadığı bu önemli toplantı hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-296, Fihrist: 4, 4-1, 4-3: III. Fırka Kumandanlığı'ndan Paşa'dan Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 19 Kasım 1920 tarihli yazı.

¹³⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 534, Dosya No: 544-A/156, Fihrist: 2.

çıkaran ifadelere yer vermişti.¹⁴⁰ Bu arada Enver Paşa da Anadolu hareketinin lideri olabilmek için fırsat kollamaktaydı.¹⁴¹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Moskova Dostluk Antlaşması'nın hemen öncesine karşılık gelen bu süreçte, Ankara Hükümeti, Anadolu üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışan Moskova ile muhatap olmak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda, Enver Paşa ve bazı eski ittihaçı figürler, kimi komünist unsurlarla birlikte, Moskova ile aynı düzlemde yer almışlardı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, içinde buldukları şartların güçlüğüne ve bu şartları istismar eden Moskova yönetimine rağmen, birkaç göstermelik uygulama istisna tutulursa, Moskova'nın yayılmacı politikalarına karşı koymuşlar, Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duymalarına rağmen, daima bağımsızlık yanlısı bir politikayı esas almışlardı. Ankara Hükümeti'nin bu evrede imza attığı başarılı Kafkas Taarruzu, söz konusu realitenin en çarpıcı göstergesi olmuştu.

4. Dostluk Antlaşmasına Giden Yolda İkili İlişkiler

Önemli sonuçlar doğuran Gümrü Antlaşması'ndan sonra, Sovyet tarafı, ikili işbirliğine duyduğu ihtiyacı yansıtan yaklaşımlar içine girerek¹⁴² Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey'e bir milyon altın ruble verdi¹⁴³ ve güçlenen Anadolu'nun, bağımsız Kafkasya ideali uğruna Müttefiklere yaklaşmasının söz konusu olduğu bir zeminde,¹⁴⁴ duyduğu tedirginliğe¹⁴⁵ rağmen, Mustafa Suphi ve 15 arkadaşının 28 Ocak 1921'de boğularak öldürülmelerine ilişkin haberi iki ay gizledi.¹⁴⁶ Mos-

¹⁴⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 25.

¹⁴¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, Cilt I, s. 89-90.

¹⁴² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 152 v.d.; Özalp, Cilt I, s. 186,187 v.d..

¹⁴³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 104; Kuran, s. 672; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 543; Hamit Aliyev, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül 1991), Cilt II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1235.

¹⁴⁴ Bu söylenti o dönemde Kafkas milletleri arasında oldukça güçlüydü. Sovyet tarafı, bu söylentilerden ciddi biçimde rahatsızlık duymaktaydı Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 502 v.d..

¹⁴⁵ Karabekir, Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkani, s. 83; Edward Hallett Carr, *A History of Soviet Russia*, Cilt III, Londra 1966, s. 303.

¹⁴⁶ Türk komünistlerinin en tanınmış olan Mustafa Suphi, 28 Aralık 1920'de, Sefir Mdivani'nin kafilesiyle girdiği Anadolu'da devrimci bir lider gibi yoğun biçimde komünizm propagandasına başlamıştır. Halkın ve Ankara'nın tepkileri neticesinde gerginliği azaltmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Sınır dışı edilerek Trabzon'dan Batuma'ya gönderilirken Yahya Kaptan'ın adamlarından Faik Reis ve arkadaşlarınınca, 28 Ocak akşamı, bindiği motorun Sürmene açıklarında basılmasıyla, adamlarıyla birlikte öldürülmüştür. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 3-24-3, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1923; *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-28, Fihrist: 30, 30-1; *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-

kova Hükümeti'nin, 5 Ocak 1921'de Dağıstan'a bağımsızlık vermesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın, Lenin'e, aynı tarihte bir teşekkür mektubu göndermesi, bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer gelişmeydi.¹⁴⁷

Bu esnada, Bolşeviklerin, diplomatik alanda da benzeri bir tavır içine girdikleri gözlemlenmekteydi. Nitekim, Sovyet Rusya'nın Ankara Temsilcisi olarak, ılımlı kişiliğiyle göze çarpan Mdivani atanmış,¹⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa da, Moskova Büyükelçiliği görevine, uzlaşmacı bir isim olan Ali Fuat Paşa'yı getirmişti.¹⁴⁹ Ancak, Anadolu'nun sabrını zorlayacak kadar yoğunlaşan komünizm propagandaları¹⁵⁰ ile Ankara'nın tepkilerini çekecek olan yeni temsilcinin görevi çabuk sona erecek ve makamını ve "görevini" halefi Natsarenus'a¹⁵¹ devredecekti.¹⁵²

28, Fihrist: 30, 30-1; Kazım Karabekir'den Vali Hamid'e 2 Ocak 1921 tarihli yazı; 3 Ocak 1921'de Vali Hamid'den Karabekir'e, 3/4 Ocak 1921'de Karabekir'den Vali Hamid'e yazı: Samih Çoruhlu, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 15 Temmuz 1966, Tefrika: 15; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 49-52, 257; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 194, 416; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 125; Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", s. 639, 642-644. Konuyla ilgili çalışmalarını tanıyan Mete Tunçay, Mustafa Suphi'nin öldürülüşünde Kazım Karabekir Paşa ve Trabzon Valisi Hamid Bey'in önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980, s. 59. Yahya Kaptan, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmek üzere Batum'da toplantı düzenlediği dönemde ve bu olaydan kısa bir müddet sonra, meçhul bir fail tarafından öldürülmüştür. Krş. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 452-459; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 125; Karabekir, aynı yer. Enver Paşa'nın, Anadolu'ya girebilmek için, Yahya Kaptan ile yakın işbirliği içinde olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 416; Karaman, s. 30-32; Kuran, s. 677.

¹⁴⁷ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 59/17364; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 134, 17 Ocak 1337, s. 314.

¹⁴⁸ Mdivani, güven mektubunu, Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Mart 1921 tarihli kabulünde arz etmişti. *Hakimiyet-i Milliye*, no: 125, 6 Mart 1921. Mdivani, henüz görevine başlamadan, Kars'ta görüştüğü Yusuf Kemal Bey ile Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalara son derece ılımlı yaklaşmıştır. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 152-153.

¹⁴⁹ Karşılıklı atamalar hakkında bkz. Cebesoy, aynı yer; *Nutuk*, Cilt II, s. 674; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 213. Cebesoy, askerlik mesleğini tercih etmesi sebebiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın görev teklifini, Paşa ile olan münasebetlerinin bozulmaması için kabul ettiğini ifade ediyor. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 516-517.

¹⁵⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 587, Dosya No: 6/116, Fihrist: 39; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 156, 195, 204 v.d.; Kandemir, s. 95, 102, 103.

¹⁵¹ Natsarenus'un propaganda faaliyetleri hakkında örnek olmak üzere bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151/269, Fihrist: 27.

¹⁵² Semyon Ivanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Burçak Yayınları, İstanbul 1967, s. 34. 1921 yılı Kasım ayı ortalarında, Natsarenus da benzer sebeplerle görevden alınacak, fakat Moskova, bu gerçekçeyi, kamuoyu ile paylaşmayacaktır. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 354, 17 Teşrin-i Sani 1921; Karabekir, Natsarenus'un, Ankara Antlaşması'na engel olmadığı için görevden alındığı yolundaki söylentileri gerçekçi bulmamıştır. Bkz. Karabekir, s. 332.

Yukarıda vurgulanan olumlu gelişmeler, bir süre sonra, taraflar arasındaki gerginliğin büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Sonunda Yusuf Kemal Bey'in başkan olduğu ve her türlü diplomatik temas hususunda kendisine Heyet-i Vekile tarafından tam yetki verilen bir Türk diplomatik heyeti,¹⁵³ 1920 Aralığında Moskova'da çalışmalarına başladı.¹⁵⁴ Aynı günlerde Meclis kürsüsüne çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın sosyalizmi onaylamamakla birlikte kapitalizme şiddetle karşı çıkan halkçı bir duruş sergilediği görüldü.¹⁵⁵ Çünkü, tüm olumlu gelişmelere rağmen Türk tarafı hala Sovyetlerle anlaşmak zorundaydı;¹⁵⁶ TBMM çatısı altındaki milletvekilleri de bunun bilinci içerisindeydiler.¹⁵⁷

İşte, taraflar, böyle birbirlerine yaklaşmış iken ve ufukta bir anlaşma zemini görünmekte iken, gittikçe güçlenen Sovyet askeri kuvveti Kafkasya yönünde hızla harekete geçerek Gürcistan'ı ilhak etti.¹⁵⁸ Bize göre, bu gelişme ile, Mustafa Kemal Paşa'nın, Sovyet yardımı mukabilinde Moskova'nın Kafkas politikasına onay vereceğine ilişkin teminatı Moskova tarafından bir kez daha kullanılıyordu.

Sovyet Rusya, Türk tarafından, beklediği, "güvenilir komşu" tavrını göremediği için yumuşama sürecine rağmen böyle radikal bir teşebbüse imza atmıştı. Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiliz hükümetinin, Ankara ile Moskova'yı birinden ayıracak faaliyetler içine girmesi,¹⁵⁹ Bolşeviklerin, Ankara'nın, Müttefiklerle anlaşması olasılığından duydukları endişe¹⁶⁰ ve 14 Ocak 1921'de Lenin'le görüşen Pontus yanlısı bir Rum heyetinin temas ve faaliyetleri,¹⁶¹ Sovyetleri böyle davranmaya itmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın başarıyla oynadığı

¹⁵³ Tengirşenk, s. 199, 203.

¹⁵⁴ Mdivani'nin olumlu yaklaşımlarından sonra Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur, Kemalistlerin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal), Askeri Danışman Saffet Bey ve Sefir Ali Fuat Paşa'nın da içinde bulunduğu kurul, Aralık 1920'de yola çıkmış, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.19..8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 131, 132, 178; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 106; Kuran, s. 662. Heyet üyeleri arasında yer alan Rıza Nur, yol izlenimlerini, hatıratının 108-112 sayfalarında ayrıntılı biçimde anlatıyor.

¹⁵⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XIV, İçtima: 120, 11 Aralık 1337, s. 428.

¹⁵⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 42-43, 48.

¹⁵⁷ Bkz. Hariciye Vekaleti Vekili Muhtar Bey'in meclise hitabı: *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 148-161.

¹⁵⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 196; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 164; Gela Guniava, *XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 130; Eroğlu, s. s. 163.

¹⁵⁹ Onar, Cilt II, Belge No 964.

¹⁶⁰ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 37.

¹⁶¹ Onar, Cilt II, Belge No: 1012.

Sovyet kozundan ve I. İnönü Savaşı (9-11 Ocak) ile başlayan Türk ilerleyişinden¹⁶² etkilenen Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin,¹⁶³ 25 Ocak tarihli açıklaması ile Ankara Hükümeti'nin temsilcisini delege olarak kabul edeceğini bildirmesi ve hatta daha da ileri giderek bağımsız bir ülkenin lideri gibi hareket etmeye başlayan Mustafa Kemal Paşa'nın¹⁶⁴ tepkiyle karşıladığı Sevr Antlaşması'nda¹⁶⁵ revizyona gitme kararı alması da Sovyet tarafını etkilemişti.¹⁶⁶ Savaştan sonra Türk birliklerinden saf dışı edilen "Çerkes Ethem" olgusu¹⁶⁷ ve Bekir Sami Bey önderliğindeki bir Türk heyetinin katılımı ile başlayacak olan Londra Konferansı¹⁶⁸ gibi olgular da bu tabloya eklenince Moskova'da ki güvensizlik sendromu büsbütün derinleşmekteydi.

Özgüveni artan Mustafa Kemal Paşa artık Sovyet Rusya ile işbirliğini iki bağımsız gücün yakınlaşması olarak nitelendirebilmekte ve komünizmi benimsemek zorunda olmadıklarını söyleyebilmekteydi. Nitekim, son gelişmeler, hem karşılıklı güvensizlik ortamından, hem de, daha önce verilen teminatlardan beslenerek şekillenmişti.

Sürecin bu evresi hakkında kısa bir yorumda bulunmak gerektiğinde, ilk olarak, kendilerini ikili işbirliğine götüren şartların ciddiyetini dikkate alan tarafların, lüzumlu buldukları bazı tavizleri uygulamaya koydukları görülmektedir. Bu bağlamda, Türk tarafı, konumu gereği daha radikal adımlar atarak Moskova'nın Kafkasya üzerindeki yayılcı politikasına onay vermek zorunda kalmış ve muhatabı üzerinde "güvenilir komşu" imajı oluşturmaya çalışmıştır. Ankara'nın Anadolu eksenli direniş gücüne ihtiyaç duyan Moskova ise Mustafa Kemal Paşa ve arka-

¹⁶² *A.g.e.*, Cilt II, Belge No: 934, s. 191; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 133, 13 Ocak 1337, s. 280-282; *Nutuk*, Cilt II, s. 732, 734; Özalp, Cilt I, s. 171-172; Okyar, s. 287-289; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 155; Kuran, s. 687.

¹⁶³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 107, 13 Şubat 1921; *İkdam*, No: 8569, 19 Kanun-ı Sani 1337.

¹⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa, I. İnönü Savaşı'ndan sonra, Moskova-Ankara ilişkisini, "bağımsız iki devletin yakınlaşması" olarak tanımlayabilmekte, komünizmin, Türk Milli Kültürü ile bağdaşmayacağını açıkça ifade edebilmekteydi. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139-140.

¹⁶⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt II, İçtima: 19, 22 Mayıs 1336, s. 22.

¹⁶⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt I, İçtima I, İnikad 144, Celse I-II, 4 Şubat 1337, s. 366-379; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 151.

¹⁶⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 106-108.

¹⁶⁸ *A.g.e.*, Cilt III, s. 156; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 158; Kuran, s. 688; Heyet üyelerinin tespiti hakkında bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt I, İnikad: 144, 4 Şubat 1337, s. 366-367; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VIII, İçtima: 142, 1 Şubat 1337, s. 38-39. Tengirşenk, s. 208-213.

daşlarının anti-komünist yaklaşımlarından rahatsız olan kamuoyunu rahatlatmak için bu yöndeki haberleri perdeleme yoluna gitmiştir. Sovyet tarafı, ayrıca, direniş gücünü ispatlayabilen bir Ankara ile işbirliği yapabileceğini de uyguladığı politikalarıyla ortaya koymuştur.

B. Stratejik İşbirliği Ve Türk Tarafının Geçmiş Anımsatan Politika Değişikliği

1. Moskova Dostluk Antlaşması'nın İmzalanması ve Sovyet Yardımları

Böyle kritik bir süreç devam ederken, şiddetle ihtiyaç duyduğu Sovyet desteğini kaybetmemek ve Sovyet Rusya ile uzlaşma içinde hareket etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, bu amacına ulaşabilmek için, Batum'un boşaltılmasına ve Gürcistan'ın tamamen Bolşevikleşmesine onay veren bir yaklaşım içine girdi.¹⁶⁹ Bu sırada, Ankara Hükümeti'nin yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, Türk ordusunu, Sovyet Kızıl Ordusu ile özdeşleştiren makaleler yayınlanmaktaydı.¹⁷⁰

1 Mart 1921 tarihinde imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması,¹⁷¹ Türk tarafının bu politikası üzerinde güçlendirici bir etki yaptı. Mustafa Kemal Paşa, kendileri gibi Batı'nın hedefinde yer aldıklarını ifade eden tam yetkili Afgan Elçisi Sultan Ahmed Han'ı, itina ile ağırlayarak Moskova'ya mesaj verdi; Afgan Büyükelçiliği'nin bayrağını da bizzat kendi göndere çekti.¹⁷² Bundan sonra gözler, doğal olarak, hedefteki bir başka ülkeye, Sovyet Rusya'ya çevrilecek ve Doğu eksenli bir beraberlikten en fazla endişelenen ise Asya'daki sömürgeleri dolayısıyla İngiltere olacaktır. I. Dünya Savaşı'ndaki destansı Medine Müdafası ile dikkat çeken Fahreddin (Türkkan) Paşa'nın, aynı günlerde, Ankara Hükümeti tarafından Kabil Büyükelçisi olarak tayini ise Londra'yı derinden etkileyecekti.¹⁷³

¹⁶⁹ Damar Arkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961, s. 219; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 64-66; Guniava, s. 139-144.

¹⁷⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 108, 14 Şubat 1920.

¹⁷¹ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, s. 70; agg, No: 143, 24 Mart 1921; *Yeni Gün*, 25 Nisan 1921; Tengirşenk, s. 218-219; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Özalp, Cilt I, s. 187; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 157. Bu tarihten sadece birkaç gün önce, 28 Şubat 1921'de, benzeri şartları taşıyan Rus Afgan Antlaşması imzalanmıştı. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 335-337 v.d..

¹⁷² Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 199 ve eki, s. 486, 488; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 166, 22 Nisan 1921.

¹⁷³ *A.g.e.*, Cilt IV, Belge No 98, s. 241-246; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 357, 390 v.d.. İngilizler, bu tayin ile, Ankara'nın, bölge Müslümanları üzerinde yönlendirici olmasından endişe duymuşlardır.

Bütün bu olguları ve işbirliğine duyulan ihtiyacı dikkate alan Sovyet lideri Lenin, Türk taleplerini seslendiren bir antlaşmaya onay vermek zorunda olduğuna kanaat getirerek, 19 Şubat'ta Moskova'ya ulaşan Türk heyetini¹⁷⁴ çeşitli bahanelerle oyalayan ve Ermeni meselesi ve Batum konusunda Türk tezine aykırı bir tutum sergileyen Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın tavır değiştirmelerini sağladı.¹⁷⁵ Bu bağlamda, Enver Paşa'nın da ısrarlarına¹⁷⁶ paralel olarak, Türk heyeti, özellikle Batum ve Nahcivan konusunda tavizkar bir tutum takınmaya başladı, Yusuf Kemal Bey de Londra'da bulunan Ankara Hükümeti heyetinin, Moskova'yı hesaba katarak teenni ile hareket etmesini istedi.¹⁷⁷ Sürecin olumlu yönde evrilmesine, Sovyet yardımı için bir dostluk antlaşmasını çözüm olarak sunan Stalin'in de önemli, yapıcı katkıları oldu.¹⁷⁸

Gelinen bu noktada, toplanması gündemde olan Londra Konferansı'nın etkisiyle, temel programları olan Misak-ı Milli¹⁷⁹ yolunda "İtilaf Devletleri'yle anlaşarak¹⁸⁰ Kafkasya'da ihtilal çıkarabilen bir Türkiye" ihtimalinden endişelenen Bolşevikler,¹⁸¹ Ankara'dan önce davranarak Gürcistan'a girdiler.¹⁸² 8 Martta da, Çiçerin aracılığı ile, böyle bir yakınlaşmadan duydukları rahatsızlığı diplomatik bir dille vurgulayan bir notayı Mustafa Kemal Paşa'ya verdiler.¹⁸³ Bunun ardından, gelişmeyi tepkiyle karşılayan ve savunmaya geçen Gürcü yönetimi ile Ankara

¹⁷⁴ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178, 189-194; Tengirşenk, s. 215, 216.

¹⁷⁵ Sovyet tarafı, İngilizlerle bir ticaret antlaşması imzalayacaklarını ve bu nedenle Ankara ile ittifak kuramayacaklarını ifade etmiş ve Ankara Hükümeti'nin Anadolu'daki komünistlere şiddet uyguladığını vurgulamıştır. Süreçle ilgili olarak bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178-189; Tengirşenk, s. 216-222; Tefik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, İstanbul, Cilt I, 1945, s. 21; Akdevelioğlu ve Oran, s. 172; Tansel, s. 70. Tengirşenk, hatıratının belirtilen bölümlerinde, Enver Paşa'nın da müzakerelere iştirak ettiğini, ancak, Türk tarafı lehine değil Moskova'nın çıkarları doğrultusunda çalışan bir diplomat gibi hareket ettiğini ileri sürüyor. Bu noktada, Selim Sabit Karaman da aynı vurgulamalarda bulunuyor. Bkz. Karaman, s. 108-109.

¹⁷⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, "*Tarihi Mektuplar*", *Tanin*, No: 4454-415, 25 Ekim 1944.

¹⁷⁷ Heyetin tutumu ve Yusuf Kemal Bey'in tavrı hakkında bkz. Tengirşenk, s. 227.

¹⁷⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 201-2013; Tengirşenk, s. 216; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 150-152.

¹⁷⁹ Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, meclis kürsüsünde bu hususu kuvvetle vurgulamış, Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti'ni temsilen katılan Bekir Sami Bey'e, konuyla ilgili kesin talimat verildiğini ifade etmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IX, İçtima: 5, 10 Mart 1337, s. 47, 65-68

¹⁸⁰ Batılı basın organlarının bir bölümü, bu dönemde, şartları hafifletilmiş bir Sevr Antlaşması'nı, taraflar için makul bir çözüm olarak göstermekteydi. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 118, 25 Şubat 1921; *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 423-810, 25 Şubat 1920; *Vakit*, No: 1130, 30 Ocak 1921.

¹⁸¹ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, Dosya No: VI/I, Belge No: 3054; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 80, s. 233.

¹⁸² Şimşir, aynı yer.

¹⁸³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 112, 18 Şubat 1921.

arasında Moskova karşıtı bir uzlaşa ortaya çıktı.¹⁸⁴ Bunun sonucunda, Türk tarafı, hem Ardahan ve Artvin'i işgalden kurtardı, hem de bizzat Gürcistan'ın talebi üzerine, 11 Mart 1921'de Batum'u kontrol altına aldı.¹⁸⁵ Askeri hareketini, "geçici bir işgal" olarak tanımlayan Ankara'nın,¹⁸⁶ bu girişimiyle, Moskova'yı, istediği şartları taşıyan bir işbirliği antlaşmasına çekmek istediği açıktı. Sovyet tarafının en büyük endişesi ise kendisi için hayati önemi olan Grozni petrolerinden mahrum kalmaktı.¹⁸⁷

Sonuçta, iki tarafın temsilcileri, 26 Şubat 1921'de, Haritonenka Sarayı'nda tekrar bir araya geldiler.¹⁸⁸ Türk ve Sovyet delegelerinin gerçekleştirdikleri bu ilk resmi temas¹⁸⁹ neticesinde, 16 Mart 1921 tarihinde, Moskova'da parafe edilen 24 Ağustos 1920 tarihli metin esas alınmak suretiyle, Moskova Dostluk Antlaşması (Muhadenet Ahidnamesi) imzalandı.¹⁹⁰ Sürecin bu şekilde sonuçlanmasında yapıcı tavrıyla Sovyet diplomatları yönlendiren Lenin'in ciddi etkisi tartışma götür-

¹⁸⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 196.

¹⁸⁵ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 80, s. 233; Özalp, Cilt I, s. 172-173. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 210-215; *Nutuk*, Cilt II, s. 656; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 164; Kuran, s. 672-673.

¹⁸⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 149, 12 Mart 1337, s. 418.

¹⁸⁷ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, Dosya No: VI/I, Belge No: 3036/A

¹⁸⁸ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 189. Cebesoy, toplantıda, Karahan'ın yerine, "Rus'tan daha Rus" dediği Türk Asıllı Hariciye Komiseri Celalettin Korkmazof'un yer aldığını belirtiyor.

¹⁸⁹ İlgili müzakere süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 147-150, 154-157.

¹⁹⁰ Aslı Fransızca olan antlaşmanın Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış orijinal metni ve ilgili belgeler hakkında bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dosya No: 431148, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 247.674..10; *Dokümentü Vneşney Politiki*, Cilt III, s. 597 v.d; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 257-261; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, İstanbul 1929, s. 103, 104, 107; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 142, 25 Mart 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 194-195; Tengirşenk, s. 229-230; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 226-230; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, s. 345-357; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 157; Özalp, Cilt I, s. 222; Kuran, s. 685; Gürin, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68; Kamuran Gürin, "17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 181; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 34-36; Armaoğlu, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", s. 10-11; Antlaşmanın tam metni için bkz. Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt II, Özdilek Matbaası, Lefkoşe 1987, s. 185-191; Akdevelioğlu ve Oran, s. 173-174. Antlaşma tarihi, kayıtlara, "16 Mart" olarak işlenmiştir. Türk tarafı, böylece, İstanbul'un işgal edildiği tarihe kinayeli bir cevap vermek istemiş; Sovyet tarafı da, aynı gün imzalanan Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması nedeniyle Londra'nın muhtemel tepkilerini dikkate alarak hareket etmiştir. İlgili referansların bazılarında bu husus ifade edilmektedir. Antlaşma, Batum'u kapsadığı için Batum milletvekillerinin doğal tepkisi ile karşılaşmıştır. Örnek olarak bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53, 21 Temmuz 1337, s. 332. Antlaşma, TBMM tarafından, 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147-161.

mez bir gerçektir.¹⁹¹ Sovyet devriminin lideri, bu tavrıyla, Ankara'yı kaybetmek istemediğini göstermekteydi. Durumun farkında olan Türk heyetinin, gündemdeki Londra Konferansı'nı kullanarak, Ankara-Batı yakınlaşmasından endişe eden Sovyet tarafını etkilemiş olduğu da bilinmekteydi.¹⁹² Heyetin, Misak-ı Milli vurgusu ise bu bağlamda ifade edilmesi gereken diğer bir realiteydi.¹⁹³

Bolşevikler, bu antlaşma ile her şeyden önce, Kafkasya'daki fiili durumu resmileştirmişler, Gürcistan da Ermenistan gibi Sovyetleşmiş, Kars ve Ardahan'ı alan Ankara'nın bölgenin kilidi konumundaki Batum'u boşaltması sağlanmıştır. Genel olarak, "Misak-ı Milli" üzerinde bir mutabakatın sağlandığı da söylenebilir.¹⁹⁴

Antlaşmayla birlikte ortaya çıkan bu olumlu atmosfere rağmen Sovyetler, Türk tarafının öne sürdüğü "İttifak Antlaşması" teklifini, İngilizlerle imzalamayı düşündükleri ticaret antlaşması'nı düşünerek geri çevirdikleri gibi, Ankara gibi, Batı ile büsbütün köprüleri atmak istemedikleri için, çözümü, yapılacak gizli bir antlaşmada bulmuşlardır.

Buna karşılık, Türk tarafı, Gümrü'yü ancak 23 Nisan'da boşaltmış, şehirdeki silahların gelecekte kendisi için bir tehdit unsuru olabileceğini düşünerek, cephanelikleri havaya uçurmuştur.¹⁹⁵ Bu da, doğal olarak, Moskova'nın tepki göstermesine neden olmuştur.¹⁹⁶

Karşılıklı güvensizlik olgusunun, imzaların atıldığı günlerde bile geçerli olduğunu gösteren bu örneklerle rağmen, taraflar, yine çizilerini korumuşlar, Çiçerin ile Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa tarafından imzalanan gizli antlaşma ile Türk tarafına iki tümene yetecek kadar silah ve on milyon altın ruble verilmesi öngörülmüştür.¹⁹⁷

¹⁹¹ Abdulla Amardanoviç Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı (1911-1923)*, (Çev. Ataol Behramoğlu), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 207. Ankara merkezli sosyalist eğilimli Yeni Gün Gazetesi'nin ve gazetenin kurucusu Yunus Nadi'nin (Abahoğlu) sürece desteği dikkat çekicidir. Örnek olarak bkz. *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 423-810, 22 Şubat 1921.

¹⁹² Tengirşenk, s. 227; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 185 v.d..

¹⁹³ Kuran, s. 662.

¹⁹⁴ Onar, Cilt II, Belge No: 684, s. 34; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 226-230; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 165-166; Kuran, s. 672-673. Türk birliklerinin Batum'dan çekilmesi sırasında, 20 Mart 1921 tarihi itibarıyla, Türk ve Sovyet birlikleri arasında, yer yer çatışmalar yaşanmış, Türk tarafından 4 subay ve 26 er şehit olmuş, 46 er kaybolmuş, 26 er de yaralanmıştır. Bkz. Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 214-215.

¹⁹⁵

¹⁹⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 201-203; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele'ye"*, s. 372.

¹⁹⁷ Sovyet tarafının yerine getirdiği bu vaadi hakkında bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178-195; Müderrisoğlu, s. 546. Sovyet tarafı, Ankara gibi İtilaf Devletleri ile ilişkilerini siyasi bir zemine oturtmak istediğinden Moskova

Antlaşmanın imzalandığı günlerde toplanan Londra Konferansı'nda (21 Şubat-12 Mart)¹⁹⁸ Ankara Hükümeti'ni temsil eden heyetin başkanı Bekir Sami Bey'in kişisel inisiyatifini kullanmak suretiyle, Kafkasya'da Sovyet karşıtı bir blok oluşturabilmek için,¹⁹⁹ İngiliz Fransız ve İtalyan temsilcileriyle yaptığı ikili antlaşmalar, sürecin bu evresinde Ankara'da tepkiyle karşılandı.²⁰⁰ Yapılan antlaşmaların Ankara-Moskova ilişkilerini sekteye uğratacak kadar problemlili olduğunu ifade eden milletvekilleri,²⁰¹ tek dayanaklarının Sovyet Rusya olduğunu düşünerek,²⁰² Bekir Sami Bey'in İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmesi yolunda oldukça ısrarcı oldular.²⁰³ Çiçerin'in muhatabı Ali Fuat Paşa'ya sert bir nota vermesine dahi neden olan tartışmaları,²⁰⁴ bastırmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, görevde kalmasını uygun bulmadığı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in²⁰⁵ yerine, eksen değiştirmesinden çekindiği Sovyet tarafına²⁰⁶ yakınlığı ile bilinen Yusuf Kemal Bey'i getirdi;-²⁰⁷Paşa Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'ndeki bir mülakatı ile de Moskova'ya güvence verdi.²⁰⁸ Türk tarafının bu tavır, Bekir Sami Bey'in Misak-ı Milli müdafaası²⁰⁹

Dostluk Antlaşması'na imza koyduğu gün İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalamıştır. *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt I IV, s. 607 v.d.; Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68.

¹⁹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147-161; *Nutuk*, Cilt II, s. 770, 772. Londra Konferansı, Türk tarafının, başarısı ile sonuçlanan I. İnönü Savaşı'ndan sonra endişeye kapılan İngiltere tarafından organize edilmiştir. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 156; Özalp, Cilt I, s. 97, 173; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş, 1912-1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970, s. 293; Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, İkdam Matbaası, İstanbul 1924, s. 69.

¹⁹⁹ Tengirşenk, s. 208-213; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 157, 170, 171.

²⁰⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 126/Ek. 2, s. 343-349; *İkdam*, No: 8626, 19 Mart 1337; *İkdam*, No: 8630, 23 Mart 1337; *İkdam*, No: 8631, 24 Mart 1337; *İkdam*, No: 8637, 30 Mart 1337; *Vakit*, No: 1249, 30 Mayıs 1337; *Açıksöz*, No: 138, 20 Mart 1337; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 171; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164-165; *Nutuk*, Cilt II, s. 784-792; Ali Türkgeldi, s. 139-140; Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Cilt I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 226; Kuran, s. 688-689.

²⁰¹ Örnek olması açısından bkz.. Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 156, 157, 171.

²⁰² *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147.

²⁰³ Arıkoğlu, s. 216.

²⁰⁴ *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt III, s. 589 v.d..

²⁰⁵ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164; Kuran, s. 690.

²⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa, konferans devam ederken kaleme aldıkları telyazılarıyla bu endişelerini paylaşmışlardı. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 221-224.

²⁰⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 197, 26 Mayıs 1921; Kuran, s. 690.

²⁰⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 99, 6 Şubat 1921. Gazete, bu dönemde, iki sayfadan oluşan, tek yapraklı ve fakat güçlü bir yayın organıydı.

²⁰⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 126, 7 Mart 1921; *Alemdar*, No: 786, 26 Şubat 1337; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164.

karşısında, Anadolu'nun parçalanması konusundaki tezlerin tartışıldığı Londra Konferansı'nı²¹⁰ değil, Sovyet işbirliğini önemseydiğini göstermekteydi ve Londra tarafından da dikkatle izlenmekteydi.²¹¹

Bununla birlikte, iki odak arasındaki ilişkiler, dikkat çektiğimiz nedenlerle, devam eden evrede de istenilen düzeye çıkamayacak, antlaşmanın akdi sonrası ortaya çıkan Yunan taarruzu sebebiyle Türk tarafının gücü hakkında şüpheye düşen Moskova yönetiminin, II. İnönü Savaşı'nın (26 Mart-31 Mart) neticesinin alındığı 1921 Nisanına²¹² değin Anadolu'ya hiçbir ciddi yardımda bulunmayacağı görülecektir. Türk tarafı beklediği yardıma, mütakamil anlamda, ancak, Türk tarafının zaferiyle sonuçlanan Sakarya Savaşı'ndan (23 Ağustos-13 Eylül) sonra kavuşacaktır.²¹³

Bu bağlamda, Sovyet tarafı, Ankara Hükümeti'ne otuz bin altın,²¹⁴ bin altın ruble,²¹⁵ yüz bin altın lira,²¹⁶ dört milyon altın ruble²¹⁷ gibi hatırı sayılır ölçüde nakdi yardımda bulunacak²¹⁸ ve önemli miktarda askeri malzeme gönderecektir.²¹⁹ Aynı şekilde, 27 Nisan'da, Novorosisk'den Ankara'ya, çok miktarda cephanе arzı

²¹⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 72, s. 188-198; İnal, s. 1735; Kuran, s. 688.

²¹¹ Şimşir Cilt III, Belge No 126/Ek. 2, s. 341-349.

²¹² Onar, Cilt II, Belge No: 1019, s. 249; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt X, İçtima: 34, 16 Mayıs 1337, s. 296-306; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 146, 4 Nisan 1921; *Açüksöz*, No: 151, 3 Nisan 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 776; Özalp, Cilt I, s. 175-176; Okyar, s. 287-289; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 164. İkinci İnönü Savaşı, Ankara'yı revize edilmiş ağır bir barış antlaşmasına zorlamak isteyen Yunan saldırısı üzerine başlamıştı. Örnek olarak bkz. Kuran, s. 688. Yunan basını, II. İnönü Savaşı'ndan sonra, ya top yekun seferberlik ilan edilmesi ve ya savaşa son verilmesi yönünde iki seçenek üzerinde ısrarcı olmuştur. Konuyla ilgili bilgi artıran ulusal basın organları hakkında örnek olarak bkz. *İkdam*, No: 8657, 19 Nisan 1337; *Açüksöz*, No: 161, 17 Nisan 1337.

²¹³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, Cilt I, İstanbul 1980, s. 184.

²¹⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 107, s. 299; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XI, 2003, s. 126, 130 v.d. ; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 155 ve 170, 13 ve 28 Nisan 1921.

²¹⁵ Onar, Cilt II, Belge No 1025.

²¹⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 25.

²¹⁷ O sırada Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey tarafından Sarıkaşım'a iletilen bu meblağ hakkında bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 234; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 201; Müderrisoğlu, s. 546.

²¹⁸ Ahmed Bedevi Kuran, hatıratında, bu konudan bahsederken, "Antlaşma sonrası, Yusuf Kemal Bey, altın torbalarıyla yüklü hususi bir trenle Moskova'dan döndü." diyor. Bkz. Kuran, s. 663. Türk-Sovyet ilişkileri konusunda uzman olan Prof. Dr. Mehmet Saray, Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ile yaptığı mülakatta, Buhara Cumhuriyeti'nin Ankara Hükümeti'ne teslim edilmek üzere Sovyet yetkililerine yüz milyon altın ruble verdiği gerçeğini öğrendiğini ifade etmektedir. Bkz. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 155.

²¹⁹ Bu bağlamda gönderilen silahların tam listesi için bkz. Özalp, Cilt I, s. 11.

gerçekleştirilecektir.²²⁰ 1920- 1922 yılları arasında partiler halinde gelen Rus yardımlarının Türk lirasına göre dökümü aşağıdaki gibidir:

1920 Yılında Verilenler	Birlik Bir Rus Altın Rublenin Türk Parası Olarak Değeri	Tutarı (TL)
(6 sandık = 400 kg) 516.800 adet altın ruble	0,59 TL	304.912
1.000.000 ruble	0,59 TL	590.000
1.500.000 ruble	0,59 TL	885.000
50.000 ruble	0,59 TL	29.500
100.000 adet Osmanlı altını	5,07 TL	507.000
Toplam		2.316.412
1921 Yılında Verilenler		
4.000.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.360.000
4.000.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.360.000
1.160.000 adet altın ruble	0,59 TL	900.000
240.000 adet altın ruble	0,59 TL	141.600
400.000 adet altın ruble	0,59 TL	236.000
Toplam		5.997.600
1922 Yılında Verilenler		
1.100.000 adet altın ruble	0,59 TL	649.000
3.500.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.065.000
Toplam		2.714.000²²¹

²²⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 108, s. 300.

²²¹ *Türk İstiklâl Harbi (İdari Faaliyetler)*, Cilt VII, s. 173-174. Alptekin Müderrisoğlu, 1921-1922 yıllarına ait ruble cinsinden toplam Sovyet yardımı hakkında yukarıda işaret edilen rakamları onaylarken, Moskova'nın, aynı dönemde, Anadolu'ya, 100.000 Lira değerinde külçe altın gönderdiğini de ifade ediyor. Müderrisoğlu, s. 546.

18 Eylül 1921 tarihi ile 14 Haziran 1922 tarihleri arasında Rusya'dan, 43.374 adet piyade tüfeği, 56.042 sandık çeşitli piyade mermisi, 18 sandık Rus piyade mermi fabrikası aletleri, 318 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 81 adet top, 13 adet Rus bomba topu, 159.043 atım çeşitli top mermisi, 40 sandık Fransız el bombası, 83 sandık İngiliz el bombası, 200 adet Rus el bombası, 60 adet süvari kılıcı, 10 sandık dumansız barut, 48 sandık Rus piyade mermi kovani, 8 sandık Rus piyade mermi kapsülü ve 104 sandık Rus piyade mermi çekirdeği alınacaktır.²²²

Bu rakamlar, bize göre, Ankara'nın hiç de azımsanmayacak ölçüde Sovyet yardımı aldığını göstermektedir. Hiç şüphesiz geline bu noktada en büyük pay sahipleri, Lenin ve Mustafa Kemal Paşa'dır. Paşa'nın, Moskova Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından hemen önce, Anadolu'nun güvenliği noktasında stratejik önemi olan Gürcistan'ın Bolşevikleşmesine onay vermesi, bu bağlamda, oldukça anlamlıdır. Çünkü, Kafkasya'daki Sovyet nüfuzu, söz konusu gelişmelerle birlikte resmiyet kazanmış, Ankara, verdiği tavizlere yenilerini eklemiştir. Ancak, söz konusu tavizlere rağmen, taraflar, karşılıklı güven tesis edememişler, Batı ile köprüleri atma yoluna gitmemişler, Sovyet yardımı da yine bu sebeple, ancak, Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya ulaşmaya başlamıştır.

2. II. İnönü-Sakarya Savaşları Sürecindeki İkili İlişkiler ve İttifakın Dağılışı

Moskova Dostluk Antlaşması taraflarca imzalanırken, Sovyet Rusya ile Türk milliyetçileri arasındaki ilişkilerin en üst düzeyde olduğu görülmekteydi. Hatta bu durum İngiliz kabinesinin telaşına sebep olmakta, bazı bakanlar, Sovyet nüfuzunun Anadolu'ya yayılmasını önlemek için Mustafa Kemal Paşa'nın tekliflerinin kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktaydılar.²²³ Başka bir deyişle, Londra Konferansı'na karşılık gelen bu süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın stratejisi başarıyla işlemiş, Kuzeyden bolca cephane ve para akarken, "Rus kozu" korkusu Batı başkentlerini çepeçevre kuşatmıştı.

Ancak, söz konusu gerçeğe rağmen, konferansta, her hangi bir mutabakat söz konusu olmadı;²²⁴ Ankara ve Moskova arasındaki zahiri birliktelik de, kırılğan ve konjonktürel olduğu için çok geçmeden bir darbe daha aldı: II. İnönü zaferi

²²² *Türk İstiklal Harbi (İdari Faaliyetler)*, Cilt VII, s. 408.

²²³ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 152.

²²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 136, 18 Mart 1921; *Vakit*, No: 1132, 2 Şubat 1921.

sonrası güç kazanarak önce Çerkes Ethem'i saf dışı eden Ankara Hükümeti'nin,²²⁵ 1920 Eylülünde, iki yüz kilogram altınla Ankara'ya geldiği halde soğuk karşılanan Sovyet Elçi Vekili ve Ticaret Heyeti Reisi Upmal'i,²²⁶ beraberindeki 15 kişi ile komünizm propagandası yaptığı için²²⁷ sınır dışı etmesi, etki alanındaki tüm komünist örgütleri kapatması,²²⁸ bu bağlamda oldukça etkili oldu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, Fransa ile yakın ilişkiler içine girmeleri²²⁹ Enver Paşa tarafından Anadolu'da kurulan ve Moskova'nın da desteğini alan Ankara karşıtı, silahlı, Halk Şuralar Fırkası'na²³⁰ cephe almaları²³¹ ve fırkaya destek veren Enver ve Halil Paşaların Anadolu'ya girişlerini yasaklamaları²³² bu gerginliği daha da arttırdı. Fransız basınının Türk tezine nispeten daha yakın durduğu bu dönemde,²³³ İngiliz basın organlarında, İngiltere'nin, Yunanistan'a verdiği askeri desteği keseceği yönünde haber ve yorumlar görüldü.²³⁴

²²⁵ II. İnönü Savaşı'ndan sonra Türk birlikleri karşısında tutunamayan Ethem, silahlarını teslim ettiği Yunan askerlerine sığınmıştır. Özalp, Cilt I, s. 70, 71; Karabekir, İstiklal Harbimiz, Cilt II, s. 194; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s. 155.

²²⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya: 1141, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 131.936.1

²²⁷ Sovyet- Rus Sefaret Başkatipli'nin beraberinde 200 kg kadar külçe altın ile Ankara'ya geldiğine dair 12 Eylül 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 25, Sıra: 4560, Belge No: 25-1; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 256; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Kuran, s. 671-672; Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Cilt I, Ankara 1981, s. 145; Salahi Sonyel, *Kurtuluş savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 83 Aptulihat Akşin, s. 60; Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Yardım*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992, s. 113.

²²⁸ Onar, Cilt. II, Belge No 1032; Kandemir, s. 183; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 74-75; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, s. 153; Mustafa Kemal Paşa, aynı süreçte, Gizli Komünist Partisini de lağvetmiştir. Bkz. Yılmaz, s. 14.

²²⁹ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 192; Cebeşoy, *Moskova Hatıraları*, s. 262-263.

²³⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1401, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 24-3; Cebeşoy, a.g.e. s. 244; Kuran, s. 677-678; Cihat Şimşek, *Türkiye'de Asırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999, s. 98. Enver Paşa, fırka programının bir nüshasını, Büyük Millet Meclisi'ne iletilmek üzere Ali Fuat Paşa'ya vermiştir. Bkz. Karaman, s. 140. Halk Şuralar Fırkası Programı için bkz. Mete Tunçay, *Mesai 1920 Halk Şuralar Fırkası Programı*, AÜSBF Yayınları, 1972, s. 41 v.d..

²³¹ Örnek olması için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 171-A/13, Fihrist: 9.

²³² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 2-38-18, Fon Kodu: 30-18-1-1, M-12 Mart 1921; Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 157-259; Cebeşoy, a.g.e. s. 287-311.

²³³ Konuyla ilgili bilgi aktaran ulusal basın organları hakkında örnek olmak üzere bkz. *Açıksöz*, No: 215, 22 Haziran 1337.

²³⁴ Konuyla ilgili bilgi aktarımında bulunan ve Yunan tarafının bu bağlamdaki rahatsızlığına da temas eden ulusal basın organları hakkında örnek olması açısından bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 152, 6 Nisan 1337; *İkdam*, No: 8654, 16 Nisan 1920; *İkdam*, No: 8690, 23 Mayıs 1337; *Açıksöz*, No: 176, 4 Mayıs 1337. *Açıksöz*

Türk tarafı, inisiyatif kazandığını gösteren bu gelişmelere rağmen, dikkatle hareket etmekteydi. Nitekim, Enver Paşa önderliğindeki İslam İhtilal Cemiyeti'nin,²³⁵ Doğu Cephesi'ndeki Türk askeri gücünü, kısmen de olsa ele geçirme girişimi, sonuçsuz kalsa da hala sıcaklığını korumaktaydı. Milli Müdafaa Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşa, muhtemel bir Bolşevik-Enver kumpasına karşı Kazım Karabekir Paşa'yı önemle uyarıyorlar ve gerektiğinde yaptırım uygulamaya çağırıyorlardı. Karabekir Paşa'nın bu bağlamdaki tedbirleri de son derece kuvvetliydi.²³⁶ Enver'in, Şubat ayı başından beri Ankara'ya silahlı müdahalede bulunmak için sabırsızlandığı,²³⁷ ancak Moskova'yı ikna edemediği²³⁸ bu kritik süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadığı endişe ise oldukça derindi.²³⁹

Bütün bu gelişmeleri dikkate alan Sovyet yönetimi, Gümrü'nün Türk birliklerince tahliye edilmesi gerektiğini, aksi takdirde çatışmanın kaçınılmaz olduğunu Ankara'ya bildirdi.²⁴⁰ Bu gelişmeler, Moskova'nın, peyki gözüyle gördüğü Ermenistan'ı desteklemekten vazgeçemediğinin ve tarafların, ilk fırsatta, yekdiğerini denklem dışına itmeye hazır olduğunun çarpıcı bir deliliydi.

1921 yazıyla birlikte, Türk milliyetçileri, zor bir döneme girdiler. Temmuz ayındaki Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921) nedeniyle Sakarya Irmağı'nın Doğusuna çekilmek zorunda kalan Türk birliklerinin durumu mevcut tabloyu daha da belirgin hale getirdi.²⁴¹ Yunan tehdidi altına giren An-

Gazetesi, iki ay kadar sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele stratejisinin başarıya ulaştığını, Sovyet kozunu ve Türk askeri gücünün etkinliğini dikkate alan İngiltere'nin, belirgin bir biçimde, Türk tezi lehine eksen değiştirdiğini yazmıştır. *Açıksöz*, No: 231, 11 Temmuz 1921.

²³⁵ Kuran, s. 669, 677.

²³⁶ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkamı, s. 125-167.

²³⁷ *Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi*, Belge No: 134.

²³⁸ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 41-15, 41-16, 41-17.

²³⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1401, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 19.

²⁴⁰ Tansel, Cilt IV, s. 74, 75.

²⁴¹ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 14; Özalp, Cilt I, s. 184-185; Nutuk, Cilt II, s. 812; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 272; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 182-186; Okyar, s. 289, 994; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s. 180; *Fethi Okyar'ın Anıları* (Edit.: Mehmet Seyitdanhoğlu), II. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 25; Kuran, s. 689, 691.

kara Hükümeti,²⁴² meclisi Kayseri'ye taşıma kararı aldı.²⁴³ Nitekim artık, kaleme aldığı satırlarla Mustafa Kemal Paşa'ya, otoritesini tanımadığını ifade eden,²⁴⁴ Anadolu'ya döndüğünde kendisine destek olmalarını beklediği taraftarlarına silahlanarak hazır olmaları talimatını veren bir “Enver Paşa” figürü mevcuttu.²⁴⁵ TBMM'nin, 21 Temmuz 1921'de, 5'e karşı 201 oyla Moskova Dostluk Antlaşması'na onay vermesi Mustafa Kemal Paşa'nın “her ihtimale karşı Sovyet sistemini merakla incelediği” bu hassas dönemde²⁴⁶ gerçekleşti.²⁴⁷

İlerleyen günlerde, Ankara'ya, Enver Paşa'nın yönettiği bir ihtilal ordusunun Türk-Sovyet sınırında konuşlandırıldığı yönünde haberler başladı.²⁴⁸ Sovyetlerin, 7 Nisanda çıkardıkları affla birlikte sayıları 35.000'e ulaşan eski Vrangal Ordusu mensuplarını İtilaf Devletleri'ne karşı kullanmak için Enver'in emrine verdikleri de söyleniyordu.²⁴⁹ Enver Paşa, Moskova'da, Çiçerin ile gizli bir görüşme gerçekleştirmiş ve daha sonra Kafkasya'ya geçmişti. Moskova'nın, benzeri faaliyetlerine ilişkin duyumlar ise pek de yeni değildi.²⁵⁰ Kazım Karabekir Paşa²⁵¹ ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa sürekli olarak istihbarat iletiyorlar ve Ankara'yı bilgilendiriyorlardı.²⁵² Komintern kararlarına uygun olarak Anadolu halkını kazanmaya çalışan Türkiye İştirakiyyun Teşkilatına bağlı ajanların²⁵³ son derece etkin oldukla-

²⁴² *Peyam-ı Sabah*, No: 951, 27 Temmuz 1337.

²⁴³ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 54, 23 Temmuz 1337, s. 47, s. 98-114; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 277 v.d.; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 186-187; Arkoğlu, s. 246; Bu bağlamda, daha önce, Sivas'a nakil üzerinde de durulmuştur. Bkz. Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189.

²⁴⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 301, 306 v.d..

²⁴⁵ Çiçerin de, Moskova da görüştüğü Ali Fuat Paşa'ya böyle bir ihtimalden bahsetmişti. Bkz. *a.g.e.*, s. 298.

²⁴⁶ Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 129. Bize göre, “her ihtimal” ifadesi ile “zorda kalındığında Bolşevizmin dahi ilan edilebileceği” anlatılmak istenmiştir.

²⁴⁷ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53, 21 Temmuz 1337, s. 318-345.

²⁴⁸ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 205, s. 521; Okyar, s. 292; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 182, 183.

²⁴⁹ Uygulamaya geçirilemeyen bu proje hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 241-244.

²⁵⁰ Ali Fuat Paşa, hatıratında, 1921 yılı Ocak ayında, Bakü'den geçerken, Anadolu'ya müdahale etmek için hazır bekleyen, Mustafa Suphi'nin Türk İştirakiyyun Fırkası'na bağlı tam teçhizatlı ve 1200 mevcutlu bir piyade alayı ile karşılaştığını ifade etmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 199,

²⁵¹ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 125-126.

²⁵² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 46.

²⁵³ Ajanların çalışırken tabii oldukları talimatname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 30-A/9, Fihrist: 12, 12-1, 12-2.

rı, Trabzon ve Erzurum'da ise Enver Paşa ile aynı kulvarda yer aldıkları gelen haberler arasındaydı.²⁵⁴ Ankara Hükümeti, söz konusu konjonktürü dikkate alarak, 1920 Ekiminde, Trabzon Valisi Hamid Bey'i görevden almıştı.²⁵⁵

Bu esnada Sovyet, yönetiminin, Londra ile dirsek teması halinde olduğu,²⁵⁶ Ali Fuat Paşa'nın da, İngilizleri, Misak-ı Milli öncelikli bir Ankara-Londra eksenine çekmek istediği gözlerden kaçmamaktaydı.²⁵⁷ Bu tablo, iki tarafın da yek diğere karşı Londra ile yakınlık kurmak istediğini ve birbirlerine karşı pek da samimi olmayan bir yaklaşım içinde olduklarını göstermekteydi.

Meclisin, Misak-ı Milli üzerinde özellikle ısrarcı olduğu aynı yılın Ağustos ayında,²⁵⁸ Bolşevikler, takındıkları tavrı daha da sertleştirdiler ve Türk tarafının ihtiyaç duyduğu yardımı alabilmesi için Enver Paşa komutasındaki ihtilal ordusunun Anadolu'ya kabul edilmesini şart koşular.²⁵⁹ Hatta, bu arada, Osmanlı askeri gücü Gümrü'yü boşaltarak ciddi bir taviz vermek mecburiyetinde kaldı.²⁶⁰ Böylece, bu ara dönemde, Moskova'nın, "yardım" kozunu kullanarak, Ankara Hükümeti'ni, kendi emperyalist amaçları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı gerçeği bütün çıplaklığı ile ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa da dahil olmak üzere, Türk tarafının, Anadolu'nun, Kafkasya gibi Sovyet işgaline uğrayabileceği ihtimalinden duyduğu endişe de açıkça görünüyordu.²⁶¹

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu bu açmazdan kurtarabilmek için, düşündüğü iki tedbiri, çok geçmeden hayata geçirmeyi başardı. Bu bağlamda önce, TBMM'nin 5 Ağustos 1921 tarihli oturumunda, Paşa'nın, "meclisin neredeyse bütün yetkilerine sahip olması durumunda "Başkumandan" sıfatıyla ordunun başına geçebileceği" yönündeki şartlı talebi kabul edilerek kanunlaştı.²⁶² Bir sonraki

²⁵⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 169, 175-176, 245, 266 v.d..

²⁵⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 55/B-14, Fihrist: 5, 5-1.

²⁵⁶ Onar, Cilt II, Belge No 1035; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 295-311.

²⁵⁷ Ali Fuat Paşa, bu amaçla, Moskova'daki İngiliz ticaret heyeti reisi Hodgson ile Türk tezi doğrultusunda birkaç kez bir araya gelmiştir. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 333-335.

²⁵⁸ Okyar, s. 292.

²⁵⁹ Çiçerin bu teklifi 17 Ağustos 1921'de Ali Fuat Paşa ile görüşmesinde dile getirmiştir. Bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 297-298.

²⁶⁰ Şamsutdinov, s. 213-214.

²⁶¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 248-249, 252-253; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 295-300.

²⁶² *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 126/19243; *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XII, İctima: 62, 5 Ağustos 1337, s. 18-22; *Nutuk*, Cilt II, s. 814-820; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 430-431; Özalp,

adımında, harbe hazırlık amacıyla çıkarılan ve çok boyutlu milli yardım kampanyası niteliğini taşıyan Tekalif-i Milliye Kanunu²⁶³ ile ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hedeflendi. Bu bağlamda müsadere edilen ülke genelindeki mevcut tahıl miktarının %40'ı ve Karadeniz kıyılarından gelen tahılın tamamı açlık çeken Sovyet bölgelerine gönderildi.²⁶⁴ Oldukça kritik günler yaşayan Türk tarafının, Sakarya Savaşı'nın son dönemlerine rastlayan bu tavrını, Sovyetlerin o esnada takındıkları pasif tutum göz önüne alındığında, maddi çıkar endişesi ile değil, erdemli bir karakterle ilişkilendirmek mümkündür.

Ankara'nın içinde bulunduğu bu olumsuz durum kalıcı olmadı. Birçok Batılı basın organının da öngördüğü²⁶⁵ gibi, çok geçmeden, mevcut tablo hızla değişmeye başladı. Batı Anadolu'daki Türk gücünün 1921 yılı Eylül ayında Sakarya zaferine imza atarak,²⁶⁶ Yunan ordusunun ilerleme kabiliyetini yok etmesi ile bu değişim büsbütün belirginleşti. Sonuçta, Sovyet tarafının tekrar eski "siyasi" tavrını takındığı ve Halil Paşa, Küçük Talat, Doktor Nazım gibi ittihatçı isimlerle Batum'da bir araya gelerek Anadolu'ya müdahale etme hesapları yapan Enver Paşa'yı²⁶⁷ geri çektiği görüldü. Kaldı ki, Sovyetler, bu toplantı için, şehre, yaklaşık on bin askerden oluşan bir destek kuvveti göndermişlerdi.²⁶⁸

Çünkü, önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, Türk tarafı güçlüyken Ankara'ya yaklaşan ve kendi emellerinin tahakkuku için kullanmak isteyen Sovyet

Cilt I, s. 189-192; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 201; Okyar, s. 295-296; Kuran, s. 691. Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 180-181; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 25

²⁶³ TBMM *Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422 *Nutuk*, Cilt II, s. 822; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 196-197; Kuran, aynı yer.

²⁶⁴ Onar, Cilt II, Belge No: 1086, s. 291.

²⁶⁵ *Peşam-ı Sabah*, No: 931, 7 Temmuz 1337.

²⁶⁶ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 126/19247; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 263/Ek. 3, s. 553; Onar, Cilt II, Belge No: 1092, s. 296-297 v.d.; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 14; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 294, Teşrin-i Sani 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 826, 828; Özalp, Cilt I, s. 215-216; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 279-280; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 207-212; Okyar, s. 296; Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189-190; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 25; Hıfız Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, II. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 190-191; Kuran, s. 689; Samet Ağaoglu, *Kuvay-ı Milliye Ruhu*, Ankara, 1964, s. 157.

²⁶⁷ 5-8 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen ve "İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresi" olarak kayıtlara geçen bu toplantı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 300, 319 v.d.; Kuran, s. 670.

²⁶⁸ Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı*, s. 157-259; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 363, 366; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 184. Enver, bundan sonra politikasını değiştirerek adamlarıyla birlikte Orta Asya Müslümanlarını İngiltere ile Sovyet Rusya'ya karşı ayaklandırmaya çalışacak ve Tacikistan'da 1922'de vuruşarak can verecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 424-428; Kuran, s. 670.

Rusya, Anadolu hareketi ciddi bir engelle karşı karşıya kaldığında emperyalist yüzünü göstermekteydi.

Bu yaklaşımı, sabit bir politika haline getiren Bolşevik yönetimi, Türk tarafını, Çiçerin aracılığı ile tebrik ettikten²⁶⁹ sonra Kazım Karabekir Paşa'nın riyasetindeki Türk tarafı ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerini Kars'ta bir araya getirerek 13 Ekim 1921'de Moskova Dostluk Antlaşması'nı takviye eden Kars Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı.²⁷⁰ İngiltere'nin Kafkas politikasının iflasını gösteren ve Doğu Anadolu'daki Türk hâkimiyetini iyice pekiştiren bu antlaşma ile Ankara, diplomatik başarılarına bir yenisini ekledi.

Moskova yönetimi, bütün çabalarına rağmen, Sakarya Savaşı sonrasında Ankara'nın desteğini kazanmak için izlediği bu siyasetten umduğunu bulamadı. Çünkü, Türk milliyetçileri, bu yaklaşıma, Moskova'ya değil, Fransa'ya yaklaşarak cevap verdiler. Bu cümleden olarak, "Misak-ı Milli'yi tanıdıkları takdirde, İtilaf Devletleri ile de işbirliğine hazır olduklarını" söyleyen Mustafa Kemal Paşa'nın²⁷¹ direktifleriyle, 20 Ekim 1921'de, Türk Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fransız meslektaşı Franklin Boullion'un, hükümetleri adına imza atarak onay verdikleri Ankara Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Ankara ile Fransa'nın gittikçe artan yakınlıklarını resmileştirdi.²⁷²

Fransız hükümetinin, Bolşevik tehlikesine karşı Anadolu'nun desteklenmesini inandığı için onay verdiği Ankara Antlaşması sonrası Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları, artan özgüvenlerine dayanarak, daha bağımsız yaklaşımlar içine girdiler.²⁷³ Bu bağlamda, İtilaf Devletleri temsilcilerinin, Türk direnişi konusunu

²⁶⁹ Onar, Cilt II, Belge No 1097; Orbay, Cilt II, s. 83.

²⁷⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1, Yer No: 3.40.1., Tarih: 30.11.1921; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Azerbaycan Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 3-24-1, Fon Kodu: 930-1-0-0, 10 Ekim 1921; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 104, s. 254; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 9, 16 Mart 1338, s. 257-261; *Düstur*, III. Tertip, Cilt III, s. 24 v.d.; 39 *Hakimiyet-i Milliye*, No: 334, 26 Teşrin-i Evvel 1921; *Vakit*, No: 1388, 21 Teşrin-i Evvel 1337, *Açaksöz*, No: 311, 17 Teşrin-i Evvel 1337; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 280, 296-299; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 337-338; Özalp, Cilt I, s. 222; Kuran, s. 685; *Kurtuluş Savaşımız*, s. 136-137; Soysal, s. 39-47. İlgili referanslardan da anlaşılacağı üzere, Kars Antlaşması imzalandığında, Türk toprakları ile Azerbaycan, Nahcivan yoluyla komşudular.

²⁷¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139.

²⁷² Kayıtlara, "Ankara İtilafnamesi" olarak geçen bu ikili antlaşma hakkında bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, s. 152-171; *Nutuk*, Cilt II, s. 828-834; *Tengirşenk*, 251-253; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 343-345; Özalp, Cilt I, s. 223; Kuran, s. 689.

²⁷³ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 198. *Nutuk*, Cilt II, s. 834.

görüşmek üzere Paris'te toplanma kararı almaları ve Yunan Başbakanı Gunaris'in katılımcı devletlerin başkentlerini ziyaret edecek olması, Ankara tarafından dikkatle değerlendirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele hareketinin ilk günlerinden beri üzerinde dikkatle durduğu Misak-ı Milli'nin tahakkuku²⁷⁴ için duruma müdahale etmeye karar veren Ankara, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığında dört kişiden oluşan bir diplomatik heyeti, Londra ve Paris'te diplomatik temaslarda bulunmak üzere, 1922 Şubatında İstanbul üzerinden²⁷⁵ yurt dışına gönderdi;²⁷⁶ Dahiliye Vekili Fethi Bey başkanlığındaki başka bir diplomatik heyeti de aynı yılın Ağustos ayında Moskova'nın tepkisini çekmemek için, çalışma takvimini gizli tutarak Roma-Paris üzerinden Londra'ya gönderdi.²⁷⁷ Yusuf Kemal Bey'in Mart ayında yoğunlaşan görüşmeleri sonucunda olumlu bir netice ortaya çıkmadı.²⁷⁸ Ancak, Fransa'daki temaslardan sonra, hatırı sayılır miktarda harp malzemesi temin edildi ve büyük Türk taarruzu başlamadan önce Anadolu'ya ulaştırıldı.²⁷⁹

Süreç bu şekilde evrilirken, 31 Martta İstanbul Hükümeti'yle antlaşma imzalararak Anadolu'daki askerleri çeken İtalya dikkat çekmekteydi.²⁸⁰ İtalyan basını, Türk tezine destek verirken,²⁸¹ Fransız basını, Anadolu Ajansı mahreçli haberlere öncelik tanımaktaydı.²⁸² Times başta olmak üzere İngiliz basın organlarının ise tarafsız konumu belirgindi.²⁸³

Yunan basınının sürecin bu evresindeki konumu doğal olarak çok daha fark-

²⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 3, 6 Mart 1338, s. 7; *Vakit*, No: 1479, 23 Kanun-ı Sani 1338.

²⁷⁵ Yusuf Kemal Bey'e, İstanbul'da, Sultan Vahdeddin ile de görüşme vazifesi verilmiş, bu husus, bizzat Mustafa Kemal Paşa, tarafından, görevi tepkiyle karşılayan milletvekillerine ifade edilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 3, 6 Mart 1338, s. 72; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 369.

²⁷⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 424, 6 Şubat 1922; Tengirşenk, 254-255; Özalp, Cilt I, s. 227-228.

²⁷⁷ Fethi Bey'in görevi ve Londra temaslari hakkında kamuoyunun ilk kez haberdar edilmesi için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 570, 31 Temmuz 1922. Ayrıca bkz. Okyar, s. 300-301.

²⁷⁸ Tengirşenk, s. 261; *Nutuk*, Cilt II, s. 862-870; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 156; Kuran, s. 688-689.

²⁷⁹ Şimşir, *English Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 9, s. 31; Tefvik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt I, Ankara 1955, s. 428.

²⁸⁰ Okyar, s. 301.

²⁸¹ *Açıköz*, No: 251, 4 Ağustos 1337.

²⁸² *Açıköz*, No: 288, 19 Eylül 1337.

²⁸³ *Peşam-ı Sabah*, No: 1362-11792, 20 Eylül 1337.

lıydı. İngiliz desteğinden vazgeçemeyen Atina basını,²⁸⁴ bir yandan, mağlubiyetin bilincinde olan Yunan halkına²⁸⁵ moral vermeye çalışmakta,²⁸⁶ bir yandan da, bu mağlubiyetin sorumlusu olarak tarafsız kalmakla suçladığı İngiltere'yi göstermekteydi.²⁸⁷

Genel tablodaki bu önemli değişimde, Türk tarafının, askeri teçhizat bakımından toparlanmış olmasının da büyük payı vardı.²⁸⁸ Artık, şartlar yavaş yavaş değişmekte, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, esas mücadele Batılı büyük devletlerle Sovyet Rusya arasında yaşandığı için, hareket serbestisi bakımında daha avantajlı olan Türk tarafı safını değiştirmektedir.

Ankara Hükümeti'nin diplomatik alanda attığı bu adımlardan ve güçlendikçe kendisinden uzaklaşmasından endişe duyan Sovyet Rusya, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir nota vererek Ankara Antlaşması'nı protesto etti.²⁸⁹ Bundan sonra, Sovyet tarafının, Anadolu'ya yaptığı yardımı durdurduğu görüldü.²⁹⁰ Bolşevikler, Anadolu üzerindeki inisiyatiflerini kaybetmemek için zikredilen teşebbüslerine ek olarak Atina Hükümeti'yle bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzaladılar.²⁹¹

Moskova Hükümeti'ni böyle bir yaklaşıma iten temel neden, kendisine yaklaştırdığı Anadolu hareketinin, karşıtı olan Müttefiklerle anlaşmasından duyduğu endişe idi; Moskova yönetimi, başından beri, İngiltere'nin başını çektiği bu gücün, Anadolu'da üslenerek kendisi tehdit eder konuma gelmesinden korkmaktaydı.

Nitekim Ankara Antlaşması'nın hemen sonrasında yaşanan bu süreçte de bir öncekinde olduğu gibi taraflar çok yönlü bir dış politikaya duydukları ihtiyaç nedeniyle radikal biçimde ilişkilerini koparamadıkları için birbirleriyle dirsek temasını kaybetmek istemediler.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk-Sovyet dostluğunu vurgulama gereği duyduğu bu kritik dönemde,²⁹² Ali Fuat Paşa, Stalin ile görüşerek, amaçlarının, Fransa

²⁸⁴ *Açıksöz*, No:291, 22 Eylül 1337.

²⁸⁵ *Açıksöz*, No: 288, 19 Eylül 1337.

²⁸⁶ Agg.

²⁸⁷ *Açıksöz*, No: 303, 4 Ekim 1337.

²⁸⁸ Şimşir, *English Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 9, s. 31.

²⁸⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 187.

²⁹⁰ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 358.

²⁹¹ *A.g.e.*, s. 262, 263.

²⁹² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 94, 16 Teşrin-i Evvel 1337, s. 351-358.

ile antlaşmaya tepki gösteren İngiltere'nin²⁹³ ittifakını bozmak olduğunu vurguladı;²⁹⁴ Ankara'ya gelen ünlü Sovyet generali Frunze, adına düzenlenen resmi ziyafetin²⁹⁵ ardından TBMM'de ikili ilişkilere vurgu yapan bir konuşma yaptı²⁹⁶ ve 2 Ocak 1922'de, Ukrayna ile Ankara arasında, Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı.²⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa da, Milli Mücadele sona ermeden ikili münasebetleri radikal bir kopuştan muhafaza edebilmek ve böylece çok yönlü bir dış politika izleyebilmek için bir meclis konuşmasıyla benzeri hususlara temas etti;²⁹⁸ Sovyet Temsilcisi Natsarenus'un talebi üzerine kendisiyle görüşerek Moskova'nın endişelerini gidermeye çalıştı.²⁹⁹ Kaldı ki, antlaşma ile ilgili müzakere metinleri Frunze'ye iletilmiş,³⁰⁰ Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de, benzeri bir yaklaşımla metinleri Natsarenus ile paylaşmıştı.³⁰¹

Ankara'nın bu tavrı, yukarıda vurguladığımız şartlar nedeniyle bir süre daha devam edecek, ikili görüşmelerin özellikle Frunze üzerinden sağlandığı bu evrede,³⁰² 4 Ocak 1922 tarihi itibarıyla, Mustafa Kemal Paşa, Lenin'e iletilmek üzere Sovyet tezlerini onaylayan samimi bir mektup kaleme alacaktı.³⁰³ İngilizlerin de,

²⁹³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 264, 28 Teşrin-i Sani 1921; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 267, 1 Kanun-ı Evvel 1921; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 272, 7 Kanun-ı Evvel 1921.

²⁹⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 348.

²⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, yemek esnasında, Ankara-Moskova ilişkilerinden övgü dolu ifadelerle bahsetmişti. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 389, 1 Kanun-ı Sani 1922; Frunze, s. 65-67.

²⁹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVI, İçtima: 48, 20 Aralık 1337, s. 163-166.

²⁹⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 4-45-13, Fon Kodu: 30-18-1-2, 22 Ocak 1922; *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt II, s. 9 v.d.; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 65, s. 166; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 9; *Düstur*, III. Tertip, Cilt III, s. 14; Özalp, Cilt I, s. 222-223; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 181. Ahmed Bedevi Kuran, hatıratında, Moskova, Kars ve Ukrayna Antlaşmalarının baş aktörü olarak Paris'te doktora düzeyinde eğitim alan, hukuk, iktisat ve siyaset bilimi alanlarında kendisini yetiştirerek muhataplarını etkileyen Yusuf Kemal Bey'e işaret ediyor. Kuran, s. 661.

²⁹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 16-19.

²⁹⁹ Paşa, meclis kürsüsünde, bu görüşmeden ayrıntılı biçimde bahsetmiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt 2, İnikad: 94, 16 Ekim 1337, s. 335-358.

³⁰⁰ Frunze, anılarında bu gelişmeden bahsederken, Ankara Antlaşması'nın Sovyet tarafına zarar verecek bir madde içermediğini Moskova'ya bildirdiğini ifade ediyor. Frunze, s. 358 v.d..

³⁰¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 344.

³⁰² Şamsutdinov, s. 232

³⁰³ Mektubun tam metni hakkında bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XII, s. 209 v.d.; mektubun öznel yaklaşımlarla sadeleştirilmiş metni için bkz. Onar, Cilt II, Belge No: 11126, s. 318-320.

dikkatle takip ettiği bu süreçte³⁰⁴, Moskova'nın atadığı Büyükelçi Aralov, Ankara'da coşkuyla karşılanacaktı.³⁰⁵ Sovyet tarafı da, yine aynı sebeplerle ve aynı yaklaşım tarzı ile, Çiçerin'in itirazlarını³⁰⁶ dikkate almadan, Ankara Hükümeti'nin çağrılmadığı³⁰⁷ Cenova Konferansı'nda (10 Nisan-19 Mayıs 1922) Türk tezlerini seslendirmek üzere Sosyalist Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov'u görevlendirecekti.³⁰⁸ Bu arada, Sovyet tarafının konferans devam ederken Batı bloğu yerine Almanya'ya yaklaşması ve iki ülke arasında 16 Nisan 1922 tarihinde Rapallo Antlaşması'nın imzalanması, Mustafa Kemal Paşa tarafından sevinçle karşılanacaktı.³⁰⁹

Ancak, söz konusu iyi niyet gösterilerine rağmen, Anadolu'nun İtilaf Devletleri'nin etki alanına girmesinden endişe ettiği için bir yandan Batı ile dirsek temasını korurken bir yandan da Ankara'ya külliyetli miktarda yardım gönderen Sovyet tarafı kurguladığı politikanın istemediği biçimde sonuçlandığına tanık olmuştu: En az Bolşevikler kadar realist olan ve 1922 Martında, Moskova'nın, Anadolu'da maden imtiyazı talebine muhatap olan Türk tarafı,³¹⁰ askeri alanda istediğini elde etmiş, müstakbel zafer görünür hale gelmişti. Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe eden İngiliz ve Fransız devlet adamları da, “bağımsızlık” olgusuna dayanan Türk tezine paralel bir yaklaşım içine girmeye başlamışlardı. Böylece, Ankara'nın sürecin başından beri beklediği konjonktür ortaya çıkmış, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Moskova'dan yaşamsal nitelikte her hangi bir beklentileri kalmamıştı.

³⁰⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 73, s. 189 v.d..

³⁰⁵ *İkdam*, No: 8941, 4 Şubat 1922 ; Aralov, s. 103 v.d.; Aralov, güven mektubunu, Mustafa Kemal Paşa'ya, 30 Ocak 1922'de arz etmiştir. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 420, 1 Şubat 1922; *İkdam*, No: 8583, 2 Şubat 1922; Aralov, s. 74.

³⁰⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki*, Cilt V, s. 63, 328.

³⁰⁷ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 96/Ek. 5, s. 238-240.

³⁰⁸ Yusuf Akoğlu Bağirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bilim Yayınları, İstanbul 1979, s. 211 v.d.. Aralov, Ankara'dan ayrıldıktan sonra da misyonunu devam ettirmiş, 7 Şubat 1922'de TBMM'ye bir mektup göndererek dostluk mesajları vermişti. *TBMM Zabıt Cidesi*, (Devre: 1), Cilt XVII, İçtima: 162, 10 Şubat 1338, s. 55-58. Mustafa Kemal Paşa, sürecin bu evresindeki bir meclis konuşmasında, Cenova konferansına çağrılmamalarına büyük tepki göstermişti. Bkz. *TBMM Zabıt Cidesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 13.

³⁰⁹ Aralov, s. 133.

³¹⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 88, s. 219. Aynı dönemde ABD ile işbirliğini düşünen Türk tarafı, bu talebi cevapsız bırakmayı tercih etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Korhan, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2012-1, Sayı: 24, Bolu 2012, s. 95.

Samimi olamayan karşılıklı iyi niyet gösterilerini dahi zayıflatmaya başlayan bu olgunun ilk emaresi, Moskova'daki Ankara Hükümeti Temsilciliği'nin, Büyükelçi Ali Fuat Paşa'nın İngilizlerle kurduğu yakın temaslar gerekçe gösterilerek, 21 Nisan 1922'de basılması ile ortaya çıktı.³¹¹ Gelişme üzerine, Mustafa Kemal Paşa, yukarıda vurgusunu yaptığımız endişelerle, hem görevinden istifa eden Ali Fuat Paşa'ya³¹² hem de iki hükümet arasındaki ilişkilere sahip çıktı;³¹³ Rıza Nur'un başkanlığındaki bir heyeti de, teftiş için, Moskova'ya gönderdi.³¹⁴ Ancak, ikili ilişkiler artık daha farklı bir düzlemde yol aldığından bir sonraki haber beklendiği gibi Ankara'dan geldi ve 15 Ağustos 1922 tarihinde Ankara'da bulunan Sovyet Temsilcilik binası yakıldı. Aralov, olayın sorumlusu olarak, Ankara-Moskova yakınlaşmasına karşıtlığı ile bilinen,³¹⁵ Fransız temsilci Albay Mougin'in yakın dostu Rauf Bey'i,³¹⁶ Sovyet Elçiliği Birinci Sekreteri Anatoli Glebov ise bizzat Albay Mougin'i³¹⁷ işaret etti.³¹⁸ Mustafa Kemal Paşa ise resmi olmayan bir açıklamayla üzüntülerini bildirmekle yetindi.³¹⁹ Kriz, bir süre sonra, ancak, Rıza Nur'un ve Aralov'un gayretleri sayesinde yatıştırılabildi.³²⁰

Ankara-Moskova ilişkilerinde yaşanan değişimi gösteren emareler bunlarla sınırlı değildi. Bu tarihten çok önce, 1922 Ocak ayında Ankara'yı ziyaret eden Muhammed Nazarî başkanlığındaki bir Buhara heyeti, şehirde olağanüstü yoğun sevgi gösterileri ile karşılanmış, Mustafa Kemal Paşa, heyet üyelerini, “*Buhara'nın resmi temsilcileri*” olarak kabul etmişti;³²¹ 26 Temmuz 1922'de, Konya'da, Mustafa

³¹¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 428-450 v.d.; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 236, 239.

³¹² Cebesoy, *a.g.e.*, s. 436, 450.

³¹³ *Vakit*, No: 1623, 18 Haziran 1338; *a.g.e.*, s. 452; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 1957, Cilt I, s. 12; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XIII, 2004, s. 91.

³¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 256-259.

³¹⁵ Mougin, bu dönemde, Fransa'nın Türk dostu olduğunu vurgulayan söylemiyle dikkat çekmekteydi. *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 511-888, 11 Haziran 1922; Aralov, s. 134; Grace Ellison, *An English Woman in Angora*, Londra 1935, s. 120. Ünlü Fransız oryantalist Claude Farrère de Mustafa Kemal Paşa ile koordineli biçimde benzer bir tavır sergilemekteydi. *İkdam*, No: 9074, 21 Haziran 1922; Okyar, s. 298; Yalman, Cilt II, s. 311-312.

³¹⁶ Aralov, s. 100, 126, 134.

³¹⁷ *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 511-888, 11 Haziran 1922

³¹⁸ Anatoli Glebov, *Linîya Drujbi*, Moskova, Sovyetski Pistael, 1960, s. 75 v.d..

³¹⁹ Glebov, s. 79.

³²⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt III, İnikad: 42, 12 Mayıs 1338, s. 359-360; Rıza Nur, Cilt III, s. 244-245.

³²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 71, s. 185; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 396, 8 Kanun-ı Sani 1922 Özalp, Cilt I, s. 223.

Kemal Paşa ile görüşen İngiliz generali Townshend'in kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdiği barışçı yaklaşımı ve bu bağlamdaki Anadolu gezisi, Türk makamlarınca coşkuyla karşılanmıştı.³²² Ankara'daki milletvekilleri, bu ve benzeri gelişmeler nedeniyle, ufukta belirmeye başlayan barış antlaşmasıyla Misak-ı Milli'nin tahakkuk edeceğine, kesin gözle bakıyorlardı.³²³

Ankara ve Moskova, bu şekilde zayıflayan işbirliği bağlarını uluslararası konjonktürün radikal bir değişikliğe uğramaması nedeniyle büsbütün koparamadıkları için Milli Mücadele sürecindeki son hamlelerini, Büyük Taarruz öncesinde gerçekleştirdiler. Bu bağlamda, Başkumandanlık yetkisi 20 Temmuz'da süresiz uzatılan Mustafa Kemal Paşa'nın da³²⁴ onayı ile, savaşın etkin biçimde yürütülmesine gözcülük etmek için bir Sovyet askeri heyeti Türk karargahında görevlendirildi.³²⁵

Konjonktürü tamamen değiştiren şüphesiz Büyük Taarruz (26 Ağustos-9 Eylül 1922) ile tahakkuk eden Türk Zaferi oldu.³²⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın "*Türk Milleti'ne*" seslenen bir bildiriyle zaferi kutlaması³²⁷ ve sömürge halindeki İslam beldelelerinde yaşanan sevinç, bu bağlamda oldukça etkili oldu.³²⁸ Savaş, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi ile sona erecekti.³²⁹

Paşa, heyet üyelerinin hediye olarak getirdikleri, Kur'an-ı Kerim ile, Türk Kılıcını alırken, "*bu kılıcın, güzel İzmir'imize girecek ilk Türk kumandanına verileceğini...*" ifade etmişti. *İleri*, No: 1415, 10 Kanun-ı Sani, 1338.

³²² Onar, Cilt II, Belge No: 1178, s. 355-356 v.d.; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 567, 26 Temmuz 1922; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 43; Özalp, Cilt I, s. 186; Aralov, s. 135.

³²³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XX, İçtima: 46, 3 Haziran 1338, s. 116 v.d..

³²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 563, 21 Temmuz 1922; Okyar, s. 306; Kuran, s. 692.

³²⁵ Sonyel, Cilt II, s. 196'dan naklen Foreign Office, /7947/E 7076, E 7554.

³²⁶ Onar, Cilt II, Belge No: 1216, s. 373-374; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XXIII, İçtima: 112, 4 Ekim 1338, s. 10; *Nutuk*, Cilt II, s. 898-902; Karabekir, *İstiklal Harbimiz'in Esasları*, s. 328-333; Özalp, Cilt I, s. 233-236; Orbay, Cilt II, s. 81-82; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 263-268; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 228-243; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 28; Yalman, Cilt II, s. 327-329; Velidedeoğlu, s. 203-208; Kuran, s. 655, 689-694.

³²⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 611, 13 Eylül 1922.

³²⁸ Agg, No: 740, 11 Şubat 1922. Bu durum sömürgelerinde milyonlarca Müslümanın bulunduğu İngiltere'yi fevkalade endişelendirmişti. Örnek olması açısından bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e "1921-1922"*, II. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 1989, s. 368.

³²⁹ Mütareke metni için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XXIII, İçtima: 117, 11 Teşrin-i Evvel 1338, s. 349-354. Mütareke müzakereleri hakkında bkz. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 83-101; Ali Türk geldi, s. 158-180. Ayrıca bkz. *Nutuk*, Cilt II, s. 904-908; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 581; Okyar, s. 325; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189-190; Kuran, s. 689.

C. Ana Hatları İle Milli Mücadele Sonrasında İkili İlişkiler

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'dan randevu talep eden fakat yalnızca müsteşarını görebilen Fethi Bey, amacına, ancak Türk Zaferi'nden sonra ulaşabildi. Curzon, Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekilini, ancak bu zaferden sonra muhatap kabul ederken, Yunan kayıplarının artmaması için bir an önce mütareke talebinde bulundu; Fransa'nın da aynı fikirde olduğunu özellikle vurguladı.³³⁰ İngiliz mevkidaşının bu yönünü bilen İtalyan Dışişleri Bakanı Schanzer, Roma'da kendisiyle görüşen Fethi Bey'i, Fransızlar konusunda uyarırken, Curzon'a güvenemeyeceğini özellikle ifade etmişti.³³¹

Aynı süreçte, Türk tarafını ilk tebrik eden Aralov oldu.³³² Ankara'ya gelen eski Sovyet temsilcisi Mdivani, 30 Ekim 1922'de Mustafa Kemal Paşa ile mütevazı bir görüşme gerçekleştirdi.³³³ 1922 seçimleri esnasında kendisinden destek talebinde bulunan Tokat Milletvekili Nazım Bey'in (Resmor) bu talebini Lenin'in talimatı uyarınca bizzat Mustafa Kemal Paşa ile paylaşan Büyükelçi Aralov'un³³⁴ tavır söz konusu gerçeğin en belirgin delillerinden bir diğeri oldu.³³⁵

Fakat, bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi, inisiyatif artık Ankara Hükümeti'ne geçmiş ve bir tarafta Batı bloğunun yer aldığı üç öznelli politik yapı, stratejisini başarıyla kurgulayan Mustafa Kemal Paşa faktörü sayesinde farklı bir kimlik kazanmıştı. Ankara'nın, dış politik tercihlerini Batı eksenli olarak kurgulaması ihtimali, Sovyet makamlarını endişeye sevk etmekteydi.³³⁶ İngilizlerin Boğazlar üzerindeki emelleri de canlılığını korumaktaydı.³³⁷

Böylece tarih, bir kez daha tekerrür ediyor, oldukça kısa bir zaman periyodu içinde yaşanan stratejik işbirliği yerini, Batıyı önceleyen ancak çok yönlü karaktere sahip bir politika takip edecek olan Ankara'ya bırakıyordu.³³⁸

³³⁰ Okyar, s. 306, 311-312.

³³¹ Okyar, s. 302.

³³² Semen Aralov, *Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye* (Edit.: Erol Cihangir), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, s. 200; Orbay, Cilt II, s. 93.

³³³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XIII, s. 23.

³³⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 98, s. 241-246; Yevgeni Yevgenyeviç Lansere, *Ankara İlahi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 65.

³³⁵ Aralov, s. 38, 328 v.d..

³³⁶ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, Belge No: 49, s. 142-143.

³³⁷ Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e*, s. 376.

³³⁸ Orbay, Cilt II, s. 83.

Nitekim Lozan Barış Konferansı için diplomatik görüşmeler gerçekleştirilirken Sovyet Rusya gerek İngiltere ve Fransa ve gerekse Türkiye nezdinde birçok kez girişimde bulundu. Sonuçta, yalnızca Boğazlar'la ilgili görüşmelere katılma hakkı elde eden olan Sovyet tarafı, yalnızca İngiltere ve Fransa tarafından değil, kısa süre önce işbirliği içine girdiği Türk tarafından da desteklenmedi.³³⁹ Ankara, Moskova'nın, Boğazlar'ın, Türkiye dışında kalan ülkelerin askeri geçişlerine kapalı olması yönündeki tezi karşısında dahi aynı tutumu takındı.³⁴⁰ Batıya yaklaşmak için ortaya koyulan bu Türk tasarrufunu, Ankara'daki Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin kapatılma talebi ve Batum'a gidecek Türk vatandaşlarına uygulanacak vize kısıtlaması takip etti,³⁴¹ Türk-Sovyet ilişkileri, bundan sonra, Rauf Bey-Aralov, Ahmet Muhtar Bey-Kalinin görüşmeleri gibi göstermelik diplomatik temaslardan ibaret hale geldi.³⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın, 17 Şubat 1923'de İzmir'de düzenlenen I. Türkiye İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında, Batılı ekonomik sistemi öncelemesiyle, bu gerçek, yüksek sesle dile getirildi.³⁴³ 1 Eylül 1923'te ise Yeni Hayat, Rençber, Başkurt ve Komünist başta olmak üzere Rusya'da basılarak Anadolu'ya sokulan, bütün komünist gazete, belge ve risaleler yasaklı yayım kapsamına alındı.³⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Milli Mücadele'nin sona ermesiyle birlikte geliştirdikleri bu yaklaşım tarzı, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kurulan "Yeni Türkiye"³⁴⁵ döneminin ilk evresinde biraz daha "Batı" yanlısı bir çizgiye oturdu.³⁴⁶ 1923 yılı Nisan ayında, komünist hücreler arasında adli işlem yapmakta dahi bir sakınca görülmedi.³⁴⁷ Ancak, Ankara, Batılı müttefiklerinden beklediğini bulamadığı yıllarda, özellikle Musul Problemi nedeniyle başat aktör konumundaki

³³⁹ Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, s. 486-487, 490, 492, 538.

³⁴⁰ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, IV. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 79.

³⁴¹ Yerasimos, s. 491-492.

³⁴² *Age*, s. 505.

³⁴³ Atatürk'ün açış konuşması ve kongrenin genel çizgisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 120 s..

³⁴⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 2710, Dosya: 86-20, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.30.11.

³⁴⁵ Mazhar Müfit Kansu, "Cumhuriyetin İlanı", *Sümerbank Endüstri ve Kültür Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1972, s. 26-29.

³⁴⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 244, s. 514-516; Orbay, Cilt II, s. 83.

³⁴⁷ Bu bağlamda, Türkiye Komünist Partisi'nin legal uzantısı konumundaki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na bağlı 21 kişi hakkında kanuni işlem yapılmış, bu kişiler daha sonra serbest bırakılmışlardır. Tevetoğlu, s. 93.

İngiltere ile ters düştüğü dönemde, Sovyet Rusya'ya yaklaşmaya çalıştı. 27 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Sefain Antlaşması³⁴⁸ ve 12 Mart 1930 tarihinde tasdik edilen alt yönetmeliği,³⁴⁹ bu süreci perçinlerken, Sovyet Rusya, Türk dış ticaretinin en güçlü ortağı olarak temayüz etti.³⁵⁰ Ancak iki başkent in bu dönemdeki yakınlaşması yine konjonktürel olmaktan öteye gitmedi.

1930'lu yılların sonunda, ana hatları ile belirtmeye çalıştığımız Batı merkezli çok yönlü Türk dış politikası, bu karakterini muhafaza etmekle birlikte, çok daha "Batılı" bir yörüngeye oturdu. Bu bağlamda, Türkiye Sovyetlerin talebi üzerine 9 Şubat 1934 tarihinde imzalanan Balkan Antantı metnine bir teminat mektubu ekleyerek Moskova karşıtı bir eyleme katılmayacağını resmen beyan etti,³⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın, "Türkiye'de hiçbir zaman Bolşeviklik olmayacaktır."³⁵² "Bolşevizm, hürriyet ve saadet getirmez."³⁵³ gibi beyanları gündemde iken, 20 Temmuz 1936 yılında imzalanan Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi'nin müzakereleri esnasında birbirlerine karşı seslerini yükselten Türk ve Sovyet Temsilcileri ise,³⁵⁴ belki de, uzun yıllar sürecek olan yeni dönemin ilk habercisi oldular.

Sürecin bu evresine ana hatları ile yaklaşıldığında, sonuçta, dikkat çekici bir tablo ortaya çıkmaktaydı: Sakarya Savaşı'nın Türk askeri gücünün zaferi ile sonuçlanması, Milli Mücadele'nin ilk evresinde başlayan Ankara-Moskova işbirliğini, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının istediği yörüngeye oturtmaktaydı.

Sovyet tarafı, sözünü ettiğimiz evrede, politikasını iki önemli dinamiği dikkate alarak belirlemişti. Bu bağlamda, Ankara'nın Batılı başkentlerle olumlu diyalog içine girmeye başlaması Moskova'nın ciddi tepkilerine, hatta, Enver Paşa'yı kullanarak Anadolu'yu tehdit etmesine bile neden olmuştu. II. İnönü Savaşı sonrasında inisiyatif kazanan ve Fransa ile anlaşma yoluna giden Türk tarafı, genel olarak, böyle bir fotoğrafla karşılaşmıştı. Hemen akabinde yaşanan Kütahya-Eskişehir

³⁴⁸ Antlaşmanın TBMM tarafından tasdiki hakkında bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 23-1912, Fon Kodu: 30-18-1-1, M-27 Mart 1927.

³⁴⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 9-12-1, Fon Kodu: 30-18-1-2, M-M-12 Mart 1930.

³⁵⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 14-61-4, Fon Kodu: 30-18-1-2, M-M-3 Eylül 1930 1930.

³⁵¹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 525.

³⁵² 21 Nisan 1935 tarihli bu açıklama hakkında bkz. *Aynı Tarihi*, Sayı: XIX, s. Ankara 1935, s. 260-262.

³⁵³ 21 Haziran 1935 tarihli bu açıklama hakkında bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139.

³⁵⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Belge No: 105, s. 185.

Savaşları ve bu savaşların sonunda yaşadıkları mağlubiyet, Ankara'yı Moskova karşısında, yine bu nedenle, daha güç bir konuma getirmişti.

Bununla birlikte, Sovyet tarafı, öncelikle, Türk tarafının askeri başarısını hesaba kadar kendisini konumlandırmıştı ki, Moskova'nın Sakarya Savaşı'ndan sonra Batı ile diyaloglarını daha da geliştiren Ankara karşısında daha uzlaşmacı bir politika takip etmesi bu realitenin en belirgin göstergesiydi. Sovyet tarafının, söz verdiği yardımı, ancak bu zaferinden sonra Anadolu'ya göndermeye başlaması ve Doğu Anadolu'daki Türk hakimiyetini pekiştiren Kars Antlaşması'na öncülük etmesi bu açıdan anlamlıydı. Gelinen son nokta, Milli Mücadele ile başlayan ve Mustafa Kemal Paşa ile Lenin tarafından şekillendiren dış politika satrancının, Ankara'nın istediği biçimde sonuçlandığını gösteriyordu. Milli Mücadele sonrasında kurulan ve Batı öncelikli olmakla birlikte çok yönlü bir karakter arz eden Türk dış politikası, bu gerçeğin en belirgin kanıtı olacaktı...

Sonuç

Geo-Stratejik nitelikleri ile ön plana çıkan Anadolu coğrafyası, özellikle XIX. Yüzyıl'dan itibaren, sanayileşmiş Batılı devletlerin ve Rusya'nın hedefi olmuştur. Osmanlı devlet adamları, bu ikili kumpas karşısında, bir tarafın garantörlüğüne dayanarak diğerinin tehdidinden kurtulma esasına dayanan ve bu bağlamda, kimi zaman önemli tavizleri de içeren bir denge politikası izlemişlerdir. Hünkar İskelesi, Paris, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Londra Boğazlar Sözleşmesi ile birlikte, bu zorunlu denge politikasının diplomatik sonuçları olarak ortaya çıkmışlardır. Kimi zaman Rusya'nın, kimi zaman da Batı'nın ön plana çıktığı bu süreç, İttihat ve Terakki idaresinin, her iki kutbu da karşına aldığı I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüş, savaşın sona ermesiyle birlikte İtilaf Devletleri'nin emperyalist politikalarıyla karşılaşan Anadolu direnişi, geçmişten devraldığı politikayı devam ettirerek, Rusya'ya dayanmak suretiyle, Batı emperyalizminden kurtulmaya çalışmıştır.

Bu bağlamda ilk dikkat çeken noktalardan biri, Anadolu'nun, en az Batı kadar yayılmacı emellerine muhatap olduğu Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmasıdır. Rusya'nın, Batı ile ihtilaf halinde olması ve her iki odağın da kendi üzerlerinde emperyal planlar yapan Batı ile muhatap olmaları, aralarında bir işbirliğinin doğmasına neden olmuştur.

Tarihin bu yeni döneminde, kamu otoritesini ön plana çıkaran yeni bir ideolojiyle gücünü ispatlamaya çalışan Sovyet Rusya, özellikle, Anadolu'yu da içine alan çok yönlü tehditlerine maruz kaldığı İngiltere'ye karşı Anadolu'nun safında

yer almayı kendi menfaatleri açısından gerekli görmüştür. Bu bağlamda, Moskova'nın, milyonlarca Müslümanın yaşadığı İngiliz sömürgelerini, Londra'ya karşı harekete geçirmeye çalıştığı ve kendi coğrafyasında yaşayan Müslüman halklara dost gözükmeğe çalıştığı da söylenebilir. Süreç devam ederken kurdukları Halas-ı İslam Cemiyeti ile Güney Doğu Asya'ya yönelmeleri ve Enver Paşa'nın Türk-İslam coğrafyasındaki itibarını dikkate almaları, Sovyetlerin sözünü ettiğimiz politikaları ile birlikte mütalaa edilmelidir.

Moskova, bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin komünizmi benimsemediklerini, hatta karşı olduklarını bilmekteydi. Enver Paşa'nın üzerinde ısrarla durmalarının bir nedeni de buydu. Ankara'nın başarısız olması durumunda yedekte beklettikleri Enver Paşa ile kendileriyle organik bağ kuran Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya geçerek inisiyatifi devralabilecekleri, Sovyetler için, göz ardı edilemez bir ihtimaldi. Mustafa Kemal Paşa ile uzun yıllar rekabet etmeye çalışan Enver gibi, Mustafa Suphi de bu noktada oldukça istekliydiler.

Bu şartlar altında başlayan işbirliği sürecinde, ilk adımı, Moskova atmıştır. Türk direnişi, bu dönemde, henüz, olgun bir tüzel kişiliğe sahip değildir. Ancak, teklif, yukarıda dikkat çektiğimiz sebepler çerçevesinde, sadece Ankara'ya değil, Berlin'de bulunan Talat Paşa vasıtasıyla Enver Paşa ve arkadaşlarına da iletilmiştir. Sovyetler, eski ittihatçıları bu şekilde denkleme dahil ederlerken, direniş hareketine içerden destek veren İstanbul merkezli Karakol Cemiyeti'ni de unutmamışlar, Anadolu hareketi ile ise Havza'da ve Balıkesir-Alaşehir Kongreleri sırasında temas kurmuşlardır. En mübrem ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak kadar zor günler yaşayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için bu teklif adeta "yeniden hayata dönüş" anlamına gelmiştir.

Şartların zorlaması ile şekillenen ikili işbirliğinin kurulum aşamasını geçirdiği bu kritik dönemde, Sovyetlerin, güvenmedikleri Mustafa Kemal Paşa'ya değil, İttihat ve Terakki içindeki lider pozisyonu ile devlet yönetiminde etkin olan Enver Paşa'ya öncelik verdikleri tarihi bir realitedir. Mustafa Kemal Paşa ise sürecin henüz ilk evresinin yaşandığı bu dönemin başından itibaren inisiyatifi elinde tutabilmek için elinden gelen gayreti göstermeye başlamış, eski ittihatçıların Anadolu üzerinde yönlendirici olmalarını reddeden bir politika geliştirmiştir.

Bu noktada, Paşa'nın, yakın arkadaşlarıyla, özellikle Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla istişareye önem verdiğini, politikalarını buna göre belirlediğini ve Sovyet tarafının Misak-ı Milli üzerindeki olumlu yaklaşımlarının üç lideri derinden etkilediğini görmekteyiz.

Türk tarafının Milli Mücadele planı bu şekilde şekillenmiştir. Bu plan, nihai hedef olarak Misak-ı Milli'yi, "her bakımdan özgür ve kendi bölgesindeki tüm Türkleri çatısı altında toplayan bağımsız bir Türkiye" olgusunu idealize etmiş ve Batı eksenli, çok yönlü bir dış politikayı esas almıştır. Bu maksatla, Batılı başkentlerin Türkiye üzerindeki emperyalist emellerinin Sovyet kozu kullanılarak, Türk tezi doğrultusunda evrilmesini öngörölmüş; Batı karşıtı bir devletin verdiği destekle elde edilen askeri ve siyasi prestijle bu hedefe ulaşılınca iki kutup arasında özgürce işleyebilen bir dış politik paradigma idealize edilmiştir.

Plan, Türk tarafının, Rusya'yi, sadece geçici bir ortak olarak gördüğünü, empreyal politikalarına muhatap olduğu Batı ile Rusya arasında, tercihini, "Batı" yönünde kullandığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunu, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan ve yıkıcı sonuçlarıyla devleti derinden sarsan Osmanlı-Rus savaşlarının zihinlerde bıraktığı dramatik izlerle izah etmek mümkündür. Yakın dönem Türk tarihinin genel çizgisi de bu istikamettedir

Mustafa Kemal Paşa, karşılıklı çıkar ilişkisine dayanan ikili ilişkiler bağlamında, ilk olarak, Ankara ile Moskova arasında sağlıklı bir iletişim tesis etmek istemiş ve dönemin şartlarına uygun olarak, bu iş için, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'yi görevlendirmiştir. Halil Paşa, aldığı vazifeyi hakkıyla ifa etmiş, hatta daha da ileri giderek, külliyetli miktarda Sovyet yardımının Anadolu'ya iletilmesini sağlamıştır.

İtihatçılara karşı olan ve onları bir tehdit olarak algılayan Mustafa Kemal Paşa, bu noktada, iyi bir stratejist olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce, çatışmacı olmamış, amir pozisyonunu korumuş, şartlar elverdiği ölçüde olabildiğince etkin olmaya çalışmış, sonuçta kazançlı çıkan taraf da kendisi olmuştur. Daha ilginç, Paşa'nın hedefine, karşıt kabul ettiği bir argümanı kullanarak ulaşmış olmasıdır. Bu, onun temel hayat felsefesidir: Mevcut şartları dikkate alarak, hedefe olabildiğince yaklaşıma, şartlar değiştikçe yeni şartlara göre yeni politikalar geliştirme ve kullanılan eski argümanları saf dışına itme... Bu politika, kimine göre tutarlı ve erdemli olmayabilir, ancak, realist ve pragmatisttir; muhatapların konumu dikkate alındığında etik açıdan da bir problem oluşturmaz, hele bir milletin bağımsızlığı söz konusu ise...

Mustafa Kemal Paşa, çıktığı yolda, "Bağımsız Türkiye" olgusu temel prensip kabul etmiştir. Şartlara göre hareket etmek zorunda olduğunun bilinci içinde olmuş, hedefine yürürken, gerektiğinde, taviz vermekten de çekinmemiştir. Ancak, Türk Milli Bağımsızlığı söz konusu olduğunda her türlü riski alırken, samimi değil,

“politik” davranmış, verdiği göstermelik tavizlerle karşılarına aldatıcı mesajlar verirken, kendi yolunu daha da açmıştır. Aksi halde, kurduğu stratejinin bir anlam ifade edemeyeceğini herkesten çok kendisi bilmektedir.

Milli Mücadele döneminde Ankara ile Moskova arasındaki stratejik işbirliği bu şartlar altında kurulmuş, muhatabına yaklaşmak için ilk tavizi vermek, Sovyet tarafına göre çok daha zor durumda olan ve bir varoluş savaşı veren Türk tarafına düşmüştür.

Bu bağlamda, Ankara'nın bazı sol faaliyetlere göz yumduğunu görmekteyiz. Muhafazakar kesimin, Sovyet politikasına yönelik muhtemel tepkilerine karşı, komünizmi, yerel dini anlayışa aykırı bir ideoloji değilmiş gibi göstermek için kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, bu kritik dönemde de inisiyatifi elde tutmuş, güdümlü veya bağımsız, tüm sol örgütlenmelerin Ankara'nın kontrolü altında bulunmasına özellikle dikkat etmiştir.

Sürecin ilk evrelerinin yaşandığı bu dönemde, Ankara ile Moskova arasında, jeo-stratejik açıdan en önemli coğrafya, şüphesiz, Kafkasya'dır. Taraflar, birbirlerine karşı daha avantajlı bir pozisyon elde edebilmek için, bölgeye, büyük önem atfetmişler, ikili işbirliğinin yürümesi bile tarafların bu coğrafyadaki konumuna bağlı olarak şekillenmiştir.

Türk tarafının bölgeye yaklaşımı, sadece, Sovyet desteğini sağlamaya yönelik olurken çok daha elverişli konumdaki Sovyet tarafı, Kafkasya'nın Bolşevik olmasını, öncelikleri arasına almıştır. İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki yönetimler üzerinden kurdukları Kafkas Seddi'nin Ankara-Moskova hattına zarar vereceğini düşünen taraflar, bu seddin kaldırılması noktasında, bu sebeple, mutabakata varmışlar, Sovyet yardımına odaklanan Ankara, Moskova'nın bölgedeki emperyal emellerini, yine bu nedenle, onaylamıştır. Her ne kadar tarihi referanslarda pek de üstünde durulmasa da, etnik ve dini bağlarla Anadolu'nun bir parçası olarak kabul edilebilen Azerbaycan'ın Bolşevizm'e terki, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından, bağımsızlık yolunda verilen en ciddi taviz olacak, Menşeviklerin yönetimindeki Gürcistan ve İtilaf Devletleri ile birlikte hareket eden Azerbaycan, bu şekilde, Sovyetlerin etki alanına girecektir.

Bu şartlar altında temelleri atılan ikili iş birliğinin resmen kurulmasını öngören ilk üst düzey talep, doğal olarak, varoluş savaşı veren Mustafa Kemal Paşa'dan ve tam bu sırada gelmiştir. Paşa, TBMM'nin kurulmasından yalnızca üç gün sonra kaleme aldığı bir mektubu Sovyet Devrimi'nin lideri Lenin'e göndermiş, askeri ve

maddi açıdan geniş ölçüde destek talep ederken, anlamlı biçimde, Kafkasya üzerindeki emperyal Sovyet politikasını onaylayan bir yaklaşım içine girmiştir.

Sovyet tarafı, yaklaşık bir yıl önce başlayan bu yaklaşma sürecinde, Anadolu üzerindeki, yayılmacı emellerine son vermiş veya en azından dondurmış mudur ?

Kesinlikle Hayır !

Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna, Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından Lenin adına olumlu cevap verilirken, Sovyetler, 1917 yılından beri devam ettirdikleri kadim Rus politikası çerçevesinde, Anadolu direnişini, Bolşevik Devrimi'nin bir uzantısı olarak göstermeye çalışıyorlardı. Tarafların kültürel kodlarından kaynaklanan temel yaklaşım farkları, zaten, bütün berraklığı ile ortadaydı. İkili işbirliğini düşünerek birbirlerine hoş gelebilecek bir takım görüntüler sergileseler de pek de inandırıcı olamıyorlardı. Bu realite, içinde bulunduğu zor şartlar dolayısıyla muhatabına sempatik görünme ihtiyacını daha fazla hisseden Ankara söz konusu olduğunda daha da belirginleşiyordu.

Vurgulanması gereken diğer bir realite ise tarafların, İngiltere ile işbirliğine girmek için fırsat kollamaları ve bunun için her türlü tedbire başvuruyor olmalarıdır. Bu olgu sürecin tamamını etkilemiş ve yönlendirmiş, ikili ilişkilerin içtenlikten uzak olmasında en büyük pay sahibi olmuştur. Taraflar, birbirlerini her an İngiltere ile anlaşarak kendilerine darbe vurmaya hazır bir partner olarak değerlendirmişlerdir.

Kafkasya'nın stratejik önemi bu noktada da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, Ankara, Milli Mücadele boyunca, hiçbir zaman, kendisini güven içinde hissetmemiştir. "Düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışından hareket etmiş, ancak, düşmanlarının kendisine karşı birleşebileceği ihtimalini daima zihninde canlı tutmak zorunda kalmıştır.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları duydukları bu tedirginlik nedeniyle, sürecin bu evresinde, Türk birliklerinin Nahcivan'a kadar uzanan bölgeye hakim olmasını uygun görmüşler; Kazım Karabekir Paşa ve kurmay heyetinin cephedeki performansıyla gerçekleşen bu hareket sonunda, Kafkasya gibi kritik bir alanda ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir. Silahla edilen bu başarı, ileride daha belirgin biçimde görüleceği üzere, kendisini ispat etmiş bir Ankara'yı muhatap kabul eden Sovyet tarafını derinden etkilemiştir

Nitekim, Ankara ile Moskova arasındaki ilk diplomatik münasebetler, Türk

tarafının, başarısını, cephedeki performansı ile ispat ettiği bu hareketin hemen sonrasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, ilki Bekir Sami Bey'in, ikincisi ise Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında iki Türk heyeti, Moskova'da, diplomatik temaslarda bulunmuşlar, inisiyatif, Sovyet Rusya'da olduğu için görüşmeler bu kadim Rus kentinde gerçekleşmiştir.

Birbirini takip eden müzakereler devam ederken, işbirliği ihtimali gittikçe kuvvetlendiği görülmektedir. Sovyet resmi makamlarının sürece desteği de düzenli olarak artmıştır. Rus Halk Komiserliği'nin bu bağlamda verdiği olumlu katkı, özellikle vurgulanmalıdır. Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duyan Türk tarafı için, bu destek, çok anlamlı olmuş, müzakereler devam ederken sürekli olarak, arkadaşlarıyla bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa moral değerlere önem veren bir lider olarak onları diri tutmaya çalışmıştır

Bu bağlamda, özellikle, Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki Türk heyetinin, Ağustos-Ekim 1920 tarihindeki temasları dikkatimizi çekmektedir. Bu temaslara Enver Paşa da katılmış, Türk heyeti, bir taraftan, Enver Paşa'nın müdahaleci tutumuna muhatap olurken diğer taraftan, Sovyetlerin, "ittifak antlaşmasına en büyük engel" olarak öne sürdükleri, İngiliz-Rus ticaret antlaşması problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Toplantıda, Bitlis ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesini ön şart olarak ileri süren Stalin'e ve onunla birlikte hareket eden Çiçerin-Karahan ikilisinin engellemelerine rağmen, Lenin'in yapıcı yaklaşımlarıyla, bir antlaşma taslağı üzerinde mutabakata varılmış olması vurgulanmaya değer bir başarı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moskova'nın, Ankara'nın İtilaf Devletleri'nin safına geçebileceği ihtimali karşında duyduğu endişe, müzakerelerin bu ilk evresinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda, 20 Mayıs 1920 tarihinde imzalanan ve sadece 20 günlük bir zaman dilimini kapsayan Kilikya silah bırakışmasının bile muhtemel bir Türk-Fransız yakınlaşmasından çekinen Sovyet tarafını ciddi şekilde endişelendirdiği görülmektedir, Türk heyetinin, Ankara'nın talimatları doğrultusunda, Misak-ı Milli üzerinde ısrarcı olması ve düzenli olarak meclisi bilgilendirmesi ile Sovyet tarafını daha da germiş, Bolşevikler karşılarında hiç beklemedikleri kadar diri bir kadro olduğunu fark etmişlerdir.

Bekir Sami Bey'in başarıyla yönettiği bu ilk müzakere sürecinden sonra ikili ilişkilerde bir kesinti yaşandığı görülmektedir. Bolşevizm'in Doğu halkları arasındaki prestijini artırmak için düzenlenen Moskova güdümlü I. Bakü Doğu Halkla-

rı Kurultayı, bu sırada toplanmış, kurultayın kapandığı 10 Eylül 1920 tarihinde, benzer isimler altında iki komünist partisi kurulmuştur. Biri, eski itihatçılar tarafından, diğeri ise Mustafa Suphi tarafından kurulan bu iki parti de Sovyetlerin gözetim ve denetimi altında, “Bolşevik Anadolu” ideali etrafında teşkilatlanmaya başlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet yardımına duyduğu derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu’daki komünist örgütlenmeler karşısında, bu dönemde pasif bir tutum takınmak zorunda kalmış, Anadolu’ya müdahale etmek için tökezlemesini bekleyen Sovyet tarafının baskısını üzerinde hissetmiş, hareketin lideri olması hasebiyle bu pasif tutumu içlerine sindiremeyen milliyetçi milletvekillerini teskin etmek de yine Mustafa Kemal Paşa’ya düşmüştür.

Bu esnada, Ankara ile Moskova arasında resmî bir yakınlık mevcut değildir. Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin, Batı Cephesi’ndeki akıbetleri henüz netleşmemiştir. Sovyet tarafı, bu şartlar altında, beklemeyi tercih etmekte, Türk talepleri konusunda radikal bir karar vermeden önce, daha berrak bir fotoğrafın ortaya çıkmasını beklemektedir. Süreç her ihtimale açıktır ve oldukça kaygandır; Anadolu’nun bağımsızlığı bile risk altındadır.

Oluşan bu konjonktürü değerlendiren, Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarıyla istişare ederek, Anadolu genelindeki bütün sol teşekkülleri kapatmış, Türk direniş hareketine ciddi katkı sağlamalarına rağmen, Halil ve Nuri Paşalar dahil bir çok eski itihatçının Ankara ile ilişkileri kesilmiştir. Bunların arasında, örgütün lider kadrosunda yer alan Enver, Talat ve Cemal Paşalar da vardır.

Daha öncede ifade edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, şartlara göre değişen ve şartlar elverdiği ölçüde olabildiğince etkin olmayı öngören esnek bir politika uygulamaktadır. Küçük tavizleri kabul edilebilir, hatta gerekli gören bu politika, Anadolu’nun bağımsızlığı söz konusu olduğunda başka bir alternatifte yer vermemektedir.

Mustafa Kemal Paşa, sürecin bu evresinde, tekrar vurgulamayı uygun gördüğümüz bu politikasını belirgin hale getiren bir tavır içine girerek, Ali Fuat Paşa’nın başkanlığındaki 40 kişilik bir Türk heyetini, ikili ilişkilerde bulunmak üzere Moskova’ya göndermiştir. Tarafları birbirine yaklaştıran şartlar, kendi içinde evrilmeye başlamış olsa bile, genel tabloda bir değişiklik olmamıştır. Türk heyeti, mevcut konjonktürü ve işbirliği ihtiyacını dikkate alarak ortamı yumuşatmakla görevlidir.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Kazım Karabekir Paşa’nın uzun zamandır ısrarla onay beklediği Doğu Taarruzuna, beklenmedik biçimde, Sovyet

tarafıyla tekrar masaya oturmaya çalıştıkları ve Sovyet yardımına en fazla ihtiyaç hissettikleri bu evrede imza atmışlardır. Bu bağlamda, Kazım Karabekir Paşa'nın başarılı sevk ve idaresi ile Ermenistan içlerine kadar ilerleyen Türk Kuvvetleri, bölgedeki Ermeni mezalimine son vermiştir. Harekat sonunda imzalanan Gümrü Antlaşması'yla, Türk tarafının, bir nebze de olsa, kendisini emniyette hissetmesi sağlanmış, Azerbaycan ve Gürcistan'daki Sovyet varlığına koşut olarak, Kafkasya'da bir Türk varlığından söz edilir olmuştur. Kafkas Taarruzunun, bu sonuçları nedeniyle, Milli Mücadele hareketinin en başarılı askeri manevralarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Tarihçilerin “taze bir fidan” metaforu ile özdeşleştirdikleri Ankara'nın, olağanüstü yokluklar içinde bulunduğu bir dönemde ve işbirliğine ihtiyaç duyduğu yegane devlete karşı böylesine iddialı bir tavır sergilemesi, bağımsızlığa verdiği önemi göstermiştir.

Ancak, her ne kadar Sovyet Rusya'ya karşı yapılmış olsa da, Ankara'nın, taarruzun başından sonuna kadar sürekli olarak Moskova'yı bilgilendirdiği gerçeği, burada karşımıza çıkmaktadır. Bu hususu yorumlarken, vurgulanması gereken ilk olgu, bu taarruzun temel amacının, ikili işbirliğini zayıflatmak değil güçlendirmek olduğu gerçeğidir. Sovyetlerin, Anadolu'yu hedef alan muhtemel bir taarruzu önlenirken, dolaylı olarak, işbirliği sürecinin devamı sağlamıştır. Bununla birlikte, Sovyetlerin, askeri alanda başarısını ispat etmiş bir Ankara karşısında aldıkları tavır da çok daha farklı olacaktır. Ankara, bu nedenle, harekat esnasında, Moskova'ya karşısına almamaya çalışmıştır; zahiren de olsa bir işbirliği görüntüsü altında hareketini gerçekleştirmiştir.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta da, her ne kadar ayrıntı olarak görülse de, Doğu Taarruzunun, Sevr Antlaşması'nın gölgesinde gerçekleşmiş olmasıdır. Kanaatimizce, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Batıya karşı Sovyet kozunu oynamakla yetinmiyorlar, yerine göre, Moskova'ya karşı Batı kozunu oynayarak, tarafları, birbirlerine duydukları korku üzerinden kendi politikalarına kanalize ediyorlardı. Çünkü, Sevr Antlaşması ile İtilaf Devletleri'nin konumu belirginleşmişti ve bu nedenle alternatifsiz kalan Sovyet Rusya'nın, Türk bağımsızlığını hedef alan bir manevrası ciddi bir ihtimal olarak belirginleşmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının doğru çizgide oldukları, çok geçmeden bir kez daha ortaya çıkmıştır: Sovyet tarafının onayı ile işbirliği sürecini resmileştirmekle görevli Yusuf Kemal Bey'in başkanlığındaki Türk heyeti, bu dönemde Moskova'ya gitmiş ve çalışmalarına başlamıştır. Eski durgunluğunu üzerinden atan Sovyet tarafının, antlaşmanın imzalanmasını beklemeden, Yusuf Kemal Bey'e, Anadolu'ya iletilmek üzere, bir milyon altın ruble verdiği anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, yeri geldikçe hatırlatmayı uygun bulduğumuz politik yaklaşımının bir örneğini bu evrede de ortaya koymuş ve Anadolu'nun bağımsızlığı yolunda, Azerbaycan'dan sonra Gürcistan'ın da Bolşevikleşmesine onay vermiştir. Bu bağlamda yegane maksadı, Sovyet desteğini arkasında hissedebilmektir. Ayrıca, Moskova nezdinde "Güvenilir Komşu" olarak algılanmak istemekte, son zamanlarda iyice yoğunlaşan üzerindeki şüphe bulutlarını dağıtmaya çalışmaktadır.

Moskova müzakerelerinin ikinci dönemini derinden etkileyen bu gelişmenin ardında Ankara Hükümeti'nin stratejik kabiliyetini görmek mümkündür. Ankara Hükümeti, Gürcistan manevrası ile, I. İnönü Savaşı'nın etkisiyle yumuşayan Paris Barış Konferansı Yüksek Heyeti'nin, Türk tezi karşısındaki olumlu tavrından kaynaklanan Sovyet endişelerini de gidermiştir. Sovyetler, Moskova görüşmeleriyle eş zamanlı olarak gerçekleşen Paris Barış Konferansı esnasında, heyet başkanı Bekir Sami Bey'in Batılı muhataplarıyla yaptığı resmi olmayan ikili antlaşmaları endişeyle takip etmişlerdi.

Ancak, karşılıklı sürecin doğası gereği, Türk tarafının bu tavrı da samimiyetten uzaktı; Yusuf Kemal Bey ve arkadaşları, Moskova'da, yoğun bir görüşme trafiği içerisinde, diplomasinin bütün inceliklerini ortaya koyarlarken, Ankara Hükümeti İtilaf Devletleri ile makul bir barış antlaşması üzerinde mutabakat kurmaya çalışıyordu. Erdemli olmasa bile siyasi açıdan son derece gerekli olan bu ikircikli politik anlayış, sürecin tamamını şekillendirmektedir ve sadece Ankara için değil, Moskova için de geçerliydi. Karşılıklı güvensizliğin egemen olduğu ikili işbirliğinin, birbirleriyle yüzyıllarca savaşan ve halen rakip olduklarının bilincinde olan iki kutbun mecburen bir araya gelmesiyle oluştuğu, her ana tersine dönme potansiyeline sahip olduğu ve tarafların konumuna göre değişebilen konjonktürel bir nitelik taşıdığı, sürecin bu ilk evrelerinde dahi açıkça ortadaydı. Taraflar, özellikle İngiltere ile bir işbirliği içine giremedikleri için bir yakınlaşma içine girmişlerdi. İkili işbirliğinin kurulum sürecinde Ankara'yı daima kendi etki alanı içinde görmek isteyen Sovyet dış politikası, bu zeminden besleniyordu.

İngiliz emperyalizmine karşı kurgulanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması, tam bu noktada devreye girdi ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikasına güç kazandırdı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Moskova görüşmeleri devam ederken, stratejik açıdan son derece önem taşıyan ikinci manevralarını, Kazım Karabekir Paşa'yı Batum üzerine göndererek ortaya koydular. Şehir, 11 Mart 1920'de, Ankara Hükümeti'nin kontrolüne girdi. Mustafa Kemal Paşa'nın göze-

tim ve denetimi altında hareket eden Yusuf Kemal Paşa ve ekibi de, sahip olduğu petrol dolayısıyla Sovyetler için hayati önem taşıyan Batum'u bir tavizmiş gibi antlaşma masasına sürerek, 18 Mart 1921'de, Türk tezi ile büyük ölçüde örtüşen Moskova Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını sağladılar; İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması da aynı gün imzalandı. Moskova, sürecin başından beri itina ile takip ettiği politik tavrını bu aşamada ortaya koymuş, ön planda tuttuğu İngiltere üzerinde farklı bir imaj oluşturmamak için bir ittifak antlaşmasına değil, bir dostluk antlaşmasına imza atmayı uygun bulmuştu. Sovyet tarafı, aynen Ankara gibi, bir taraftan Batıyı diğer taraftan Türk tarafını kendi etki alanı dahilinde tutmaya çalışıyordu.

Sürecin genel karakteri, bu aşamada da kendisini göstermekteydi. Ankara, Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Batum'u da terk etmiş, Anadolu'nun bağımsızlığı yolunda gözden çıkardığı coğrafyaları bir taviz gibi sunarak hedefine bir adım daha ilerlemişti. 18 Mart 1920'de, sadece Sovyet tarafı değil, İttifak Devletleri karşısında ikili ilişkilerin resmiyete bürünmesini sağlayan Türk tarafı da istediğini almıştı.

Ankara ile Moskova arasındaki samimiyetten uzak, zoraki işbirliği, Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da devam etti. Kazım Karabekir Paşa, Batum merkezli silahlı bir tehdide karşı, şehri, cephaneliklerini havaya uçurduktan sonra Sovyet kuvvetlerine teslim etti; bu arada, iki taraf arasında, bazı silahlı çatışmalar da yaşandı. Sovyet tarafı ise Türk tarafının, Yunan askeri gücü karşısında nihai anlamda bit başarısına tanık olmadığı için, öngördüğü yardımı hemen gerçekleştirmedi; Türk tarafına büyük prestij kazandıran II. İnönü Savaşı'ndan sonra da oldukça ağır davrandı.

Sovyet tarafı, bu politikayı takip ederken pek de haksız sayılmazdı. Ankara'nın Bolşevizm'e karşı olduğu, bağımsızlığı temel hedef bildiği ve şiddetle ihtiyaç duyduğu Sovyet yardımını elde edebilmek için taviz veriyor görüldüğü, Moskova tarafından biliniyordu.

II. İnönü Savaşı ile birlikte, kısmen de olsa, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği yörengeye giren ve Rus-Batı rekabeti nedeniyle, Ankara'yı, hem Batıya, hem de Sovyet Rusya'ya yaklaştıran Türk dış politikası ilk ciddi açılımını yaşamıştır. Bu açılım, Milli Mücadele sonrasında takip edilecek dış politikanın ilk işaretlerini vermesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, zamana ve zemine göre esneklik arz eden, fakat, nihai hedefinden taviz vermeyen bu politikası bağlamında, öncelikle, Moskova'ya verilen tavizlerden bir kısmı geri alınarak daha önce Ankara ile ilişkileri kesilen eski ittihatçıların Anadolu'ya girişleri yasaklanmış, Halk Şuralar Fırkası ciddi biçimde pasifize edilmiş ve hatta daha da ileri gidilerek, 200 kilogram Sovyet altını Anadolu'ya getiren Sovyet Elçi Vekili Upmal sınır dışı edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, II. İnönü Savaşı'ndan sonra, manevra alanı ne kadar genişlediyse, o nispette ileri gitmiş, mevcut konjonktür genel olarak etkisini koruduğu için takip ettiği politikada radikal bir değişikliğe gitmemiştir.

Nitekim, 1921 yılı Temmuzunda yaşanan Kütahya-Eskişehir Savaşları, tarafların gerçek kimliğinin ortaya çıkmasında bir katalizör işlevi görmüştür. Türk tarafının askerî açıdan kendisini ispat ettiği Sakarya Savaşı'na kadar uzanan iki aylık dönemi etkileyen bu gelişmeden sonra, Enver Paşa ve Mustafa Suphi üzerindeki otoritesini kullanan Moskova, emperyalist yüzüyle Ankara'nın karşısına çıkmış, öngördüğü yardım için, Enver Paşa'ya bağlı birliklerin Anadolu'ya girmelerini şart koşmuştur. Bu talebin arkasında, Sovyetlerin "Bolşevik Anadolu" ideali vardır ve Ankara için son derece endişe vericidir.

Ankara Hükümeti'nin, yaşanan bu zor dönemi başarıyla atlatabilmek için uygulamaya koyduğu milli yardım kampanyası niteliğindeki Tekalif-i Milliye Emirleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın "tam yetkili Başkumandan" sıfatıyla Türk askerî gücünün başına geçmesi Türk tarafına Sakarya zaferini getirince, Türk Milli Mücadele planı tam anlamıyla işlevsel hale gelmiştir. Dramatik bir mağlubiyetten ve Türk tarafının Moskova'nın gerçek kimliği ile yüz yüze gelmesinden sadece iki ay sonra oluşan bu yeni konjonktürle, taraflar için yeni bir sayfa açılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'ye şekil veren Sovyet politikası, bu gelişmeyle birlikte Türk tarafının istediği biçimde işlemeye başlamıştır. Anadolu üzerindeki İngiliz emellerinin aracı durumundaki Yunan askerlerinin uğradığı bozgun, Türk Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşacağını göstermiştir.

İngiltere'nin emperyalist eğilimlerinden endişe eden Moskova da gelişmelerden memnundur. Her şeyden önce, Ankara'nın, Moskova için ifade ettiği önem daha da artmış, Anadolu üzerinde odaklanan İngiliz politikası ciddi zarar görmüştür. Ancak, Sovyetler, sadece iki ay önce yayımlacı politikalarına muhatap olan Ankara'nın, Batıyı da bir alternatif olarak değerlendirdiğini bildikleri için tedirgin ve endişeliydiler. Kurdukları ikili işbirliğinde inisiyatif, artık, manevra alanı geniş-

leyen Ankara'ya geçmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını etki alanları dahilinde tutmak, Sovyetler için artık çok daha önemli hale gelmiştir.

Moskova, bu amaçla, Ankara Hükümeti'nin yanında olduğunu vurgulayabilmek için, ilk olarak, yaklaşık iki yıldır bir tehdit unsuru olarak belirginleşen Enver Paşa'yı denklem dışına itmiştir. Kafkas cumhuriyetlerini Moskova Dostluk Antlaşması sürecine dahil eden 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, Moskova'nın bu bağlamdaki ikinci icraatı olmuştur.

Moskova'nın, Ankara'yı kaybetmemek için Sakarya Savaşı'nın hemen ardından ortaya koyduğu bu irade ile ne denli haklı olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır: Kars Antlaşması'ndan sadece bir hafta sonra imzalanan Ankara Antlaşması ile Ankara ile Fransa arasında bir mutabakata varılmış ve Fransız askerleri Anadolu'yu tahliye etmişlerdir. Destek verdikleri, ancak, karşılık alamadıkları Yunan birliklerinden başka bir seçenekleri kalmayan İngiliz devlet adamları ise Türk tezi lehinde tavır değiştirmeye başlamışlardır. Artık, ortada, Ankara ile Moskova'nın işbirliği yapmak istedikleri bir "İtilaf Devletleri" fotoğrafı değil, İtilaf Devletleri ile Sovyet Rusya'nın anlaşmaya çalıştıkları bir "Ankara" gerçeği vardır. Bu tablo, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başarılı olduklarını ve hedefe vardıklarını göstermektedir.

Mustafa Kemal Paşa, gelinen bu noktadan sonra, realize etmek istediği dış politikasını uygulama imkanını elde etmiş ve ilk adımını, başından beri hedeflediği "Batı" yönünde atmıştır.

Diplomatik temaslarda bulunmak üzere Yusuf Kemal ve Fethi Beylerin başkanlık ettiği iki heyetin, Ankara Hükümeti'nin kararıyla Avrupa'ya gönderilmesi, bu bağlamda atılan ilk adımdır. Son derece başarılı bir diplomat olan Yusuf Kemal Bey'in çalışmaları neticesinde, Fransa'dan, ciddi boyutta askeri yardım temin edilmiş, İtalya ise Türk tezinin en güçlü destekçilerinden biri haline gelmiştir. Milli Mücadele'nin henüz sona ermediği bir dönemde elde edilen bu başarı, Mustafa Kemal Paşa'nın, Rus kozu vasıtasıyla İtilaf Devletleri'ni barışa zorlama politikasının hedefine ulaştığını ispatlamaktadır.

Sakarya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Ankara'yı kendi etki alanı içinde tutmak için politik manevralar içine giren Moskova'nın, bu aşamadan sonra mağlubiyet psikolojisi içine girdiğini görüyoruz. Nitekim, Sakarya zaferinden sonra Anadolu'ya akan yardımlar, bu dönemde kesilmiş, Moskova, mağlup olması için Türk tarafına destek verdiği Yunanistan ile, yine bu dönemde bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalamıştır.

İki tarafı zoraki işbirliğine götüren şartlar bir mütareke ile son bulmadığı için, kimi tarihçiler tarafından ironik bulunsa da, birbirlerine hala ihtiyaç duyan Ankara ve Moskova, bundan sonra da işbirliklerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Böylece, duygusal değil, realist davranmayı tercih etmişler, şartlar elverdiği ölçüde azami kazanç elde etmeyi düşünmüşlerdir.

Nitekim, yeni bir döneme girilmiş olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Yusuf Kemal Bey gibi önde gelen isimlerin Sovyet muhataplarını yumuşatmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda, Ankara'ya gönderilen General Frunze aracılığı ile Ukrayna ile Ankara Hükümeti, bir Dostluk Antlaşması imzalamışlar, Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ile hazırlık aşamasındaki büyük Türk taarruzunun etkin biçimde yönetilmesi için bir Sovyet askerî heyeti Ankara'ya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği 4 Ocak 1922 tarihli mektubu, bu sürecin diğer bir karakteristik ögesidir.

Ankara-Moskova münasebetlerindeki ciddi kırılmalar bundan sonra yaşanmış, Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçiliği'nin, İngilizlerle yakın temas kurulduğu gerekçe gösterilerek, 1922 yılı Nisan ayında basılması, sürecin ilk basamağını teşkil etmiştir.

İkili ilişkilerdeki ikinci kırılma, ünlü İngiliz Generali Townshend'in, baskından üç ay kadar sonra gerçekleşen, coşkulu karşılamalara sahne olan ve Ankara'yı da kapsayan Anadolu seyahatidir.

9 Eylül 1922 tarihinden sonra, Ankara-Moskova ilişkileri, birkaç istisnai dönem dışında, hiçbir zaman eskisi gibi olmamış, ikili ilişkiler sonucunda kazançlı çıkan Türk tarafı, kazandığı askeri başarıdan sonra, nihai hedefi olan Batı eksenli ve fakat çok yönlü bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Sonuçta, Ankara'yı Moskova'ya iten şartlar değişmiş, ancak, Ankara'nın, Moskova nezdindeki önemi daha da artmıştır. Türk tarafının bu başarısını, özellikle, Batı Anadolu'da gösterdiği askeri başarıya bağlamak yerinde olacaktır.

Nitekim, Sovyetler, Sakarya Savaşı'ndan sonra takındıkları tavır bu dönemde de takınmışlar ve Türkiye'yi büsbütün kaybetmemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, kazandığı askeri zafer dolayısıyla Türkiye'yi ilk tebrik eden, Moskova olmuş, Sovyetlerin kısa aralıklara Ankara'ya yolladıkları Mdivani ve Aralov, itinalı tavırları ile dikkat çekmişlerdir. Yakınlık kurmak istedikleri İngiltere ve Fransa'dan destek göremedikleri için Almanya ile işbirliği yapmak zorunda kalan Sovyetlerin, 1922 Nisan ayında imzaladıkları Rapallo Antlaşması ile bu işbirliğini resmileştirmeleri,

1922 yılı Kasım ayında düzenlenen Cenova Konferansı'nda, Türkiye'nin çıkarlarını, Sosyalist Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov savunmuş olması, bu realite ile birlikte değerlendirilmelidir.

Ancak, Moskova'nın bu ve benzeri bütün gayretlerine rağmen, Türkiye'nin tavrında bir değişiklik olmamış, Lozan müzakereleri sırasında Batı yanlısı bir çizgi takip eden Türkiye, cumhuriyetin ilanı ile birlikte, Batılı ekonomi sistemi benimseyen anti-komünist bir karaktere bürünmüştür.

Musul probleminin etkisiyle İngiltere ile ihtilafa düştüğü dönemde Sovyet Rusya'ya tekrar yaklaşmış ve bundan önemli kazançlar el etmişse de, Türkiye için böyle dönemler, kısa ve konjonktürel olmaktan öteye gitmemiştir. Nitekim, Milli Mücadele'nin sona ermesiyle benimsenen Batı eksenli çok yönlü dış politikanın gittikçe güç kazanması ve faşizmin bir tehdit olarak tırmandığı 30'lı yılların ikinci yarısıyla birlikte kurumsallaşması, bu dönemin karakteristik nitelikleri arasındadır.

Bütün bu olgu ve olaylardan yola çıkarak, konumuzun, şu ana çizgiler etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz:

Stratejik nitelikleri dolayısıyla Batı gibi Rusya'nın da emperyalist emellerine muhatap olan Anadolu, Milli Mücadele döneminde, bu iki odak arasındaki rekabetten yararlanarak, Batı emperyalizmini Sovyet desteği ile pasifize etmek istemiştir. Bu strateji ile, sadece, Sovyet yardımı ile askerî başarı kazanmak hedeflenmemiş, aynı zamanda, Batılı başkentler nezdinde, bir "Bolşevik Anadolu" korkusu oluşturmak suretiyle İtilaf Devletleri'nin "Bağımsız Anadolu" olgusunu onaylamaları sağlamıştır. Aynı şekilde, Sovyetler de böyle bir ihtimali bilmelerine rağmen, Bolşevik olmasa bile bağımsız kalabilen bir Anadolu'yu tercih etmişler, bölgede oluşabilecek muhtemel bir Batı nüfuzundan ciddi biçimde endişe duymuşlardır. Moskova, bu maksadına ulaşırken, ilk aşamada, Enver Paşa'yı birinci tercih olarak değerlendirmiş, ancak, Ankara'nın askeri başarıları, söz konusu ihtimali ortadan kaldırmıştır.

Bu iki dinamik sayesinde Ankara, sürece avantajlı başlamış ve şartlara bağlı olarak bu konumunu daima korumuştur. Sonuçta, ortak düşmanlara karşı işbirliğine giden iki odağın zoraki işbirliği ile hassas bir konjonktür oluşmuş, Ankara ve Moskova, birbirlerini, İtilaf Devletleri'yle anlaşarak kendilerini tuzağa düşürmeye hazır, zoraki bir ortak olarak görmüşlerdir. Tabii, bu bağlamda en fazla endişe eden taraf, böyle bir ihtimali esir olmakla özdeşleştiren "Ankara" olmuş, bu ihtimal, Moskova için de geçerli olduğu için, Ankara'yı, etik açıdan problemsiz bir zeminde tutmuştur.

Sürecin son sahnesinde belirleyici unsur olan “Türk Zaferi”, başından beri koruduğu avantajlı konumunu askeri gücüyle değerlendirerek başarıya ulaşan Ankara'nın eseridir. İtilaf Devletleri ve Moskova, birbirlerinin güdümüne gireceğine bağımsızlığı seçen Anadolu'yu, ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın başarıyla kurguladığı stratejik planın bir sonucu olan bu tarihi başarıdan sonra kabullenmişlerdir.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sayı: 351, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.19..8.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya No: 431148, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 247.674..10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 2.38.18.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, Dosya: 2296, Gömlek: 1-2, M. 04.03.1918.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, Dosya: 2563, Gömlek: 5, M. 30.10.1918.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muahedeler, Belge No: 437/8/2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 273, Dosya No: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 27-10, Dosya No: 86-20, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.30.11.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 3.40.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 930.2.0.0, Yer No: 1-6-1, 1920.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30,18.1.1, Yer No: 2-38-18, 12 Mart 1921.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 3-40-1, 30.11.1921.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 930,2.0.0, Yer No: 3-24-3, 1923.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 4-45-13.

Cumhuriyet Müzesi Arşivi, Dosya No: VI/1, Belge No: 3054.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya Muahedat Kısmı, Dosya No: 405, Karton: 119; Karton 125, Şifre Kalemi, 10 Kasım 1917, No: 2289.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 112, Dosya No: 194-405, Fihrist: 11-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 4, 4-1, 4-3.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 534, Dosya No: 44-A/156, Fihrist: 2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 6-1, 6-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 3, 3-1, 35-115, 37, 43-5, 43-6, 59.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 587, Dosya No: 61-116, Fihrist: 39.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 41-15, 41-16, 41-17.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 6-1, 40-3, 40-4, 40-5, 40-6, 41-15, 41-16, 41-17.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-269, Fihrist: 27.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-296, Fihrist: 4, 4-1, 4-3, 11.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 4-2, 25.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 13-16, Fihrist: 118.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 55/B-14, Fihrist: 5, 5-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 879, Dosya No: 10-2, Fihrist: 98-2, 98-3, 98-4.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-28, Fihrist: 30, 30-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 30-A/9, Fihrist: 12, 12-1, 12-2.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 171-A/13, Fihrist: 9.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1041, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 19, 24-3.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge:105-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10 A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 55, Sıra: 5874, Belge: 55-1, 55-5.
- Harp Tarihi Dairesi Arşivi*, Belge No: 5/7723, Dosya No: 228.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 24/3038; 59/17364; 126/19247, 19243; 132/19543.
- Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıkhoğlu Arşivi*, Belge No: 134, 152.

Resmi Yayınlar

- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
- Ayn Tarihi*, Sayı: XIX, s. Ankara 1935.
- Documents on British Policy*, Seri: I, Cilt III, Londra 1949, Belge No: 630.
- Dokumentu Vneşney Politiki*, Cilt II-IV, Gospolizdat, Moskova 1959.
- Düstur*, III. Tertip, Cilt II, İstanbul 1929.
- Kurtuluş Savaşımız*, (1919-1922), Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, (Devre: IV), Cilt I, İçtima: 11.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 144.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 19.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 54.

- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 76.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt V, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VI, İçtima: 101.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 133.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 133.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 134.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 142.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IX, İçtima: 5.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt X, İçtima: 34.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XIV, İçtima: 120.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVI, İçtima: 131.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVII, İçtima: 162.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 9.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 13.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XXIII, İçtima: 112.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 85.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 144.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 149.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 94.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İnikad: 42.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt V, İnikad: 84.
- Türk İstiklâl Harbi (İdarî Faaliyetler)*, Cilt VII, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1975.

Hatıratlar ve Araştırma-İncelemeler

- Ada, Turhan, "Atatürk'ün Misak-ı Milli Stratejisi ve Bu Bağlamdaki Problematik Tartışmaların Analizi", *Yeni Türkiye*, Ankara 2017.
- Adivar, Halide Edip, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.
- _____, *Türkün Ateşle İmtihanı*, XI. Baskı, İstanbul, Atlas Kitabevi.
- Afetinan, Ayşe, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 120 s..
- Ağaoğlu, Samet, *Kıyay-ı Milliye Ruhu*, Ankara 1964.
- Akdevelioğlu, Atay ve Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası (1919-1989)* (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001.
- Akşin, Aptulihat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964.
- Aliyev, Hamit, "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaşmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Aliyev, Hamit, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş, 1912-1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970,
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye* (Edit.: Erol Cihangir), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.
- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961.
- Aras, Tevfik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Görüşlerim*, Cilt I, İstanbul 1945.
- Armaoğlu, Fahir, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", *Ali Fuat Cebesoy'u Anma Paneli (10 Ocak 1994)*, ATAM Yayınları, Ankara 1997.
- _____, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Cilt II, 1999; Cilt VI, 2001, Cilt VIII, 2002, Cilt IX, 2002, Cilt XII, 2003; Cilt XIII, 2004.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989.
- Avagyan, Arsen, “Kurtuluş Savaşı’nda Ankara-Sovyet İlişkileri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, C. I, İstanbul 1980.
- Bagirov, Yusuf Akoğlu, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bilim Yayınları, İstanbul 1979.
- Balkesir-Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çaruklu’nun Kuwayi Milliye Hatıraları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Bayur, Yusuf Hikmet, “Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız II”, *Belleten*, Cilt XXX, Sayı: 117.
- _____, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş Dışarda Akımlar”, *Belleten*, Cilt XXXV, Sayı: 140.
- _____, *Türk Devleti’nin Dış Siyaseti*, II. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- _____, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt II/IV, Cilt III/IV, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Belen, Fahri, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu’da (1919-1921)*, Cilt I, Ankara 1981.
- _____, *Trakya’da Milli Mücadele*, Cilt I, Ankara 1955.
- Biçer, Ali Rıza, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000.
- Bilge, Suat, *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Cilt I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Budak, Mustafa, *Misak-ı Milli’den Lozan’a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, V. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014.
- Carr, Edward Hallett, *A History of Soviet Russia*, Cilt III, Londra 1966.
- _____, *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi (1917-1929)*, (Çev.: Levent Cinemre), II. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015.

- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- _____, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- _____, *Siyasi Hatıralar*, Cilt I, İstanbul 1957.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- Çoruhlu, Samih, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 15 Temmuz 1966, Tefrika: 15.
- Dumont, Paul, "Bölşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980.
- Ellison, Grace, *An English Woman in Angora*, Londra 1935.
- Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 1990.
- Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul 1962.
- Frunze, Mihail Vasilyeviç, *Türkiye Anıları* (Çev.: Ahmet Ekeş), Cem Yayınevi, İstanbul 1978.
- Glebov, Antoli, *Liniya Drujbu*, Sovyetski Pistael, Moskova 1960.
- Guniava, Gela, *XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Gürsel, Haluk, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- _____, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____, "17 Aralık 1925 Türk- Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1998, 258 s..
- Halil Menteşe'nin Anıları*, 1986, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş* (Edit.: Taylan Sorgun), II. Baskı, Kemer Yayınları, İstanbul 1997.
- İleri, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul 1999.
- İnal, İbnülemin Mahmud, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Matbaası, İstanbul 1940-1953.

- Kadri, Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (Edit.: İsmail Kara), II. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- Kandemir, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Elif Matbaası, İstanbul 1965.
- Kansu, Mazhar Müfit, "Cumhuriyetin İlanı", *Sümerbank Endüstri ve Kültür Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1972.
- _____, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, III. Baskı, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Karaman, Sami Sabit, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları*, 1921-1922, İzmit 1949.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınları, İstanbul 1958.
- Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı*, Menteş Matbaası, İstanbul 1967.
- _____, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, Cilt I-II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991.
- Kerensky, Alexandr, *Kerensky ve Rus İhtilali* (Çev. Rasih Güran), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- Kılıç Ali Hatıralarım Anlatıyor*, Sel Yayınları İstanbul 1955.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Berge, Metin, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Korhan, Tuğba, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2012-1, Sayı: 24, Bolu 2012.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazuları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Lansere, Yevgeni Yevgenyevič, *Ankara Yazı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- Lenin, Viladimir İlyiç, *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979.
- _____, "Rusya'da Simdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994.

- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Cilt III, İstanbul 1327.
- Mahmud Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341.
- Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, İstanbul, İkdam Matbaası, İstanbul 1924.
- Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Yardım*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992.
- Okyar, Fethi, *Üç Devir'de Bir Adam* (Edit.: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Onar, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni*, Cilt I- II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Özdemir, Metin, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986.
- Parla, Reha, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt II, Özdilek Matbaası, Lefkoşe 1987.
- Perinçek, Mehmet Bora, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Lozan Hatıraları*, IV. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Veli Yayınları, İstanbul 1984.
- _____, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.
- _____, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Cilt I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000.
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1973.

- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Şamsutdinov, Abdulla Amardanoviç, *Mondros'tan Lozan'a Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı (1911-1923)* (Çev. Ataol Behramoğlu), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- Şimşek, Cihat, *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.
- Şimşir, Bilal, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, III, IV, TTK Basımevi, Ankara 1979-1992.
- _____, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e "1921-1922"*, II. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.
- Tuğlacı, Pars, *Çağdaş Türkiye*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987.
- Tunçay, Mete, *Mesai 1920 Halk Şuruları Fırkası Programı*, AÜSBF Yayınları, 1972.
- _____, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, -Mart 1980.
- _____, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.
- Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara 1959.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, II. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990.

- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, No: 4454-408, 18 Ekim 1944.
- _____, “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, No: 4454-415, 25 Ekim 1944.
- Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt II, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.
- Yerasimos, Stefanos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele’ye”*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- _____, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.
- Yılmaz, Mustafa, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye -Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985.
- Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995.

FRANSIZ DİPLOMATİK BELGELERİNDE TÜRKİYE-SURİYE SINIR SORUNU (1918 -1940)

MÜZEHHER YAMAÇ*

Giriş

Ortadoğu'nun paylaşılması sırasında İngiltere, Musul, Erbil ve Dohuk gibi yerleşim yerlerini Fransa'ya vermiş, kendisi de Kerkük ve Süleymaniye'yi almıştır.¹ Böylece Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Güney-Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki toprakları Fransa'ya ve güneyinde kalan Irak bölgesi ise İngiltere'ye kalmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu uzmanı Sir Mark Sykes ile Fransa'nın zamanın Beyrut Büyükelçisi Georges Picot tarafından imzalanan bu paylaşımın antlaşması (16 Mayıs 1916), Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en önemli antlaşma olmuştu² Sykes-Picot Antlaşması ile Mersin'in doğusundan başlayarak; Kilikya, dan Sivas'a kadar İç Anadolu'nun orta bölgesi, Güneydoğu Anadolu'da Elazığ, Diyarbakır, Mardin, İskenderun-Antakya hizasından güneye Lübnan'ı da içine alan kısım, Fransa'ya bırakılacaktı. Fransa bu Anlaşma gereğince, Suriye-Lübnan'a sahip olmaya kararlı idi. Bu kararı Milletler Cemiyeti Yasası'nın 22. maddesiyle öngörülen; 28 Haziran 1919'da kurulan manda sistemi içinde ve 30 Ekim 1918'de, İtilaf Devletleri imzalanan Mondros Mütarekesi ertesinde uygulamaya koyabileceklerdi. Osmanlı Devleti açısından çok ağır koşulları içeren mütarekenin, “müttefikler kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunmasını içeren 7. maddesi uyarınca İngiliz ve Fransız kuvvetleri, İskenderun ve Antakya bölgesini işgal edeceklerdi.³ Ancak Mustafa Kemal

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, myamac@nku.edu.tr

¹ Saad Eskander, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the first Kurdish Government; 1918-1919” *British Journal of Middle Eastern Studies* 27 (2).

² David Fromkin, *Britain, France and the Diplomatic Agreements in The Creation of Iraq, 1914-1921*, ed. R.S. Simon, E.H. Tejirian, New York NY: Columbia University Press, 2004, s. 143.

³ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, 3. b.s, s. 10.

Ankara’da 27 Aralık 1919 günü yaptığı konuşmada Misak-ı Milli’yi değerlendirirken; “Toroslar ile Antakya arasında Türklerin meskun bulunduğu ve bu bölgenin bin yıldan beri Türk kamı ile yoğrulduğunu, bu bölgedeki hududun İskenderun Körfezinin güneyinden başlayıp Antakya ile Halep ve Katma arasındaki bir noktadan geçerek, Cerablus Köprüsü’nün güneyinde Fırat’a vardığını söyleyecektir.”⁴ Suriye’nin Fransız mandası altına konulacağı, 25 Nisan 1920 San Remo Antlaşması ile kararlaştırılmıştı. Bu sırada Anadolu’da Milli Mücadele hareketi devam ettiği için, Suriye’nin Kuzey sınırları henüz kesin olarak tespit edilmemişti.⁵ 13 Haziran 1921’de Fransız Başbakanı Briand tarafından Ankara’ya gönderilen Franklin Bouillon, Mustafa Kemal Paşa, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa’nın da katıldığı görüşmelerde; 10 Mart 1921’de Londra’da yapılan Bekir Sami Bey Anlaşması’nın temel alınmasını önerirken, Mustafa Kemal Misak-ı Milli üzerinde ısrar ediyordu. Bekir Sami – Briand Anlaşması’nda sınır, Nusaybin’den sonra Azek kuzeyinde Dicle’nin dirseğine ulaşıyor, buradan da Dicle’yi takip ederek Cezire-i İbni Ömer (Cizre)’a varıyordu. Londra’da yapılan “Fransa ile Türkiye arasında Türkiye - Suriye Sınırları Hakkında Siyasal, Ekonomik, Anlaşma” başlığını taşıyan bu anlaşma her iki ülkenin de meclislerince onaylanmamıştı. Görüşmeler sonunda Bouillon, Londra’da yapılan anlaşmanın nüfuz bölgelerine ilişkin maddesinin Ankara tarafından kesinlikle kabul edilmeyeceğini ve Mustafa Kemal’in yarı resmi olarak bir taslak önerdiğini, Paris’e bildiriyordu. Yeni sınır Payas’tan hareket ederek Çobanbey ile Nusaybin arasında 20 km. genişliğindeki Bağdat demiryolu imtiyaz bölgesinin güneyinden geçecek, Nusaybin’den sonra ise Musul Vilayeti sınırlarına kadar uzanacaktır.”⁶

1. 21 Ekim 1921 Ankara Anlaşması’nda Türk-Suriye Sınırı

Milli Mücadele yıllarında Türkiye-Suriye sınırının tespiti ancak Ankara Anlaşması ile 1921 yılında gerçekleşmişti.⁷ Türkiye’yi Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* C. 3. Vesika 220, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981, s. 1186.

⁵ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, 8.b.s., s. 127.

⁶ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, 1. 1b.s., s. 144, MAE, Série E Levant Turquie, Vol.172, s. 164.

⁷ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt, (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, 3.b.s., s. 48 (Ankara Anlaşması ile Türkiye ile Suriye arasındaki sınır belirlenmiş ve daha sonraki ilişkiler için bazı ilkeler konulmuş, ancak müttefiklerle çözülmesi gereken sorunlar Lozan Antlaşması’na kalmıştır. Bu nedenle bu bağta “Antlaşma” (Traité) değil de, “Anlaşma” (Accord) denilmesi onun “ön” niteliğini yansıtmaktadır).

Bey'in ve Fransa'ya eski Bakanlar'dan Henri Franklin – Bouillon'un yetkili temsilci olarak atandığı anlaşmanın 3.maddesine göre; imzalanmasından sonra en çok iki ay içinde, Fransız Kuvvetleri sekizinci maddede belirlenen çizginin güneyine, Türk kuvvetleri ise bu çizginin kuzeyine çekileceklerdir. 8. maddede; sınır çizgisi, İskenderun Körfezi, Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecektir; sınır çizgisi oradan Marsuva mevkiini Suriye'ye ve Karnaba mevki ile Kilis kentini Türkiye'ye bırakmak üzere, güney-doğuya doğru kayacaktır. Oradan Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer arasındaki eski yolu izleyerek, Dicle'ye varacaktır ve Çobanbey İstasyonunda, demiryoluyla birleşecektir. Daha sonra Bağdat Demiryolunu izleyecek ve Demiryolunun platformu Nusaybin'e dek Türk toprakları üzerinde kalacaktır. Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer mevkiileri ve yol Türkiye'de kalacaktır. Fransız diplomatik kaynaklarında bulunan raporda;“Fransız hükümeti, ciddi kaynaklara dayanarak, bu yolun Servan ve Alakamish sınırındaki dağa en yakın geçen Kuzey yolu olduğunu varsayıyordu. Türk hükümeti ise, Aznaour'dan, Deiroun Agha, ve Gerikara'dan geçen daha güneyde bir sınır talep ediyordu. Ekim 1922'de talep ettikleri sınırı işgal etmişler, Mayıs 1923'de daha önce Suriye topraklarında bulunan Moustapha Ouia ve güneyinde yer alan Karab Rachid'de bir merkez kurmuşlardı. Karşılıklı itirazlar nedeniyle ortak bir çözüme varılamayacağı aşikârdı.” şeklinde ifade edilmektedir.⁸ Anlaşmanın imzasından sonra bir ay içinde, söz konusu sınır çizgisini çizmek üzere tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Sınır sorununun diğer bir kısmı ileride Hatay adını alacak olan İskenderun Bölgesi ile ilgili olmaktadır. Anlaşmanın 7. maddesine göre, İskenderun bölgesi için özel bir yönetim rejimi oluşturulacaktır. Bu bölgenin Türk soyundan gelen halkı, kültürlerini geliştirmek için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır.⁹

Sonunda 20 Ekim 1921 Türk-Fransız Anlaşması ile, Türkiye-Suriye sınırı tespit edilerek, İskenderun bölgesi için özel rejim kabul edilmiş ve daha sonra bu hükümler teyit edilmiştir. Ankara sınır konusunda taviz vermek istememiş, ancak o günkü koşullar gereğince 11 Mart 1921 tarihli Anlaşma ufak tefek değişiklikler dışında kabul edilmişti. Sınır konusunun dışında Kuveik suyu sorunu Fransa'nın istediği şekilde, Kuveik suyunun iki taraf arasında adil bir biçimde bölüşülmesi ve Halep şehrinin Türk toprakları üzerindeki Fırat'tan “ancak kendi yapacağı har-

⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, s. 4-11.

⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 50.

camalarla” faydalanması şeklinde bir maddenin anlaşma metnine koyulmasıyla, anlaşma çözümleniyordu.¹⁰

2. Lozan Konferansında Türkiye - Suriye Sınırı

Lozan Konferansı’nın toplandığı sırada Suriye sınırı ve Hatay konuları, Ankara Anlaşması’ndaki noktalardadır. 21 Kasım’da başlayan görüşmelerde, Türkiye’nin güney sınırları ele alındı. Fransız Heyeti, Türk tarafının Türkiye-Suriye sınırını saptayan Ankara Anlaşması’nın içeriğinin Lozan Antlaşması’nda teyit edilmesi önerisine, Ankara Anlaşması’nın “yerel nitelik” taşıdığını öne sürerek karşı çıkmıştı.¹¹ Lozan görüşmeleri öncesi İsmet Paşa’ya Suriye hududu ile ilgili verilen talimata göre sınır; Re’isi İbni Hani’den başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, Fırat Yolu, Derizor, Çöl ve nihayet Musul vilayeti sınırına ulaşacaktır.¹² Konferansın ikinci dönem görüşmeleri, 23 Nisan 1923 tarihinde başlamıştır. Sıra Suriye sınırının görüşülmesine gelince, İsmet Paşa bu sınırın 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması’nda belirlendiğini belirtmiş ve anlaşma metnine bu doğrultuda bir cümle eklenmesini talep etmiştir. Ancak Fransızlar buna karşı çıkmıştır. İsmet Paşa, Fransa’nın daha önce defalarca talep ettiği bu hususun barış anlaşması metnine girmesine izin vermemesine bir anlam verememiş ve şaşırmıştır. Fransızlar ise, iki devlet arasında daha önce imzalanmış olan bir anlaşmanın diğer devletleri ilgilendirmeyeceğini öne sürerek, sınır ile ilgili birkaç cümlenin metne girmesini istemişlerdir. Oysa Türkiye, Ankara Anlaşması’nın bir bütün olarak barış anlaşması metnine girmesinden yanaydı. Sonradan Fransız Delegatesi Maurice Bompard, Türkiye-Suriye sınırının, Ankara Anlaşması ile çizildiği hususunun Lozan tutanaklarında yer almasını istemiştir. Sonunda Suriye sınırı ile ilgili hususlar anlaşma metnine dahil edilmiş, Ankara Anlaşması’nın diğer maddeleri metin dışında bırakılmıştır.¹³ Suriye sınırı, “20 Ekim 1921 tarihinde yapılan Fransa-Türkiye Anlaşmasının 8. maddesinde tanımlanmış olan sınır” olarak yer alacaktır. Türkiye - Suriye sınırının ayrıntıları ile çizilmesi; 1923 Lozan Antlaşması’nın 3. maddesiyle doğrulanarak Hatay’ın Türk topraklarında kalacak özel bir yönetime kavuşturul-

¹⁰ Yavuz, *a.g.e.*, s. 144.

¹¹ Ömer Kürkçüoğlu, Çağrı Erhan, “Türkiye – Suriye Sınırı”, Yaşayan Lozan, ed. Çağrı Erhan, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2003, 1.b.s., s. 132.

¹² Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım I, C.I, Kitap 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 2 b.s., s. 343.

¹³ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, 4.b.s., s. 117.

ması için, Ankara Antlaşması'nda yer alan ifade muhafaza edilecektir.¹⁴ Anlaşmaya göre, İskenderun Sancağı otonom olarak Fransız mandasına bırakılmış ancak anlaşmaya Sancak'taki Türk unsurunun çıkarlarını koruyacak ve bölgeye özerklik verilmesi için gerekli zemini hazırlayacak hükümler de konulmuştur.

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin başlıca meseleleri arasında, Türkiye-Suriye sınırının tespiti ve devamında gelişen, Hatay sorunu bulunmaktadır. Türk-Fransız ilişkilerinin normalleşmesini engelleyen, Türkiye-Suriye sınırının çizilmesi konusunda beliren anlaşmazlıklar, Türk Fransız ilişkilerini gerginleştirdi. Bu dönemde Türkiye'nin temel ilgi ve kaygısı, Lozan'ın Fransa tarafından onaylanarak resmen yürürlüğe konulması ve büyükelçilik düzeyinde temsilin başlaması üzerine yoğunlaşmıştı. Fransa'nın temel kaygısı ise, kapitülasyonların kaldırıldığı bir ortamda, eski imtiyaz ve çıkarlarını korumanın yanı sıra, Türkiye-Suriye sınırının kesin olarak çizilmesiydi. Fransız yetkilileri, Ankara'nın, İngiltere ile arasındaki Musul sorunu çözülmeden sınırı kesinleştirmek istemediği görüşündeydi.

3. Fransız Manda Dönemi ve Sınır Komisyonu Kurulması

25 Nisan 1920 Milletler Cemiyeti yasasının 22. maddesi ile öngörülen, 28 Nisan 1919'da kurulmuş olan "mandat" sistemine dayanarak Suriye ve onun bir parçası sayılan Lübnan, "A" türü manda olarak Fransa'ya verilmiş, ardından Sevr Antlaşması'nın 94. maddesinde "sınırı Ceyhan'a kadar uzayacak olan Suriye'nin bir mandater devletin rey ve yardımını, kendi başına ayakta duruncaya kadar alacağı" ifadesi yer almıştı. Bu şekilde 1923 Eylülünde Milletler Cemiyeti Meclisi Suriye üzerindeki Fransız yönetimini kabul edince, Sancak da Fransız manda yönetimi altına girmişti. Manda yöneticisi Fransa, 1920 Eylül'ünde Suriye'yi önce, Suriye ve Lübnan diye ikiye bölmüş; Suriye ülkesinde de Şam, Halep, Dürzi, Alevi kesimleri olmak üzere dört ayrı yönetim bölgesi kurmuştu. Bunların ilk ikisine Suriyeli, diğerlerine Fransız valiler atanmıştı. Özel statüye sahip Sancak 1925 yılına dek Halep valiliğine bağlı iken, o yıl doğrudan Suriye Hükümetine bağlanmıştır. Hepsinin üstünde Suriye ve Lübnan yöneticisi Fransız bir yüksek komiser bulunuyordu.¹⁵ Fransa bir taraftan işgal güçlerine karşı direnen Türk ulusal güçlerinin

¹⁴ Onur Öymen, *Silahsız Savay, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, 6.b.s., s. 362.

¹⁵ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, 2. b.s., s. 455 – 459. (5 Aralık 1924 tarih ve 2980 sayılı karar ile Halep ve Şam Devletleri 1 Ocak 1925'ten itibaren Suriye Devleti adını alan tek bir devlettir. Fransızların

karşı koyması, diğer taraftan müttefikler arasında baş gösteren anlaşmazlıklar ve kendi kamuoyunda yeni savaflara tepki gösterilmesi gibi etkilerle, Ankara Hükümeti ile anlaşma girişimlerine başlamıştı.¹⁶

Türkiye ile Suriye arasındaki sınır ana hatları ile Ankara Anlaşması'nda gösterilmiş; ayrıntıların saptanması için de, bir ay içinde sınır komisyonu kurulması kararlaştırılmıştı. Komisyon ancak Eylül 1925'de toplanabilmiş, "eski yol" tanımı, Lozan sonrası Türk – Fransız yetkililerinden oluşan sınır çizme komisyonu delegeleri masaya oturduğunda tartışmaya yol açmış, sorun çelişen iddialar yüzünden çözülememişti.¹⁷ Bu sırada Suriyeliler, Fransız yönetimine karşı yer yer isyan edince, Fransız hükümeti Türkiye ile sınır işlerini bir an önce düzene koymak istiyordu.¹⁸ Fransız temsilcisi General Serrail'in isyanı bastırmak için uyguladığı şiddet politikası, Avrupa'da seslerin yükselmesine neden olmuştu. Geç de olsa uygulanan politikanın yanlışlığını gören Fransızlar Serrail'i çağırarak, onun yerine gazeteci kökenli bir parlamenter olan Mr. Henry de Jouvenel'i 8 Kasım 1925'te Suriye'ye ilk sivil komiser olarak atamıştır. Fransızlar isyanı bastırmada uyguladıkları askeri tedbirlerin yanı sıra, propaganda ve yayınladıkları askeri beyannameler ile de isyanı önlemeye çalışmışlardır. Zaman zaman bazı liderler hakkında af kararı da çıkararak, isyan birliği parçalanmaya çalışılmıştır. 1926 yılının sonlarına doğru Fransız yetkililer tarafından özel ilgi gösterilmesine rağmen, Türkiye-Suriye sınırında sık sık olayların çıkmasına engel olunamamış, Diyarbakır civarına kadar gelmiş taarruz çeteleri görülmüştür. Fransızlar 1926'da Jouvenel'i de görevden alarak, onun yerine Mr. Henry Ponsot'u atamıştır. Ponsot, 12 Ekim'de Beyrut'a gelerek göreve başlamıştır.¹⁹ Nihayet Türk ve Fransız hükümetleri doğrudan diplomatik girişimlerde bulunarak, 18 Şubat 1926 tarihli "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesini imzaladılar. Anlaşmayı Suriye adına Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Albert Sarraut ve Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras imzalamışlardır. Beş protokol ve bir mektubun ekli olduğu antlaşma ile, Türkiye-Suriye sınırı ile ilgili meseleler açıklığa kavuşturulmuştur. Bu sözleşme hem Türkiye-Suriye sınırını

oluşturduğu bu Suriye Devleti'ne 1942 yılında Alevi ve Cebel-i Druz Devletlerinin katılması ile bugünkü Suriye Devleti oluşturulmuştur).

¹⁶ J. L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, Berkeley: University of California Press, 1998, s. 132.

¹⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 468, s. 4-11.

¹⁸ Ahmet Ögüray, F. O/371/E4706/44/11, Turkey Annual Report, 1925, M. Hoare'den Sir Austen Chamberlain'e, 11 Ağustos 1926.

¹⁹ Umar, *a.g.e.*, s. 499.

çizmekte, hem de genel olarak iki ülke arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Taraflar aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözecek ve taraflardan birine bir saldırı olduğu takdirde diğeri tarafsız kalacaktı. Ancak bu anlaşma 18 Şubat 1926'da parafe edilmekle beraber, Fransa hemen imzaya yanaşmadı. Türkiye ile İngiltere arasındaki Musul anlaşmazlığının çözümünü bekledi. San Remo Antlaşması'nın ruhuna uygun olarak Fransa, Musul meselesinde İngiltere'yi destekliyordu. Türkiye Milletler Cemiyeti kararını kabule karar verince, Fransa da Türkiye ile "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesini 30 Mayıs 1926'da, yani Türk-İngiliz Musul Antlaşması'ndan 6 gün önce imzaladı. Sözleşme 1921 Türk-Fransız Antlaşması'nın ana çizgilerle belirlediği Türkiye-Suriye sınırını açıklığa kavuşturduğu gibi, 1921 Antlaşması'nın kimi hükümlerinin uygulama biçimlerini ayrıntılarıyla saptamış, ayrıca yeni hükümler getirmiştir.²⁰ 15 maddelik sözleşmeye 5 Protokol ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın, Fransa Büyükelçisi Mr. Albert Sarraut'ya bir Mektubu ve bir imza Tutanağı ve iki imza Protokolü eklidir. (1) Sayılı Protokol Akdeniz'den Çobanbey İstasyonuna Türkiye-Suriye sınırını belirlerken, (3) Sayılı Protokol Sınırdaki Önlemler'i, düzenlemektedir. Madde 9. (1), b) ile, Sınır çizgisinin hangi noktasından geçeceği saptanmıştır.²¹ Protokol I ile de, 1921 Ankara Antlaşması ile genel hatlarıyla belirlenmiş olan sınır ayrıntılı bir biçimde, gerektiğinde yeni düzenlemeler getirilerek saptanmıştır. Protokol III ile sınır ihlallerinin önlenmesi, Protokol V ile de Pozantı-Nusaybin yolunda askeri taşıma işleri ile ilgili konular ele alınmıştır.²²

1926 Türkiye - Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması, iki devlet arasındaki bazı sorunları çözmekle birlikte, yeni sorunlar ortaya çıkmakta gecikmedi. Sınırın fiilen nereden geçeceği konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık ve özellikle Türkiye kamuoyunda Suriye sınırına ilişkin güvenlik sorunlarının yarattığı tartışmalar sürerken, Fransa Büyükelçisi olarak Ankara'ya gelen Kont de Chambrun'un, iki tarafın çıkarlarını da dikkate alan önerileri çerçevesinde uzlaşma noktaları arandı.²³ 1926 Konvansiyonu, Türkiye-Suriye sınırının kesin olarak belirlenmesi sürecini başlattı. Fransız Diplomatik belgelerinde bu süreç şu şekilde rapor edilmiştir: "30 Mayıs 1926'da Dostluk ve İyi Komşuluk sözleşmesi ile Suriye ve Türkiye ara-

²⁰ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 26, s. 184, TBMM Matbaası, Ankara.

²¹ Soysal, *a.g.e.*, s. 293-307.

²² T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)" *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Serisi*, Ankara, 1973.

²³ Yücel Güçlü, "The Controversy Over the Delimitation of the Turco-Syrian Frontier in the Period Between the Two World Wars," *Middle Eastern Studies*, Vol: 42, No: 4, July 2006, s. 641.

sında bir sınır komisyonu kurulmuş, ortak bir karar ile başkanlık, görevi hakemlik yapmak olan Danimarkalı General Ernst'e verilmiştir. Aralık 1927'de komisyonda Nusaybin – Cezire-i İbni Ömer bölgesinin sınırlandırılması konusuna gelince, başkan iki delegasyona eski yol hakkında bir anlaşmaya varıp varamadıklarını sorunca olumsuz yanıt almıştı. Bu yanıtın ardından başkan kendisinin kararını kabul edip etmeyeceklerini sorunca, Fransız delegasyonu onaylamış, Türk delegasyonu ise, başta başkanın karar verme yetkisinin olup olmadığını sorgulasa da, 8 Ocak 1928'de her iki taraftan birinin onayı geçerli olduğu sürece, hakemin yargısının geçerli olacağını tanımıştı,” şeklinde rapor edilmişti.²⁴

10 Ocak 1928'de Komisyon büyük çoğunluğun onayı ile, Eski Yol'u, Fransız delegelerin başta belirlediği yere yakın olan bir çizgide belirlemiş (Servan-Alakamish-Tell-Ibell yolu), ancak Türk delegasyonu itiraz etmiştir. Türk-Fransız Komisyonu, kabul edilen metinlerin uygulanmasında bazı sorunlarla karşılaşmıştı. Özellikle “Eski Yol” olarak geçen eski Roma Yolu'nun yeri konusunda taraflar arasında anlaşmazlık çıkınca, Komisyon Başkanı Ernst, Fransa'nın desteğiyle, 10 Ocak 1928 tarihinde bu “Eski Yol”u takiben sınırı belirlemiş, Türk tarafı ise 11 Ocak itibari ile uluslararası haklara aykırı olduğunu beyan ederek bu kararı tanımadığını açıklamıştır.”²⁵ Problem çözümlenemediği gibi, iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin kurulmasını da engellemişti. Türkiye; Suriye sınırının Nusaybin ile Cizre arasından geçen kadim yolun olmasını isterken, Fransa daha doğusundan geçmesini istiyordu. Hudut Kadim yol kabul edilirse; 20 Türk köyü, Türkiye'nin eline geçecek, böylece Cizre'nin kuzeyindeki Kürt yöresi ile Cizre arasındaki ulaşımı kesip, aynı zamanda Fırat nehrinin Irak tarafındaki düz alana Türkiye'nin ileride Irak'a çıkışı kolaylaştıracaktır. Politik açıdan ise Suriye'deki Fransız mandası sona erince, Suriye'nin de dahil olacağı Orta Doğu bloğunu Türkiye oluşturmak istiyordu. Bu sırada sınır konusunun çözüme ulaştırılmasını isteyen Mustafa Kemal, Fethi Bey'i (Okyar), Fransa Büyükelçisi olarak Ankara'ya gelen Kont Charles de Chambrun'a göndererek yeni bir sınır teklifinde bulunmuştu. Bu teklif; Aznavour ve Bavorda bölgesinin Türk tarafına kalmasının iletişim yollarını engelleyeceği, kabul etmeleri durumunda zor durumda kalacakları gerekçesiyle sonuçsuz kalmıştı. Fransız Diplomatik Belgeleri'nde bu husus şu şekilde rapor edilmiştir:

“Türklerin Suriye bölgesinde olmaları ve bizim onları oradan çıkaramıyoruz olmamız, bizi zayıf konumuna düşürüyor. Bu bölgede yaşayanlar Türklere yakın-

²⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, s. 4-11.

²⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, s. 4-11, Ek.1.

laşıyor. Ayrıca sınırdaki gerginlik çoğalıyor. Bu sınır meselesi nedeniyle Osmanlı borçlarının ödenmesi ve birçok konu ile ilgili sorunlar yaşıyoruz. Geçen sonbaharda Türk Büyükelçi geldiğinde sınır meselesi için bize, Kergo ile Fırat arasında doğu bölgesinde Ernst'in sınırına uygun, fakat batı bölgesinde Türk taleplerini karşılayan bir bölge teklif ettiler.Yetersiz olduğunu belirttik, fakat anlaşma kapılarını tamamen kapatmadık. Geçen Nisan ayında Ankara'daki büyükelçimiz göreve gelince, Türk Dışişleri Bakanı sınır meselesinin çözümü için yeni bir teklif getirdi. Bu teklif Fethi Bey'inkinden çok daha olumluydu, çünkü Kergo'nun batısında sınırı Barovda'ya taşıyordu. Bu teklif birkaç gün sonra Cenevre'de bulunan Tefvik Rüştü Bey ile Depertmanın Genel Sekreteri Bay Berthelot arasında iki görüşmede ele alınmıştır. Bay Berthelot, Fransız hükümetinin haklı olduğu konusunda tereddütü bulunmamakla birlikte; Türkiye ile ilişkilerin sarsılmasını önlemek adına bir anlaşmadan kaçınılmayacağı" belirtmiştir.²⁶ Nihayetinde Fransa Dışişleri Bakanlığı, 15 Mayıs'ta Türkiye ile bir anlaşma yapılması için şu talimatı vermişti: "Sınır ile ilgili bir anlaşma yapılmalı, 10 Ocak 1928'de Ernst tarafından kararlaştırılan sınır olacak fakat Türkler bu yol üzerinde hakimiyet sağlayabilecek, Türkiye-Suriye arasında karşılıklı olarak İyi Komşuluk Anlaşması imzalanmalıdır." Öngörülen sınır, Fırat ile İzzetin Dağı arasında Doğu bölgesinde Türk teklifini karşılasa bile, Batı bölgesinde tamamen farklıdır. Bu nedenle, Türklerin itirazlarına neden olmuştur.²⁷

1928 senesinde Türkiye-Fransa-Suriye ilişkilerinde en önemli problem Bağdat Demiryolu'nun bir kısmını oluşturan, Yenice, Adana, Fevzi Paşa, Nusaybin hattını ilgilendiren uyuşmazlıktı. Bağdat Demiryolu hattının bir doğrultusu, İskenderun ve Mardin'e ulaştığı gibi Nusaybin'in de ilerisine gidiyordu. Bu hat, 1928'de Fransızlar'ın gözetimi ve denetimi altındaydı. Diğer taraftan Türkiye, Güney-Doğu hududu hususunda çok dikkatliydi. Bundan dolayı Türk-Fransız İlişkileri, Suriye sınır sorunu üzerine odaklanmıştı. Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras üçlü bir görüşmede Türkiye, Fransa ve yarı bağımsız Suriye; İskenderun'un ya tampon bir devlet ya da, özel bir rejimle yönetilen statüyle idare edileceğinin protokolle teminat altına alınmasına kadar, sınırın belirlenmesinin kabul edilmeyeceğini Fransa'ya bildirdi. Bu sırada sınırın Suriye tarafından, Türk tarafı baskınla devamlı taciz ediliyordu. Her iki ülkenin yerel yöneticileri hudut bölgesi kontrol sorununu gözden geçirmek için karma bir komisyon kurdular, ancak bir çözüme ulaşmadan 1928

²⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 468, s. 4-11.

²⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 468, s. 4-11, Ek.2.

yılı sona erdi.²⁸ Bu dönemde Fransa ile Türkiye arasında, Hatay meselesi bulunmaktaydı. İşte bu sebepten Fransa, İngiltere'nin Musul meselesini çözmek için kullandığı yöntemi kullanarak Hatay meselesini kendi lehine çözmek amacıyla, Türkiye'ye yönelik her türlü bölücü hareketi desteklemiştir.²⁹ Türkiye'nin Hatay konusuyla ilgilenmesi karşısında Fransa, Türkiye'ye karşı Kürt ve Ermeni kartını oynamaktan çekinmemiş ve Hoybun'un faaliyetlerini desteklemiştir.³⁰ Bu sırada sınırın nereden geçeceği konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık ve aynı zamanda sınır güvenliği ile Türk kamuoyunda ortaya çıkan tartışmalar sürmektedir.³¹ Sınırın belirlenmesi sırasında çıkan pürüzler, Nusaybin-Cizre arasındaki doğu kesimini ilgilendiriyordu.

Suriye sınırı meselesi ile ilgili Türk-Fransız uyuşmazlığı tamamen sona ermemiştir. Son olarak Mustafa Kemal yeni bir sınır çizimi sunması için Fethi Bey'i Chambrun'a göndermişti. Fransız Diplomatik Belgeleri'nde bu husus şu şekilde yer almaktadır: "Bu sınır çizimi Nusaybin'e en yakın üç ya da dört yerleşimi bize bıraktığı için, oldukça kaydedeğer bir gelişmeydi. Hakemlik isteyerek Türkler oldukça iyi oynamışlardır. Eğer reddedersek tezimizin zayıflığını kabul etmiş oluruz, eğer kabul edersek de aleyhimize bir karar olması durumunda şimdikinden daha dezavantajlı duruma düşme ihtimalimiz bulunuyor."³² Sonunda anlaşmaya bağlı olarak Suriye sınırının tespiti konusundaki bazı itilafı noktalar, 22-29 Haziran 1929 tarihli protokollerin imzalanması ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Türkiye'de baş gösteren yeni Kürt isyanı sırasında, Kürt Hoybun ile Ermeni Taşnak partileri arasında Suriye'de bir yakınlaşma olunca, Türk hükümeti, aralarında Sancak da bulunan sınır bölgesinde yerleşmiş bulunan ve sayıları 70.000 dolayında tahmin edilen bütün Ermenilerin sınırdan uzaklaştırılmasını talep etmektedir.³³

Fransa ve Türkiye sınır bölgesindeki karışıklığı önlemek için 22 Haziran

²⁸ Ahmet Özgiray, "Türk-Fransız İlişkileri (1924-1930)," s. 77, Turkey Annual Report 1928, s. 11.

²⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 74, Tribe Sni, 3 Ağustos, 1930.

³⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 63, Kamechlie, 3 Temmuz 1930.

³¹ Güçlü, a.g.m., s. 641-657.

³² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 468, s.4-11.

³³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 84; Deir-Ez-Zor, 14 Ağustos 1930. Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, 6. b.s., s. 188.

1929'da bir anlaşma ve Türkiye - Suriye sınır bölgesinde güvenliğin sağlanması ve Nusaybin ötesinde trafiğin devamlılığı hakkındaki bir deklarasyon ile 29 Haziran 1929'da sınırı geçecek göçebe aşiretlerin denetlenmesine yönelik bir sınır rejimi oluşturan protokol imzalamışlardır. Ankara'daki Fransız Büyükelçiliği tarafından, Fransa Dışişleri'ne gönderilen 8 Kasım 1930 tarihli bir raporda belirtildiği gibi, Türk tarafı; "Ankara'da imzalanan 29 Haziran 1929 tarihli protokole dayanarak, Suriyeli Ermeniler'in, Türk Hükümeti'ne karşı ayaklanma hareketi hazırlığında olduklarını iddia etmiş ve sınır bölgesinden topluca uzaklaştırılmalarını talep etmiştir."³⁴

1930 yılı başında Türkiye ve Fransa aralarındaki sorunların barışçı yollardan çözülebileceğine inanarak, geleneksel dostluğu yeniden kurmak ve uyuşmazlıkların çözümünü işini düzenlemek için tekrar görüşmelere başladılar. Nihayet Cizre ile Nusaybin arasındaki sınır hattının kesin olarak tespiti, uzun görüşmelerden sonra ancak 1930 yılında 3 Şubat tarihli "Türk-Fransız Dostluk, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması" ile mümkün olmuştur. Ardından bunları 3 Mayıs 1930 günü Halep'te imzalanan son protokol izlemiştir. Antlaşma iki devletin ilişkilerinin özelliği ve karmaşık niteliği nedeniyle hem dostluk ve tarafsızlık, hem de uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümüne ilişkin maddeler içermektedir. Antlaşmaya bir de, uyuşmazlığın çözümü sırasında La Haye Adalet Divanı tarafından alınması istenecek "koruyucu önlemler" için bir mektup eklenmiştir. Antlaşma TBMM tarafından üç buçuk ay içinde onaylanmasına karşın, Fransa tarafından bu işlem üç yıldan fazla zaman sonra yapılabilmiş, onay belgelerinin Paris'te 13 Mayıs 1933 günü verişimi üzerine yürürlüğe girebilmiştir. Antlaşmanın 19. maddesi uyarınca, 5 yıllık süresinin dolması yaklaşırken, o sırada Hatay sorunu nedeniyle iki Hükümet arasında oluşan gergin hava içinde, Türk Hükümeti'nin 29 Aralık 1937 günlü bir Notası ile tek yanlı olarak bozulmuştur.³⁵ Bu arada Fransa'nın Suriye üzerindeki manda yönetimini sürdürmesi zora girmiş ve Halk Cephesi Hükümeti'nin iktidara gelmesiyle, 9 Eylül 1936 yılında Suriye temsilcileriyle bir Dostluk ve İttifak Antlaşması parafe etmiş ve bu Antlaşma ile Fransa, Suriye'ye üç yıl içinde bağımsızlık tanımayı yükümlenmiştir.³⁶

³⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 468, s. 151, Ankara, 3 Kasım 1930.

³⁵ Soysal, *a.g.e.*, s. 388.

³⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1990)*, İmge Yayınları, Ankara, 1989, 3.b., s. 55.

4. 29 Mayıs 1937 Antlaşması ve Sınırlar

Bu tarihten sonra Türkiye-Suriye ilişkilerini Hatay meselesi şekillendirmiştir. Türk Hükümeti, Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığı ile, Fransa Dışişleri Bakanı Delbos'a 9 Ekim 1936'da verdiği Notada, Sancak sorununun çözümünü resmen ortaya atmıştı. Çözüm arayışları devam ederken, Sancak'ta olaylar çıkmış, Türk kamuoyu tepki göstermeye başlamıştır. İnönü Fransa'ya, Atatürk'ün kararlılığını Paris Büyükelçisi Suat Davas aracılığı ile bildirmiştir. Milletler Cemiyeti tarafından verilmiş manda yetkisinin bölünmezliğinden yola çıkan Paris, Ankara'ya konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürme tavsiyesinde bulunmuş, Türkiye de kabul etmiştir.³⁷ Konu Türkiye ile Fransa arasında diplomasi yolu ile tartışılırken Atatürk; 1 Kasım 1936'da TBMM açılış konuşmasında, Sancak sahibinin Türkler olduğunu ve bu sorunun Türkiye ile Fransa arsında tek uyuşmazlık konusu olup, çözümlenmesi gerektiğini ifade etmiştir³⁸ 5 Ocak 1937'de Atatürk üç günlük güney seyahatine çıkmış, Eskişehir'de kendisine katılan Başbakan İsmet İnönü ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile görüşerek, durumu tartışmıştır. Milletler Cemiyeti kararı gereğince, 25 Şubat 1937'de oluşturulan bir komite, Türkiye ve Fransa tarafından sunulan tasarıları göz önünde bulundurularak 15 Mayıs'ta statüyü, anayasayı ve Sancak'ın sınırlarını kapsayan bir rapor hazırlamıştır. Sancak statüsü ve anayasanın ekli olduğu Uzmanlar Komitesi raporunda, Sancak'ın o günkü yönetsel çevresine göre tanımlanmış, Türklerin çoğunlukta olduğu Bayır, Bucak ve Hazne kasabalarını dışarıda bırakmıştır.³⁹ Resmi dil olarak Türkçe yanında Arapça resmi dil olarak kabul edilmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda Sancak üzerinde birçok noktada mutabakata varılmış ve iki devlet arasında Cenevre'de, 29 Mayıs 1937'de Sandler Raporu kabul edilerek, Sancak Ayrı Varlığının Kuruluşuna Dair Antlaşma (éntité distincté) imzalanmıştır. Antlaşma ile Sancak'ın, statüsü, anayasası belirlenmiş, Sancak'ın milli bütünlüğü teminat altına alınarak, yeni Türkiye - Suriye sınırı tespit edilmiştir.⁴⁰ 14 Haziran 1937 günü TBMM tarafından bir yasa ile onaylanan bu bağtılardan birinci antlaşma, Sancağın toprak bütünlüğünün

³⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, 9.b.s., s. 343.

³⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Top: Nimet Arsan, C.1.3. B., Ankara, 1981, s. 392.

³⁹ İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız İlişkileri (1936-1938)", *Belleten* Cilt XLIX, Sa.193, Nisan 1985, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, 1.bs., s. 81.

⁴⁰ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s. 131.

güvence altına alınmasını, ikinci anlaşma, tarafların 3 Mayıs 1930 Son Sınır Protokolü ile saptanmış olan Türkiye-Suriye sınırını kesin olarak tanıdıklarını ve onun dokunulmazlığını güvence altına aldıklarını, ülkeleri üzerinde birbirine karşı kıskırtmaları önleyeceklerini, açıklıyordu.

5. Türkiye - Suriye Sınır Sorununun Çözümü

Milletler Cemiyeti Konseyi, Hatay'daki yeni rejimin 29 Kasım 1937'de uygulanmasına karar vermiş olmasına rağmen ilan edilmemiştir. Fransa'nın bu tavır üzerine Türkiye, verdiği notalarla durumu protesto etmiş ve 1930 tarihli Türk-Fransız Dostluk Antlaşmasını feshettiğini bildirmiştir. 14 Aralık 1937'de toplanan Bakanlar Kurulu, güney sınırlarında alınacak askeri tedbirlerle ilgili bir kararnameyi kabul ederek hazırlıklara başlamıştır.⁴¹ 1938 yılından itibaren Avrupa'da uluslararası ilişkilerin iyice gerginleşmeye başlaması ve savaş tehlikesinin yaklaşması, Sancak konusunda yapılan görüşmelerde Fransa'yı Türkiye'nin haklarını teslim mecbur bırakmıştır. Türkiye ile 20 Haziran'da görüşmelere girişmiş ve 3 Temmuz 1938'de Antakya'da bir Askersel Anlaşma ve ertesi gün Ankara'da yeni bir Dostluk Antlaşması bağitlanmıştır.

1938 Ağustos'unda yapılan seçimler sonucunda Sancak'taki Türk topluluğu, Sancak Meclisi'nde 40 milletvekilliğinden 22'sini elde etmiş, Eylül'de de Sancak 'Hatay Devleti' adını almıştır. Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kaldıktan sonra, 29 Haziran 1939'da meclisin oybirliği ile karar üzerine Türkiye'ye katıldı.⁴² Bu sırada Fransa'nın Beyrut Yüksek Komiseri Puaux, Türkiye'nin Hatay ve Suriye'de tahriklerde bulunduğu iddiası nedeniyle, Türkiye'ye karşı tavrı almıştı. Fransız Parlamentosunun bir kısım üyeleri de onunla aynı görüşü paylaşmakta iken, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi René Massigli Türkiye ile uzlaşma yanlısıdır. Hatay'ın karşılığı alınmak şartı ile Türkiye'ye bırakılması doğrultusunda hükümetine tekif getirmiş, ancak Fransa Dışişleri bu konuda kararsızlık içindedir. Bunun üzerine M. Massigli Şubat 1939 başında konuyu görüşmek üzere Paris'e gitmişti. M. Massigli, Avrupa'nın o sıralarda içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde Dışişleri Bakanı George Bonnet'in aksine, Türk-Fransız ittifakının önemini kavrayan bazı önde gelen askeri yetkililerin bulunduğunu görmüştü.

⁴¹ Hamit Pehliyanlı, Yusuf Sarımay, Hüsamettin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, 1.b.s., s. 85.

⁴² Sander, *a.g.e.*, s.56.

Savaş rüzgarlarının Avrupa’da esmeye başladığı bir ortamda George Bonnet’in, René Massigli’nin görüşüne yaklaştığı görülmektedir. Bu ortamda 28 Nisan 1939’da René Massigli’e gönderdiği bir telgrafta, Türkiye ile anlaşılması gerekliliğini vurguladı. Fransa’nın Türkiye lehine vaziyet alması üzerine 23 Haziran 1939’da, Ankara’da Türkiye Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile René Massigli arasında Hatay’ın Türkiye’ye katılmasını içeren “Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorunlarının Kesin Çözümüne İlişkin Antlaşma” imzalandı. 13 Temmuz’da yürürlüğe giren Antlaşma, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Fransa’nın Ankara Büyükelçisi René Massigli tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Milletler Cemiyeti sınır komisyonununun 19 Mayıs 1939’da belirlediği Hatay Devleti sınırları Türkiye-Suriye sınırı olarak kabul edilmiştir. Antlaşmanın 1. maddesi; “Fransa, 30 Mayıs 1926, 22 Haziran 1929 ve 3 Mayıs 1930 günlü Protokollerle belirlenen sınırın düzeltilmesini, kendi bakımından, kabul etmektedir. Buna göre; Karasu’nun şimdiki sınırı kestiği yerden 230 sayılı taş dek sınır, 19 Mayıs 1939’da Antakya’da imza edilen Protokolde belirlenmiş bulunan çizgiye uyacak biçimde, toprak üzerinde saptanacaktır. 17 ve 27 sayılı sınır taşları arasındaki Gömid Köyü bütünüyle Türkiye’ye bırakılacak ve sınır çizgisi 224 sayılı taştan, Yenişehir-Antakya yolunu Türkiye topraklarında bırakarak, doğruca 230 sayılı sınır taşına varacaktır; 419 sayılı sınır taşından Askorane’nin yaklaşık 1200 metre güney-batısında bir noktaya dek kuzey-doğu doğrultusuna uzanacak, buradan Askorane ve Kocakayrak’ın doğusundan geçerek, Kocakayrak’ın yaklaşık 1 km. kuzey-batısındaki bir noktaya dek kuzeye doğru uzanacaktır. Sınır, bu noktadan başlayarak, Şato Harabesinin yaklaşık 1 km. kuzeyinde bulunan bir noktaya dek batıya doğru uzanacak ve oradan güney-doğuya giderek – Şato Harebesinin batısında- 1010 sayılı tepeye erişecektir; bundan sonra güney-batı doğrultusunda Başorta kuzeyinde, Karaduran Deresine ulaşan derenin yatağını ve sonra da Karaduran Deresini izleyerek denize varacaktır. Anlaşmada sözü geçen üç bölgede 19 Mayıs 1939 günü çalışmalarını bitirmiş olan Komisyon, yeni sınır çizgisini toprak üzerinde saptamakla görevlendirilecektir.”⁴³Aynı gün Paris’te “Karşılıklı Yardım Bildirisi” imzalanmış; Hatay Devleti’nin kesin sınırları, Hatay halkının statüsü ile ilgili hükümler bu bildiriye yer almıştır.

⁴³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 470, s. 83-84, 23 Haziran 1939, Ek.3.

1939 Eylülünde Hitler Almanya'sının Polonya'ya saldırmasıyla II. Dünya Savaşı başlamış ve buna karşı çıkan İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle genişlemiştir.⁴⁴ Bu ortamda 19 Ekim 1939'da "Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması" imzalanmıştır.⁴⁵ Bu anlaşmaya göre; bir Avrupa devletinin saldırısı ile başlayan, İngiltere ve Fransa'nın katılacakları bir savaş Akdeniz'e yayılırsa Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya yardım edecekti. İttifak sonrası yapılan iktisadi ve mali anlaşmalar ile, Türkiye bu dönemde büyük oranda maddi yardım ve savaş malzemesi temin etti. Bundan sonra taraflar arasında askeri ve teknik konularda görüşmeler başladı.⁴⁶

Hatay Devleti sınırlarını tespit etmek için kurulan Türk-Fransız heyeti 4 Kasım'dan itibaren çalışmalarına başlamıştı. Fransa Sınır Belirleme Delegasyonu Başkanı Yarbay Malatre 18 Temmuz 1939 tarihinde, Fransa Büyükelçisi'ne acil olarak görülecek notu ile, "Kessab Bölgesinin sınır belirlenmesi ile ilgili Ankara Anlaşması'nda belirtilen yerlerin, topografik bilgilerinde yenileme talep ettiğini, çünkü Kessab bölgesinde sınır çalışmaları başladığında kullanılan harita ile gerçek arasında farklar olduğunu farkettiğini, ekteki harita üzerinde kırmızı ile, anlaşmada belirlenen noktaları işaretlediğini, kopya kağıdına siyah ile yeni noktaları belirttiğini, noktalar karşılaştırılınca bazı farklar olduğunu gördüğünü, topografik incelemenin yapılarak anlaşmanın buna göre düzeltilmesi ya da haritayı olduğu gibi kabul etme hususundaki kararını sormaktadır. Delegasyonun, Kessab Bölgesinin sınır belirlenmesi önerisi şudur:

I) Askoran ve Godja Kairaq, aslında haritanın belirttiğinden daha batıda yer almaktadır. Kessab'ın ekili topraklarının büyük bir bölümü Türk topraklarında bulunmaktadır.

II) 419 noktası Askoran'ın güneydoğusunda 1200m. noktası, 419 sınırı Lazkiye-Antakya büyük yolu üzerinde ve Kessab yolunu teğet geçer. Türk delegasyonunun istediği gibi Askoran'ın güney doğusuna 1200 m. noktası batıya doğru 200 m. çekilirse, sınır tarafından kesilecektir.

⁴⁴ Lidell Hart, II. Dünya Savaşı Tarihi I., çev. Kerim Bağnaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, 3. bs., s. 35.

⁴⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 470, s. 85-86, 23 Haziran 1939.

⁴⁶ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, 6.b.s., s. 271.

III) Kessab harita üzerinde, Harap Şato ile belirtilen yerdedir. Harap Şato, haritada belirtilen kuzey-doğu yönünde 2 km. uzaklıktadır.

IV) Bu bölgede yeni sınırın Djebel Akra'dan geçmesi, Türk delegasyonuna kabul ettirmesi zor bir durum olacaktır. Anlaşmalarda belirtilmiş olan sınır, gerçekten de bu dağ geçidinin kuzeyindedir. Bütün bunlara dayanarak, Askorane bölgesi dışında sınırın gerçekleştirilemez olduğunu bize gösterir.

Gerçekleştirmek için iki yöntem olabilir;

a) Kessab bölgesinin topografik incelemesini yaptırmak ve gerçek doğru haritalar üzerinde yeni maddeler yazmak, bunun için bir ay ve Türk-Fransız personel gerekmektedir.

b) Kessab'ın sınırlarını şimdi olduğu gibi bırakmak ve teknik uzman görevlendirmek. Bachourte'ü besleyen kaynak şu an Mursalek'te bulunmaktadır ve büyük ihtimalle Bachourte boşaltılmalıdır."⁴⁷

29 Temmuz 1939 tarihinde Beyrut'taki Yüksek Komiserlik, Sancak'taki sınırların belirlenmesi ile ilgili çalışmaların tekrar 1 Temmuz'da başladığını ve sınır çizgisi ile ilgili değişiklikleri şu şekilde bildirmektedir: "Guemit Köyü'nün tamamını, Yenişehir ile Antioche (Antakya) arasındaki yolu Türk bölgesine bırakmak, Sancağın güneyinde, Kessab, Askoran Köyü ve Godja Kairaq Köyü'nü Suriye bölgesine bırakmak. Türkler taleplerinde esneklik sağlamıyorlar, Bu nedenle orta yol bulmak için çalışmaları tekrar başlattık."⁴⁸ Ankara'daki Fransa Büyükelçisi'nin, Beyrut'taki Yüksek Komiser'e 29 Temmuz 1939 tarihinde gönderdiği telgraftan, bölgedeki gelişmeleri sürekli takip ettiği anlaşılmaktadır. Cevap telgrafında ise şu bilgiler yer almaktadır: "Albay Malartre ve M. Roux'nun, Kessab bölgesinin sınır çizimi ile ilgili Dışişleri Bakanlığı ile yaptıkları görüşmeler sonucunda, Bay Açıkalin Askorane kilisesinin Suriye toprağında kalmasını kabul ediyor izlenimini verdi. Daha sonra her hangi bir değişiklik kabul etmeyeceklerini bildirdi."⁴⁹

Fransa'nın Türkiye Büyükelçisi Massigli, sınır ile ilgili tüm detayları

⁴⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.472, s. 188-189, Douz Agatch, 18 Temmuz 1930.

⁴⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.472, s. 190-191, Douz Agatch, 18 Temmuz 1930.

⁴⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.472, s. 195, Beyrut 29 Temmuz 1939.

Fransa Dışişleri'ne rapor etmektedir: “Kessab meselesi nedeniyle yapılan toplantıda General Voirin ve M. Puaux, Teknadjouk kaynağı ile ilgili Türkler'e M. Puaux'nun çözüm önerilerini kabul ettirmeye çalışmış ancak 26 Eylül tarihinde gerçekleşen toplantıda kabul etmelerine rağmen, Türkler'in kaynağı 300 metre yerine, 500 metre güneye alınmasını istemelerinden dolayı bir sonuca ulaşamamıştır. Toplantılarda kullanılmış olan haritalar Askoran Kasabası'nın bir bölümünü içermemekte, oysa anlaşmaya göre, sınırın bu kasabanın doğusundan geçeceği için bu kısmı içermesi önem arz etmektedir.”⁵⁰ Bölgeden gönderilen 8 Kasım 1939 tarihli raporda anlaşmazlık konuları şu şekilde sıralanmaktadır: “23 Haziran 1939 tarihli Suriye ve Türkiye arasındaki toprak sorunun çözülmesine dair ön görüşmeler, Kessab bölgesindeki sınır çizgisini belirler. Komisyon öngörülen sınırı detaylı bir şekilde anlatmaya çalıştı ama Türk ve Fransız üyelerin metni farklı yorumlamalarından dolayı, özellikle “harap şato” yerinin belirlenmesinde bunu başaramadı. Ayrıca yapılan araştırmalara göre; Teknadjouk pınarı, Kessab vatandaşları için önemli bir su kaynağı. Bu kaynak, Türkler için yalnızca sürülerini sulamaları için gerekli oluyor” denilmektedir.⁵¹ Yüksek Komiser Puaux Ankara'daki Fransa Büyükelçiliğine gönderdiği raporda, Teknadjouk Kaynağı sorununu şu temeller üzerinden tekrar gözden geçirmeyi önermektedir:

1. Teknojuk kaynağı, sınır çizgisinin kaynağın güneyinden 150 ila 200 metre uzağından geçmesi şartı ile, Türklere bırakılabilir.

2. Kessab halkı, yaz mevsiminde 6 ay boyunca suyu kullanabileceklerdir.

3. Askoran'ın doğusundaki bahçeler, Kessab halkına bırakılmalıdır. Bu durum, bahçelerin Suriye topraklarına bırakılmasını öngören sınır çizgisini gerektirmektedir.

Bu üç şart birbirinden ayrılamaz.⁵²

Yüksek Komiser Puaux, Kessab olayının çözümlenebileceği, önerdiği koşulları Fransa Dışişleri Bakanlığına sunmaktadır:⁵³

⁵⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 473, s. 208-209. Ankara 9 Ekim 1939.

⁵¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 474, s. 44-51, 8 Kasım 1939.

⁵² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476 s. 43-44, Beyrut 11 Mart 1940, Ek.4.

⁵³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 80-82, Beyrut 19 Mart

1. 116 trigonometrik noktası sorunu:

Haritada bildirilen 1010 numaralı kıyı, 116 trigonometrik noktasına uymamaktadır. Bu konuda Türk teklifini değerlendirebiliriz. (134 numaralı telgrafta iliştilirilmiş haritada siyah kalemle bildirilmiştir, 116 trigonometrik noktasının, güneydoğusuna 700 metre uzaklıkta)

2. Bachourte sorunu:

134 numaralı telgrafta iliştilirilmiş harita, Bachourte sorunu ile ilgili bilgi vermemektedir. Fransız delegasyonunun, 23 Ağustos 1939' da ortaya koyduğu ve bir kopyasının Ankara'daki Büyükelçiliği'nde bulunan harita ile tamamlanması gerekmektedir. Her koşulda, bu sınırın, ortak bir karar ile, bu bölgedeki kişilerin yaşayabilecekleri kadar uzaklıktan geçmesi gerekmektedir.

3. Askoran Kilisesi'nin doğu sınırı sorunu:

Bu bölgede yaşayan insanların topraklarını muhafaza etmek amacıyla, sınırın, Askoran kilisesinin 1000 metre doğusundan geçmesi gerekmektedir.”

Tüm gelişmeler sonunda gelinen noktada Fransa'nın Ankara Büyükelçisi René Massigli; Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Türk-Fransız Deklarasyonu'nun George Bonnet ile Suat Davaz arasında Paris'te, Hatay Anlaşmasının da kendisiyle, Massigli arasında Ankara'da imzalanması önerisini Dışişleri Bakanı Bonnet'e iletmış ve öneri kabul edilmişti. Fransa – Türkiye arasındaki sınır sorununun uzlaşma yoluyla çözülecek adımlar atılmaya başlamıştır. 21 Mart 1940'da Fransa'nın Ankara'daki Büyükelçisi Massigli, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta sınır protokolünün tamamlandığını ve Konvansiyonun 28-29 Mart 1940'da imzalanabileceğini bildirmektedir.⁵⁴ Fransa Dışişleri Bakanı'nın 22 Mart 1940 tarihinde, Ankara'daki Fransa Büyükelçiliği'ne ve Beyrut'taki Yüksek Komiserliğe gönderdiği telgrafta; “Var olan müzakereden faydalanarak, 23 Haziran 1939 uzlaşmasının neden olduğu sorunları çözüme yoluna gitmeliyiz” demektedir.⁵⁵ M. Massigli 22 Mart 1940 tarihinde, Türkiye-Suriye Sınır Anlaşması'nın imzalanması

1940, Ek.5.

⁵⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 92-96, Ankara 21 Mart 1940.

⁵⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 106, Paris 22 Mart 1940.

için Yüksek Komiser Gabriel Puaux'yu Ankara'ya göndermiştir.⁵⁶ Ardından Fransa Dışişleri Bakanlığı, 29 Mart 1940'da Fransa'nın Ankara Büyükelçisi'nin ve Yüksek Komiser Gabriel Puaux'nun, anlaşmaları imzalama yetkilerini bildirmektedir.⁵⁷ 22 Nisan 1940 tarihli Protokol Servisine gönderilen Not ile: "30 Mart 1940 tarihinde Bay Massigli, Bay Puaux'nun Ankara'da, Bay Saraçoğlu ile "Türkiye ve Suriye Arasında İyi Komşuluk ve Dostluk Konvansiyonunu" imzaladığını bildirmektedir.⁵⁸

Sonuç

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanarak yürürlüğe girmesi kararlaştırılan Mondros mütarekesi, Türkler açısından ileride oluşturulacak siyasi sınırların bir göstergesidir. Suriye sınırı, bir başlık altında ancak, biri Hatay'ın ötesinde Dicle'ye kadar uzayıp giden Suriye sınırı ve diğeri Hatay sorunu olarak iki kısımdan oluşan bir sorundu.

20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması çerçevesinde Türkiye ile Fransız mandası altındaki sınır, Türkçe ve Arapça ekseninde belirlenirken İskenderun Sancağı, Antakya – Suriye sınırları içinde, Anlaşmanın 7. maddesi ile özel bir statüde olacağı kaydedilmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nda, "20 Ekim 1921 günü yapılan Fransa – Türkiye Anlaşması'nın 8. maddesinde tanımlanan sınır" olarak tanımlanmış ve Lozan'da çözümlenemeyen konular arasında yer almıştı. 1921 Anlaşması'nın tanımlanması ise, "eski yol" tanımından ibaretti. Görüşmeler başlayınca, Türk ve Fransız tarafının " eski yol" ibaresinin farklılık arz ettiği; Türk tarafı güneyden geçen kervan yolunu kastederken, Fransız tarafının kuzeyden geçen Roma yolunu kastettiği ortaya çıkmıştı. Kuzey yolu kabul edildiğinde Türkiye'nin toprak kaybı sınırın büyüklüğüne göre çok fazla olacaktı. Tartışmalar 1930'lu yılların sonuna kadar devam etmiş, sonunda Türk tarafının görüşüne yakın bir sınır çizilmişti.

Kurtuluş Savaşı sırasında Güney Cephesi içinde yer alan Hatay ise, sorunun diğer kısmını oluşturmaktaydı. Hatay Misak-ı Milli sınırları içinde kalmasına rağmen, o günkü şartlar içinde 1921 Anlaşması ile Fransa'ya bırakılmış, ancak özel bir statü tanınmıştı. Fransa'nın Suriye'de manda yönetimine son vermesi kara-

⁵⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 108, Ankara 22 Mart 1940.

⁵⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 136, Paris 29 Mart 1940, Ek.6.

⁵⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 255, 22 Nisan 1940, Ek.7

ından sonra, bu konuya özel bir önem veren Atatürk, Sancak sorununun kesin bir çözüme ulaştırmanın zamanı geldiğine inanmıştı. Avrupa’da siyasal konjonktür buna elverişli idi. Türkiye 1936 Montreux Sözleşmesinden beri, uluslararası arenada önemli bir yer edinmişti. Türk- Sovyet Dostluk ve İşbirliğinin yanısıra, Türk- İngiliz dostluğu da geliyordu ve Türkiye – Fransa arasındaki sorunların çözümünde İngiltere başlıca rolü üstlenecekti. Sorun 23 Haziran 1939 Türk-Fransız deklarasyonu ile ve ardından, 30 Mart 1940 tarihinde “Türkiye ve Suriye Arasında iyi Komşuluk ve Dostluk Antlaşması” imzalanarak sonuçlandırılmıştır.

Türkiye – Suriye sınırı meselesi, Ortadoğu’da sınırların nasıl çizildiğini gösteren en iyi örneklerden birisidir. “Türkiye – Suriye Sınırı” sorununun çözüme ulaşmasında; Türkiye’nin Kurtuluş Savaşında kazandığı başarı, Atatürk’ün kararlı tutumu, o dönemdeki dünya konjonktürünün iyi takip edilmesi ve Türk tarafının uluslararası politikada diplomasiyi ustaca kullanması etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.470, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.472, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.473, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.474, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.245-246 MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dos-

sier Général 1930-1934

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934

Kitaplar

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, (1914-1980), Cilt I. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993

Atatürk, Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* C.3, Vesika 220, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Top: Nimet Arsan, C.1, 3.B., Ankara , 1981

Fromkin, David, Britain, *France and the Diplomatic Agreements in The Creation of Iraq, 1914-1921*, ed. R.S. Simon, E.H.Tejrjian, New York NY: Columbia University Press, 2004

Gönlübol, Mehmet; Sar, Cem, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993

Hart, Lidell, *II. Dünya Savaşı Tarihi I.*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000

Gelvin, J.L., *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire Berkeley*: University of California Press, 1998

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I. İletişim Yayınları, İstanbul, 2012

Kürkcüoğlu, Ömer - Erhan, Çağrı “*Türkiye-Suriye Sınırı*”, Yaşayan Lozan, ed. Çağrı Erhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2003

Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım I, C.I, kitap 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993,

Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 9. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2001,

Osman Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004

Öymen, Onur, *Silahlı Savaş, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007

Pehlivanlı, Hamit, Sarımay Yusuf, Yıldırım Hüsamettin, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2001

Soysal, İsmail *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

Stefanos Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara:"-Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Serisi, 1973

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 26

Yalçın, E. Semih, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010

Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994

Makaleler

Özgiray, Ahmet, F. O/371/E4706/44/11, *Turkey Annual Report*, 1925, M. Hoare'den Sir Austen Chamberlain'e, 11 Ağustos 1926

Özgiray, Ahmet Türk Fransız İlişkileri (1930-1938), <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/egetid/article/view/5000135399>

Özgiray, Ahmet, Türk-Fransız İlişkileri (1924-1930), *Turkey Annual Report* 1928

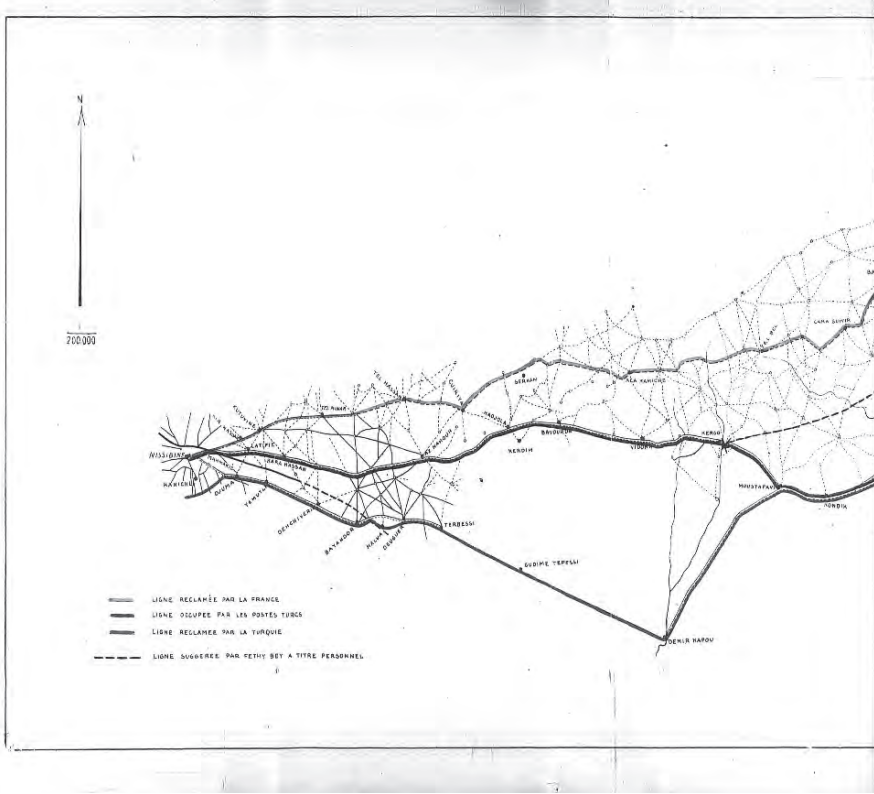
Soysal, İsmail, "Hatay Sorunu ve Türk – Fransız İlişkileri (1936-1939)", *Bellekten* Cilt: XLIX, s. 193, Nisan 1985, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

Eskander, Saad, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government; 1918-1919" *British Journal of Middle Eastern Studies* 27 (2

Güçlü, Yücel, "The Controversy Over the Delimitation of the Turco-Syrian Frontier in the Period Between the Two World Wars," *Middle Eastern Studies*, Vol: 42, No:4, July 2006,

EKLER

EK-1: Türkiye- Suriye Sınırı (1921) Topografik Belgesi

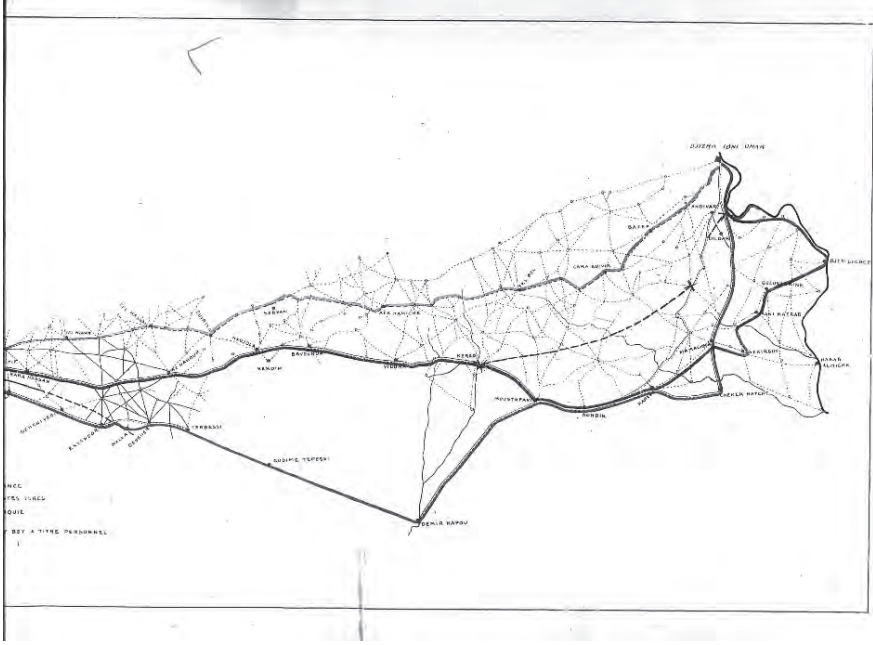

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.1

Harita Ölçeğinde Yukarıdan Aşağıya Sıralanan Hatlar:

- Fransa Tarafından Geri Alman Hat
- Türk Birliklerinin İşgal Ettiği Hat
- Türkler Tarafından Geri Alman hat
- Fethi Bey Tarafından Önerilen Hat

EK-2: Türkiye Suriye Sınırı (1921) Topografik Belgesi

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.468, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.2

Harita Ölçeğinde Yukarıdan Aşağıya Sıralanan Hatlar:

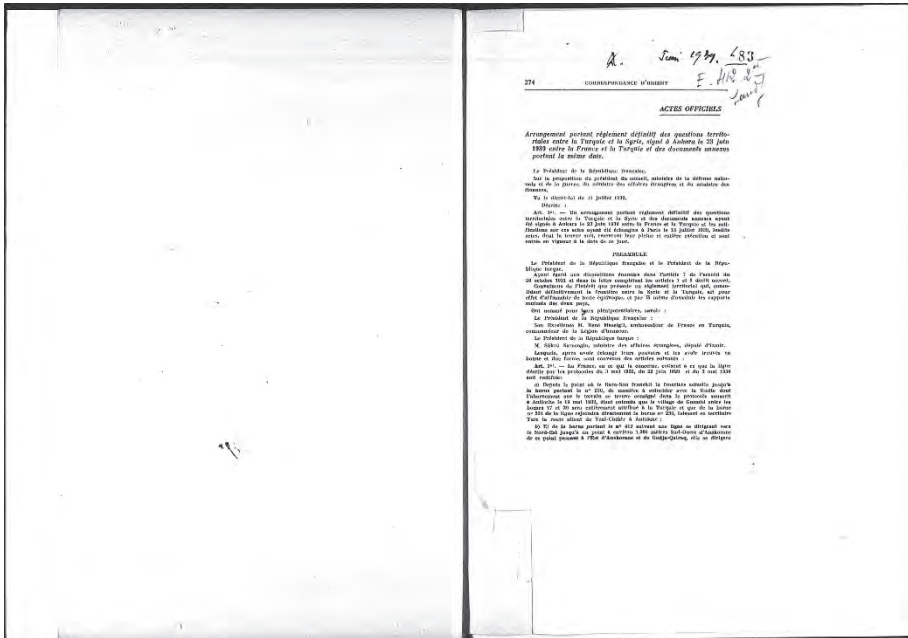
- Fransa Tarafından Geri Alınan Hat
- Türk Birliklerinin İşgal Ettiği Hat
- Türkler Tarafından Geri Alınan hat
- Fethi Bey Tarafından Önerilen Hat

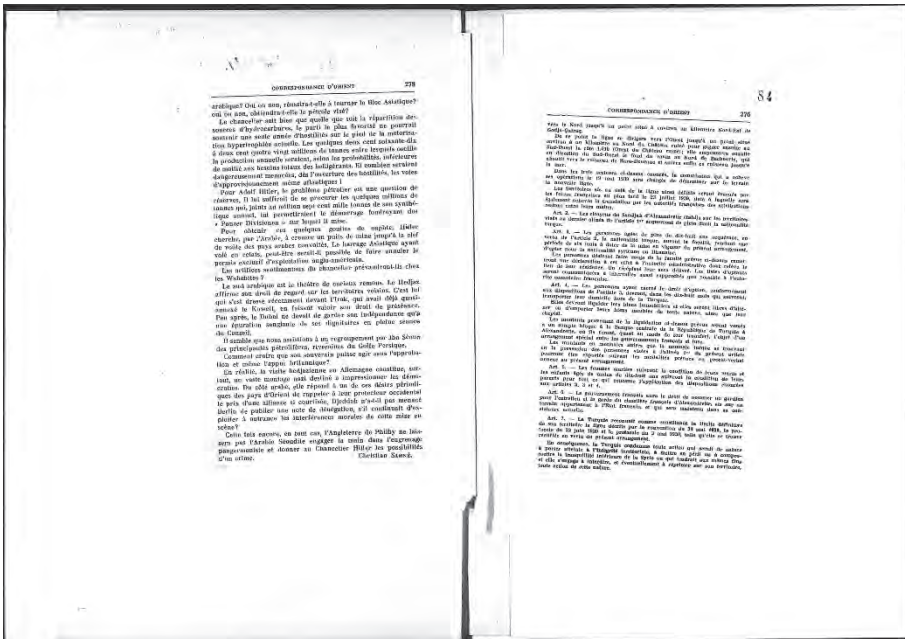
EK-3:

**TÜRKİYE İLE SURİYE ARASINDA TOPRAK SORUNUN KESİNLİKLE
ÇÖZÜMÜNE İLİŞKİN ANLAŞMA**

(Arrangement Portant Règlement Définitif Des Questions Territoriales Entre la Turquie
et la Syrie)

Ankara, 23 Haziran, 1939

arabiques? Qui en sera, évidemment, à l'heure le plus Assolop? est en état, certainement le plus tôt possible, de faire l'application de la Charte? Qui en sera, évidemment, à l'heure le plus Assolop? est en état, certainement le plus tôt possible, de faire l'application de la Charte? Qui en sera, évidemment, à l'heure le plus Assolop? est en état, certainement le plus tôt possible, de faire l'application de la Charte?

qui le veut, malgré le grand nombre de lettres et d'articles de fond... 20. - Le 12 mai, le jour de l'arrivée des troupes turques... 21. - Le 13 mai, le jour de l'arrivée des troupes turques... 22. - Le 14 mai, le jour de l'arrivée des troupes turques...

Ann. 8. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 9. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 10. - Les troupes turques ont été envoyées...

Ann. 11. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 12. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 13. - Les troupes turques ont été envoyées...

Ann. 14. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 15. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 16. - Les troupes turques ont été envoyées...

Ann. 17. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 18. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 19. - Les troupes turques ont été envoyées...

Ann. 20. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 21. - Les troupes turques ont été envoyées... Ann. 22. - Les troupes turques ont été envoyées...

PROCESSIONNEL

Le présent article a été ratifié par le Parlement le 20 mai 1934, les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

1. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

2. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

3. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

4. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

5. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

6. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

7. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

8. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

9. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

10. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

11. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

12. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

13. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

14. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

15. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

16. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

17. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

18. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

19. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

20. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

21. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

22. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

23. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

24. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

25. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

26. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

27. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

28. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

29. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

30. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

CONVENTION D'ENTENTE

1. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

2. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

3. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

4. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

5. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

6. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

7. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

8. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

9. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

10. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

11. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

12. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

13. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

14. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

15. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

16. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

17. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

18. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

19. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

20. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

21. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

22. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

23. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

24. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

25. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

26. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

27. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

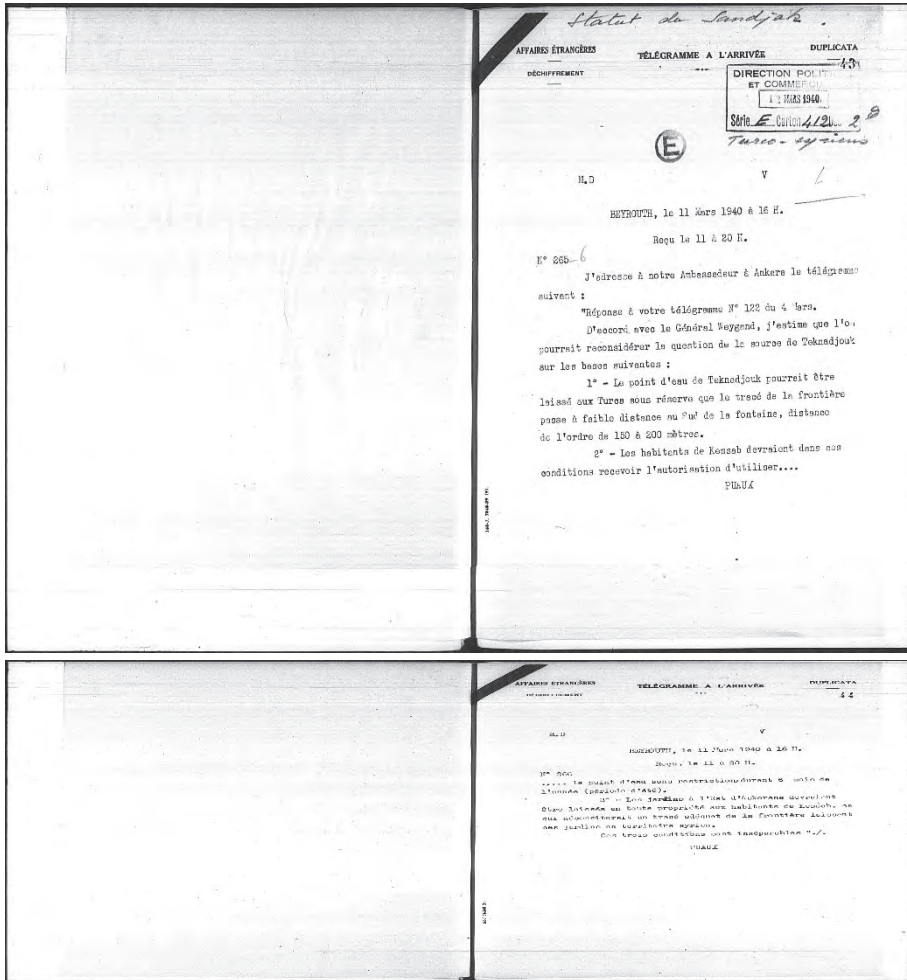
28. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

29. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

30. - Les deux parties contractantes ont convenu de ce qui suit :

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.470, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s. 83-86

EK-4:

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.43-44

EK-5:

Statut du Sandjak d'Alexandrette

AFFAIRES ÉTRANGÈRES TÉLÉGRAMME À L'ARRIVÉE 80
 DÉCHIFFREMENT DUPLICATA

L *E HLR R* A/H

BEYROUTH, le 19 Mars 1940 - 12 heures
 reçu le 19 à 17 heures 30

N° 305 *a7* (E) *k.*

Réponse à votre télégramme N° 154 et 156.

D'accord avec le Général Weyand je vous indique ci-après les conditions sur la base desquelles pourrait être réglée l'affaire de Kessab.

1°) Question du point trigonométrique 116.

Il est avéré que la cote 1010 indiquée sur la carte inexactement ne saurait correspondre au point trigonométrique 116. On peut admettre à ce sujet la proposition turque (point indiqué en noir sur la carte jointe au télégramme 134, situé à 700 mètres environ au Sud Est du point trigonométrique 116).

FUAUX

AFFAIRES ÉTRANGÈRES TÉLÉGRAMME À L'ARRIVÉE 81
 DÉCHIFFREMENT DUPLICATA

L A/H

BEYROUTH, le 19 Mars 1940 - 12 heures
 reçu le 19 à 17 heures 30

N° 306 *k.*

2°) Question de Bachourte.

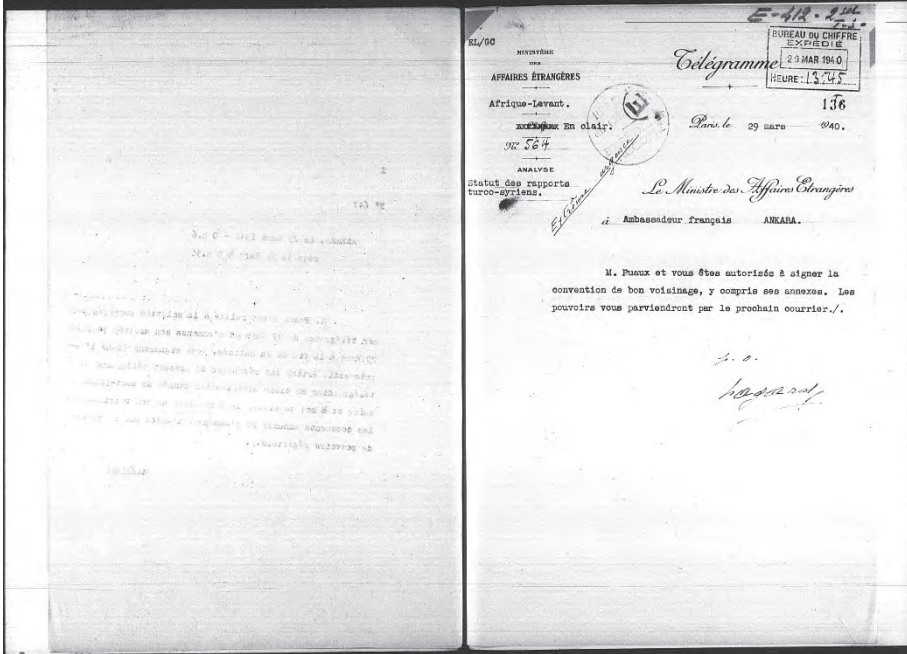
La carte jointe au télégramme 134 ne permet pas d'émettre en connaissance de cause une opinion exacte sur la question de Bachourte. Il serait nécessaire de compléter cette carte dans cette région d'après celle établie le 23 août 1939 par la Délégation française dont un exemplaire existe à l'ambassade de France à Ankara. En tout état de cause la frontière doit passer au nord de Bachourte à une distance suffisante pour permettre aux habitants de ce village de vivre, distance qu'il conviendrait de fixer à un commun accord.

FUAUX

	APFAMES ÉTRANGÈRES	TELEGRAMME A L'ARRIVÉE	S2 DUPLICATA
	DÉCOUPEMENT		
	L		A/B
	BEYROUTH, Le 19 Mars 1940 - 12 heures reçu le 19 à 17 heures 50		
	N° 307		A
		
	3°) Question de la frontière à l'Est de la Chapelle d'Askourne.		
	Il conviendrait que la frontière passât à 1.000 mètres (environ) à l'Est de la Chapelle d'Askourne en vue de permettre aux habitants de ce village de conserver la possession de la plus grande partie de leurs terres.		
	Communiqué AMK.184 N° 63 à 65./.		
			PUSKX

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.80-82

EK-6:

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.136

EK-7:

	<p><i>Remise directement E-472-2106</i></p> <p>22/11. MINUTE EXPÉDIE</p> <p>Direction Politique Afrique-Levant.</p> <p>URGENT</p> <p>22 avril 1940</p> <p>NOTE pour le service du Protocole.</p> <p>-----</p> <p>Le 30 mars dernier, M. Massigli et M. Poux ont signé à Ankara avec M. Saracoclu une convention d'amitié et de bon voisinage entre la Syrie et la Turquie. Nos deux plénipotentiaires ne se trouvant pas munis des pouvoirs d'usage, il fut entendu que ceux-ci seraient envoyés ultérieurement à notre ambassadeur, qui les déhancherait avec ceux du plénipotentiaire de l'autre partie.</p> <p>La sous-direction d'Afrique et Levant aurait gré au service du protocole de bien vouloir établir d'urgence l'acte en question ./.</p>
--	---

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s.255

Kitap Tanıtma:

ALİ YAYCIOĞLU, *The Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, 347 pages, bibliography, notes, index. Stanford University Press: Stanford CA, 2016. ISBN 978-0804796125

Introduction

Ali Yaycioglu, who is an assistant professor at Stanford University, may be regarded as a follower of the trend of the new generation Ottoman historiography in the last decades. Yaycioglu has already proven his competence and originality with recent studies, particularly on the Ottoman provinces. In *the Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, he tries to go beyond the ordinary and exhibits the possibilities of the Ottoman Empire in the context of global age from the eighteenth century to the nineteenth century. On the contrary previous Ottoman studies and the perspectives of respected Ottoman historians, Yaycioglu proposes handling the crisis of the Ottoman Empire without separating the soul of age (*zeitgeist*). Thus, the focus range of his study is between 1760 and 1820, which is described as the age of revolutions. Besides, the study covers the period of Selim III in detail, specific to the Ottoman Empire, between 1789 and 1809. The stipulating question of the book is that: In the age of revolutions, how the Ottoman Empire contributed a global phenomenon with its own story? It means that the possibility of considering the Ottoman modernization/enlightenment experience as part of a global age of revolutions. Is it possible to mention the original and typical Ottoman experience having a universal idea? As known, the mainstream thesis is proposed that there was a both of the models of the American and French revolutions, which have been believed to inspire other revolutions all over the world until the twentieth century. Yaycioglu defends this narrative refers to the revolutionary progressivism or the progressivist revolutionism.

The author attracts attention to the historiography of the Ottoman decline before discussing the Ottoman crisis in the age of revolutions. Especially the historical approach of Edward Gibbon, who was an English historian, was rise-and-decline narrative. One of the primary motivations of Ali Yaycioglu is the rise-and-decline narrative falls short for clarifying the Ottoman reality in the late eighteenth century and early nineteenth century. Alternatively, Yaycioglu suggests and explains in detail the approach of Albert Hourani, Halil Inalcik and Avdo Sućeska, which they have showed “the eighteenth and early nineteenth centuries were not a period of total breakdown for the Ottoman Empire, but the multifaceted transformation that introduced new actors, institutions, and relationships”. (p. 10) According to the Ali Yaycioglu, the studies on the Ottoman eighteenth century for almost fifty years have been focused on the regional cases, military and fiscal transformation

of the Ottoman polity and the political culture or the politics of reform. The studies, which focus on the political culture and the politics of reform have contributed to the decline narrative's change that it was indeed a transformation beyond the military reforms. This methodological debate provoked by Ali Yaycioglu is critically vital to understand the Ottoman reality. Besides, Yaycioglu refers to *The Second Ottoman Empire* written by Baki Tezcan and *Empire of Difference* written by Karan Barkey, in order to understand the new reality of the Ottoman Empire. Yaycioglu expresses the importance of Tezcan's the concept of "proto-democratization". Additionally, Barkey's two major evaluations for the period between 1760-1830 that are "the empowerment of the politics and the consolidation of networking society" should be seen as the new dynamics of the unconventional reality of the Ottomans. As well Yaycioglu pays attention to Tezcan's and Barkey's conceptual opinions, he suggests beyond both of these visions. In his book, Ali Yaycioglu proposes that new actors came to the central organization were the partners of the Empire, which was a unique phenomenon in the eighteenth century. It means also the transformation from the vertical to horizontal empire, implying the collapse of the absolute power of the Sultan gradually. By this means, it had become possible emerging network society and empowering politics. On the one hand, Yaycioglu states that the relationship between the imperial center and the provincial magnates cannot be considered in the context of the center-periphery discussion. It is better to look to the Ottoman Empire as a holistic structure, which all relations, institutions, and actors found an opportunity to exist and to move in this articulated organization. In this review, the layout of chapters in the book will be followed.

The Classical Order, Crisis, And The New Order

The book seems like establishing a Turkish word called *devrân*, which is cited in the poem of Selim III. Ali Yaycioglu makes a great connection between the Ottoman crisis and the linguistic meaning of *devrân* referring to the rotation of times, periodic movements of heavenly bodies in astronomy, the revolution in the political realm. As it was written by Selim III, *devrân* had signified to the collapsing and then rebuilding. Without a doubt, the desire and imagination of Selim III would be meant the New Order (Nizâm-ı Cedîd) in the following years.

In *the Partners of the Empire*, the author explains the fundamental dynamics of the classical order flawlessly in order to understand what the crisis was. The Ottoman imperial order in the classical age having authority over the Ottoman center and provinces is so significant to discuss the Ottoman crisis. What was the changed? Why did the Ottoman classical order fail to satisfy the necessities of a new age? Because answering these kinds of questions, the classical order and its main dynamics should be clarified. Therefore, Yaycioglu explains traditional Ottoman politics and the Ottoman land system, which would be broken down and changed in the following centuries. Besides, the Ottoman tax system and

judicial mechanisms are explained in detail. As likely as not, the essential feature of the classical order is the Janissaries and the networks shaped around the Janissary members in Ottoman urban life. The Janissaries were dominant almost every side of the Ottoman society. They were able to reach also high and low elements of the society together. It was astonishing to influence and to shape public opinion during the time of crisis, same as before.

What was the crisis? Indeed, this simple question has an immense potential to discuss. If it is tried to answer it generally, it may be possible to mention some political, economic and social facts in the Ottoman late eighteenth and early nineteenth century. First, the Ottoman-Russian war of 1768-74, which was resulted in the Kucuk Kaynarca peace treaty, caused to political instability in addition to financial insufficiency. It was pushed to initiate new fiscal measures. Secondly, the Janissaries were represented to deterioration in Ottoman society. On the one hand, the Janissaries were adhesive element keeping together to the society. On the other hand, the interests of Janissaries' members had become the interests of the Empire. By all means, it created a serious obstacle for any improvements or reform. Lastly, the Ottoman crisis was a kind of pain of the New Order. As it is each revolution is a potential crisis, the New Order was the crisis with all the sides.

The Notables: Provincial Entrepreneurs

In terms of provincial entities and their power relationships with the center, the works of Ali Yaycioglu are inspirational for thinking distinctively to the Ottoman order. He remarks that the power of provincial magnates in front of the Ottoman Sultan was so efficient and determinative for the domestic and international politics in the age of revolutions. It is substantially the Ottoman Sultan (Mahmud II) needed the assistance of the provincial magnates politically and economically in the conditions of crisis. Yaycioglu mentioned particularly two powerful magnates, who were Ali Pasha of Tepelene and Muhammad Ali in Egypt, had control autonomously in the counter shore of the eastern Mediterranean. It is possible to say there was considerable interconnectedness under the roof of the Ottoman Empire. It was exclusively the characteristic feature of the Ottoman world. It had provided a good chance to administrative entrepreneurs in order to find opportunities as outsiders. After a time, these people could establish a partnership with local elements through marriage beyond an interaction. (p. 75) Furthermore, it is significant to understand that the magnates in the Ottoman provinces had consolidated their powers and wealth by degrees and their households became magnificent in their palaces resembling the Topkapi Palace of the Ottoman dynasty. In the age of revolutions, it was so ordinary situation that foreigner envoys and pilgrims visited the palaces of the magnates dealing with them directly, respecting their honor and glory. Therefore, Ali Yaycioglu tries to demonstrate how the provincial magnates were the part of Ottoman political organizations cooperating with the Ottoman central governance and had become entrepreneurs.

On the other hand, some provincial magnates, who had the strongest connections, might utilize to the foreign powers with some methods like collaborating them in order to force the Ottoman administration as a part of the decision-making mechanisms. (p. 81) The cases similar to that the foreign powers took the initiative testifies to the absolute power of the Ottoman Sultan was indeed related to several dynamics and the balances of power.

Apart from all these, it should be reminded that these provincial magnates were not part of the hierarchy of the Ottoman imperial order; not the servants of the Sultan or bureaucrats, which they took orders in the top-down processes. It means that the provincial magnates were administrative, martial and financial entrepreneurs of the Ottoman Empire, who were in conflict, negotiated, attempted to the political barter. Ali Yaycioglu states that the magnates in the provinces were not servants, but they were people of services. (p. 67) Furthermore, it is a significant point that the authority on the provincial magnates pertained to the Ottoman Sultan. It means that any official from the Ottoman imperial palace should not ask for support from the magnates. Therefore, it should be commented the entrepreneurial relationship of provincial magnates was related to the Sultan's individual impact.

Additionally, another subject on the notables is the organizational structure of the magnates in the Ottoman provinces. Yaycioglu examines them in depth with unnoticed significant details. As noted above in a few words, almost every provincial magnate had an own household in their dominance region. As long as they had increased their prosperity, many of them had built their own palace in time. In this way, there were emerged small local dynasties (*hânedân*), which emulated the Ottoman dynasty in the imperial center. In this sense, the Ottoman dynasty was an overarching roof of the all minor dynasties all over the empire. It is proved that they had tried to imitate Istanbul (Topkapi Palace) as an imperial center in addition to local figures in their ornaments and decorations of the palaces. (pp. 72-73) However, he suggests a different viewpoint about *hânedân(s)* in the empire: "Did the expansion of the term *hânedân* signify a tacit acknowledgment that the Ottoman dynasty was no longer the only dynasty in the Empire? (...) that provincial 'dynasties' were equals to peers of the Ottomans". (p. 76) This approach may be considered surely the Ottomans was not only dynasty hereafter in the wake of rising the provincial magnates, but it seems mostly the Ottoman dynasty had constituted a superior envied model to the provincial magnates for establishing their *hânedân(s)*. After these observations on the Ottoman provincial organizations, these lines provide to rethink the relationship between the center and the province of the Ottoman Empire. It is possible to say he accomplishes it successfully.

It is a well-known debate there is a tendency to compare the provincial magnates in the Ottoman Empire with the notables in Europe in the context of feudalism. However, *the Partners of the Empire* contains also detailed information about the Ottoman notables' status.

The provincial magnates had no rights and privileges as an inheritance from generation to the following generation in legal terms. In other words, there was no legal basement of the provincial magnates as good as the Ottoman fief system. Both Islamic law and Ottoman imperial conventions were obstacles continuing powerful wealthy families along long generations, similar to the aristocrat classes, in the Ottoman Empire. (p. 75) But, the provincial magnates sought to surpass these obstacles against accumulating wealth. As may be needed, they negotiated to the Ottoman Sultan depending on the conditions attaining to the right of inheritance when the leader member of a provincial dynasty died.

While discussing on the provincial magnates, Ali Yaycioglu's inspirational contribution to the literature is the term of the *partnership*. With the narrative of partnership, he describes the provincial magnates as entrepreneurs and explains the network around them. As remarked by the author, "stormy times provided opportunities to become integrated into the empire on favorable terms". (p. 82) Consequently, each crisis had provoked to the necessity of integration. In point of fact that it is doubtful it was a *partnership* or *game* because it was not unconditioned cooperation. But, Yaycioglu is aware of this circumstance. He says that "in these games, various calculations, political and economic priorities, and concerns about trust, reputation, and credibility were involved, offering different actors in different circumstances". (p. 83) Therefore, the concept of the *game* can clarify better than *integration* to the Ottoman politics of this period.

Communities: Traditional Collectivity

In terms of the Ottoman eighteenth century, there was a distinctive fact such as bottom-up collective practices in the provinces. One of the most prominent contributions of *the Partners of the Empire* is revealing the collective decision-making mechanisms in the Ottoman society as distinct from public opinion. As well-known in the discussions of the late Ottoman politics, the public opinion was the concept of the second half of the nineteenth century in the Ottoman Empire. Nevertheless, it is possible to notice a different kind of collectivity among Ottoman communities in the late eighteenth and early nineteenth centuries through the work of Ali Yaycioglu. Ottoman urban collectivity during the age of revolutions was a different pattern certainly from the public opinion in a modern sense. But, this collectivity implying common interests was still exclusive experience in the urban life.

About the bottom-up collective practices, it is possible to express there were two ways of collective participation in the Ottoman provinces. First, it was communal deliberations. Another way was related to electoral practices. During these practices, it was supposed to reach unanimous consent in the decisions of assemblies. (p. 126) Also, about the representation of the collective practices in districts, Ali Yaycioglu expresses that it was "flexible, ad hoc, organic, fluid, and communal". (p. 126) Lastly, the general tendency in the decision-making mechanisms in the provinces was emerged around of three principles: a)

in accordance with “previous practices”, b) with guidance from “men of knowledge”, c) with “unanimous agreement”. (p. 128) Additionally, there were stimulating information about the communities in the book. For example, communities had followed also several strategies forcing to the central state. These attempts were petitioning, lobbying in Istanbul or other central towns, expressing the collective will through demonstrations in the town, threatening the authorities with emigrating to another region and jeopardizing the district economy. These strategies for the persuasion contributed also to the negotiations. (pp. 143-44) Yaycioglu looks to the both of ways within the internal dynamics of the Ottoman Empire. His statement is noteworthy: “There was profound continuity between the pattern of collective participation and democratic experience in municipal politics in the Ottoman lands in the eighteenth century and the later parliamentary process in the nineteenth and early twentieth centuries”. (p. 118) On the contrary of the mainstream viewpoint, this effort to understand the historical succession in the Ottoman lands is respectable and so beneficial for the future of the studies on the late Ottoman Empire.

The collective participation of people in the decision-making processes gives also an opportunity to discuss again the Ottoman historiography and to compare classical approaches and new perspectives for the Ottoman eighteenth and nineteenth century. Ali Yaycioglu expresses the general tendency is that “historians have depicted the Ottoman Empire as an omnipotent power that imposed institutions on passive or unruly local communities”. (p. 118) However, he proves indeed that the conventional approach is probably false and includes several ignorance because of bottom-up collective practices in the Ottoman provinces. On the other hand, Yaycioglu builds also a new narrative, which arrives sometimes some marginal claims. But, Yaycioglu’s effort should be considered as alternative possibilities for thinking exhaustively.

What Was The Crisis?

As noted above, each revolution is a potential crisis. The Ottoman crisis also emerged around the New Order in the age of revolutions. It was expected the New Order became a reform movement and embraced by people and several political groups in the troublesome times of the Ottoman Empire. Hopes of Nizâm-ı Cedid were satisfied relatively. Some bureaucrats in the Ottoman imperial center, some provincial magnates like Seyyid Tirsinikli Ismail Agha and Bayraktar Mustafa Agha had supported the New Order, but ultimately there were so many people all-around of the Empire against Nizâm-ı Cedid. The reasons for this opposition may be talked about broadly, but the crisis was beyond its failure. Particularly the sumptuous efforts of Mustafa Bayraktar and his challenge with the Janissaries meant the times, which the Ottoman Sultans found no way out. In the age of revolutions, the clash was the decisive factor beyond the challenge of the old (the Janissaries with their allies) and the new (the New Order of Selim III and Mustafa Bayraktar).

The book proposes also comprehensive methodological analysis on the narratives of the crisis. Ali Yaycioglu criticizes the view of Ottoman and European historians of the nineteenth century because both of viewpoints had considered the events between 1806 and 1808 as a conflict between the old and the new. This narrative, which put forward a battle between progressive forces and reactionary response, would be continued until the foundation of the new regime of the Turkish Republic in the twenty-first century. (p. 161) Under such circumstances, *the Partners of the Empire* gives an opportunity for the interpretation of the Ottoman crisis again, without the settled conventional approaches.

The Deed Of Alliance

As a scholar studying on the provincial magnates in the Ottoman Empire, Ali Yaycioglu has comprehensive works on the Deed of Alliance (signed in September 1808). In *the Partners of the Empire*, he allocates a chapter to the Deed of Alliance within the context of partnership based on trust. In this chapter, he explains the process resulted in the Deed of Alliance in detail, the motivation of Mahmud II while signing the Deed and its tacit announcement unusually as different from other imperial edicts. Moreover, each article of the Deed is analyzed with their interpretation. Peculiarly, members of the assembly that signed the Deed of Alliance, who were from twenty-two imperial people from the top-down hierarchy and only three provincial magnates, are listed utterly. (p. 219) It is a significant point because it is seen that only three provincial magnates under the tacit leadership of Mustafa Bayraktar Pasha were the signatories of the Deed. This circumstance had signaled some special conditions in terms of the future of the Deed of Alliance. Although it is not indicated obviously by Yaycioglu, it is possible to deduce from the text that the Deed of Alliance may be considered as the power grab attempt of Mustafa Bayraktar, who became the grand vizier of Sultan Mahmud II. (pp. 221-238) Because it is known that many notables did not sign the Deed although they were informed. Again, some people who were invited to the assembly from the imperial hierarchy did not cognize the details of the Deed. (pp. 221-222) Briefly, the meeting of the Deed was not “an all-inclusive assembly”. (p. 222) Therefore, Bayraktar would like to deal the Deed of Alliance a death blow probably for gathering all power to himself. Again likely, Mahmud II had played a double game circumspectly in his politics against the threat of Bayraktar Mustafa.

In a word, the analysis of the Deed of Alliance in the book moves beyond a regular evaluation. With the wide range of comments about the Deed, the book leads a possibility to a contemplation for making sense of the events with all possibilities.

Conclusion

In *the Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, there were three empires of the Ottomans in terms of the eighteenth centuries realities offered

by Ali Yaycioglu: a) the new order of empire, b) the order of notables, c) the order of communities. (p. 240) These three orders should be considered as new realities of the Ottoman Empire, which would be continued in the nineteenth century even if it seems the crisis caused the death of the New Order. One of the significant contributions of the Yaycioglu's study is showing this reality, which the Ottoman Empire entered an irreversible direction in the age of revolutions and its effects would be gone on along the nineteenth century.

On the one hand, Ali Yaycioglu submits three reformist concepts concerning the Ottoman late eighteenth and early nineteenth centuries in this work. These concepts referred also different possibilities, configurations, and combinations, which came from all three kinds of orders. First, it was top-down organizations implied the centralized and bureaucratic empire. The second one was the horizontal empire, which is decentralized and contractual. The order of communities including participatory and democratic mechanisms was seen as a bottom-up organization. (p. 240) So indeed, Yaycioglu's three alternatives for the Ottoman crisis age provide a great visionary perspective in order to rethink and reconsider the Ottoman Empire's reality, as an alternative to the rise-and-decline narrative.

Gazi Giray GÜNAYDIN

YASEMİN DEMİRCAN, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 359 sayfa. ISBN 978-975-16-2960-9.

Lemnos ya da Limnos adıyla bilinen ada, Pers, Atina, Sparta, Roma, Bizans, Venedik-Ceneviz egemenliklerinin ardından 1479 yılında Osmanlı idaresine girmiş ve 453 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bu kitap, adanın Osmanlı yapılanmasına eklenmesini ve Osmanlı sisteminin bir parçası olarak yer alması sürecini, sosyal, ekonomik, idari, askeri ve siyasi açılardan ele alan çok yönlü bir değerlendirmedir. Arşiv kaynaklarına dayalı derin analizler içeren bu eser, Prof. Dr. Yasemin Demircan tarafından literatüre kazandırılmış, uzun bir emeğin ve özverinin ürünü olan bilimsel bir çalışmadır.

Bu eserin ilginç bir hikâyesi vardır. Çalışmanın başlangıcı 90'lı yılların sonuna tekabül etmektedir. O yıllarda yazarın doktora tezi de dahil olmak üzere, Ege Adaları üzerine çok sınırlı sayıda eser mevcut olduğundan yazar, bu eksiklikten hareketle adalardaki Osmanlı hakimiyetine dair en erken tarihli tahrir defteri olan Limni Adası'na ait 25 numaralı tahrir defterini etraflıca inceleyip analiz etmek ve bu eseri Latin harflerine çevirerek neşretmek istemiş. Bu zorlu çalışmayı 2003 yılında tamamladığında ise yazarın kendi ifadeleriyle: “... orijinal bir konu ve vesikayı çalıştığı düşüncesiyle motive olup eserini vücuda getirmeye gayret gösteren her araştırmacının en çok korktuğu durumla karşı karşıya kaldım. Heath Lowry'nin, tam olarak yapmayı hedeflediğim çalışmayı üstelik 25 numaralı tahrir defterinin transkripsiyonunu da ilave ederek 2002 yılının Aralık ayında yayımladığını öğrendim.” (s.xii)¹. Bu durumda H. Lowry'den yalnızca birkaç ay sonra tamamlamış olduğu çalışmasını okuyucuyla paylaşmaktan vazgeçmiş ve Limni Adası'yla ilgili çalışmalarına ara vermiştir. Fakat yıllar sonra bu incelemesini genişleterek kaleme almaya karar vermiş ve böylece Osmanlı tarihi alanına “Osmanlı İdaresinde Limni Adası” adlı eseri kazandırmıştır.

Osmanlı toplumsal yapısını irdeleyebilmek için Müslim- gayrimüslim toplulukları etraflıca anlayabilmek gerekmektedir. Osmanlı yönetimindeki Ortodoks Rumların sosyal, kültürel, ekonomik, idari yapılarını layıkıyla değerlendirebilmek için bu cemaatin nüfus yoğunluğunun olduğu coğrafyalara yönelik derinlemesine çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Osmanlı Ortodoks Rum cemaatinin nüfus yoğunluğuna sahip olduğu yerlerin başında Ege adaları gelir. Ege Adaları konusundaki akademik çalışmalarda eskiye nazaran bir artış söz konusudur. Son yıllarda bu konuda gerek yurt içinde gerekse yurt dışındaki kitap, makale çalışmaları ile yüksek lisans, doktora tezleri bu açığı gidermek için atılan önemli adımların varlığını ortaya koymaktadır. Bu konuda Türk Tarih Kurumu'nun desteğinde yapılan yayınlar ile Akdeniz² ve Ege³ temalı sempozyumların da önemli katkıları vardır. Buna rağmen

¹ Heath Lowry, *Fifteenth century Ottoman realities Christian peasant life on the Aegean Island of Limnos*. Eren, İstanbul, 2002.

² I. Uluslararası Akdeniz Dünyası Araştırmaları/ I. International Symposium on the Mediterranean World Studies' 20-21 Ekim 2016, Girne /KKTC.

³ Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu, 19-20 Ekim 2017, İzmir.

men anılan coğrafya üzerine Osmanlı tarihi alanında yeterli çalışma yapılmış olduğunu söylemek güçtür, bu nedenle yeni çalışmalarla bu alana çok değerli katkılar sunulmaktadır. Bunlardan biri Sayın Yasemin Demircan'ın "Osmanlı İdaresinde Limni Adası" adlı değerli çalışmasıdır. Böylece doktora tezinden itibaren çalışmalarıyla katkı sunduğu Ege ve Ege adaları tarihi alanındaki incelemelerine bir yenisini katmıştır.

Zira Sayın Demircan da önsözde; Türk Tarih literatüründe Ege ve özellikle de adalar üzerine yeterli sayıda çalışma yapılmamış olduğundan bu eserin bu boşluğu doldurmayı hedeflediğini ve Ege adaları tarihine yeni bir katkı yapmayı amaçladığını yazmıştır. Adalardaki tarihsel, sosyal, kültürel ve iktisadi yapılarda ortaklıkların yanısıra ciddi farklılıkların var oluşu bu alanda çalışan araştırmacıları zorlamaktadır (s. XI). Bu da çalışmanın zorlayıcı yanını ortaya koymaktadır. Yazar, Ege adaları üzerine Türkçe literatüre en çok katkı sunan akademisyenlerin başında gelir. Bu eserinde; "Ege Denizi'nin kuzeyinde yer alan Limni Adası'nın XV. ve XVI. yüzyıllardaki sosyal ve ekonomik durumunu, Osmanlı arşiv vesikalarını temel alarak incelemeyi hedeflemiştir" (s. xi).

Çalışmada, Osmanlı Arşivi'nden ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi'nden çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunların başında tahrir defterleri gelir. Bu çalışma için yazar, adanın tespit edilebilen tahrirlerini ayrıntılı ve karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Bunun için mevcut en eski tahrir defterinden başlayarak yedi mufassal bir de icmal defteri incelemiştir. Eserin belkemiğini bu kaynaklardan elde edilen veriler oluşturmaktadır. Bunun yanısıra dokuz tahrir defterinden daha yararlanılmıştır. Ayrıca Hatt-ı Hümayûn, Cevdet, İbnülemîn, Maliyeden Müdevver, Mühimme Defteri, Cizye Defteri, Sadâret Evrakı tasniflerinden çok sayıda belge incelenmiştir. Bunlara ek olarak Kannunnâmeler ve seyahatnâmelerden de yararlanılmıştır. Kaynak çeşitliliğine bakıldığında oldukça kapsamlı ve derinlikli bir çalışma olduğu açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Bununla birlikte basılmış kaynaklar ve literatür geniş bir biçimde taranmış, benzer konuda yapılmış tarihsel çalışmalarla karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırma sonuçlarından elde edilen veriler, tarafsız bir gözle ve Osmanlı tarihi incelemelerindeki kuramlar üzerinden tartışılarak analiz edilmiştir.

Adalarla ilgili tarihsel çalışmalarda egemenlik üzerine diplomatik tartışmaların yapıldığını belirten yazar, bu tartışmalarda bi- taraf kalmış, adaların tarihsel zenginliğini anlamaya ve ortaya koymaya yönelik bir yaklaşımla hareket etmiştir. Yazar, bir tarihçi olarak diplomatik tartışmalardan ziyade adalardaki tarihsel dokuyu anlamayı daha önemli ve heyecan verici bulduğunu ifade etmektedir (s.xi). Bu minvalde eserin temel bir iddia çerçevesinde değil de Limni Adası'nın sosyo-ekonomik yapısını analiz etmeye ve bu analizin sonuçlarını değerlendirmeye yönelik bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür.

Kitap, oldukça akıcı bir üslupla kaleme alınmış, kaynaklardan elde edilen sonuçlar sade, anlaşılır bir dille ifade edilmiştir. Eserde analizler tabloluşturulmuş (kimi zaman da gra-

fık olarak hazırlanmış), böylece değerlendirmeler daha somut bir şekilde araştırmacıların/okuyucuların dikkatine sunulmuştur. Metin içindeki tablolardan başka Ekler bölümünde tafsilatlı tablolar yer almaktadır. Bu tablo ve grafikler, Osmanlı arşivindeki kaynaklardan elde edilen verilerden oluşmaktadır. Bu anlamda her bir tablo kaynaklardan elde edilen bilginin doğrudan okuyucuya/araştırmacıya ulaşmasını sağlamaktadır. Bu açıdan tablolar ve grafikler metindeki analizleri görsel bir zemine taşımıştır. Bu da özellikle analizlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Kitap, Giriş ve Sonuç haricinde dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü kaynakların tanıtımı, adanın tarihçesi ve coğrafi konumu konularında bilgi vermektedir (s. 1-28). Kaynak tanıtımında yukarıda da belirtildiği üzere eserin en temel kaynakları olan tahrir defterleri ele alınmıştır (s.1-11). İncelemenin en temel veri kaynağı olan bu defterler aşağıda listelenmiştir:

- 1490 tarihli 25 numaralı Limni adası mufassal tahrir defteri.
- 1519 tarihli 75 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri.
- I.Süleyman dönemine ait 434 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri (Tarih yok).
- 1568 tarihli 490 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri
- 1601 tarihli 141 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri⁴
- III. Mehmed dönemine ait 702 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri (Tarih yok).
- 1613 tarihli ve 724 numaralı Gelibolu sancağı mufassal tahrir defteri
- 1594/1595 tarihli 680 numaralı icmal tahrir defteri

Bu defterler ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır. Ardından adadaki yerleşim, burada yaşayan topluluklar, adanın adının yıllar içinde gösterdiği değişim en eski çağlardan başlayarak anlatılmıştır. Roma, Bizans, Venedik, Ceneviz egemenlikleri döneminin siyasi gelişmeleri ve adada Osmanlı yönetiminin tesisi ve siyasi yapısı özetle ifade edilmiştir. Adanın coğrafi özelliğinin anlatıldığı bölümde en dikkat çekici olanı *Terra Lemnia*, *Terra Sigilata*, *Tıyn-ı Mahtûm* adlarıyla anılan *Limni toprağı* ya da mühürlü toprak denilen adadan çıkartılan özel bir madendir⁵. İyileştirici yönü olan bu madenin, adanın ünlenmesinde rolü

⁴ Bu Defter, 1601 tarihinde Defterhâne'ye teslim edildiğinden defterin tarihi, kayıtlara 1601 yılı olarak geçmiştir. Demircan, bu defterin 1591 yılında düzenlendiğini tespit etmiştir (s.8). Bu nedenle araştırmasındaki değerlendirmelerinde bu kaynaktan elde ettiği sonuçları 1591 yılına ait olarak analiz etmiştir.

⁵ Yazarın bu konuda münferit bir çalışması da mevcuttur. Bkz. Yasemin Demircan, "Tıyn-ı Mahtûm", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C 3, İktisat, Ankara 1999, ss. 322-329. Aynı çalışma için ayrıca bkz. Yasemin Demircan,

büyüktür. Demircan, çok eski dönemlerden beri şifa kaynağı olarak kullanılan bu toprağın özel bir ayınle Hıristiyan papaz ve keşişlerle birlikte devlet görevlileri ve halktan kişiler tarafından çıkarıldığını, işlenip mühürlendiğini ardından küçük paketlere bölünerek bir kısmının saraya gönderildiğini bir kısmının da ticaretinin yapıldığını belirtir (s. 30-45). Yazar, *Tıyn-ı mahtûm*'un adanın Osmanlı hâkimiyeti altına alınmasındaki en önemli sebep olduğu iddialarının olduğunu belirtir ve bu iddialara karşı çıkararak adanın alınmasında askeri, siyasi ve stratejik gerekliliklerin var olduğuna dikkat çeker.

Adanın ve kaynakların genel tanıtımının yapıldığı bu girişin ardından “Limni Adası'nın Osmanlı idari teşkilatındaki yeri, adanın idarecileri ve adada tesis edilen askeri yapı” başlıklı birinci bölüme geçilir (s.47-99). Diğer Ege adalarında olduğu gibi Limni de Kapitan-ı Derya idaresindeki Cezâyir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliğinin Gelibolu Sancağı'na bağlı idi. Adanın en yetkili idari isimleri kadı ve subaşı idi, bunlara adanın ileri gelenleri de yardımcı olurdu (s.53-59). Adadaki askeri teşkilat ise üç unsurdan oluşuyordu; birincisi başlarında dizdar ve kethüdasının bulunduğu ve Paliokastron⁶ kalesine konuşlandırılmış ser-bölük, topçu, bevvab (kapıcılık hizmetindekiler), askeri çalgıcılar, meremmetçiler (tamir ve bakım işi hizmetindekiler) ve hisar erlerinden oluşan Osmanlı askerleriydi (s. 65-78). İkincisi adalıkların oluşturduğu asesân (gece bekçileri), pâspânân (bekçi, gözcü), müselle mân (bir çeşit süvari birliği), keştibân (denizci er) ve bennâyân (destek birlikleri) isimli birliklerdi (78-93). Demircan, üçüncü grubu ise bütün ada halkı olarak göstermiştir. Çünkü Ege adalarında geleneksel olarak ada halkının gönüllü bir şekilde ada savunmasında yer aldığı bu anlamda adalıkların da askeri teşkilat içinde bir çeşit savunma gücü olduklarını belirtmektedir (s.93-98).

İkinci bölümde, Limni adasındaki yerleşim yerleri ve dini yapılar incelenmiştir. Oldukça dikkat çekici bilgilerin yer aldığı bu bölümde Tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda adanın yerleşim düzeni, demografik yapısı, iktisadi ve zirai üretimi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Öncelikle incelenen kaynaklardaki göstergeler; idari, demografik ve iktisadi açılardan takip edilerek adanın kent merkezi (Palaiokastron) tespit edilmiştir (s.99-104). Ardından tahrir kayıtlarındaki köyler toponimik açıdan incelenmiştir. Köy adlarının yazılışlarının kaynaklarda gösterdiği farklılıkların yazım ve telaffuz farkından ileri geldiğini belirten Demircan, yazılış farklarını ayrıca bir tablo ile listelemiştir (s.107-109, IV. Tablo). Son olarak adadaki dini mekânları ele almıştır. Tahrirlerden elde ettiği bilgiler, adadaki kiliselerden çok manastırlar konusunda aydınlatıcı olmuştur. Bunun nedeni, yazar'ın da vurguladığı üzere, Limni'nin tahrir kayıtlarını ihtiva eden defterlerde kiliselerine ait arazi bulunduğuna dair emareye rastlanmamış olmasıdır (s. 117). Buna karşılık manastırlarla ilgili kayıtlar yeterince ayrıntılı verilmiştir. Osmanlı döneminde manastırların

“Tıyn-ı Mahtûm: Akdeniz Dünyasının Mucize Toprağı», *Acta Turcica*, Yıl IV, Sayı 1, Ocak 2012, ss. 281-295.

⁶ Παλαιόκαστρον (Palaiokastron): “Eski kale” anlamını taşır.

yapısına yönelik çok az sayıda çalışma mevcuttur. Bu bölümdeki analizler, bu alandaki araştırmacılar için önemli bilgiler sunmaktadır. Yazar, manastır mülklerini, mevkilerini ve büyüklüklerini, vergi miktarlarını, çalıştırdıkları ırgat sayısını ve bünyelerindeki din adamlarını ayrıntılı olarak inceleyerek manastırların ortaya koyduğu iktisadi katma değeri somut bir biçimde gözler önüne sermiştir (119-138). Yazar'ın bu bölümdeki en önemli ya da yazarın kendi deyimiyle "iddialı" tespiti de bu dinsel mekânlar konusunda olmuştur. Yazar'a göre: "Osmanlı fethinden sonra Limni'de tesis edilen idarî yapılanma dâhilinde halkın ihtiyaçları göz ardı edilmemiş, eskiden beri varlığını sürdürmekte olan dinî ve sosyal kurumların ayakta kalmaları sağlanmıştır. Adanın en azından XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı idaresi altındaki durumu hakkında ifade edilen bu «iddialı» görüşü ayakları yere basar mahiyette bir değerlendirme haline getiren unsurların başında manastırların varlığı gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında Limni'de gözlemlenen var olanı korumaya yönelik hassasiyetin, Osmanlı hâkimiyetinin yayıldığı toprakların tümünde uygulama alanı bulmuş genel bir politikanın tezahürü olduğu hemen anlaşılmaktadır" (s.119). Buradan hareketle, Osmanlı'nın, hâkimiyeti altındaki unsurlarının ihtiyaçlarını gözeten bir politik anlayışa sahip olduğunu bir kez daha söylemek mümkün olmuştur.

Demircan, Üçüncü bölümde, toplumsal ve demografik yapıya yönelik tafsilatlı değerlendirmelerde bulunmuştur (s.139-214). Tahrir ve cizye kaynaklarından elde edilen veriler doğrultusunda 111 yıllık (1490-1591) bir zaman dilimi içerisinde adanın toplumsal yapısını nitelik ve nicelik açısından analiz etmiştir. Analizleri çerçevesinde Limni'deki toplumsal yapıyı tasnif etmiştir. Buna göre adada Müslümanlar, Hristiyanlar ve Çingenerler olmak üzere üç unsur bulunuyordu. Müslümanlar, oldukça küçük bir azınlığı oluşturuyordu. Yazar, Müslümanların ilk dönemlerde (XV. yüzyıl ile XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar) sadece Rum asıllı mühtedilerden ibaret olduklarını, daha sonraki yıllarda ise ihtida ve göçlerin etkisiyle bu sayının arttığını tespit etmiştir. Bu anlamda yazarın tespitlerine göre 1557 yılına kadarki kayıtlarda (TD 307) adadaki Müslümanlar sadece mühtedilerden oluşuyordu. Fakat bu tarihten sonra mühtedi Müslümanların yanı sıra adaya dışarıdan gelip yerleşen sivil Müslüman ahaliye rastlanmaya başlanmıştır (ss. 140-143). 1557 yılında sayıları sadece 14 olan Müslüman ahali (I. Tablo, s.144), 1568 yılı sayımına göre dört kat artış göstererek bu rakam 65 olmuştu (II. Tablo, ss147-149). Bu tarihten sonra ise sayılarında ciddi bir artış görülmeksizin adadaki varlıkları devam etmiştir. Yapılan çalışmada adadaki Müslüman nüfusun genel nüfusa oranının % 7'nin üzerine çıkmadığı tespit edilmiştir (III. Tablo, s.150). Müslümanların sayısına oranla gayrimüslimlerin sayısının bir hayli yüksek olduğu, nerdeyse ada halkının tamamının gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Gayrimüslim ahali ile ilgili en çarpıcı tespitlerden biri Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte nüfusta muazzam bir artışın olmasıdır. 1490 yılı tahririnde adadaki hane sayısı (TD 25) 711 iken bir sonraki sayımda (1519, TD 75) bu sayı 1.186'ya çıkmıştı. Yani yaklaşık 30 yıllık bir süre içerisinde adadaki nüfusun %67.2 gibi bir oranda arttığı

tespit edilmiştir (s. 168). Yazar, bu durumu, kayıtlardaki verileri tek tek incelemek suretiyle ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Doğal bir nüfus artışı olmadığı belli olan bu durumun, adaya olan göçler neticesinde olduğunu tespit etmiş ve bu göçlerin nerelerden yapıldığı konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre adaya en fazla göçün diğer Ege adalarından yapıldığını, bunun yanı sıra Anadolu ve Balkanlar'dan da gelenlerin olduğunu gözlemlemiştir. Yazar, bu göç artışını, Halil İnalıcık Hoca'nın fetihlerin temel motivasyonuna yönelik olarak dile getirdiği tespitlerine katılarak açıklamaktadır. Buna ek olarak, bu durumun Osmanlı'nın -ada halkı Osmanlılara karşı Venediklilerin yanında olmasına rağmen- adalara karşı herhangi bir cezalandırıcı tasarrufta bulunmamasıyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Yazarın kendi ifadesiyle: “...yeni fethedilen bölgede tüm dengeleri gözetip halkın refahını dikkate alarak mümkün olan en yüksek vergi gelirini elde etmenin temel gaye olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ada gelirlerinin artmasının sağlanması için, Limni'ye dönen yerlilere yönelik olumsuz bir girişimde bulunmadığı savı da bu genel politika bağlamında ifade edilebilir.” (s.169).

Aynı bölümde gayrimüslim dul kadınları ve din adamlarını sosyolojik ve ekonomik açıdan değerlendirdikten sonra (ss.178-187) gayrimüslimlerin iktisadi durumunu ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Tahrirlerden elde ettiği bilgiler doğrultusunda gayrimüslimlerin gelir dağılımını analiz ederek ada halkının önemli bir kısmının iktisadi açıdan refah bir yaşam sürmediğini gözlemlemiştir. Bu gözlem, her ne kadar Osmanlı sosyo-ekonomik yapısına dair bilinenler açısından şaşırtıcı bir sonuç olmasa da onları destekler mahiyette olması açısından önem arz etmektedir. Diğer yandan Demircan, adaya ait farklı yıllardaki kayıtları karşılaştırmalı olarak incelediğinde adanın vergi gelirlerinde artış tespit etmiştir. Yazar, bu konunun, akçenin değer yitirmesi ile ilgili olabileceğini, fakat bunun en mühim faktör olarak gösterilmesinin mümkün görünmediğini savunmaktadır. Bu nedenle yıllar içerisinde vergi gelirlerindeki toplam artışa dikkat çekerek adaların zenginleştiği tespitinde bulunmuştur (ss.190-192).

Müslüman ve gayrimüslimlere yönelik değerlendirmelerin ardından adanın üçüncü toplumsal grubu olan Çingenelere yer vermiştir. Çingeneler içerisinde de Müslümanlar bulunuyordu. Ancak Osmanlı, Çingeneleri ayrı bir topluluk olarak gördüğü ve onların kayıtlarını ayrı tuttuğu için yazar, onları ayrı bir kategori olarak değerlendirmiştir (s.144, 194-198). Bu üç toplumsal sınıfın değerlendirmelerinin ardından “Limni adasının Mecburi Sakinleri” alt başlığında sürgünler ve kalebendlere yer vermiştir. Son olarak da titiz bir nüfus analizi ile adanın tahmini nüfusunu belirlemiştir. Buna göre 1490 ile 1614 yılları arasında adanın tahmini nüfusu, farklı oranlarla, 3.636'dan 13.518'e yükselmiştir (ss.203-214, XVI.Tablo).

Bu çalışmanın araştırmacılar açısından oldukça önemli analizler içeren bir diğer bölümü de -Sonuç değerlendirmesini saymazsak- son bölüm olarak adlandırabileceğimiz

dördüncü bölümdür. Bu bölümde, başta tahrir defterleri olmak üzere Osmanlı arşivi kaynaklarından elde edilen bilgiler kanunnameler, seyahatnameler ve mevcut çalışmalarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmek suretiyle adanın iktisadi yapısı ortaya konmuştur. Bu değerlendirmeler yapılırken adadaki vergi uygulamaları tafsilatlı bir biçimde ele alınmış ve aynı zamanda adanın idari pozisyonunun, vergi gelirlerinin taksimi üzerindeki etkisi de sorgulanmıştır. İlk olarak *raiyyet* rüsumu, *resm-i çift* ve *ispence* vergilerinden hareketle adadaki tarım arazileri üzerindeki üretim değerlendirilmiş, ardından arazi vergiler tespit edilerek bunlar yıllara göre tasniflendirilmiştir (ss.215-224). Osmanlı tarihi araştırmacıları için en az önceki bölümlerde olduğu kadar önem arz eden bir diğer değerlendirme de bu bölümde ele alınmış olan tarım arazilerindeki üretime yönelik tespitlerdir. Demircan, adadaki tüm üretim kalemlerini tek tek tespit edip bunları uzun bir zaman aralığı içerisinde (1490-1591) takip ederek değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu anlamda çalışma, adadaki tarımsal üretimdeki değişime dair önemli analizler sunmaktadır. Buna göre adada temel beslenme kaynağı olan hububatın yanı sıra, bakliyat, bağ, bostan ve bahçe ürünleri yetiştiriliyordu. Ayrıca pamuk, keten, ipek kozası, palamut gibi sanayi faaliyetlere yönelik zirai üretim de vardı. Yapılan değerlendirmeye göre kimi dönem tahrir kayıtlarında bazı ürünlerin üretimin durduğu veyahut da kayıtlara yansımadağı tespit edilmiştir (s. 227, 228, Tablo VII). Çalışmada, ürünlerden elde edilen vergi miktarlarından hareketle mahsullerin üretim miktarları ile ilgili tahminlerde bulunularak adadaki genel üretimin yıllar içerisindeki dağılımı analiz edilmiştir (ss. 228-246, VIII-XI Tablolar). Adadaki üretime yönelik önemli bir tespit de hububat ihracatıdır (adanın dışına çıkarılması). Bu konuda -Osmanlı iktisadi düzeni hususunda uzman tarihçilerin teorilerini dikkate alarak- Limnililerin kendi ihtiyaçlarını rahatlıkla karşıladıklarını, fakat tüketim ihtiyacının çok üstünde hububat üretimi gerçekleştirdiklerini ve bu üretim fazlasını devlet gözetiminde ihraç ettiklerini gözlemlemiştir (s. 237-238). Tarımsal üretim dışında adadaki iktisadi üretimin bir diğer kaynağının hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma, adada büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra domuz besiciliği, arıcılık, at yetiştiriciliği, kümes hayvancılığı ve tabii ki balıkçılık şeklinde hayvancılık faaliyetlerinin bulunduğunu göstermiştir (247-266). Ayrıca ada halkının hayvancılıktan imal ettiği yan ürünlerinin (peynir, yağ, koyunyünü gibi) emtia değeri taşıdığı tespit edilmiştir (s.254). Bu konuda yapılan bir diğer tespit ise; adada nüfus artarken hayvancılık faaliyetlerinin aynı ölçüde artmadığı, bu durumun hayvancılık gelirlerinde ve hayvansal ürünlerin tüketiminde düşüş yarattığıdır (s. 263).

Adadaki üretim kalemlerinden bir diğeri de “sınai” faaliyetlerdir. Bu konuda değirmenler dışında bir üretim tesisinden söz edilmemektedir (s. 266-276). Adadaki üretim faaliyetleri içerisinde son değerlendirme ticaret üzerinedir. Çevre adalara nispetle üretim çeşitliliği ve verimliliği avantajına sahip olması itibarıyla Limni'deki ticari potansiyelin yüksek olduğu vurgulanmaktadır (ss. 276-277). Bu konuda adanın ticari hareketliliğine ev sahipliği yapan mekânlarının kuşkusuz limanlar olduğunu söylemek gerekir (277-280). Son olarak

Limni'nin vergi gelirlerinin has, zeamet, timar olarak paylaşımlarına yönelik tespitlere yer verilmiştir (284-297) .

Sonuç bölümünde (ss.299-300); yazar, Limni adasındaki uzun (453 yıl) Osmanlı hâkimiyeti esnasında adanın Osmanlı sistemiyle uyumlu hale getirildiğine fakat aynı zamanda adaya has uygulamaların da mevcudiyetini koruduğuna dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra tahrir defterlerindeki bilgi zenginliğe değinerek bunların Osmanlı tarihi çalışmalarını için önemini vurgulamaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı kurumsal yapısına (toprak sistemi, askeri, idari ve iktisadi yapılar) dair incelemelere yeni ve önemli bir coğrafya kazandırmış ve Osmanlı idaresi altındaki yerlerde, genel teamüllerin yanı sıra bölgesel uygulamalardaki farklılıklara da dikkat çekmiştir. Tamamen bilimsel bir yaklaşımla ele alınan bu inceleme, analitik bir süzgeçten geçirilerek tarafsız bir bakışla değerlendirilmiştir. Limni adası örneği ile ortaya konan sosyo-ekonomik analizler, profesyonel Osmanlı tarihçilerine; Ege adalarındaki Osmanlı hâkimiyetinin nasıl olduğu, Osmanlı gayrimüslim topluluğunun Osmanlı sisteminde nasıl bir yer bulduğu, bölgesel farklılıkların nasıl bir uygulama zemini bulduğu konularında ışık tutmaktadır. Tahrir kaynakları başta olmak üzere Osmanlı arşiv kaynaklarına dayalı derinlikli analizleri içeren bu çalışma, klasik dönem Osmanlı yapısını idari, demografik, ekonomik, sosyal açılardan yansıması açısından oldukça kıymetli bir inceleme olmuştur. Kaynakların çeşitliliği ve zenginliği, yazarın titizliği ve derin analiz yeteneği ile birleşince ortaya bu değerli eser çıkmıştır. Bu çalışma, Osmanlı tarihi çalışmalarına Limni Adası'nı kazandırmanın yanı sıra Ege adaları ve özellikle de Osmanlı gayrimüslim toplumsal yapısı üzerine çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Eser, vergi kayıtlarından hareketle Osmanlı coğrafyalarının zaman-mekan ilişkisi çerçevesinde nasıl değerlendirilebileceğine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu çalışma, Limni'nin bütünün bir parçası olarak Osmanlı sistemi içerisindeki kurumsal varlığını aydınlatması açısından önemli bir başvuru kaynağıdır.

Dr. Filiz YAŞAR
Mersin Üniversitesi

SAİM SAVAŞ, *Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, XXIII + 526 s., ISBN: 978 975 16 3385 9 .

Modern tarih yazımı, insana ait olan her şeyin, insanın yapıp ettiklerinin tarihsel süreci etkilediği varsayımından hareket etmektedir. Bir yerel tarih çalışması olan *Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması* adlı bu araştırma da bu hareket noktasından beslenmekte ve hızla artan yerel tarih çalışmalarının bir parçası olarak bu türden çalışmalara bir katkı sağlamaktadır. Bu katkı bu kitap tanıtım yazısının amacını da ortaya koymaktadır.

Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması adlı kitap, ilk olarak bir sempozyum bildirisi* olarak kaleme alındığında Sirge merkez olarak ele alınmıştır. Kitap çalışması olarak genişletilme çabası sürecinde Sirge kazası merkez ve bağlı köyler olarak detaylandırılmış olarak Sirge ve yer aldığı bölge, en eski devirlerden günümüze mevcut kaynaklar ışığında dikey boyutta bir yerel tarih araştırması şeklini almıştır. Çalışmada ana olarak XVI.-XIX. Yüzyıllar arasındaki genel durum hakkında bir tarihsel arka plan verilerek asıl olarak XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgedeki yerleşim yerlerinin idari, sosyal, ekonomik yapısı ele alınmaya çalışılmıştır. Kitabın adında çarpıcı biçimde yer alan *dikey boyutta bir yerel tarih araştırması* ibaresi, Sirge'nin tarihi anlamda çok eski dönemlerden günümüze kadar yaşadığı serüveni, yerleşim yeriyle ilgili var olan ve ulaşılabilen en eski kaynaklardan ve bulgulardan (George Keppel ve F.V.J. Arundell gibi bazı seyyahların verdiği bilgiler, çeşitli tarihli muhasebe, nüfus, avarız, temettuat defterleri, şeriye sicilleri, vilayet salnameleri gibi s. 6-23) hareketle ortaya koymayı ifade etmektedir. Literatürdeki benzer çalışmalarla kıyaslandığında, onlardan farklı olarak başlıca yansıyan bu ifade, çalışmanın temel planlanmasında kendini göstermekte ve yukarıda sıralandığı üzere elde edilen tarihsel kayıtlar ışığında, çalışmanın inceleme alanını daraltıp (yazarın arkeolog olmadığı da göz önünde bulundurularak eserde, arkeolojik kazı raporlarının kullanılmaması; benzer çalışmalarda yer alan ancak bu eserde ayrı bir başlık açılmayan kültürel yapılardan –vakıflar, müesseseler, tarihi yapılar vs.- bahsedilmemesi gibi) tarihsel olarak geçmişten günümüze kazaya ait bir yerel tarih araştırması sunmaktadır.

1830-1845 dönemi nüfus ve temettuat defterlerinin, bölgenin nüfus, arazi yapısı, hayvan varlığı, ürün durumu hakkında ayrıntılı bilgiler içerdiğinden çalışmanın ağırlık noktasını bu tarihler oluşturmaktadır. 1530, 1676 muhasebe, avarız defterleri, 19. yüzyılın salnameleri bölge hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yine Sirge kazası ve civarındaki köylerde yapılan saha araştırmaları, fotoğraflar çalışmanın yerel tarih kaynaklarını oluşturmaktadır. Sade bir dil ve üslubu olan eserde oldukça zengin yerli yabancı araştırma eserleri ve arşiv kaynakları kullanılmıştır. Bu kapsamda kullanılan arşiv kaynakları şöyledir:

* Saim Savaş, "Lidya'dan Günümüze Kral Yolu Üzerinde Bir Yerleşim Birimi: Bağıs/Sirge", CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011, İzmir Kasım 2011, 1079-1113.

438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Kütahya Sancağı Avarız Defteri Maliyeden Müddever Defter, Kütahya Şer'îye Sicileri*, 162, 1630, 1631, 1657 tarihli *Numaralı Selendi, Güre ve Sirge Kazaları Nüfus Defterleri, Sirge Kazası, Harbendeli Aşireti Delibaşlı Mahallesi Kula Kazası Davala Çiftliği Temettü Defterleri*, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317 Hicri tarihli Aydın Vilayeti Salnameleri.

Eser, Kısaltmalar, tablolar (Sirge ve çevresindeki köy isimleri, bölgedeki çeşitli karyelerdeki nüfusun genel özellikleri, erkek nüfus sayıları, hane adı ve sayıları, arazi varlığı, hayvan varlığı vergiler örn; s. 19, 40, 52, 83, 85, 98, 104, 145, 160 vs.), fotoğraflar (çeşitli köylerde yer alan mezar kitabeleri örn; s. 49, 50, 51, 94, 125, 166, 217 vs.), haritalar listesi (örn; 1530'daki mevcut köyler, 1830 ve günümüzde mevcut köyler, 1969 Eşme haritası s. 20, 21, 22), giriş, üç bölüm sonuç, kaynakça, dizin ve ekler bölümünden oluşmaktadır.

Eserin giriş bölümünde (s. 5-18) tarihi süreçte bir yerleşim birimi olarak Sirge, konuyla alakalı ulaşılabilen kayıtlar ve kaynaklar üzerinden Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olarak ele alınmıştır. Özellikle yaylak-kışlak yetmezliği nedeniyle, XVII. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'ya ve Sirge Kazasına göç eden Türkmen aşiretlerin hareketliliğinin Batı Anadolu bölgesinde yeni birçok yerleşim biriminin ortaya çıkmasına temel hazırladığı, bu bağlamda XVII. yüzyılda dört-beş köyün mevcut olduğu alanda, bahsi geçen yerlerden gelen aşiretlerin de eklenmesiyle kurulan 22 köy ve konargöçer aşiret, Sirge Köyü çevresinde bir kaza merkezi oluşturmuştur (s. 3-4, 153). Bu Türkmen aşiretlerin nüfus hareketliliği XVIII. ve XX. yüzyıllarda da devam etmiştir (s. 263, 286).

Eserin ağırlık oranı diğer bölümlere nazaran daha fazla olan idari ve sosyo-ekonomik yapı (s. 27-277) ile ilgili birinci bölümünde voyvoda, naip, muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni, imam gibi idari ve dini görevliler, Adana, Asar/Hisar, Boyalı, Çaltı, Davala, Delibaşlı, Dere, Dişkaya, Halvıran, Hamamdere, Hamitli, Kahveci Abdullah/Kahveciler, Tekeli Hüseyin Mahallesi, Karabacaklı, Karaçakal, Kısık, Kocaömerdamları / Kocaömerli, Köselers/Dervişli, Saraycık, Sirge, Taşköy, Toykar, Ulucak gibi Sirge Kazasına bağlı köyler ve Hasan Abdal Aşireti, Harbendeli Aşireti Hasanlı Mahallesi, Harmandalı Aşireti Delibaşlı Mahallesi, Sirge Kazasında Mevcut Kacar Aşiretleri, Aydın Sancağından Sirge Kazasına Gelen Kacar Aşiretleri, Ulucak Karyesi'nde Şehidli Aşireti Veli Beğ Cemâati gibi Sirge kazasında bulunan aşiretler üzerinde durulmaktadır.

Eserin nüfus yapısı ve nüfus hareketleri (s. 281-339) ile ilgili ikinci bölümünde hane miktarları ve erkek nüfus sayıları, aile isim ve unvanları, şahıs adları ve ad verme geleneği, insan tipolojileri, aşiretler, nüfus hareketleri, meslekler ve eğitim durumu hakkında bilgiler verilmektedir. Sirge kazası dâhilinde göçebe aşiret ve sakinlerin hane erkek ve nüfus sayılarına bakıldığında, yenidoğan, ölen ve yer değişikliği yapanların varlığı nedeniyle nüfus kayıtlarının değişkenlik gösterdiği, dolayısıyla kazaya ait nüfusla alakalı sonuçların kesin

olmadığı görülmüş, temettuat ve nüfus defterlerinde erkek nüfus yazılı olduğu için kadın nüfusun erkek popülasyonuna yakın olduğu varsayılmıştır. Bu husustaki rakamlar yazar tarafından tablodan ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur (s. 282-283). Sirge Kazasındaki aile isim ve unvanları konusunda yazar ayrıntılı bir tablo (tablo 116) ile yaptığı araştırmanın verilerini okuyucuya sunmuştur. Bu veriler söz konusu kazanın bugünkü mensuplarına soy kütüğü araştırmasına da hizmet etmektedir. Aile isim ve unvanları konusunda kaza dahilinde hane sayıları göz önünde bulundurulduğunda Hacıoğlu, Kacaroğlu, Kocaoğlu, Karaoğlu, Emiroğlu vb. gibi isim ve unvanların ön plana çıktığı görülmektedir (283-300). Eserde isim verme geleneğinin (dedenin ve babanın adının torununa ya da çocuğuna verilmesi), insan tipolojilerinin (boy uzunlukları, sakal bıyık durumları, ten renkleri vs.), nüfus hareketlerinin (yaşanan hareketlilik neticesinde yerleşim birimlerindeki değişme) ve meslek durumunun (çoğunluğu ziraatla uğraşan çiftçiler) nasıl olduğu konusunda araştırma sonuçları ayrıntılı olarak tablolarda okuyucuya sunulmuştur (s. 300-340).

Eserin iktisadi yapı (s. 341-352) hakkındaki üçüncü ve son bölümü arazi varlığı, yetiştirilen ürünler, hayvan varlığı, değirmen, temettuat ve ödenen vergiler ile ilgili konular hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Arazi varlığı ve yetiştirilen ürünler konusunda XVI. yüzyıldan beri yerleşim birimi olan Sirge, Kösel, Saraycık ve Dere köylerinde belirli bir üretim geleneğinin bulunduğu ve pekmez üretimi, nohut, darı, susam, afyon, tütün, arpa, buğday, burçak gibi ürünlerin yetiştirildiği gözlemlenmektedir (s.341-348). Hayvan varlığı konusunda ise büyükbaş hayvancılıkta sığır, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde koyun ve keçi cinsinin ağırlık oluşturduğu, binek ve yük hayvanlarında ise merkep cinsinin bulunduğu arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir (s. 348-351). Temettuat ve ödenen vergiler konusunda yerleşik ve göçebe halk arasındaki vergi oranının değişkenliği konusundaki sonuç ortaya konulmuştur. On dokuz yerleşim biriminin hepsi göz önüne alındığında ki bunlar temettuat kaydı bulunan birimlerdir hane başına yıllık gelir 948,51 kuruş ve 365,88 kuruş vergi-yi mahsusa düşmüştür (s. 352-353).

Eserin sonuç bölümünde 1530 tarihli ve 1676 tarihli muhasebe ve Avarız defterlerinde az sayıda yerleşim yerine sahip olan, 1700'li yılların ilk yıllarından itibaren çevresindeki aşiretler ve köylerle beraber bir kaza haline dönüşen, salnamelere göre ise 1890'larda bir nahiye merkezine dönüşen göçebelikten yerleşikliğe, hayvan besiciliğinden tarıma doğru bir toplumsal değişime sahne olmuş Sirge yerleşim biriminden bahsedilmektedir. Ancak bu manzara Türkiye'de yirminci yüzyılın sonundan itibaren köyden kente yoğun göçler nedeniyle tekrar değişime uğramıştır. Bu çalışma ülkemizde son birkaç yüzyılda yaşanan göçler, yerleşmeler ve demografik değişikliğin hem yeni yerleşim yerlerinin oluşturulması hem de yeni üretim alışkanlıklarının kazanılmasını göstermek açısından da öneme haizdir (s. 355-358).

Sonuç olarak tarih eğitiminin, öğretiminin ve öğrenmenin bir parçası olarak *Sirge*

Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması adlı eser, bir yerel tarih araştırması olarak bölgenin sosyo- ekonomik ve idari yapılanması hakkında arşiv kaynaklarına dayalı; temettuat, avarız, nüfus, salname ve muhasebe defterlerinin bir yerel tarih araştırmasında bir arada kullanımını okuyucularına ve araştırmacılarına gösteren bir çalışma olarak tarih alanına önemli katkılar sunmaktadır.

Ayşe BEDİR
Türk Tarih Kurumu

Türkçe Özetler

ÇİĞDEM MANER - EMRE KURUÇAYIRLI: *İvriz Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarası'nda Araştırmalar*

Konya'nın Halkapınar ilçesi sınırlarındaki Ambarderesi Vadisinin yamacında İvriz'deki kral Warpalawas'ın anıtsal kaya kabartmasının yakın bir benzeri bulunmaktadır. Bunun karşı yamacında ise yerel halk tarafından Kızlar Oğlanlar Sarayı olarak adlandırılan Orta Bizans Dönemine ait manastırın kalıntıları konumlanmıştır. Girişi kilisenin apsisinin yaklaşık 50 m kuzeyinde bulunan doğal mağara Konya Ereğli Yüzey Araştırma Projesi (KEYAR) çerçevesinde 2016 yılı yüzey araştırması sezonunda ilk defa incelenmiş ve belgelenmiştir. Bu makalede, 2014-2016 arazi çalışmalarında Halkapınar ilçesinde yapılan sistematik yüzey araştırmaları sonuçları ve bölgenin Tunç – Demir Çağı yerleşimleri tartışılmaktadır. Yüzey araştırması kapsamında İvriz'de, Ambarderesi'nde ve mağarada gerçekleştirilen yüzey araştırmalarından elde edilen bulgular sunulurken, mağaranın ve girişinde bulunan libasyon çukurunun önemi Geç Hitit Dönemi kültürel arınma ve temizlenme ritüelleri ile ilişkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İvriz, Mağara, Geç Hitit, su kültürü, Ambarderesi, libasyon çukuru

MEHMET KURT: *MS 4. Yüzyılda Isauria Eyaleti'nin Siyasal ve İdari Yapısı*

Antik çağda kuzeyden Lykaonia ve Toros dağları doğudan Kilikia, batıdan ise Pamphylia ile çevrilmiş sahalarda Isauria, halkı da Isaurialılar olarak adlandırılmıştır. Arazi yapısı açısından oldukça engebeli bir görünüm sergileyen bölgenin çok az bir bölümü tarımsal faaliyetler için uygun şartlara sahiptir. Bölge, bütün eskî çağ boyunca ama özellikle de Roma döneminde çok sayıda haydutluk faaliyetine sahne olmuş ve isyanlar görülmüştür. Isauria'nın tanımlanan bu durumunun en somut örneğini ise MS 4. yüzyılda görmek mümkündür. Bölge, özellikle söz konusu yüzyılın ikinci yarısında neredeyse her on yılda bir geniş çaplı haydutluk faaliyetleri ve isyanlara sahne olmuştur.

Özellikle kıtlık ve açlığa bağlı olarak sık sık ayaklanmış olan Isaurialılar, hemen her defasında Kilikia ve Pamphylia kıyıları ile Lykaonia ovasına saldırmışlardır.

Isauria ayaklanmalarına bir önlem olarak eyaletin yönetiminde bir takım değişikliklere gidildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim MS 4. yüzyılda bölgede görülen haydutluk faaliyetleri ve isyanların şiddeti ile Roma'nın Isauria'da uyguladığı yönetim ve yöneticilere verilmiş olan yetkiler arasında bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Isauria Eyaleti'nin 4. yüzyılın birinci yarısındaki yöneticileri praeses Isauria unvanı ile sadece sivil yetkiler kullanmışlardır. Ancak aynı yüzyılın ikinci yarısında ise eyalette yaşanan olayların şiddeti ile de bağlantılı olarak askeri yetkilerle güçlendirilmiş *comes* veya *comes et praeses* unvanlarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Aynı durum Isauria Eyaleti yöneticilerinin seçiminde de kendisini açıkça göstermektedir ki bu bağlamda MS 4. yüzyıl yöneticileri arasında Flavius isimli yöneticilerin sayıca fazlalığı dikkat çekici bir durumdur. Muhtemelen bölgedeki olaylardan kaynaklı hassas durum nedeniyle bu yöneticiler Roma yönetimine yakın olan ve geçmişte başarılı mesleki kariyere sahip insanlar arasından seçilmişlerdir.

Özellikle MS 4. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan olayların Isauria eyaletinin askeri önemini son derece artırdığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Roma yönetimi bölgede sadece kalıcı *lejyonlar* konuşlandırılmakla kalmamış, Isauria'daki isyanları bastırmak ve haydutlarla etkin bir mücadele yapabilmek için Torosların stratejik noktalarına kaleler ve kuleler inşa ettirmiştir. Bölgenin tanımlanan bu durumunu en iyi özetleyen belge ise Roma'nın askeri ve idari makamlarını gösteren *Notitia Dignitatum*'dur. *Notitia Dignitatum*'da yer alan Isauria ile ilgili görseldeki iki mimari yapı büyük ihtimalle iki lejyon karargâhını tanımlarken, Toros dağlarını ayıran çizginin üst tarafındaki beş adet mimari yapı ise bölgedeki kale ve kuleleri işaret etmelidir. Bunlardan ikisi çok büyük ihtimalle Isauria isyanlarının yoğunlaştığı alanın kuzeydoğu sınırında bulunan Nunu (Antiokheia) ile Aşağı Akın kaleleri olmalı ve diğerleri de yakın çevrede aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler: MS 4. yüzyıl, Isauria Eyaleti, Siyasal Durum, İsyenlar, İdari yapı.

SÜLEYMAN POLAT: Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkilî ve Gelişimi: XVI- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek

Osmanlı Devleti'nde sefer ihtiyaçlarını karşılamak için zaman içerisinde çeşitli vergiler uygulamaya konulmuştur. Bunların en bilineni ve en eskisi avarız vergisidir.

Literatürdeki bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nde avarız vergisinin sefer ihtiyaçlarının karşılanmasında yetersiz kalmasının ardından, nüzul vergisi alınmaya başlanmıştır. Bu kapsamda nüzul vergisi avarız türü vergilerin ilk örneklerinden olması dolayısıyla önemlidir. Ancak bu verginin hangi koşullarda, hangi zaman diliminde Osmanlı Devleti tarafından uygulanmaya başlandığı konusunda verilen bilgiler ya güncel değildir ya da tutarsızlıklar içermektedir. Bu çerçevede yapılan çalışmada -arşiv belgeleri kullanılarak- nüzul vergisinin Osmanlı vergi sistemi içerisinde gelişiminin tespiti aranacak, verginin hangi tarihte nasıl tarh ve tahsil edildiği belirlenmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu tespitler ortaya konulduktan sonra verginin gelişimi Osmanlı askerî-malî ve ekonomi tarihi içerisinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nüzul Vergisi, Osmanlı Askerî-Malî Tarihi, Sefer İaşesi, XVI. yy Osmanlı Devleti, Vergi Mükellefiyeti.

ALİ EFDAL ÖZKUL: *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ekmekçi Esnâfi (Habbâz) ve Faaliyetleri*

Osmanlı Devleti Kıbrıs'ı fethetiktikten sonra adanın ihtiyaçları doğrultusunda adaya Anadolu'nun birçok bölgesinden çeşitli mesleklere sahip olan insanlar da göndermiştir. Lefkoşa Sicillerinden öğrenildiği kadarıyla, Osmanlı idaresi boyunca adada yaklaşık 100 civarında esnaf grubu faaliyet göstermiştir. Bu zanaat dalları incelendiğinde, hemen hemen hepsinde adadaki Müslüman ve gayrimüslim halkın karışık olarak birlikte çalıştıkları görülür. Adada faaliyet gösteren zanaat dallarından birisi de Ekmekçi esnafıdır. Ekmeğin hammaddesi olan buğday üretiminde meydana gelen iniş ve çıkışlar direkt olarak ekmek fiyatlarını etkilemekteydi. Günümüzde olduğu gibi ekmek halkın temel tüketim maddelerinden birisi olduğu için bu işi yapan ekmekçiler, sıkı bir denetim altında tutulurlardı. Sicildeki narh kayıtlarında ekmekçilerin ürettikleri ekmeklerin çeşidine, fırınların adlarına, fırında çalışanların isimleri ile ücretlerine, sattıkları ekmeğin ve ekmekçilerin ürettikleri diğer ürünlerin fiyatlarına rastlanmaktadır. Söz konusu çalışmada Lefkoşa Şer'i Sicillerinden yola çıkılarak elde edilen veriler yerli ve yabancı kaynaklarla desteklenmiştir. Sonuç olarak Kıbrıs toplumunun bir parçası olan Ekmekçi esnafının adanın sosyo-ekonomik tarihine yaptığı izler irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Lefkoşa, Şer'i Sicil, Esnaf, Ekmekçi, Ekmek, Peksimet.

NECMETTİN AYGÜN: *Nüfus Defterleri'ne Göre Boynuincelü Aşireti (1830-1845)*

Boynuincelü Aşireti, günümüzdeki idarî ayrıma göre Kızılırmak'ın her iki tarafında, Seyfe Gölü ile Tuz Gölü arasındaki sahada meskûn konar-göçer menşeli bir aşirettir. Aşiret, 18 farklı cemaatin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bu araştırmada büyük oranda Aksaray ve Kırşehir, daha sınırlı olmak üzere Nevşehir ve Koçhisar coğrafyasına yayılmış Boynuincelü Aşireti'nin tarihi süreçteki tekâmülü, aşiret yapısı ve idaresi, devlet ile olan ilişkileri, aşirete mensup olan halkın idarecileriyle olan münasebetleri üzerinde durulmuş, aşiretin kaza statüsünü alması ve devamında bu statünün lağvedilmesinin sebepleri ortaya konulmuştur. Araştırmanın ortaya çıkışı II. Mahmud'un hâkimiyeti zamanında, 1830'da başlanılan ve 1845'e kadar düzenli şekilde sürdürülen nüfus sayımları ve yoklamalarını içeren Nüfus Defterleri'dir. Bu defterler serisinin yanı sıra Osmanlı Arşivi'nde yer alan muhtelif arşiv kayıtlarından da istifade edilmiştir. Aşiret ele alınırken, araştırmaya Aksaray Sancağı tarafından bakıldığı bilhassa belirtilmelidir. Araştırmaya bir de Kırşehir Sancağı tarafından bakılması zarureti olduğu ve ileride bu açığın kapatılmasıyla birlikte araştırmanın kâmil bir hâl alacağı düşünülmektedir. Yine de bu araştırma, gerek Boynuincelü ve gerekse Orta Anadolu'nun konar-göçer toplulukları hakkında şimdye kadar bilinmeyen pek çok konuya temas ediyor olmasıyla önem taşımakta, yeni ve farklı araştırmalara kaynaklık edebilecek hususiyetlere sahip bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Konar-Göçerler, Orta Anadolu, Osmanlı Devleti, Aksaray, Kırşehir, Toplumsal Yapı.

SONGÜL ÇOLAK - METİN AYDAR: *İngiliz-Yunan İlişkileri Bağlamında 19. Yüzyılda Gunboat Diplomasi -Don Pacifico Örneğinde-*

Diplomasi, tarih boyunca, toplumlar arası ilişkilerin meydana gelmesinde ve uygulanmasında daima önemli bir araç olmuştur. Bu bakımdan diplomasi, millî menfaatlerin sağlanması ve sürdürülmesinde ehemmiyetini korumaktadır. Uluslararası düzendeki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan sorunların çözümünde yaşanan güçlüklerle ek olarak ekonomik, teknolojik ve bilimsel gelişmeler göz önüne alındığında, sabit ve tutarlı bir dış siyasetin takip edilmesi ve uygulanması olanağının zor olduğu görülmektedir. Bu sebeple, her alanda olduğu gibi, diplomasi de çeşitli dönüşümlere uğramış ve değişik zamanlarda farklı uygulamalar ile yürütülmeye devam etmiştir. Öte yandan uygulaması bakımından geçmişte çok eski tarihlere dayalı olan diplomasinin hangi yön-

temlerle gerçekleştirildiği de ayrı bir öneme sahiptir. Bu açıdan bir devletin ulusal gücü dikkate alındığında, güvenliğin esas dayanağı durumunda olan askeri kuvvetler kadar donanma gücü de ayrı bir önem teşkil etmektedir. Bu bağlamda, özellikle 19. yüzyılda, donanma gücüne dayalı bir biçimde ortaya çıkan, gunboat diplomasi başvuru diplomatik yöntemler arasında yer almıştır.

Bu çalışmada gunboat diplomasi yöntemine iyi bir örnek teşkil eden ve İngiltere-Yunanistan arasında bir krize neden olan Don Pacifico sorunu bağlamında bu diplomatik yöntemin uygulanışı, mahiyeti ve özellikleri ele alınmıştır. Bu çerçevede gunboat diplomasının siyasi bir meselenin halledilmesinde oynadığı rol ve etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Palmerston, Don Pacifico, Gunboat Diplomasi, İngiltere, Yunanistan.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI: *Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912*

Arnavutlar arasında kan davaları geleneksel yapanın hakim olduğu Kosova vilayetinin kuzey bölgelerinde yaygın bir toplumsal gerçeklikti. Kan davaları gelenek ve ananın bir sentezi olan Lek Dukakin kanunundan beslenmekteydi. Kan davaları 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesiyle çatışan bir olgu haline geldi. Osmanlı devleti kan davalarını çözmek için yerel gelenek ve kanunlarla eklemlenebilen esnek bir politika geliştirdi. Bu bağlamda Arnavutların yaşadığı hudut bölgelerinde kamu düzenini bozan kan davalarını çözmek için II. Abdülhamit döneminde Musalaha-i Dem Komisyonları kuruldu. Komisyonların kan davalarını çözmeye başarı sağlaması üzerine komisyonlar 1908 Temmuzunda Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra tekrar kuruldu.

İttihatçılar Makedonya hinterlandındaki hudut boylarının güvenliği sağlamak kapsamlı bir entegrasyon politikasını uygulamaya koydu. Bu siyasetin başarılı olabilmesi için Arnavut bölgelerinde kamu düzeni ve asayiş tehdit eden kan davalarının çözülmesi gerekiyordu. İttihatçılar sorunu II. Abdülhamit döneminde tecrübe edilen Musalaha-i Dem Komisyonlarını tekrar kurarak çözmeye çalıştı. Komisyonların kaldırılmasından sonra ceza hukuku ve mahkemeler devreye sokuldu. Ancak geleneksel yapının güçlü olduğu Arnavut bölgelerinde kan davalarının artarak devam etmesi sebebiyle Musalaha-i Dem Komisyonları 1910,1911 ve 1912 Arnavut isyanlarından sonra tekrar kuruldu. Bu çalışmada Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Osmanlı

devletinin Kosova Arnavutları arasındaki kan davalarını çözme çabaları ve Musalaha-i Dem Komisyonlarının faaliyetleri arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Arnavutlar, Lek Dukakin Kanunu, Kan Davaları, Musalaha-i Dem Komisyonları.

EKREM BUĞRA EKİNCİ: *Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli*

Eski Türk siyasi telakkisine göre, siyasi iktidar, hanedan mensuplarının müşterek malıdır (ülüş sistemi). Osmanlılarda da başta bu an'änenin tesiriyle muayyen bir verâset sistemine rastlanmaz. Osmanlı ailesinden güçlü ve talihi de yaver giden herhangi bir şehzâde padişah olabilirdi. Bu sebeple diğer şehzâdelerin hepsi, tahtta hak iddiasıyla komşu devletlerin desteğini alarak ayaklanmıştı.

Hükümdara ayaklanmak, hatta isyan hazırlığı içinde olmak İslâm/Osmanlı pozitif hukukuna göre suçtur. Bunun cezalandırılması tabiidir. Ayaklanmamış hanedan mensuplarının, ileride ayaklanma ihtimaline binâen öldürülebilmesi ise Fatih Sultan Mehmed'in şer'î hukukun hükümdara tanıdığı teşrî (yasama) salâhiyetine dayanarak çıkardığı meşhur Kanunnâme-i Âl-i Osman adlı teşkilat kanunnâmesi ile kanunlaştırılmıştır.

Sultan Fatih'in kanunnâmesindeki bu hüküm, Osmanlı kanunnâmelerindeki umumî kaideye göre, İslâm hukukunun maslahat (amme menfaati) prensibine istinâden konulmuştur. Buna göre iki zarar karşı karşıya geldiğinde, hafif olanı tercih edilerek ağır olan zararın icabına bakılır. Şehzâdenin idamı hususî zarar; milletin dirliği ve devletin birliğinin ihlali ise umumî zarardır.

Ulemanın ekserisi, bazı âyetleri ve Hazret-i Peygamber'in tatbikatını nazara alarak maslahat çerçevesinde, henüz ayaklanmamış şehzâdelerin öldürülebilmesine cevaz verir. Modern bazı yazarlar ise, bu gerekçeyi kâfi bulmaz; henüz ayaklanmayan şehzâdelerin öldürülmesini politik cihetle faydalı olsa bile, İslâm hukukuna aykırı bir örfî hukuk prensibi olarak görür.

Bu sayede Osmanlı Devleti'nde, ne eski Türk devletlerinde olduğu gibi memleket parçalanmış, ne de Avrupa'daki verâset harplerinin benzeri yaşanmıştır; ancak bu acı tatbikat, meşruluk münakaşalarını da beraberinde getirmiştir. XVII. asr başlarından itibaren katî bir verâset usûlü yerleşerek, hanedanın en yaşlısı tahta çıkmaya başlamış; bundan sonra şehzâde idamları da tarihe karışmıştır.

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde verâset mücadelesi çerçevesindeki şehzâde idamları, hukukî cihetten tedkik edilmiş; tatbikata cevaz verenlerin delilleri tedkik ve tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: verâset, primogenitur, seniorat, üleş, Kānūnnāme-i Āl-i Osman, Osmanlı hukuku, İslām hukuku, maslahat, nizām-i ‘ālem, şehzāde, örfi hukuk, isyan, fitne, ta‘zir, siyāseten katl, bağı

HALİL ÖZŞAVLI: *Ermeni Araştırmalarında İhmal Edilen Kaynaklar: Ermenice Hatıratlar, Süreli Yayınlar ve Diğer Eserler*

Günümüzde Osmanlı Devleti’nde Ermenilerinin durumu ve 1915’te tehcir edilmeleri birçok araştırmacı tarafından araştırılmaktadır. Konu Ermenilerce siyasallaştırılıp uluslararası alanda Türkiye karşıtı bir propaganda malzemesine dönüştürüldüğünden bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar her geçen gün daha da derinleşmekte, meseleyi birçok farklı devlet arşivinden belgelerle ortaya koyan araştırmaların sayısı artmaktadır. Ancak Ermenice kaynaklar ihmal edilmektedir. Ermenice bilmeyen Türk ve yabancı akademisyenler isteseler de bu kaynaklara ulaşamamakta ve okuyamamaktadırlar. Ermeni akademisyenler ise bu kaynakları içlerinde kendi tezlerinin aleyhinde bilgiler mevcut olduğu için görmezden gelmektedirler. Hatırat, süreli yayın veya arşiv belgesi olabilen bu kaynaklarda günümüzde Ermenilerce sıklıkla gündeme getirilen Ermenilerin Türkler tarafından sebepsiz yere katledildiği iddialarının aksine Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığı, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımlar ve bu yardımlardan ötürü Ermenilerin Doğu Anadolu’da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak ettiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Araştırmaları, Hatıratlar, Süreli Yayınlar, Ermenice Kaynaklar.

TURHAN ADA: *Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti’nin Sovyet Politikası (1920-1922)*

Ankara, Milli Mücadele döneminde, Batı ile Rusya arasındaki rekabetten yararlanarak Batı emperyalizmini Sovyet desteği ile pasifize etmek istemiştir. Bu strateji ile sadece Sovyet yardımına dayanarak askeri başarı kazanmak hedeflenmemiş; aynı zamanda, Batılı başkentler nezdinde, bir “Bolşevik Anadolu” korkusu oluşturmak suretiyle İtilaf Devletleri’nin “Bağımsız Anadolu” olgusunu onaylamaları sağlanmıştır. Aynı şekilde, Sovyetler de böyle bir ihtimali bilmelerine rağmen, Bolşevik olmasa bile bağımsız kalabilen bir Anadolu’ya razı olmuşlar, bölgede oluşabilecek muhtemel bir Batı nüfuzundan ciddi biçimde endişe duymuşlardır.

Bu iki dinamik sayesinde Ankara, sürece avantajlı başlamış ve bu konumunu daima korumuştur. Sonuçta, şartların zorlamasıyla ortak düşmanlara karşı işbirliğine giden iki odağın zoraki işbirliği ile hassas bir konjonktür oluşmuştur. Ankara ve Moskova, birbirlerini, İtilaf Devletleri'yle anlaşarak kendilerini tuzağa düşürmeye hazır zoraki bir ortak olarak görmüşlerdir. Tabii bu bağlamda en fazla endişe eden taraf, böyle bir ihtimali esir olmakla özdeşleştiren “Ankara” olmuş, bu ihtimal Moskova için de geçerli olduğu için, Ankara'yu, etik açıdan, problemsiz bir zeminde tutmuştur.

Sürecin son sahnesinde belirleyici olan “Türk Zaferi” olmuş, avantajını askeri gücüyle değerlendiren Ankara, başarıya ulaşmıştır. İtilaf Devletleri ve Moskova da, birbirlerinin güdümüne gireceğine bağımsız olan bir Anadolu'yu kabullenmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Milli Mücadele, Dış Politika, Sovyet Rusya, Moskova Dostluk Antlaşması.

MÜZEHHER YAMAÇ: *Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 -1940)*

Orta Doğu'daki Osmanlı topraklarını paylaşturan 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması ve 1918 Mondros Mütarekesi'nin ardından; Fransız kuvvetleri Suriye ve Güney Anadolu'nun bir bölümünü işgal etmiş, ancak ulusal güçlerin direnişi ile karşılaşmışlardı. Sonunda Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile, Türkiye-Suriye sınırı kararlaştırılmıştı. Bu anlaşma ile Sancak bölgesi Türkiye sınırları dışında kalmış ve daha sonra Lozan'da da bu durumu teyit edilmişti. Bununla birlikte, sınırla ilgili sorunlar bitmemiştir. 1926 Mart ayında da İskenderun Sancağı'nın bağımsızlığı ilan edilmiş, daha sonra 30 Mayıs 1926'da Fransa ile bir Antlaşma imzalanmıştır. Ancak Cizre-Nusaybin sınırının tespiti meselesi, 1930 yılına kadar sürüncemede kalmıştır. Uzun süre Fransa ile Türkiye arasında sorun olan Suriye sınırı konusu Hatay'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra, Türkiye ile Fransa arasında 23 Haziran 1939'da Suriye ile Türkiye arasındaki antlaşma ile çözümlenmiştir. Aynı gün Paris'te “Karşılıklı Yardım Bildirisi” imzalanmış; Hatay Devleti'nin kesin sınırları ile ilgili hükümler bu bildiriye yer almıştır. 30 Mart 1940 tarihinde, Türkiye ve Suriye arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanarak sınır müzakereleri tamamlanmıştır. Bu çalışmada Fransız Diplomatik belgelerinden yararlanarak, meydana gelen gelişmelerle sürecin nasıl tamamlandığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Suriye, Sınır, Fransız Mandası, Ortadoğu.

Abstracts

ÇİĞDEM MANER - EMRE KURUÇAYIRLI: *Investigations in the Cave of Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) in İvriz*

A relief very similar to the king Warpalawas' relief of İvriz lies on the slopes of the Ambarderesi valley, located in the Halkapınar district of Konya. On the opposite slope, the remains of a monastery from the Middle Byzantine period, known as the Palace of Boys and Girls (Kızlar Oğlanlar Sarayı) by the locals, is located. A natural cave situated 50 m north of the apses of the church has been examined and documented for the first time during the 2016 survey season as part of the Konya Ereğli Survey Project (KEYAR). This article discusses the results of the systematical survey conducted in the Halkapınar district and the discovered Bronze and Iron Age settlements. The significance of the cave, which was investigated during the survey conducted at İvriz and Ambarderesi, and the cup mark found at its entrance is discussed within the context of religious rituals of the Neo Hittite period.

Key Words: İvriz, cave, Neo Hittite, water cult, Ambarderesi, cup mark

MEHMET KURT: *Political and Administrative Structure of Isauria Province in the 4th Century AD*

In ancient times, the Lycaonian and Taurus mountains from the north, Cilicia from the east, and the fields surrounded by Pamphylia from the west were called Isauria and their people called Isaurians. Very few parts of the area which is rugged in terms of land structure are suitable for agriculture. The region has been the scene of many bandits and rebellions throughout the ancient period, especially during the Roman period. It is possible to see the most concrete example of this situation of Isauria in the 4th century AD. The region has been the scene of widespread to banditry activities and revolts in the almost every decade, especially in the second half of the century. The Isaurians, who frequently rebelled due to famine and starvation, attacked to the Cilicia and Pamphylia coasts and the Lycaonia plain almost every time.

It is also understood that some changes have been made to the administration of the state as a precaution against the Isauria revolts. As a matter of fact, in the 4th century AD, there is a relationship between the banditry activities in the region

and the violence of revolts and the authority which given to the administration and administrators by the Rome in Isauria. In fact, the rulers of the province of Isauria in the first half of the 4th century used only civil powers with the title of *praeses Isauria*. However, in the second half of the same century, it is understood that they use the titles of *comes* or *comes et praeses*, reinforced with military powers, in relation with the violence of the events in the province. The same situation clearly manifests itself in the election of the rulers of the State of Isauria. In this context, the name Flavius is remarkable as name number of managers from the 4th century AD. Probably due to the sensitive situation from the events in the region, these managers were chosen among the people who were close to the Roman administration and had a successful professional career in the past.

It is understood that the events in the second half of the 4th century AD increased the military significance of the State of Isauria. For this reason, the Roman government not only deployed permanent *legions* in the region, but also built fortresses and towers at the strategic points of the Taurus Mountains to suppress the rebellions in Isauria and to fight effectively with the outlaws. The document that best summarizes this situation of the region is *Notitia Dignitatum*, which shows the military and administrative authorities of Rome. The two architectural structures of Isauria in the *Notitia Dignitatum* are probably the two *legions* of the building, while the five architectural structures at the top of the line separating the Taurus Mountains must point to the castles and towers in the region. Two of them are probably Nunu (Antiokheia) and Aşağı Akın fortresses on the northeastern border of the area where Isauria rebellions are concentrated and others should be searched in the immediate vicinity.

Key Words: 4th century AD, Isauria State, Political Situation, Revolts, Administrative structure.

SÜLEYMAN POLAT: *The Introduction and Development of Nüzul Tax in Ottoman State: Rethinking the Ottoman Economy through a Nüzul Tax in the XVI-XVII Centuries*

In order to meet the campaign needs in the Ottoman Empire, various taxes were imposed in the course of time. The most recognizable and oldest of these is avarız tax. According to the information in the literature, after the Ottoman State was insufficient in meeting the necessities of the campaign through avarız tax, nüzul tax was imposed. In this context, nüzul tax is important because it is one of the earliest examples of avarız type taxes. However, the information about under which conditions and in

which period of time this tax was imposed by the Ottoman State is either outdated or inconsistent. In this framework, this study will try to determine - by using the archive documents - the development of nüzul tax in the Ottoman tax system; how and when the tax was levied and collected. Additionally, the development of the tax will be evaluated within the Ottoman military-financial and economic history.

Key words: Nüzul tax, Ottoman Military-Financial History, Campaign Subsistence, XVI. Century Ottoman Empire, Tax Liability.

ALİ EFDAL ÖZKUL: *Bakers and Activities in Cyprus in the Ottoman Administration*

After the Ottoman State conquered Cyprus, people from different trades were sent to the island according to the needs of the island from various regions of Anatolia. As learned from the Nicosia judicial record (Şer-i Sicil), nearly 100 trades groups were operating in island during the Ottoman administration. When these craft branches examined, it can be seen that the non-Muslims and the Muslims worked together in all. One of active trade group was bakeries in Cyprus. The ups and downs in wheat production, which is the raw material of bread, directly affected the prices of bread. As it is today, bread has an important place in Ottoman society. Due to being basic consumer goods in Ottoman territory, the bakers were held under strict control. From the narh in Nicosia judicial record, lots of information taken like the kind of bread they produce, the names of the bakeries, the names and salaries of employees in the bakeries, and the bread and the other products prices that the bakers produce and sell. In this study, the data obtained from the way of the Nicosia Judicial Records were also supported with other domestic and foreign sources. As a result, in this study the effects of the socio-economic history of the bakeries, which are the part of the Cypriot community, have been examined.

Key Words: Cyprus, Nicosia, Judicial Record (Şer'i Sicil), Tradesman, Bakers, Bread, Hardtack biscuit.

NECMETTİN AYGÜN: *Boynuıncelü Tribe (1830-1845) in Civil Registry Books*

Boynuıncelü tribe was a nomadic tribe which inhabited the area between Lake Seyfe and Lake Tuz; on both sides of Kızılırmak according to today's administrative division. The tribe was created by merge of eighteen different communities. In this

study, Boynuıncelü tribe, which spread around mostly Aksaray and Kırşehir and partly Nevşehir and Koçhisar, was investigated in terms of historical development, structure and administration, relations with the state, relationship between tribe members and their administrators. Also, the reasons why the tribe was granted sub district status but later it was revoked, was revealed. The starting point of this study is the civil registry books containing censuses and surveys which were started in 1830 during Mahmud II period and kept regularly until 1845. Besides these series of registry books, various registries from Ottoman Archives were used. It must be especially pointed out that while dealing with the tribe, the research was viewed through Aksaray sanjak perspective. It is thought that the research must also be conducted through Kırşehir sanjak perspective so that it will be more absolute. Still, this research deals with many subjects on both Boynuıncelü tribe and nomadic communities of Middle Anatolia which thus far have been unknown, and it has the quality to be resource for new and different studies.

Key Words: Nomadic, Middle Anatolia, Ottoman Empire, Aksaray, Kırşehir, Social Structure.

SONGÜL ÇOLAK - METİN AYDAR: *Gunboat Diplomacy in the 19th Century in the Context Of British-Greek Relations -in the Example of Don Pacifico-*

Diplomacy has always been an important tool throughout the history, in the intervention and implementation of international relations. In this respect, diplomacy maintains its importance in ensuring and sustaining national interests. Considering the economic, technological and scientific developments in addition to the difficulties in solving the problems that arise along with international developments, it seems that it is difficult to pursue and implement a stable and consistent foreign policy. For this reason, diplomacy has undergone various transformations and has continued to be carried out with different applications at different times, just like every other area. On the other hand, the diplomacy, which is based on very ancient histories in terms of its implementation also has a special importance with which the method is carried out. In this respect, considering the national power of a state, navy power as well as military forces, which are the mainstay of security, are of special importance. In this context, especially in the nineteenth century, gunboat diplomacy, which emerged in a form based on naval power, was among the diplomatic methods applied.

In the context of the Don Pacifico issue, which is a good example of the method

of gunboat diplomacy in this study, and which has caused a crisis between the Anglo-Greek states, the application, nature and features of this diplomatic method are discussed. In this framework, the role and effects of the gunboat diplomacy played in solving a political issue were tried to be revealed.

Key Words: Palmerston, Don Pacifico, Gunboat Diplomacy, England, Greece.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI: *The Resolution Efforts of the Ottoman Government to Solve the Blood Feuds among the Kosovo Albanians 1908-1912*

Cyprus, Blood feud cases were a common social reality among Albanians which was a traditional society in the northern regions of Kosovo district. Blood cases were being nourished from Lek Dukakin Law which was the synthesis of traditions and customs. In the 19th century, blood feud cases became a contesting phenomenon with the modernization and centralization concept of Ottomans. To settle the blood feud issue, Ottomans developed a flexible policy articulated with traditions and law. In this context, Musalaha-i Dem commissions were established to handle blood feud cases that disturb the peace in frontiers where Albanians reside. Commissions were re-established after the Second Constitution in July 1908 since they handled the cases in a good manner.

To provide the security of frontiers in Macedonia hinterland, Unionists put a comprehensive integration policy into practice. For the success of that policy, it was necessary to resolve the blood feud issue which threatens the public order in Albanian regions. Unionists tried to overcome the matter re-establishing the Musalaha-i Dem commissions again. Criminal Law and courts were put into practice after the abolition of commissions. Yet, as a result of the increase in Albanian regions which the traditional structure had been efficient, Musalaha-i Dem commissions were re-established just after the Albanian riots in 1910, 1911 and 1912. Ottoman Empire's efforts to get handle of blood feud cases among Kosovo Albanians after the declaration of Constitutional Monarchy and the activities of Musalaha-i Dem commissions is studied in this paper in the light of archive documents.

Key Words: Kosovo, Albanians, The Law Of Lek Dukakin, Blood Feuds, Musalaha-i Dem Commissions.

EKREM BUĞRA EKİNCİ: *Fratricide in Ottoman Law*

This paper considers fratricide in the Ottoman Empire from the Islamic/Ottoman Law viewpoint. The established Turkish political tradition, which is based on the fact that the ruling power is a common patrimony of the members of the dynasty, gave rise to disastrous results in the early period of the Ottoman Empire. Since a strict succession system was not imposed during that early period of the Ottoman State, it would be the destiny of a shāhzādah (prince) which would determine his fate in becoming the next sultan. This resulted in infighting amongst the shāhzādahs.

Revolting against the sultan or even planning to revolt are crimes according to Islamic/Ottoman law. The execution of those members of the dynasty who had not taken part in a revolt was legislated by the “Code of Sultan Mehmed the Conqueror,” which was based on the sovereign right of the sultan accorded by Islamic Law (Orfi Hukuk).

Relying on the principle of maslaha (common benefit) in Islamic law, some of the Ottoman scholars permitted fratricide as well. According to this principle, when facing two potential outcomes, the lesser of two evils is preferred. Some of the modern researchers consider this justification invalid. According to them, the execution of shāhzādahs who have not taken part in a revolt is politically correct, but contrary to Islamic law.

The main contribution of this paper is to deal with the fratricide from the point of view of Islamic law by utilizing traditional legal texts and to address to underlying Islamic legal principles behind fratricide application and what legal evidence the ‘ulemā (Ottoman scholars) based their judgment on.

Key Words: succession, primogenitur, seniorat, ulash, Code of Sultan Mehmed the Conqueror, Kānūnnāme-i Āl-i Osman, Ottoman Law, Islamic Law, maşlaha, common benefit, nizām-i ‘ālem, shāhzādah, orfi hukuk, revolt, rebellion, ta‘zeer, siyāseten qat, baghy, khurūj alā al-sultān, sai bi al-fasād, siyāsah

HALİL ÖZŞAVLI: *The Neglected Sources on the Armenian Researches: Armenian Memoirs, Periodicals and Other Sources*

With Today, the status of Armenians in the Ottoman Empire and their relocation in 1915 is being investigated by many researchers. As the subject has been politicized and turned into an international propaganda material against Turkey by the Armenians on the international scene, the researches on this subject are getting deeper

day by day and the number of researches which discuss the issue with documents from many different state archives is increasing. However, Armenian sources are neglected. Turkish and foreign scholars who do not speak Armenian can not reach these sources and can not read them. On the other hand, Armenian academics ignore these sources because they have information against their theses. These sources, which can be memoirs, periodicals or archival documents, do not contain the Armenian claims that the Turks killed the Armenians without any reason. Contrary to this, in these works there are detailed information and heroic stories about how the Armenians fought heroically against the Turks, and how did they help the Allies during WWI and due to these help why they deserve an independent Armenian state which would be established in Eastern Anatolia and in the Cilicia region.

Key Words: Armenian Researches, Memoirs, Periodicals, Sources in Armenian.

TURHAN ADA: *Anatolia at the Core of Russia-West Rivalry and Soviet Policy of Ankara Government*

Anatolian Ankara, in the period of the National Struggle, wanted to neutralize Western imperialism with Soviet support, taking advantage of the competition between the West and Russia. With this strategy, it was not only aimed at achieving military success with Soviet assistance, but also at the same time, in Western capitals, by establishing a fear of “Bolshevik Anatolia”, the Entente States confirmed the existence of “Independent Anatolia”. Likewise, although the Soviets knew such a possibility, they were willing to accept an independent Anatolia, even if they were not Bolsheviks, and they were seriously concerned about possible Western influence in the region.

Thanks to these two dynamics, Ankara has started advantageously and has always maintained this position. As a result, a precarious conjuncture was formed with the forced cooperation of the two chambers that cooperated against the common enemies by enforcing the conditions. Ankara and Moscow have seen each other as a compulsive partner ready to drop themselves at any moment. Of course, the most worrying party in this context was Ankara, which identifies such a possibility with prisoner, and kept Ankara on an ethical, problem-free basis, since this possibility is also valid for Moscow.

In the last scene of the process, the “Turkish victory” was determined, and Ankara, which evaluated the advantage with military power, succeeded. Entente States and Moscow have accepted an Anatolia which is independent of each other.

Key Words: Atatürk, War of Independence, Foreign Policy, Soviet Russia, Treaty of Moscow.

MÜZEHHER YAMAÇ: *Turkey-Syria Border Question According to the French Diplomatic Documents (1918-1940)*

Following the Sykes-Picot Treaty of 1916 and the Mudros Armistice of 1918, which divided the Ottoman lands in the Middle East, the French forces invaded parts of Syria and South Anatolia, but faced resistance by national forces. Finally, with the Ankara Agreement signed between France and Turkey on 20 October 1921, Turkey-Syria border was decided. With this agreement, the Sanjak region remained outside the borders of Turkey and later confirmed in Lausanne. However, the border issues were not over. In March 1926, İskenderun Sanjak was declared to be independent, and on 30 May 1926 a treaty with France was signed. However, the issue of the determination of the Cizre-Nusaybin border remained elsewhere until 1930. The issue of Syria's border issue, which was a problem between France and Turkey for a long time, was resolved by the treaty between Syria and Turkey on June 23, 1939 between Turkey and France after Hatay was an independent state. On the same day, "Declaration of Mutual Aid" was signed in Paris. Provisions concerning the definite boundaries of the Hatay State are included in this declaration. On 30 March 1940, the Treaty of Friendship and Good Neighborhood between Turkey and Syria was signed and the border negotiations were completed. In this study, the developments and the progress of the process will be examined by taking advantage of the French diplomatic documents.

Key Words: Turkey, Syria, Border, French Mandate, Middle East.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
MANER, ÇİĞDEM - KURUÇAYIRLI, EMRE: Investigations in the Cave of Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) in İvriz	785
KURT, MEHMET: Political and Administrative Structure of Isauria Province in the 4 th Century AD	803
POLAT, SÜLEYMAN: The Introduction and Development of Nüzul Tax in Ottoman State: Rethinking the Ottoman Economy through a Nüzul Tax in the XVI-XVII Centuries	829
ÖZKUL, ALİ EFDAL: Bakers and Activities in Cyprus in the Ottoman Administration	863
AYGÜN, NECMETTİN: Boynuincelü Tribe (1830-1845) in Civil Registry Books.....	899
ÇOLAK, SONGÜL - AYDAR, METİN: Gunboat Diplomacy in the 19 th Century in the Context Of British-Greek Relations -in the Example of Don Pacifico-.....	957
ÖZBOZDAĞLI, ÖZER: The Resolution Efforts of the Ottoman Government to Solve the Blood Feuds among the Kosovo Albanians 1908-1912	979
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Fratricide in Ottoman Law	1013
ÖZŞAVLI, HALİL: The Neglected Sources on the Armenian Researches: Armenian Memoirs, Periodicals and Other Sources.....	1047
ADA, TURHAN: Anatolia at the Core of Russia-West Rivalry and Soviet Policy of Ankara Government	1077
YAMAÇ, MÜZEHHİR: Turkey-Syria Border Question According to the French Diplomatic Documents (1918-1940).....	1153
Book Review:	
GÜNAYDIN, GAZİ GİRAY: Ali Yayıoğlu, <i>The Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions</i>	1175
YAŞAR, FİLİZ: Y a s e m i n D e m i r c a n, <i>Osmanlı İdaresinde Limni Adası</i>	1183
BEDİR, AYŞE: S a i m S a v a ş, <i>Sirge Kazası Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması</i>	1191
Turkish Abstracts	1195
Abstracts.....	1203
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1211
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1214

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXII

No. 295

December 2018

ANKARA - 2018